

Rok Stergar

Slovenci in vojska, 1867–1914

**Slovenski odnos do vojaških
vprašanj od uvedbe dualizma
do začetka 1. svetovne vojne**

1948

1834

1765

MDXXII

HISTORIA 9

ZNANSTVENA ZBIRKA

ODDELKA ZA ZGODOVINO FILOZOFSKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI

Rok Stergar

Slovenci in vojska, 1867–1914

**Slovenski odnos do vojaških
vprašanj od uvedbe dualizma
do začetka 1. svetovne vojne**

Ljubljana, 2004

Rok Stergar

Slovenci in vojska, 1867–1914

**Slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do začetka
1. svetovne vojne**

Izdal in založil: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete
Univerze v Ljubljani

Recenzenta: akad. prof. dr. Vasilij Melik, prof. dr. Janez Cvirn

Imensko kazalo: Janez Polajnar

Oblikovanje naslovnice: Metka Žirovnik

Prelom in tisk: Tiskarna Pleško d.o.o.

Naklada: 300 izvodov

Tisk je finančno podprlo: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(436-89)''1867/1914''

94(497.4)''1868/1914'' : 355(436-89)

STERGAR, Rok

Slovenci in vojska, 1867–1914 : slovenski odnos do vojaških
vprašanj od uvedbe dualizma do začetka 1. svetovne vojne / Rok
Stergar ; [imensko kazalo Janez Polajnar]. – Ljubljana : Oddelek za
zgodovino Filozofske fakultete, 2004. – (Historia : znanstvena
zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani ; 9)

ISBN 961-237-109-1

217605120

Zahvala

Za pomoč in podporo pri pripravi knjige se zahvaljujem univ. prof. dr. Janezu Cvirnu, ki mi je s svojo zavzetostjo omogočil, da sem se zadnja leta lahko poklicno ukvarjal z raziskovanjem. Hvaležen sem mu tudi za nasvete in številne namige glede literature in virov ter za marsikatero fotokopijo ali prepis.

Z nasveti, opozorili ali idejami so mi pomagali še številni drugi, ki sem jih nadlegoval z vprašanji in prošnjami za pomoč. Na srečo se me niso naveličali, za kar sem jim hvaležen. Prav tako ne bom pozabil pomoči knjižničarjev in arhivarjev, ki so mi naredili precej uslug. Brez njih bi bilo delo v precejkrat nerazumljivo sistemsko neprijaznih knjižnicah in arhivih zanesljivo mnogo napornejše.

Tanji pa hvala za potrpežljivo poslušanje in branje ter za vse koristne sugestije, ki so tekst gotovo naredile razumljivejši in boljši.

Napake, ki sem jih kljub vsej pomoči gotovo naredil, so seveda moja krivda.

Vsebina

1 UVOD	7
1.1 CILJI IN METODE RAZISKAVE	7
1.2 O VIRIH IN LITERATURI	9
2 UVEDBA DUALIZMA IN REFORMA VOJSKE LETA 1868: ZAKAJ IN KAKO?	13
2.1 VZROKI REFORME	13
2.2 VSEBINA REFORME	19
3 SLOVENCİ IN VELIKA VOJAŠKA REFORMA	27
3.1 NOVI OBRAMBNI ZAKON V PARLAMENTU IN JAVNOSTI	27
3.2 SPLOŠNA VOJAŠKA OBVEZNOST: ODZIVI IN PRVE IZKUŠNJE	32
3.3 STALNA VOJSKA ALI MILICA?	39
3.4 DOMOBRANSTVO, HONVED IN ČRNA VOJSKA	41
4 VOJAŠKO VPRAŠANJE V NARODNIH PROGRAMIH, 1868–1871	45
4.1 TABORSKO GIBANJE IN VOJSKA	45
4.2 VOJSKA IN KRALJESTVO SLOVENIJA – POSKUS REKONSTRUKCIJE	48
4.3 EKSKURZ: MED REVOLUCIJO LETA 1848 IN TABORI	63
4.4 VOJSKA V POLITIČNIH PROGRAMIH – POVZETEK UGOTOVITEV	72
5 VEVČE IN JANČE – PRAV NIČ DOLGOČASNI VSAKDAN	75
6 MED FRANCOSKO-PRUSKO VOJNO TER OKUPACIJO BOSNE IN HERCEGOVINE	87
6.1 FRANCIJA, PRUSIJA, AVSTRIJA, RUSIJA (IN ITALIJA)	87
6.2 VOJNE IZKUŠNJE V AVSTRIJSKI PRAKSI (IN KAJ SO O TEM MENILI SLOVENCİ)	89
6.3 PRAVA DVA PTIČA STA SE ZGRABILA – ODNOS SLOVENSKE POLITIKE DO FRANCOSKO-PRUSKE VOJNE	95
6.4 PACIFISTI, SOCIALISTI, UTOPISTI IN TELOVADCI	98
7 EKSKURZ: ANDREJ KOMEL IN NJEGOV TRUD ZA VOJAŠKO SLOVENŠČINO	105
8 VZHODNA KRIZA TER OKUPACIJA BOSNE IN HERCEGOVINE	115
8.1 SLIKE IZ AVSTRIJSKE BALKANSKE POLITIKE PRED ZAČETKOM VSTAJE v Bosni in Hercegovini	115
8.2 UPOR V KRIVOŠIJAH, JUŽNI SLOVANI IN VOJSKA	117
8.3 VSTAJA V BOSNI IN HERCEGOVINI, AVSTRIJA IN SLOVENCİ	121
8.4 VMESNA EPIZODA: BOJEVITI PRIMORCI ALI SLOVENIJA KOT PROTIITALIJANSKA VOJNA KRAJINA	129
8.5 ZASEDBA BOSNE IN HERCEGOVINE, 1878	135
8.6 VOJAŠKE IZKUŠNJE OKUPACIJE	139

9	EKSKURZ: BOJ ZA ŽUMBERAK – KRANJSKA IN UKINITEV VOJNE KRAJINE	143
10	NOVE REFORME: TERITORIALIZACIJA IN DOPOLNJEVANJE ZAKONODAJE	149
	10.1 DESETLETNO PODALJŠANJE VELJAVNOSTI OBRAMBNEGA ZAKONA, 1879	149
	10.2 ZAKON O VOJAŠKI TAKSI (1879/80)	153
	10.3 VMESNA EPIZODA: BOJ ZA LJUBLJANSKO GARNIZIJO	156
	10.4 VELIKA REORGANIZACIJA VOJSKE, 1881–1883	164
	10.5 NOVELA OBRAMBNEGA ZAKONA (1881) IN NOV DOMOBRANSKI ZAKON (1883)	166
11	UVEDBA ČRNE VOJSKE (1886)	171
	11.1 PARLAMENT, SLOVENCİ IN ČRNA VOJSKA	171
	11.2 RAZPRAVA O SLOVENSKEM IMENU	177
12	NIKOLI KONČANA ZGODBA: SPET NOVA ZAKONODAJA	179
	12.1 SPREJEMANJE NOVEGA OBRAMBNEGA ZAKONA (1888/89)	179
	12.2 SPET NOV DOMOBRANSKI ZAKON (1893)	185
13	PRELOM STOLETJA: NOVI ČASI IN NOVI LJUDJE	189
	13.1 NAPOVED ZAOSTRITEV: NARODNI KONFLIKT IN VOJSKA OB KONCU STOLETJA	189
	13.2 POVEČANJE NABORNIŠKEGA KONTINGENTA IN KRIZA Z MADŽARI	194
14	PRED VOJNO: NAPOVED SPORA VOJSKE S SLOVENCİ	207
	14.1 LJUBLJANA, 1908	207
	14.2 POSKUS ISKANJA ZAVEZNIKOV – SLS, GENERALI IN VOJAŠKA ZAKONODAJA IZ LETA 1912	220
	14.3 SLOVENCİ, SRBOFILSTVO, JUGOSLOVANSTVO IN 3. KORPUS (1912/13)	227
	14.4 NACIONALISTI V NADNACIONALNI VOJSKI: POSKUS RAZLAGE VZROKOV ZAOSTRITVE ODNOSA VOJSKE DO SLOVENCEV	235
15	POVZETEK GLAVNIH DOGNANJ	249
16	VIRI IN LITERATURA	253
	16.1 NEOBJAVLJENI VIRI	253
	16.2 OBJAVLJENI VIRI, PUBLICISTIKA PRED LETOM 1918 IN SPOMINSKA LITERATURA	253
	16.3 ČASNIKI	257
	16.4 ČLANKI IN SESTAVKI V REVIJAH IN ZBORNIKIH	257
	16.5 MONOGRAFIJE IN DRUGE KNJIGE	266
17	IMENSKO KAZALO	273

1 Uvod

1.1 Cilji in metode raziskave

Knjiga, ki jo začenjate brati, v večjem delu temelji na disertaciji »Slovenci in avstroogrške oborožene sile (1868–1914)«. Napisal sem jo v času podiplomskega študija na *Oddelku za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete* in jo 15.7.2003 uspešno zagovarjal pred komisijo, ki so jo sestavljali akad. univ. prof. dr. Vasilij Melik, univ. prof. dr. Franc Rozman in univ. prof. dr. Janez Cvirn. Pozneje sem besedilo dopolnjeval z rezultati nadaljnjih raziskav, vključeval sem tudi dognanja iz literature, ki je v disertaciji še nisem mogel upoštevati. Ob tem sem poskusil tekst izboljšati tako po jezikovni kot po vsebinski plati, pri čemer so mi pomagale tudi pripombe članov komisije in nekaterih drugih bralcev disertacije. Upam, da so bile spremembe koristne in da delo zaradi njih ni le obsežnejše, temveč je predvsem boljše.

Cilj moje raziskave je bil prikazati spremembe in stalnice v odnosu Slovencev do vojske v obdobju od uvedbe dualizma leta 1867 in s tem povezane velike reforme vojske leta 1868 do začetka 1. svetovne vojne leta 1914. Ob tem sem želel pokazati še drugo stran, torej odnos vojske do Slovencev, saj je le tako mogoče priti do vsaj približno popolne podobe. Časovno je raziskava omejena z avstro-ogrskim kompromisom in veliko vojaško reformo ter s svetovno vojno, ker gre v obeh primerih za prelomna dogodka v avstrijski vojaški zgodovini. Leta 1868 je bila prvič uvedena splošna vojaška obveznost, kar je bistveno spremenilo položaj vojske v družbi in zato tudi močno vplivalo na njen odnos do vojaških vprašanj. Poleg tega je ta prelomnica sovpadala z veliko politično spremembo, dualistično reformo monarhije. Slednja ni bila brez vpliva na Slovence niti ne na njihov odnos do armade in vojaških vprašanj. Nenazadnje je bila ob razdelitvi Avstrijskega cesarstva na dve polovici razprava o enotni armadi ena izmed ključnih spornih točk. Leto 1914 je prav tako nespregledljiva prelomnica. Politične in vojaške spremembe, ki so nastopile z začetkom vojne, so bile tako silovite, da je čas od 1914 do 1918 obdobje s povsem svojimi značilnostmi. Prva svetovna vojna si zasluži posebno obravnavo. Vsekakor je tudi množina virov in literature takšna, da bi za kvalitetno in kolikor toliko izvirno raziskavo potreboval mnogo preveč časa, povzemanje že znanega pa ne bi bilo posebno smiselno.

Odnos do vojske zajema številna področja od politike do vsakdanjega življenja. Sam sem večino pozornosti posvetil politični zgodovini, vendar sem s posameznimi poglavji oziroma podpoglavji poskusil prikazati vsaj nekaj drugih dimenzij. Prav tako sem spremljal odzive na večje vojne tistega časa, nekaj prostora sem

namenil tudi militarizmu in mirovništvu med Slovenci. Kljub vsemu priznam, da politična dimenzija prevladuje, kar je mogoče nemoderno, meni pa se je zdelo važno in zanimivo. Mislim, da lahko prav raziskovanje partikularnih tem izboljša naše poznavanje slovenske politične zgodovine. Seveda je treba biti pri tem karseda natančen, se izogibati nepotrebni in napačni posplošitvam ter zlasti poskušati zajeti različne komponente slovenske politike. Temu sem se skušal čimbolj približati, zato sem vključil številne podrobnosti in zajel različne skupine ter nekatere individualne odzive. Zgodovino sem pač želel prikazati, kot sem jo videl, v vsej njeni pestrosti in zapletenosti. Žal se pri tem najbrž nisem vedno uspel izogniti dolgovernosti, morda sem tu in tam po nepotrebni zapletal jasne stvari. A drugače nisem znal, obljubljam pa, da se bom poskusil poboljšati.

Eden izmed razlogov za osredotočenje na politično zgodovino je bila prav njena pestrost. Med delom se je pokazalo, da je problematika obsežnejša in da je virov precej več, kot se je zdelo v začetku. Viri in problemi so se namreč kar kopicili, vse več je bilo literature, ki jo je bilo potrebno upoštevati. Zato sem se moral odločiti in izpustiti nekaj tem, ki sem jih v začetku želel pritegniti v obravnavo. Nedvomno bo tudi zaradi tega v prihodnosti mogoče trenutno podobo precej dopolniti in izostriti. Slovenski odnos do vojske in vojaških vprašanj se je namreč gibal med različnimi, med sabo precej oddaljenimi poli. Vanj sodijo patriotični sestavki, ki jih je v *Ljubljanskem zvonu* objavljala Fridolin Kavčič, pa tudi Cankarjeva parodija nanje, »Anastasius von Schiwitz«.¹ Poleg tega zajema pretep med častniki in kmeti v Vevčah, glasovanje slovenskih parlamentarcev o vojaški zakonodaji, izkušnje posameznikov na služenju vojaškega roka in tudi očitno nadvse priljubljeno ogledovanje manevrov. Leta 1900 je *Slovenec* namreč poročal, da si je veliko *ljubljanske gospode* ogledovalo vaje pri Dobrovi, Fran Levec, liberalni narodnjak, pa je prijatelju Janku Kersniku avgusta 1894 pisal, da si na popotovanju namerava »ogledati tudi Idrijo ter vojaško bojno streljanje v Logatci.«² Vsega tega nisem ne mogel ne želel zajeti, a upam, da raziskava kljub temu ni preveč pomanjkljiva ali dolgočasna.

Glede na to, da sem večino pozornosti posvetil politični zgodovini, sem se odločil za kronološki prikaz snovi. Časovni vidik je za spreminjanje odnosa slovenske politike do vojske bistven, tako da kronološki pristop omogoča njegovo najboljše spremljanje. Vendar pa sem vključil posamezne ekskurze, v katerih sem izstopil iz nizanja dogodkov ter poskusil natančneje prikazati izbrane probleme. Snov sem razdelil na poglavja, za ločnice pa sem izbral nekatere pomembne oziroma odmevne dogodke. Ti so sicer različni, lahko gre za sprejem važnejšega zakona, vojno ali domače zaplete. Poglavja sem na podpoglavja v glavnem razdelil po tematiki, ker sem se želel izogniti nepreglednemu mešanju različnih tem v krajšem časovnem obdobju. Težišče raziskave je bilo v posameznih poglavjih odvisno od pomena določene problematike za konkretno obdobje. V času francosko-pruske

¹ Fridolin Kavčič, »Slavni vojaki slovenski«, *Ljubljanski zvon* 6 (1886), 552–558, 615–619; prav tam, 7 (1887), 483, 484; prav tam, 12 (1892), 221–227, 747–749; Ivan Cankar, »Anastasius von Schiwitz«, v *Zbrano delo*, zv. 15, ur. Dušan Moravec, *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev*, ur. Anton Ocvirk (Ljubljana, 1972), 62–73, 361.

² *Slovenec*, 27.8.1900, 3; Francé Bernik, ur., *Pisma Frana Levca*, Korespondence pomembnih Slovencev, ur. Anton Ocvirk, 3 zv. (Ljubljana, 1967–73), zv. 1, 206.

vojne je bil nedvomno najpomembnejši vpliv tega spopada na razvoj strateških zamisli, pri Slovencih pa je bil zaznaven tudi narodnopolitični vidik. Ob sprejemanju vojaške zakonodaje so bili seveda važni nekoliko drugačni momenti in to sem moral upoštevati.

V raziskavi sem želel dogajanja kar najbolje umestiti v širši prostor, zato sem precej pozornosti posvetil politični zgodovini monarhije ali posameznih narodov znotraj nje ter razvoju vojaštva v Avstro-Ogrski in v Evropi. Razvoj pri Slovencih seveda še zdaleč ni bil izoliran, temveč je bil tesno vpet v širši prostor. Pisanje o kakršnikoli zgodovini Slovencev, ne da bi pri tem upošteval na primer češke, hrvaške ali dunajske vplive, se mi ni zdelo posebno smiselno. Kljub vsemu sem poskusil prikaz teh tem kar najbolj skrajšati. Zato sem predvsem tehtal njihov pomen za razvoj na Slovenskem ali za boljše razumevanje opisanega dogajanja. Pri tem sem upošteval, da je recimo razvoj strategij bojevanja tema, ki pri nas še ni bila širše predstavljena, literatura v tujih jezikih pa je težko dosegljiva, tako da se mi je zdelo potrebno napisati nekaj vrstic več. Vendar prikaz takšnih tem nikakor ni popoln, temveč omejen na obdobja in momente, ki so zanimivi za prikaz osnovne teme. Obširen pregled politične ali diplomatske zgodovine Avstro-Ogrske, razvoja strategije in vojaške organizacije pa tudi slovenske politične zgodovine sem zato izpustil ter opozoril le na procese in dogodke, ki so vplivali na slovenski odnos do vojske in odnos vojske do Slovencev. Več informacij lahko vsakdo najde v literaturi, ki jo sprti navajam. Pri tem sem upošteval zlasti dela, ki so dosegljiva v slovenskih knjižnicah, vendar se nisem omejil le nanje.

Večkrat sem poskusil položaj na Slovenskem primerjati s situacijo drugje v državi, da bi pokazal na različne ali podobne odzive na enake probleme. Izognil se nisem niti primerjavam z Madžari, ki so imeli sicer v državi povsem drugačen položaj. Toda tako sem želel opozoriti ravno na velike razlike v odnosu do vojaških vprašanj in postaviti primerjalno merilo. Ne zato, ker bi želel vrednostno ocenjevati tedanja slovenska ravnanja in se ob njih zgražati ali navduševati, temveč da bi ohranil določeno distanco in to omogočil tudi bralcem. Bal sem se namreč, da bi neprestana obravnava vojske in Slovencev lahko napravila napačen vtis. To vprašanje nikakor ni bilo osrednji problem slovenske politike, čeprav ni bilo nepomembno in so se Slovenci ukvarjali z njim več in bolj poglobljeno, kot se je zdelo dozdej.

1.2 O virih in literaturi

Moje pisanje temelji na virih, ki so za raziskovanje (pretežno) politične zgodovine običajni in znani. Poskušal sem pregledati kar največ slovenskih časnikov in časopisov ter druge publicistike iz obravnavanega obdobja. Redkeje sem upošteval nemške liste, predvsem tiste, ki so izhajali na Slovenskem. V zadnjem obdobju raziskovanja sem si lahko pri tem pomagal z nadvse dobrodošlim spletnim dostopom, ki ga do nekaterih digitaliziranih časnikov ponuja avstrijska nacionalna knjižnica (<http://anno.onb.ac.at>). V prihodnje bi bilo vsekakor smiselno pregledati še več tega časopisja, zlasti dunajskega, saj je objavljalo marsikaj zanimivega.

Upošteval sem številne spomine, tako Slovencev kot nekaterih drugih, saj vsebujejo ogromno zanimivih in pomembnih informacij. Marsikaj sem našel tudi v korespondencah. Tu moram omeniti predvsem srečno naključje, da se je precej važnih slovenskih osebnosti iz 19. stoletja ukvarjalo s pisateljstvom. Zato so njihove zapuščine dostikrat natančno obdelane in izdane v dragoceni zbirki *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev*. Objavljenih je bilo še nekaj drugih zapuščin oziroma korespondenc, ki sem jih prav tako s pridom uporabljal, sicer pa sem posegel po fondih *Arhiva Republike Slovenije*, rokopisnega oddelka ljubljanske *Narodne in univerzitetne knjižnice*, *Pokrajinskega arhiva Maribor*, *Nadškofijskega arhiva Ljubljana* in dunajskega vojnega arhiva (*Kriegsarchiv*). Vsi hranijo bogate korespondence in različne avtobiografske oziroma spominske spise.

Fondi avstro-ogrškega skupnega vojnega ministrstva, cesarjeve vojaške pisarne in domobranskega ministrstva – vse hrani vojni arhiv – so bili najpomembnejši del spisovnega arhivskega gradiva, ki sem ga obdelal. Zaradi obsega, ki se meri v nekaj sto tekočih metrih, in zaradi predpisanega načina uporabe sem gradivo pregledoval na podlagi stvarnih registrov, kar načelno seveda ni najboljša rešitev, je pa edina praktična možnost. Vsekakor vojni arhiv ponuja precej možnosti dodatnega dela, saj hrani še dosti drugih zanimivih fondov. Kljub vsemu mislim, da se slika niti z njihovo pritegnitvijo ne bo bistveno spremenila, temveč kvečjemu izostrila, dopolniti pa jo bo mogoče s številnimi novimi detajli. Pri raziskovanju sem uporabljal tudi fonde tiskovnega urada zunanjega ministrstva, ki jih hrani dunajski hišni, dvorni in državni arhiv (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*), in fonde kranjskega deželnega predsedstva iz *Arhiva Republike Slovenije*. Med objavljenimi viri naj omenim še zapisnike različnih parlamentov, tako državnega kot deželnih zborov, ter nekatere izdaje statističnega gradiva, zlasti *Militärstatistisches Jahrbuch*.

Omeniti moram še ključno literaturo, s katero sem si pomagal pri delu. Poglobljena pregleda avstrijske vojaške zgodovine sta *The Army of Francis Joseph* ameriškega zgodovinarja Guntherja E. Rothenberga in peti zvezek serije *Die Habsburger Monarchie, 1848-1918*, ki vsebuje štiri daljše prispevke treh avstrijskih in enega madžarskega zgodovinarja. Osebnostno se mi zdi uporabnejše in preglednejše delo nedavno umrlega profesorja Rothenberga, ki je sicer krajše in starejše. *Die bewaffnete Macht* ima seveda precej večji obseg in zato nekaj več podatkov. Pregledni sta tudi deli Geoffreyja Wawra in Theodora Roppa, ki sem ju uporabljal za prikaz razvoja bojevanja v obravnavanem obdobju. Lahko pa bi izbral tudi katero drugo, saj res ne manjka dobrih pregledov vojaške zgodovine v svetovnih jezikih – zlasti v angleščini. Pri pregledu politične zgodovine monarhije sem se v glavnem zanašal na sintezo avstrijske zgodovine 19. stoletja Helmuta Rumplerja in Robina Okeya, za pravno zgodovino sem uporabljal standardni deli Wilhelma Braunederja in Oskarja Lehnerja. Vse sem po potrebi dopolnjeval z monografijami ali članki o posameznih ožjih temah.

Prav na področju specialnih raziskav avstrijske vojaške zgodovine je bilo v zadnjih letih objavljenih precej novih kvalitetnih prispevkov. Predvsem so začeli veliko objavljati ameriški zgodovinarji, ki so publicirali nekaj temeljnih del. Geoffrey Wawro je na primer temeljito revidiral zgodovino avstrijsko-pruske vojne in napisal nov pregled francosko-pruske vojne, István Deák je izdal izvrstno študijo o avstrijskih častnikih, Lawrence Sondhaus je obdelal razvoj mornarice in objavil

biografijo Franza Conrada von Hötendorfa, Scott W. Lackey biografijo Friedricha Becka, Paul G. Halpern pa študijo o velikem admiralu Antonu Hausu. Izšlo je tudi precej člankov, *Austrian History Yearbook* je recimo leta 2001 svoj posebni forum posvetil prav zgodovini avstrijske vojske. Zanimivih tem so se lotili tudi nekateri avstrijski zgodovinarji: Johann Christoph Allmayer-Beck je izdal obširno biografijo nadvojvode Albrechta, Ernst Zehetbauer pa študijo o enoletnih prostovoljcih. Poleg tega je bilo v Avstriji, Nemčiji in ZDA izdelanih nekaj uporabnih disertacij, nekatere sicer že pred desetletji. Izrecno naj omenim zelo koristno delo Elfriede Jandeseck, ki je obdelala razprave dunajskega državnega zbora o vojaški temah v obdobju 1867-1914, izčrpno disertacijo Franza Hlavaca o vojaški reformi v letih 1881-1883 ter študijo Jana G. Beaverja o pogledih Franza Conrada von Hötendorfa na jugoslovansko vprašanje.

Za slovensko zgodovino sem uporabljal standardna dela od Prijateljeve do Prunkove zgodovine, vrsto monografij o različnih zame zanimivih temah, seveda pa predvsem množico člankov, ki so izšli v slovenski zgodovinski periodiki in različnih zbornikih. Mislim, da sem upošteval vse pomembnejše prispevke, ki so relevantni za obravnavano temo, čeprav je mogoče, da mi je kakšna intrigantna podrobnost tudi ušla.

2 Uvedba dualizma in reforma vojske leta 1868: zakaj in kako?

2.1 Vzroki reforme

»Igla zmaga, um in meč, / Foterlanda ni ga več,« so se glasili stih zabavljive pesmice, ki jo je leta 1869 objavil tržaški humoristični list *Jurij s pušo*.³ V dveh vrsticah zabavljivke sta bila duhovito povzeta oba poglavitna vzroka vojaške reforme iz leta 1868. Bila je namreč neizogibna posledica dveh reči: poraza s Prusijo leta 1866 ter politične rekonstrukcije cesarstva z uvedbo dualizma leto kasneje. Zaradi prvega razloga je bilo potrebno spremeniti notranjo organizacijo armade, njeno taktiko, opremo in urjenje, dualizem pa je povzročil temeljito preoblikovanje sestave oboroženih sil. Oglejmo si reformo od zgoraj navzdol in začnimo z dualizmom!

V pogajanjih z Madžari, ki so se končala z uvedbo dualizma leta 1867, je bilo vojaško vprašanje morda največja ovira na poti do sporazuma. Spor glede vojaških kompetenc med krono ter Ogrsko je bil že star in v pogajanjih glede nagodbe si je del madžarske politike okrog Kálmána Tisze znova prizadeval za samostojno armado, ki bi bila del skupne obrambe dvojne monarhije. Pri tem so se naslanjali na dolgo tradicijo posebnih ogrskih vojaških kompetenc.⁴ Takšna rešitev je bila za vladarja seveda nesprejemljiva in tega se je zavedala tudi večina madžarskih pogajalcev. Zato sta Gyula Andrassy in Ferenc Deák že v izhodišču pristala na ohranitev enotne armade v zameno za drugačne koncesije na vojaškem in drugih področjih. Kljub temu rešitve iz slepe ulice ni bilo videti in uspeh nagodbe je bil ogrožen. Da bi preprečili popoln zastoj v pogajanjih, so se pogajalci odločili preložiti dokončno rešitev vojaškega vprašanja na čas po sklenitvi nagodbe in so do tedaj določil le izhodišča.⁵ Nagodba je zelo splošno določala, da ima cesar priznано pravico »enotnega vodenja, poveljevanja in notranje organizacije vse armade, torej tudi ogrske armade kot integralnega dela celotne

³ Mir., »Črnogorska himna«, *Jurij s pušo: Dolgočasni list – za Lahone, Nemškutarje i druge nerodne ljudi*, 28.2.1869, 3.

⁴ Johann Christoph Allmayer-Beck, »Der Ausgleich von 1867 und die k.u.k. bewaffnete Macht«, v *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867: Vorgeschichte und Wirkungen* (Wien, München, 1967), 116, 117.

⁵ Gunther E. Rothenberg, »Toward a National Hungarian Army: The Military Compromise of 1868 and Its Consequences«, *Slavic Review* 31 (1972), 806, 807.

armade«. Ogrski vladi in parlamentu so bile pridržane pravice glede novačenja in določanja trajanja službe, kakor tudi do razmestitve in oskrbe enot.⁶

Po sklenitvi nagodbe so se pogajanja nadaljevala in do preboja je naposled prišlo v neposrednih pogajanjih med Andrásyjem in polkovnikom Friedrichom Beckom, šefom cesarjeve vojaške pisarne.⁷ Da bi vsaj do neke mere ustregel zahtevam madžarske politike, a hkrati ohranil enotnost armade, je Franc Jožef (z njim pa tudi generali na čelu z nadvojvodo Albrechtom) sprejel Andrásyjev kompromisni predlog. Skupna vojska je ostala nerazdeljena in Ogrska je s potrditvijo obrambnega zakona (5.12.1868) dobila svojo (sicer nepopolno) armado – *Honvédség*. Zaradi ohranitve ravnotežja je tudi Cislajtaniya dobila od nikogar zahtevano domobranstvo – *Landwehr*.⁸ Rezultat takšnega kompromisa med vladarjem in Madžari je bila vojaška struktura, ki se je, kljub nenehnim madžarskim prizadevanjem po še večji samostojnosti, v grobem obdržala vse do propada dvojne monarhije. Habsburške oborožene sile so dobile tridelno zgradbo. Poslej so jih sestavljale skupna vojska (*Heer*) in dve »nacionalni« armadi: madžarsko ter avstrijsko domobranstvo (*Honvédség*, *Landwehr*). Relativno šibka in napol pozabljena mornarica (*Kriegsmarine*) je ostala enotna.

Kompromisna rešitev je sicer omogočila preboj blokade, v resnici pa ni zadovoljila ne Madžarov ne vojaškega vrha. Končni cilj precejšnjega dela madžarske politike je slejkoprej ostala samostojna vojska, medtem pa so si Madžari v veliko grozo armadnega vrha prizadevali za krepitev in izpopolnitev honveda. Nenehen konflikt je bil neizbežen, saj so kaj takega najlaže dosegli prav na račun skupne vojske. Zakone v armadno korist je zatorej parlament v Budimpešti večkrat sprejel šele potem, ko je politika dosegla nove koncesije za honved.⁹ Toda s problemi v odnosih med Ogrsko in skupno vojsko se bomo še večkrat srečali, zato sedaj preidimo k vojaškim vzrokom reforme.

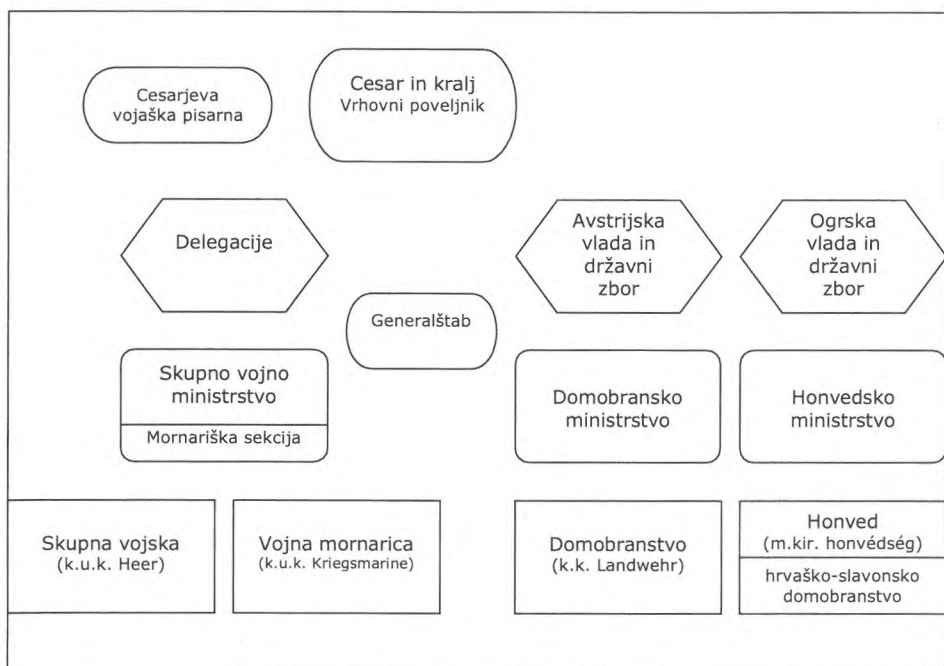
Do temeljite reforme armade je namreč (morda še bolj kot zavoljo političnih vzrokov) moralo priti zaradi premnogih tragičnih pomanjkljivosti, ki jih je pokazala prusko-avstrijska vojna leta 1866. Kot je v svoji nedavni knjigi, sploh prvič napisani na podlagi natančne analize virov, pokazal ameriški zgodovinar Geoffrey Wawro, je bila habsburška armada leta 1866 tako po strategiji in taktiki kot po opremi in izurjenosti moštva ter častnikov nedorasla zahtevam modernega bojevanja, ki jih je

⁶ Določbe vsebujeta §11 in §12 madžarskega besedila nagodbe. Navajam po nemškem prevodu v: Ivan Žolger, *Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn* (Leipzig, 1911), 109–111.

⁷ Gunther E. Rothenberg, *The Army of Francis Joseph* (1976; West Lafayette, 1998), 74–78. O Beckovi vlogi natančneje: Scott W. Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army: Friedrich Beck and the Rise of the General Staff*, Contributions in Military Studies, 161 (Westport, London, 1995), 23–29 in Edmund von Glaise-Horstenau, *Franz Josephs Weggefährte: Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck* (Zürich, Leipzig, Wien, 1930), 144, 150. O pogajanjih detajlno in obširno tudi: Peter Schweizer, »Die österreichisch-ungarischen Wehrgesetze der Jahre 1868/69: (Entstehungsgeschichte seit 1858)«, doktorska disertacija, 2 zv. (Universität Wien, 1980), zv. 1, 71–224.

⁸ Rothenberg, »Toward a National Hungarian Army«, 809–811; Allmayer-Beck, »Der Ausgleich von 1867«, 117.

⁹ Rothenberg, »Toward a National Hungarian Army«, 813, 814.

v temeljih predrugačil šef pruskega generalštaba Helmut von Moltke.¹⁰ Tega nista mogla zakriti ne krvava zmaga nad tradicionalnim nasprotnikom pri Custozzi ne nedvomna hrabrost Franc Jožefove armade. Poznejši politik Fran Šuklje, ki je bil kot avstrijski vojak leta 1866 ranjen v bojih okrog Svibskega gozda, je v svojih spominih opisal jalove, krvave juriše avstrijske pehote z naslednjimi besedami:

Napadli smo jih v gostih četah, noben strel ni padel iz naših vrst. 'Sturm' je bil pričet na razdaljo 1100–1600 korakov, ... napredovali smo z največjo težavo ... Naše izgube so postajale čim dalje grozovitejše. ... A mahoma se spremeni položaj, kakor hitro smo uže tako blizu gozdnemu robu, da smo ga mogli naskočiti v teku. Vedno ostreje, vedno hitreje

¹⁰ Geoffrey Wawro, *The Austro-Prussian War: Austria's War with Prussia and Italy in 1866* (1996; Cambridge, 1998). Že predtem je do podobnih sklepov prišel avstrijski vojaški zgodovinar Johann Christoph Allmayer-Beck, ki je zavrnil zelo razširjeno staro tezo, da je bil poraz predvsem posledica pruske puške s polnjenjem od zadaj. Johann Christoph Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht in Staat und Gesellschaft«, v *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, ur. Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch, zv. 5, *Die bewaffnete Macht* (Wien, 1987), 56, 57.

O Moltkeju in njegovih reformah kratko: Geoffrey Wawro, *Warfare and Society in Europe, 1792–1914*, Warfare and Society, ur. Jeremy Black (London, New York, 2000), 78–84. Izčrpneje na primer: Arden Bucholz, *Moltke and the German Wars, 1864–1871*, European History in Perspective, ur. Jeremy Black (Houndmills, New York, 2001).

Koncizen pregled reform pruske vojske, v katerih je imel pomembno vlogo tudi vojni minister Albrecht von Roon, je: Manfred Messerschmidt, »The Prussian Army from Reform to War«, v *On the Road to Total War: The American Civil War and the German Wars of Unification, 1861–1871*, ur. Stig Förster in Jörg Nagler, Publications of the German Historical Institute, ur. Detlef Junker (Washington, Cambridge, New York, 1997), 263–282.

se je glasil pretresljivi avstrijski signal 'Sturm'! Že smo pri gozdu, že se vesele naši spodnještajerski fantje, ... da obračunamo sedaj z nasprotnikom, a – kaka prevara! Le nekaj mrtoih, nekaj težko ranjenih, sicer nobenega odpora! A komaj napravimo še nekaj korakov, zoper [sic] stoji pruska fronta in z lahko valovitega terêna se ponavlja ista za nas pogubna igra!¹¹

Zapisana Šukljetova izkušnja je lepa ponazoritev položaja, v katerega so avstrijske čete v vojni nenehno prihajale zaradi zastarelega načina bojevanja. Ljudje, ki so v vojski odločali, so pač spregledali, da je v tričetrt stoletja, odkar so armade revolucionarne Francije opustile klasični linijski razpored, znova prišlo do številnih sprememb v taktiki. Uvedba napadalne kolone in naskoka z bajonetom, ki sta v francoski vojski zamenjala tradicionalno troredno strelsko linijo, sta revolucionarnim in napoleonskim armadam res prinesla pomembno taktično prednost pred sicer bolj izurjenimi poklicnimi armadami starega reda, a ta ni bila nenadomestljiva. Prevladujoče mnenje zgodovinarjev je celo, da sta pri začetnih francoskih zmagah številčnost in motivacija igrali večjo vlogo kakor taktika. Nenazadnje so revolucionarne armade v začetku praviloma zmagovale le, kadar so bile znatno močnejše od nasprotnikov.¹² Ko pa so se tudi koalicijske armade povečale in adaptirale na nov način bojevanja, uspeha ni mogel prinesiti še tako pogumen naskok. Pod poveljstvom Arthurja Wellesleyja, poznejšega vojvode Wellingtonskega, je v letih 1808–1813 izvrstno izurjeni britanski ekspedicijski korpus s prenovljenim *ordre mince* porazil francosko ibersko armado. Hitrejše streljanje, ki ga je omogočila boljša izurjenost, uporaba lahke pehote, ki je nasprotnika obstreljevala na dostopih do lastnih položajev, ter pametna izraba terena so napadalcu povzročili takšne izgube, da naskoki niso bili več uspešni.¹³ V Napoleonovi zadnji bitki, leta 1815 pri Waterlooju, pa se je pod uničujočim ognjem britanskih čet zlomila tudi slovita francoska cesarska garda in tako zapečatila usodo bitke in svojega poveljnika.¹⁴

Novejše študije taktike francoskih napoleonskih armad poleg tega ugotavljajo, da je bila le-ta dosti bolj prilagodljiva, kot se je zdelo doslej. Tudi francoski pešaki so se mnogokrat borili v liniji, saj se niso zanašali le na naskok, temveč so znali svoje nasprotnike tudi obstreljevati v klasičnem linijskem razporedu. V času svoje največje prevlade so Francozi uporabljali predvsem različne mešane razporéditve, ki so omogočale dotlej neznano taktično fleksibilnost. Uporaba masivnih, strnjjenih

¹¹ Fran Šuklje, *Iz mojih spominov*, ur. Vasilij Melik, 2 zv. (Ljubljana, 1988–95), zv. 1, 55, 56. Geoffrey Wawro precej prepričljivo dokazuje, da so bili boji okrog Masloveda in Svibskega gozda, ki jih je opisal Šuklje, verjetno Benedekova priložnost za zmago v bitki. Wawro, *The Austro-Prussian War*, 221–237. Poleg starejše literature je za prikaz bitke relevantna še študija: Gordon A. Craig, *The Battle of Königgrätz : Prussia's Victory over Austria, 1866*, Great Battles of History (Philadelphia, 1964).

¹² T.C.W. Blanning, *The French Revolutionary Wars, 1787–1802*, Modern Wars, ur. Hew Strachan (London, New York, 1996), 116–128. Izmed številne literature o revolucionarnih vojnah navajam le ta novejši in lahko dostopen pregled.

¹³ Theodore Ropp, *War in the Modern World*, 2. izd. (1962; Baltimore, 2000), 129–131; David Gates, *The Napoleonic Wars, 1803–1815*, Modern Wars, ur. Hew Strachan (London, New York, 1997), 91–94.

¹⁴ V množici študij o Waterlooju omenjam samo analizo iz prelomne knjige: John Keegan, *The Face of Battle : A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme* (1976; London, 2000), 117–203.

napadalnih formacij je bila značilna kvečjemu za poznejšo fazo napoleonskih vojn, ko so se Francozi morali zatekati k vse enostavnejšim taktičnim zamislim, saj se je kvaliteta njihove vojske zaradi velikih izgub zmanjševala, hkrati pa so se izboljševale armade nasprotnikov.¹⁵

Vsekakor se je v času po koncu napoleonskih vojn prednost strelske taktike pred naskokom v koloni le še povečala zaradi evolucije strelnega orožja. Izpopolnjeno puškino strelivo, iznajdba Francoza Clauda-Étienna Miniéja, je sredi 19. stoletja omogočilo preoborožitev pehote z risanicami, ki so bile dotlej zaradi počasnega in zapletenega polnjenja za vojaško rabo le omejeno uporabne. Da bodo nove puške z risano cevjo ter posledično večjo natančnostjo in večjim dometom zahtevale nov način bojevanja, se je dokončno pokazalo vsaj že med krimsko vojno.¹⁶ Avstrijci so v petdesetih letih 19. stoletja na pobudo maršala Radetzkega celo že uvedli bolj prilagodljivo taktiko, ki je izkoriščala odlične lastnosti nove Lorenzove risanice, a so na podlagi narobe razumljenih naukov vojne v Italiji leta 1859 zopet dali glavni poudarek napadu z bajonetom.¹⁷ Med vzroke za takšno usodno odločitev lahko, poleg izrazitega precenjenja pomena ofenzivnega duha, štejemo tudi socialno in narodno sestavo avstrijske armade ter željo po karseda poceni vojskovanju. Bojevanje v manjših, fleksibilnejših taktičnih enotah namreč ni bilo mogoče, če vojaki, ki zaradi pomanjkljivega znanja nemščine mnogokrat niso razumeli niti osnovnih ukazov, niso bili dovolj izurjeni niti v manevriranju niti v streljanju. Zato se je vojaški vrh – sestavljali so ga ljudje, ki so jim bile taktične finese docela tuje – zatekel k vnovični uvedbi velikih bataljonskih gmot, ki naj bi zagotovile zmago s frontalnim naskokom z bajoneti.¹⁸

Toda bojevanje na Češkem je taktiko jurišnih kolon dokončno obsodilo na propad. Nova strelska taktika in uporaba manjših enot sta postali nuja za vse armade. Prav tako se je najkasneje po francosko-pruski vojni večina evropskih vojsk zavedla potrebe po izšolanih štabnih častnikih in po oblikovanju močnega generalštaba. Samo to je še omogočalo mobilizacijo ter bojevanje vojska, ki so šteje več sto tisoč mož, v skladu s strategijo poveljnikov. Doba velikih vojskovodij, ki so bitke vodili s primerne vzpetine in s trenutnimi odločitvami, se je končala z Napoleonom. V drugi polovici devetnajstega stoletja se je vojna, če si dovolim uporabiti primero, spremenila iz umetnosti v znanost. Ključno je postalo sistematično

¹⁵ Ključni moderni raziskavi taktike napoleonskega bojevanja sta: Rory Muir, *Tactics and the Experience of Battle in the Age of Napoleon* (1998; New Haven, London, 2000) in Brent Nosworthy, *Battle Tactics of Napoleon and His Enemies* (London, 1995). O pehotnem bojevanju gl. predvsem s. 68–104 pri Muiru in 83–260 pri Nosworthyju.

¹⁶ Novejši dober pregled krimske vojne je: Winfried Baumgart, *The Crimean War, 1853–56*, Modern Wars, ur. Hew Strachan (London, New York, 1999).

¹⁷ Wawro, *Warfare and Society*, 63, 64, 71, 72; Joachim Niemeyer, *Das österreichische Militärwesen im Umbruch: Untersuchungen zum Kriegsbild zwischen 1830 und 1866*, Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung, 23, ur. Werner Hahlweg et al. (Osnabrück, 1979); Walter Wagner, *Von Austerlitz bis Königgrätz: Österreichische Kampftaktik im Spiegel der Reglements 1805–1864*, Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung, 17, ur. Werner Hahlweg et al. (Osnabrück, 1978), 109–169.

¹⁸ Geoffrey Wawro, »An 'Army of Pigs': The Technical, Social and Political Bases of Austrian Shock Tactics, 1859–1866«, *Journal of Military History* 59 (1995), 407–433.

in natančno načrtovanje vseh faz vojne in bojevanja. Potrebno je bilo pripraviti podrobne mobilizacijske načrte, sestaviti železniški vozni red, poskrbeti za popolno oskrbo s strelivom, hrano, opremo in nadomestnimi vojaki. Ob vsem tem je bilo ključno kar največje skrajšanje teh procesov, saj je čas mobilizacije postal osrednji dejavnik vojaškega načrtovanja.

Ampak hkrati je bilo potrebno vojsko pripraviti na prilagodljivo bojevanje na prostranem bojišču, ki je vrhovnemu poveljniku onemogočalo neposreden pregled nad celotnim položajem. Zato je morala vojska svoje nižje poveljnike karseda enakovredno izuriti in tako zagotoviti predvidljivost njihovega ravnanja. Šele to je omogočilo uporabo *Auftragstaktik*, ene izmed ključnih kvalitete pruske vojske v vojnah v letih 1866 in 1870. Taktika dodeljenih nalog je predvidevala, da je višji poveljnik nižjemu le naročil izvršitev nek e naloge v določenem času, način izvršitve pa je bil prepuščen izvajalcu. Brez uniformne izurjenosti, ki je zagotavljala primerljivost ravnanja različnih poveljnikov v podobnih položajih, bi prišlo do kaosa, tako pa je vojska postala prilagodljiva. Nižji poveljniki so bolje poznali položaj na svojem delu bojišča in so se lahko nanj ustrezneje odzivali, njihovi nadrejeni pa so se lahko osredotočili na poveljevanje, ne da bi morali skrbeti še za sprotno poučevanje podrejenih o načinih izvrševanja njihovih nalog.

Vse te cilje je bilo mogoče doseči le z natančnim načrtovanjem in intenzivnim urjenjem v miru. Takrat je bila priložnost za preskušanje tako načrtov kot njihovih bodočih izvrševalcev – častnikov. V Prusiji je generalštab pod Moltkejevim vodstvom uveljavil vrsto načinov urjenja, ki so omogočali kar največjo usposobljenost in pripravljenost. Študij vojaške zgodovine je bil temelj teoretične priprave, primernost častnikov in načrtov pa je bilo mogoče preverjati z vojnimi igrami, generalštabnimi terenskimi ekskurzijami in velikimi manevri. Seveda niti tako ni bilo mogoče zagotoviti popolnosti, toda Moltkejev sistem je predvideval napake in njegovo načrtovanje je izhajalo iz najslabše možnosti. Zaradi tega so imeli pruski načrti vgrajene rezerve, ki so omogočale zmagovanje, čeprav tako v vojni z Avstriji kot v vojni s Francozi ni manjkalo neljubih presenečenj.¹⁹

Kljub temu, da je bilo marsikomu jasno, kaj je potrebno storiti, je to v popolnosti uspelo le Nemcem. Močan – praktično politično neodvisen – položaj njihovega generalštaba je nemško-pruski generaliteti omogočil karseda dosledno izvajanje reform. Druge države in armade (in za večnarodno Avstrijo to velja še toliko bolj) so se morale mnogo bolj ozirati na politiko. In tako smo že prišli do vsebine avstrijske vojaške reforme iz leta 1868.

¹⁹ Bucholz, *Moltke and the German Wars*; Wawro, *Warfare and Society*, 78–84.

2.2 Vsebina reforme

Avstrijske vojaške reforme je sooblikovalo nekaj mož. Najznamenitejši med njimi je bil nadvojvoda Albrecht, čigar vojaške sposobnosti je izpostavila vojna s Prusi in Italijani. Feldmaršal je dotlej veljal za vojaško mediokriteto ter – v nasprotju z legendo, ki za to krivi monarhične zadržke – ni bil postavljen na čelo severne armade, ker je *Feldzeugmeister* Benedek po splošnem konsenzu veljal za mnogo sposobnejšega poveljnika.²⁰ V vojni se je izkazalo drugače. Albrecht je pokazal sposobnost poveljevanja in prilagodljivost, ki sta precej presevali Benedekovo. Zavedal se je pomembnosti temeljitega štabnega dela, koordinacije sil in seznanjenosti s položajem nasprotnikovih enot.²¹

Po vojni je Albrecht prevzel pomemben položaj vrhovnega poveljnika armade (*Armeoberkommandant*) ter takoj sprožil vrsto praktičnih sprememb.²² Vendar je bil nadvojvoda tradicionalist in njegove reformne zamisli so ostajale na pol poti. Kot vodja dvorne frakcije vojaškega vrha je, da bi ohromil parlamentarno vmešavanje v vojaške zadeve in ohranil vladarjeve prerogative, vseskozi ostro nasprotoval koncentraciji pristojnosti v vojnem ministrstvu.²³ Poleg tega je vojsko videl kot sredotežno silo, ki naj bi, po potrebi tudi s silo, preprečevala razpad monarhije in revolucije. To ga je neizogibno pripeljalo v oster konflikt z drugo pomembno osebnostjo, vojnim ministrom (od januarja 1868), podmaršalom baronom Franzem Kuhnom, ki je bil predstavnik nemškoliberalnega krila armadnega vrha. Kuhn si je prizadeval za močno, parlamentu odgovorno ministrstvo, ki bi lahko izpeljalo zahtevne reforme. Njegova vizija vojske je bila v temelju drugačna od Albrechtove. Namesto tradicionalistične, le cesarju lojalne vojske, ki jo vodijo plemiči, je želel ustvariti sodobno nacionalno armado in je iskal podporo med (predvsem nemškim) meščanstvom. Zaradi tega je pristojnosti skoncentriral v svojem ministrstvu in dosegel, da je bilo leta 1869 razpuščeno armadno poveljstvo in je bil Albrecht imenovan le za glavnega armadnega inšpektorja. Poleg tega je praktično ukinitel celo generalštab.²⁴

Tretjo stran v konfliktu je poosebljal vse močnejši Friedrich Beck. Šef cesarjeve vojaške pisarne si je sicer prizadeval tako za ohranitev pristojnosti ministrstva kakor za močan, neodvisen generalštab, a je v prvih letih pretežno deloval v zakulisju in se izogibal konfliktom z močnim Albrechtom.²⁵ Zato pa Albrecht in Kuhn ter njuni pristaši niso bili tako zadržani. Njun spor, ki so ga poleg različnih pogledov na vodenje vojske zaznamovale tudi razlike v pojmovanju njene vloge, so

²⁰ Wawro, *The Austro-Prussian War*, 69; Johann Christoph Allmayer-Beck, *Der stumme Reiter : Erzherzog Albrecht, der Feldherr »Gesamtösterreichs«* (Graz, Wien, Köln, 1997), 166.

²¹ Wawro, *The Austro-Prussian War*, 70–72. O Albrechtovi vlogi v vojni z Italijani še: Allmayer-Beck, *Der Stumme Reiter*, 169–177.

²² Wawro, *The Austro-Prussian War*, 291; Allmayer-Beck, *Der Stumme Reiter*, 189–191, 195–197.

²³ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 57, 78–80.

²⁴ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 33–38; Allmayer-Beck, *Der Stumme Reiter*, 207–211.

²⁵ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 36–38; Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 78–80. Poleg tega: Glaise-Horstenau, *Das Leben des Generalstabschefs*, 137, 138 in Allmayer-Beck, *Der Stumme Reiter*, 233–235.

spremljale živahne in ostre časopisne polemike.²⁶ Pisec zgodovine kranjskega 17. pešpolka, Ferdinand Strobl von Ravelsberg, omenja, da naj bi Kuhnovi nasprotniki celo razširjali govorce o njegovem judovskem poreklu.²⁷ Te so očitno naletele na plodna tla tudi med Slovenci, saj je najglasnejši slovenski antisemit svojega časa, Josip Vošnjak, v spominih Kuhna označil za »po rodu židovskega Kohna [sic], s pravim židovski obrazom in značajem židovskega parvenuja.«²⁸

Kljub zmedi glede vodenja reform in nesoglasjem o njeni vsebini so avstro-ogrske oborožene sile doživele spremembe, ki bi jih po prelomnosti in obsežnosti verjetno lahko primerjali le še z uvedbo vojaške obveznosti v času Marije Terezije. In prav slednjo je doletela morda najtemeljitejša prenova, kar je močno povečalo tako aktivno kot rezervno sestavo vojske. Povečevanje vojska je bil splošen evropski trend druge polovice 19. stoletja. Eksplozivna rast železniškega omrežja je namreč končno rešila logistične probleme, ki so do tedaj pestili velike armade. Po tirih je bilo mogoče transportirati številčne vojske na dolge razdalje, ne da bi njihova oskrba postala nerešljiv problem.²⁹ Recept za povečevanje armad pa je bila razširitev vojaške obveznosti. V habsburški monarhiji je bila s tem namenom končno ukinjena dolgoletna selektivna vojaška obveznost, ki jo znameniti britanski vojaški zgodovinar John Keegan v svoji navdušujoči *A History of Warfare* upravičeno primerja s suženjskimi vojskami.³⁰

Splošna vojaška obveznost je bila s cesarsko uredbo uvedena že ob koncu leta 1866, leta 1868 pa – po številnih vmesnih rešitvah – naposled z zakonom. Načeloma je zajela celotno moško populacijo z le redkimi izjemami, toda zaradi zakonsko določenega letnega kontingenta rekrutov (95.000 v skupni vojski) je služenje temeljilo na žrebu. Večina nabornikov je glede na izžrebano številko odslužila tri aktivna leta pri skupni vojski ali v mornarici, drugi so bili dodeljeni nadomestni rezervi (*Ersatzreserve*), preostali so služili pri domobranstvu. Aktivno služenje pri domobranstvu je v začetku trajalo le nekaj tednov, šele od leta 1889 eno leto in nazadnje od leta 1893 dve leti. Nadomestni rezervisti so bili (od leta 1882 dalje) deležni le osemtedenskega osnovnega urjenja in so bili namenjeni nadomeščanju izgub v primeru vojne. Po letu 1886 je bila končno organizirana še črna vojska – *Landsturm*, ki so ji bili dodeljeni rezervisti najstarejših letnikov ter naborniki brez kakršnegakoli urjenja.³¹ Ker je bil letni naborniški kontingent določen z zakonom in se ni spreminjal skladno z rastjo prebivalstva, je vojaška obveznost v miru zajela manj kot odstotek prebivalcev, kar je bilo znatno manj od drugih držav s splošno vojaško obveznostjo.³²

²⁶ Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht«, 65–73.

²⁷ Ferdinand Strobl von Ravelsberg, *Geschichte des k. und k. Infanterie-Regiments Ritter von Milde Nr. 17, 1674–1910*, 2 zv. (Laibach, 1911), zv. 1, 224.

²⁸ Josip Vošnjak, *Moji spomini*, ur. Vasilij Melik (Ljubljana, 1982), 364, 365.

²⁹ John Keegan, *A History of Warfare* (1993; London, 1994), 301–307.

³⁰ Keegan, *A History of Warfare*, 228. Primerjava temelji na dejstvu, da oba sistema prisilno mobilizirata le manjši del populacije, ki se potem takorekoč celo življenje ukvarja le z vojaškimi veščinami, ne da bi bil zato primerno odškodovan.

³¹ Walter Wagner, »Die k.(u).k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung«, v *Die bewaffnete Macht*, 417–425, 485–492; Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 80, 81; Alfons Danzer, *Unter den Fahnen : Die Völker Österreich-Ungarns in Waffen* (Prag-Wien-Leipzig, 1889), 10–13.

³² Wagner, »Die k.(u).k. Armee«, 492.

Zaradi povečanja števila vojakov še bolj pa zaradi novih taktičnih zahtev, sta bili prenovljeni tako administrativna kot taktična organizacija armade. Ponovno so bile uvedene divizije (*Truppendivision*), ki so jih sestavljali vsi rodovi (dve pehotni brigadi, dva bataljona lovcev, polk konjenice, topništvo, saniteta, tehnične enote ter pratež), in so bile sposobne samostojno delovati. Divizije so se (s pridržano rezervno konjenico in korpusno artilerijo) združevale v armadne zборе – korpuse in ti po potrebi v armade. Na administrativni ravni je bilo ozemlje dvojne monarhije razdeljeno na sedemnajst teritorialnih okrožij, ki so se imenovala *generalna poveljstva* (*Generalkommando*) ali *divizijska in vojaška poveljstva* (*Truppendivisions- und Militärkommando*). Organizacija cislajtanskega domobranstva se je naslanjala na organizacijo skupne vojske – vsakemu poveljniku generalnega poveljstva sta bila dodeljena domobranski adjutant in evidenčna služba –, medtem ko je imel honved lastne vojaškoteritorialne urade.³³ Aktivne enote obeh domobranstev so nastale šele v sedemdesetih letih in so do zadnjega desetletja 19. stoletja ostale na nivoju bataljonov. Zgolj formalno so bili organizirani tudi polki in ob vpoklicu rezervistov (v vojni ali na manevrih) je bila predvidena tudi brigadna in divizijska raven. Z razvojem so se domobranske enote vse bolj približevale enotam skupne vojske in so bile pozneje uvrščene v prvo linijo.³⁴ Tako se je precej povečalo število enot, ki so bile ob mobilizaciji na voljo za uporabo na fronti, hkrati pa se je pokazala pomembna pomanjkljivost, ki je ostala nerešena vse do konca: odsotnost rezervnih formacij. Vojska v primeru vojne ni imela na voljo nič več enot kot v miru, rezervisti so le popolnili že obstoječe enote in nadomeščali izgube. Poznejši Conradov poskus oblikovanja črnovojniških (*Landsturm*) divizij pa se zaradi slabe izurjenosti moštva in zastarele opreme ni mogel uspešno končati.³⁵ A z razvojem strukture oboroženih sil se bomo še večkrat srečali, tako da zaenkrat ostanimo pri zapisanem.

Nova struktura armade, nov način bojevanja in zamenjava dolgoletnih vojakov, ki jim je bilo vojskovanje pravzaprav poklic, z rekruti, so zahtevali tudi nov tip častnika. Zaradi tega sta bila prevetrena vojaško šolstvo in sistem napredovanja, ustanovljena so bila društva za vojaške znanosti (*Militärwissenschaftlicher Verein*). Vse to je sčasoma privedlo do boljše izurjenosti ter do spremembe sestave častniškega zbora. Zlasti krog častnikov okrog vojnega ministra Franza Kuhna si je v zvezi s slednjim prizadeval odpraviti preostanke plemiških privilegijev in uveljaviti enake možnosti za vse častnike.³⁶ Za podkrepitev svojih prizadevanj so poraz proti Prusom interpretirali kot kronski dokaz plemiške zarote proti meščanu Benedeku.³⁷ Črno-bela podoba, ki so jo poskušali ustvariti o dogodkih leta 1866, ga je prikazovala kot žrtev neposlušnih in nesposobnih (plemiških) poveljnikov in do neznatnosti zmanjševala njegovo odgovornost. Čeprav je bil v resnici glavni kri-

³³ Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 389–391. Za honved gl. Tibor Papp, »Die königlich ungarische Landwehr (Honvéd) 1868–1914«, v *Die bewaffnete Macht*, 647, 648.

³⁴ Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 419–430.

³⁵ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 173, 174.

³⁶ Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht«, 69–78; Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 81, 82. Med privrženci je Kuhn veljal za kreatorja armadne *Intelligenzperiode*. Strobl von Ravelberg, *Geschichte*, zv. 1, 234.

³⁷ Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht«, 67, 68.

vec za katastrofo Severne armade prav Benedek s svojo popolno nesposobnostjo poveljevanja, so njegovi apologeti uspeli prepričati premnoge. V svojem neusmiljenem, anonimnem obračunu z avstrijskim plemstvom, ki je leta 1878 izšel v Münchnu, je na primer za liberalizem navdušeni prestolonaslednik Rudolf zapisal, kako ni mogoče spregledati, da sodita poraza v letih 1859 in 1866 v obdobje dominantne vloge aristokracije v vojski. Ta naj bi zavirala vsak napredek in zaničevala znanje.³⁸ Nadvojvoda Rudolf in drugi Benedekovi zagovorniki so v svoji vnemi spregledovali, da sta ravno Benedek in njegov izbrani naslednik na položaju šefa generalštaba, baron Alfred Henikstein, v obdobju pred Sadovo močno zavirala prepotrebne reforme ter namesto sposobnosti in izurjenosti poudarjala hrabrost in elan. Prav tako so prezrli, da se je delež visokega plemstva med častniki začel (sicer počasi) zmanjševati že po vojni v Italiji 1859.³⁹

Toda čeprav je izviralo iz napačnih predpostavk, je bilo navdušenje nad Kuhnovimi reformami med nasprotniki tradicionalne, aristokratske vojske (mednje je pozneje sodil tudi prestolonaslednik) pristno. V okviru ministrove prenovne so bile odpravljene še zadnje predpravice plemstva, tudi prejkone simbolične pravice imetnikov polkov. Z uvedbo inštituta enoletnega prostovoljstva so bili med rezervne častnike pritegnjeni številni izobraženci – tako zaradi pomanjkanja oficirjev kot z namenom pomeščanja stanu.⁴⁰ A prenova je potekala (prav po avstrijsko) počasi in ameriški zgodovinar István Deák je ugotovil, da sestava gojencev terezijanske vojaške akademije vse do preloma stoletja še zdaleč ni odsevala družbene realnosti.⁴¹

Podobno počasi so se uveljavljale spremembe v urjenju in uporabi enot. Nauki *pruske revolucije* so le zlagoma prodirali v vsakdanjo prakso. Čeprav so bili različni pravilniki precej prenovljeni in so tako nadvojvoda Albrecht kot minister Kuhn ter celo cesar poudarjali potrebnost novosti pri urjenju in uporabi enot, se ni bilo mogoče na hitro izviti iz primeža tradicije.⁴² Ekserciranje v zaprti formaciji je bilo še dolgo nadvse priljubljeno in vse prepogosto je bilo vodilo ravnanja častnikov – *so wie immer*.⁴³ Opustitev ustaljenih načinov urjenja je presejala sposobnosti preštevilnih poveljnikov, ki so večino svoje poklicne kariere preživeli prav ob vajah v formaciji. Kako je že zapisal Miroslav Krleža?

³⁸ Kronprinz Rudolf, »Der Österreichische Adel und sein constitutioneller Beruf : Mahnruf and die aristokratische Jugend«, v »Majestät, Ich warne Sie...« : *Geheime und private Schriften*, ur. Brigitte Hamann (1979; München, 1987), 25.

³⁹ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 59–62. Za kratek in koncizen pregled vloge plemstva v habsburških vojskah še: isti, »Nobility and Military Careers : The Habsburg Officer Corps, 1740–1914«, *Military Affairs* 40, št. 4 (1976), 182–186.

⁴⁰ Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht«, 69, 75–77; Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 83. Podrobneje Ernst Zehetbauer, *Die »Einjährigen« in der alten Armee : Das Reserveoffizierssystem Österreichs-Ungarns 1868–1914*, Militärgeschichte und Wehrwissenschaften, 4 (Osnabrück, 1999).

⁴¹ István Deák, *Der k.(u.)k. Offizier : 1848–1918*, prev. Marie-Therese Pitner, 2. izd. (Wien, Köln, Weimar, 1995), 108.

⁴² Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 606–610.

⁴³ Kriegesarchiv (Dunaj) [dalje KA], Nachlässe und Sammlungen, Nachlaß Kiesewetter, B/861, Otto von Kiesewetter, »Aus der goldenen Leutnantszeit«, tipkopis, fol. 2.

Gospod stotnik očitno uživa vežbanje v stroju. Svojih trinajst službenih let v četi ... je preživel, lahko mirno rečemo, v vežbanju v stroju. V teh trinajst dolgih letih se je tako vživel v tisto ritmično bobnenje kolon in žvenketanje orožja, da ga pogled na postrojeno stotnijo prijetno ščegeta. To je slavna vojaška estetika, ki v palec debelih možganih učinkuje kakor simfonična poanta. Zamislite si živega človeka, ki celih trinajst let dan na dan vežba v stroju. Od jutra do večera vsak dan vežbanje v stroju! Možgani takega človeka morajo biti prenasršeni reglementskega norenja. V takšnih možganih kar vrvi-jo vodi, stotnije in bataljoni, same proge in kolone, gmote, razvijanja in razvorščanja, vse sami pravilni paralelogrami in kvadrati in monotoni infanterijski ritem, sto petnajst korakov v minuti. Sto petnajst v minuti, en, dva, en, dva!⁴⁴

Po drugi strani so nekatere značilnosti pruskega vojskovanja tako navdušile avstrijske vojaške teoretike, da so spregledali svarila, ki so jih dali poznejši spopadi. Strateška ofenziva je postala in ostala recept za vse čase in temu ustrezno je bila načrtovana uporaba enot. Posebno konjeniki so še vse do prve svetovne vojne radi svoj pogum dokazovali z množičnim naskokom na utrjene položaje, a tudi pehota je precenjevala moč napada.⁴⁵ Ampak počasno sprejemanje nujnih novosti ni bilo omejeno le na avstro-ogrsko armado. Čeprav je razvoj pehotne oborožitve in topništva v drugi polovici 19. stoletja močno nagnil tehtnico v prid defenzive, so bili v vseh armadah še vedno vplivni zagovorniki napada za vsako ceno in Francozi so se pred 1. svetovno vojno celo ponovno oprijeli davno preživetega napada z bajonetom.⁴⁶

Ameriški vojaški zgodovinar Theodore Ropp je francoski *Načrt XVII*, ki je nastal le nekaj let pred 1. svetovno vojno, upravičeno označil za spomenik general-ski neumnosti,⁴⁷ toda v času avstro-ogrske reforme leta 1868 nestvarnost ofenzivnih strategij še ni mogla biti očitna in k tej temi se bomo vrnili pozneje. Spremembe v oborožitvi, ki so privedle do takšnega položaja, so se namreč šele začenjale. A njihov tempo je bil hiter. Če so pred vojno leta 1866 avstrijske in druge evropske vojaške avtoritete zavračale prusko Dreysejevo puško in spremembe v uporabi enot, ki jih je prinašala, so po porazu vsi prejšnji protiangumenti izgubili težo.⁴⁸ Avstrijska *Hinterladungskommission*, ki jo je vodil nadvojvoda Wilhelm, je poleg ne posebno posrečene predelave starih pušk sistema Lorenz v zadnjače po sistemu Wänzel (M 1866) zelo hitro sprejela tudi novo konstrukcijo Josefa Werndla (M 1867). Že julija 1867 je Wilhelm eno Werndlovih pušk podaril še ne devetletnemu

⁴⁴ Miroslav Krleža, »Magyar király honvéd novella«, v *Hrvatski bog Mars*, prev. Silvester Škerl (Ljubljana, 1949), 49. Zaljubljenost v stare, uveljavljene vzorce seveda ni bila značilna le za avstro-ogrske častnike. Friedrich Beck je leta 1872 na manevrih nemške vojske začudeno opazil, da so vojaki napadali še *po starem*. Prisotni častniki so mu pojasnili, da tako želi cesar Viljem, in ga odpeljali na drugo, cesarjevemu pogledu skrito krilo, kjer je bil položaj drugačen. Glaise-Horstenau, *Das Leben des Generalstabschefs*, 175.

⁴⁵ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 174, 175.

⁴⁶ Wawro, *Warfare and Society*, 189–199; Ropp, *War in the Modern World*, 227, 229.

⁴⁷ Ropp, *War in the Modern World*, 270.

⁴⁸ Wawro, *The Austro-Prussian War*, 21–24, 32–35. V resnici je imela Dreysejeva zadnjača (predvsem zaradi papirnatih nabojev) številne slabosti, ki so njeno uporabnost zmanjševale. Prav tam, 21, 22; *Enciklopedija orožja : Orožje skozi sedem tisočletij*, ur. Miroslav Ulčar, prev. Janez J. Švajncer et al. (Ljubljana, 1995), s.v. »Enostrelne zadnjače«.

prestolonasledniku Rudolfu.⁴⁹ S stroji, uvoženimi iz Združenih držav, je *Österreichische Waffenfabrikgesellschaft* iz Steyra (po začetnih težavah) v nekaj letih izdelovala več kot pol milijona pušk letno, kar je povsem zadostilo potrebam avstro-ogrskih oboroženih sil.⁵⁰

Obsežne reforme so zajele tudi uniformiranje. Tradicionalna *suknja bela* v času vse boljšega ognjenega orožja ni sodila na bojišče. Čeprav je baron Franz von John uvedbo ščukasto sive uniforme predlagal že po vojni 1859,⁵¹ je tako radikalna reforma moral počakati na začetek novega stoletja. Z uredbo o adjustiranju, izdano 2. aprila 1868 – John, ki je bil 1866–68 vojni minister in šef generalštaba, s svojimi predlogi spet ni v celoti uspel –, je pehota dobila modre uniforme, le lovci so že začeli nositi sive.⁵² Kljub temu je bila tudi uvedba modrih uniform pomemben korak k manjši opaznosti na bojišču. Korak, ki ga konjenica ni bila pripravljena storiti! Četudi bi Königgrätz moral vsem pokazati, da je konjenica v modernem bojevanju dokončno izgubila svojo tradicionalno vlogo, se premnogi »vitezi« s tem niso bili pripravljene sprijazniti.⁵³ Svoj poseben značaj so dokazovali tudi z rdečimi hlačami (Sergej Vrišer omenja, da naj bi blago ostalo od mehiške ekspedicije) in bogatimi pokrivali.⁵⁴ Takšno nečimrnost so krvavo plačali v prvih mesecih svetovne vojne.

Omeniti velja tudi spremembo v načinu opremljanja armade z uniformami, kar naj bi zmanjšalo državne izdatke in povečalo zaslužek privatne industrije. V skladu z liberalno doktrino so na ministrstvu že avgusta 1867 odpravili državno monturno komisijo in objavili javne razpise za dobavo potrebnega blaga. Toda prizadevanje, da bi v oskrbovanje vključili privatno industrijo, je spodletelo zaradi premajhnega odziva in že decembra je komisija za uniformiranje zopet začela delovati. Ampak razmišljanja o prenovi sistema so se nadaljevala in v začetku leta 1869 je bil objavljen nov razpis. Tokrat ni bil več namenjen vsem, temveč je zahteval, da izbrani dobavitelj prevzame celotno oskrbo vojske z uniformami in pripadajočo opremo. Prijavili so se le trije interese, izbran pa je bil konzorcij, ki ga je vodil liberalni državnozbornski poslanec Alfred Skene. Tokrat se je reforma posrečila in naslednjih pet let je konzorcij uspešno opravljal svoje naloge.⁵⁵

Ob koncu tega strnjenege pregleda naj nekaj besed namenim še delu oboroženih sil, ki v analizah premnogokrat ostaja pozabljen. Za mornarico je ključna odločitev

⁴⁹ Brigitte Hamann, *Rudolf: Kronprinz und Rebell* (1978; München, 1999), 49, 50.

⁵⁰ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 83; Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 603–605; Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht«, 57, 58.

⁵¹ Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht«, 49.

⁵² Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 599, 600; Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht«, 60; Sergej Vrišer, *Uniforme v zgodovini: Slovenija in sosednje dežele* (Ljubljana, 1987), 24, 25.

⁵³ Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht«, 60, 61; Wawro, *The Austro-Prussian War*, 269.

⁵⁴ Vrišer, *Uniforme v zgodovini*, 25; Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht«, 61. Obstaja tudi druga razlaga rdeče barve hlač: zaradi posebne kemične reakcije, ki se je sprožila ob barvanju, naj bi bilo rdeče blago precej vzdržljivejše in zato posebno primerno za uporabo v sedlu. Alexander Hönel, *Die Adjustierung des k.(u.)k. Heeres, zv. 2, Die Kavallerie*, Österreichische Militärgeschichte (Wien, 1999), 52.

⁵⁵ Egbert Apfelknab, *Waffenrock und Schnürschuh: Die Monturbeschaffung der österreichischen Armee im 18. und 19. Jahrhundert*, Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten, 4, ur. Manfred Rauchensteiner (Wien, 1984), 67–103.

verjetno padla že v letih 1864 in 1865, ko je bilo ukinjeno komaj nekaj let prej ustanovljeno mornariško ministrstvo in je bila vojna mornarica znova podrejena vojnemu ministrstvu.⁵⁶ Civilni in vojaški vrhovi cesarstva so vlogo ladjevja videli v neposredni obrambi obale ter podpori armade in tega ni spremenil niti pomorski spopad z Italijani leta 1866. Sicer presenetljiva in bleščeča zmaga admirala Wilhelma Tegetthoffa pri Visu je bore malo vplivala na izid vojne s Prusi in Italijani. Zato se ni popolnoma uresničila njegova želja dokazati nujnost in izvedljivost obrambe avstrijske obale na odprtem morju.⁵⁷ Tegetthoffu, ki je marca 1868 prevzel vodenje mornariške sekcije vojnega ministrstva ter poveljevanje mornarici, je sicer še uspevalo dobiti soglasje delegacij za ambiciozen flotni program, vendar je bil to položaj, ki ni mogel trajati. Kot zmagovalec viške bitke je dosegel marsikaj, kar ni uspelo njegovemu nasledniku, baronu Friedrichu Pöcku, ki ni imel Tegetthoffovega zmagovalnega sija. Sredi sedemdesetih let 19. stoletja je bil Pöck prisiljen spoznati, da z bornimi sredstvi, ki so jih mornarici za gradnjo ladij namenjale delegacije, ni mogoča posodobitev flote, ki jo je bil načrtoval Tegetthoff.⁵⁸ Vojna mornarica je ostala grdi raček avstro-ogrskih oboroženih sil vse do velikega vzpona po prelomu stoletja.

Leta 1869 so se v humorističnem *Brenclju* nekoliko norčevali iz vojaške reforme in so zapisali, da je njeno bistvo v tem, da: »Vsak prostak dobi ... pri suknji eno gumbo (knof) več ko prej, odpravil se je »capfenstrajh«, dalje zabije se v podplate po pet žbic manj, tudi sme brada biti nekaj daljša in »muštace« privihane.« Manjkalo naj bi le še, da bi bilo »vsakomu vojaku dovoljeno, po ulicah kaditi tobak iz pipe«, kajti potem »se nam ne bo nikdar več bati, da bi nas Prusi oklestili.«⁵⁹ V resnici pri prenovi vojske ni manjkalo nepotrebnega drobnjakarstva in ukvarjanja z nebistvenim. Franc Jožef se je v svoji oceni spremembe uniformiranja med drugim ukvarjal s tipom brade, ki naj bi jo vojaki nosili v boju.⁶⁰ Prav tako je zaradi oklepanja tradicije in strahov pred korenitimi spremembami na pol poti ostala marsikatera pametna zamisel. Vendar je bila reforma – vsem čudaštvom navkljub – temeljita in vseobsežna, kar je, tako vsaj upam, razvidno že iz tega kratkega orisa. Navsezadnje je dvojna monarhija v marsičem le posnemala dokazano uspešen pruski vojaški sistem, ki so ga naposled prevzele skoraj vse evropske države. Nekatere prilagoditve – kot na primer uvedba dvojnega, ogrskega in avstrijskega, domobranstva – pa so se tudi dobro posrečile in so se obdržale naslednjih petdeset let. *Brencljevo* smešenje zaradi tega pravzaprav sodi že v naslednje podpoglavje. Poglejmo torej, kakšen je bil odziv javnosti in kakšne reakcije slovenske politike na reforme.

⁵⁶ Johann Christoph Allmayer-Beck, »Die Geschichte von Österreichs Seemacht als historisch-geographisches Problem«, v *Österreich zur See*, Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien/Militärwissenschaftlichen Instituts, 8 (Wien, 1980), 15.

⁵⁷ Allmayer-Beck, »Die Geschichte von Österreichs Seemacht«, 16.

⁵⁸ Lawrence Sondhaus, *The Naval Policy of Austria-Hungary, 1867–1918: Navalism, Industrial Development, and the Politics of Dualism* (1994; West Lafayette, 1999), 7–40; Lothar Höbelt, »Die Marine«, v *Die bewaffnete Macht*, 700–702.

⁵⁹ *Brenclj*: v *lažnjivi obleki* 1, št. 15 (1869), 3.

⁶⁰ Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 599.

3 Slovenci in velika vojaška reforma

3.1 Novi obrambni zakon v parlamentu in javnosti

Pravni temelj opisane vojaške reforme je, poleg kompromisa z Ogrsko, predstavljal sklop vojaških zakonov. Njihova vsebina je bila najprej usklajena na pogajanjih med krono in Madžari, nato pa so bili sprejeti v ogrskem parlamentu. Naposled je zakonske tekste, vključno s spremembami, ki so jih vanje vnesli madžarski poslanci, v obravnavo dobil še cislajtanski parlament.⁶¹ Na 136. seji četrte sešije, 20. oktobra 1868, je namestnik ministrskega predsednika Eduard Taaffe vložil tri predloge zakonov (obrambni – *Wehrgesetz*, domobranski – *Landwehrgesetz* in črnovojniški zakon – *Landsturmgesetz*) in ti so bili na naslednji seji predani pristojnemu parlamentarnemu odboru.⁶² V drugo branje je najprej (na 144. seji, 10. 11. 1868) prišel temeljni obrambni zakon. V burno debato o splošni vojaški obveznosti, številu vojakov, ustroju oboroženih sil in drugih osnovnih določilih zakona, se slovenski poslanci niso vključili.⁶³ Poročevalec *Slovenskega naroda*, ki je bil v svojem dokaj obsežnem pisanju o parlamentarnih razpravah jasno na strani manjšine, je bralce obvestil: »Slovenci so glasovali z večino, govoril ni noboden [sic], dasiravno bi bilo prav zanimivo zvedeti vzroke, ki so premagali nasprotne tehtne razloge odborove manjšine.«⁶⁴

Šele pri razpravi o § 27, ki je za učitelje določal skrajšano (le osemtedensko) služenje vojske, sta se oglasila grof Jožef Emanuel Barbo-Waxenstein in dr. Lovro Toman. Prvi, o katerem je Vošnjak zapisal, da sicer »z govori ni nadlegoval zbornice«, ⁶⁵ je predlagal, da bi enaka olajšava veljala še za lastnike podedovanih kmetij, kar je prvotno predlagala že vlada, parlamentarni odbor pa zavrnil. Toman je pred-

⁶¹ Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 485–490; Schweizer, »Die österreichisch-ungarischen Wehrgesetze der Jahre 1868/69«, zv. 1, 71–224, 255–265.

⁶² *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichrathes* [dalje SPSHAR], 4. sesija, 4196, 4197, 4205.

⁶³ O razpravi obsežno piše: Schweizer, »Die österreichisch-ungarischen Wehrgesetze der Jahre 1868/69«, nekoliko manj pa: Elfriede Jandeseck, »Die Stellung des Abgeordnetenhauses der im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder zu Fragen des Militärs, 1867–1914«, doktorska disertacija (Universität Wien, 1964). Oba pretežno navajata razprave po stenografskih zapisnikih, zato ju pri posameznih točkah (razen izjemoma) ne navajam. Za razvoj vojaške zakonodaje gl. še: Gerhard Rauter, *Die österreichische Wehrgesetzgebung: Motive – Entwicklungslinien – Zielsetzungen* (Wien, 1989).

⁶⁴ *Slovenski narod*, 14.11.1868, 3.

⁶⁵ Vošnjak, *Moji spomini*, 446.

log grofa Barba podprl, njegov nastop so večkrat prekinili bravo-klici z desnice.⁶⁶ Spreminjevalni predlog je bil sprejet z 71 glasovi – proti je glasovalo 59 poslancev. Čeprav je bilo v parlamentarni razpravi zaznati močno nasprotovanje premisam zakona, je bil predlog grofa Barba eden redkih poslanskih predlogov, ki je dobil večino. Zakulisno delovanje vojaških lobistov na čelu s polkovnikom Beckom je namreč izničilo začetno nenaklonjenost parlamentarcev.⁶⁷ Celotni zakon je bil na koncu razprave sprejet s krepko večino – od Slovencev je proti glasoval le Alojzij Lenček.⁶⁸

Poslanec Lenček si je s svojim glasovanjem prislužil občudovanje *Slovenskega naroda*, ostali slovenski poslanci pa kritiko, da so se »zagovorili potrebam in željam svojega volilstva nikdar ustrezati«.⁶⁹ Na drugi strani so *Novice* branile ravnanje poslancev – pač v skladu s tedanjim pretežno na članke v časnikih omejenim razcepom med oportunisti in radikalci.⁷⁰ V komentarju »O novi vojaški postavi« so poudarjale, da zakon sicer vzbuja strahove – »lahko je reči: vojakov naj bo osemsto tavižent, – al kdo jih bode redil?« –, a da slovenski poslanci (kakor tudi Poljaki) niso mogli glasovati drugače, če se niso želeli izpostaviti očitkom, da so sovražniki Avstrije.⁷¹ Posebne pohvale in omembe je bil v obeh časnikih za posredovanje v prid kmetom deležen grof Barbo.⁷²

O pomembnosti zakona po svoje pričajo prizadevanja državnih oblasti za seznanitev državljanov z novo zakonsko ureditvijo. Ministrski koncipist v predsedstvenem oddelku zunanjega ministrstva in nekdanji časnikar, Ludwig Prziбрам, je v ta namen spisal anonimno knjižico *Was bringt uns das neue Wehrgesetz?* Za pomoč pri financiranju tiska in razpečevanja sta avtor in njegov urad zaprosila vojno ministrstvo, ki je odobrilo tisk 40.000 primerkov.⁷³ Ni naključje, da je brošura nastala v tiskovnem uradu predsedstvenega oddelka (*Präsidialsektion*) ministrstva za zunanje zadeve in cesarsko hišo. Kljub delno zavajajočemu imenu je namreč urad spremljal poročanje domačih časnikov in skrbel tudi za vladi naklonjene

⁶⁶ SPSHAR, 4. sesija, 4601, 4602, 4604–4606.

⁶⁷ Glaise-Horstenau, *Das Leben des Generalstabschefs*, 150, 151.

⁶⁸ SPSHAR, 4. sesija, 4641. Objava zakona v *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich* [dalje *RGBL*] (1868), 437–448.

⁶⁹ *Slovenski narod*, 19.11.1868, 3.

⁷⁰ Vasilij Melik, »Slovensko narodno gibanje za časa taborov«, *Zgodovinski časopis* 23 (1969), 82–84.

⁷¹ *Novice*, 25.11.1868, 391.

⁷² *Novice*, 18.11.1868, 388; *Slovenski narod*, 19.11.1868, 3.

⁷³ KA, KM, Präs, 59–2/1 (1869), prepis dopisa k.k. Pressleitung, Dunaj, 2.1.1869; pismo Ludwiga Prziברama, Dunaj, 18.12.1868.

Ludwig Prziбрам von Gladona (2.6.1840–23.6.1916) je na dunajski univerzi študiral pravo in bil v letih 1863–67 časnikar. Nato se je zaposlil na zunanjem ministrstvu in bil od 1880 v diplomatski službi. Leta 1896 je bil nobilitiran in čez dve leti upokojen. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, s.v. »Prziбрам von Gladona Ludwig«.

Svoje življenje je Prziбрам popisal v zanimivih spominih – v njih je med drugim ne preveč pohvalno opisal Lovra Tomana –, v katerih je predstavil tudi delovanje predsedstvenega oddelka ministrstva za zunanje zadeve in cesarsko hišo. Ta je nastal kot podpora notranjepolitičnim ambicijam ministra Beusta in je deloval kot *de facto* kanclerski urad. Ludwig Ritter von Prziбрам, *Erinnerungen eines alten Österreichers* (Stuttgart, Leipzig, 1910).

urednike. Finančno podporo iz njegove blagajne sta prejela med drugim tudi Andrej Marušič, izdajatelj goriške *Domovine*, in Ljudevit Gaj.⁷⁴

V brošuri je avtor pojasnjeval prednosti nove ureditve v obliki 62 vprašanj in odgovorov ter poskušal zakonodajo prikazati v kar najboljši luči. Zapisal je, da so njene glavne pridobitve večja pravičnost in smotrnost ter manjša cena. Dosežene so bile z uvedbo splošne vojaške obveznosti, nadomestne rezerve in domobranstva ter s skrajšanjem prezenčnega služenja na tri leta. Prizibram je na nekaj straneh zavrnil tudi argumente privržencev miličniškega sistema, ki naj bi bil ustrezen za Švico in ZDA zaradi njunega posebnega geografskega in mednarodnega položaja, nikakor pa ne za avstro-ogrsko monarhijo. Poleg tega je poudaril, da je nov sistem prinesel enakost vseh slojev pri služenju vojaščine in s skrajšanjem aktivnega služenja omogočil lažjo ponovno vključitev vojakov v civilno življenje.⁷⁵

Z reklamiranjem vladne politike pa se ni ukvarjal le tiskovni urad, temveč tudi nekateri visoki krajevni uradniki. Pri tem so nadaljevali tradicijo, ki jo je že ob prvem uvajanju vojaške obveznosti v času Marije Terezije začel glavar loškega gospostva, grof Janez Nepomuk Edling. Za navduševanje nad vojaško službo je v Škofji Loki ustanovil pisano uniformirano meščansko četo z godbo. Poleg tega je menih in pesnik Antona Feliksa Deva spodbudil k pisanju pesmi, ki so hvalile vojaščino in se norčevale iz skrivačev.⁷⁶ Leta 1868 je zgledu grofa Edlinga na svoj način sledil tedanji kranjski deželni predsednik Siegmund Conrad pl. Eybesfeld. Izid Prizibramove knjižice je namreč sovpadel z njegovimi političnimi načrti. Ker je ocenil, da je kmečko prebivalstvo preslabo poučeno o javnih zadevah, saj dobiva informacije o njih le preko duhovnikov in taborskih govornikov, ki naj bi bili skoraj brez izjeme nenaklonjeni ustavi in njenim načelom, se je najprej poigraval z idejo, da bi vzpodbudil izdajanje vladi naklonjenega slovenskega časnika. Vendar te zamisli ni mogel uresničiti, zato je sklenil natisniti serijo slovenskih brošur. Pojasnjevale bi nove zakone in ljudi navduševale za vladno politiko. Sčasoma bi vanje vključevali tudi druge novice in obvestila, da bi tako pripravili teren za nastanek slovenskega *ustavovernega* časopisa.⁷⁷

V skladu s tem načrtom je dal deželni predsednik natisniti 1550 izvodov rahlo prirejenega slovenskega prevoda Prizibramove knjižice. Pod naslovom *Kratko in*

⁷⁴ Andrej Marušič (7.12.1828–16.10.1898) je v Gorici študiral bogoslovje in bil 1851 posvečen, 1863–65 je urejeval časnik tolminskega kmetijskega društva *Umni gospodar*, v letih 1867–69 pa je izdajal in urejal *Domovino*, o kateri se je že takrat govorilo, da jo financira vlada. Istočasno je bil deželnozborski poslanec. *Slovenski biografski leksikon*, s.v. »Marušič Andrej«. Domneve o vladni podpori Marušiču potrjujejo vpisi v indeks tiskovnega urada v omenjenih letih. Haus, Hof- und Staats-Archiv [dalje HHStA], Pressleitung, Index 1867–1873.

⁷⁵ [Ludwig Prizibram], *Was bringt uns das neue Wehrgesetz?* (Wien, 1869).

⁷⁶ Jože Koruza, *Značaj pesniškega zbornika 'Pisanice od lepeh umetnost'* (Maribor, 1993), 206–210.

⁷⁷ HHStA, Pressleitung, karton 15, akt 328 (1869), pismo Conrada von Eybesfelda, Ljubljana, 10.5.1869.

Načrti Conrada von Eybesfelda so bili vsaj deloma znani tudi javnosti. Ivan Prijatelj omenja, da so se govornice o ustanovitvi vladi naklonjenega časnika v začetku leta 1869 širile po Ljubljani. Nameri naj bi bili naklonjeni tudi nekateri slovenski veljaki, odločno pa jo je odklonil Josip Jurčič. Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina : 1848–1895*, ur. Anton Ocvirk, Monografije k zbranim delom slovenskih pesnikov in pisateljev, 6 zv. (Ljubljana, 1955–85), zv. 3, 121.

lahkoumevno pojasnilo nove vojne postave so večino izvodov priložili *Novicam* in *Laibacher Zeitung*. Pri tem so v uredništvu slednje v kratki napovedi poudarili, da je brošura posebno primerna za razširjanje *unter dem Landvolke*, ki je slabo poučeno o tem, za njegove interese zelo pomembnem zakonu.⁷⁸ Poleg tega so 250 izvodov nameravali razdeliti okrajnim organom.⁷⁹ Najbrž je prav v tej zvezi deželni predsednik junija v navodilu okrajnim glavarjem znova poudaril potrebnost informiranja občinskih zastopov in prebivalstva o vsebini nove zakonodaje; med drugim je izrecno izpostavil vojaške zakone.⁸⁰

O izidu knjižice je svoje bralce obvestil tudi *Slovenski narod*. V kratki notici so jo označili za sprenevedanje, saj naj bi se znova pokazalo, da *vladni krogi* znajo slovensko, le ko »hočejo kaj od naroda imeti ali pa zabišiti [sic] mu njegove dolžnosti«, če pa gre za njegove pravice, »ondi je zopet nemščina edino zveličavna.«⁸¹ Slovenska različica Przišramove brošure je prišla v roke tudi dunajskemu tiskovnemu uradu, ki pa je bil nad idejo navdušen. Od deželnega predsednika so za razdelitev na Štajerskem, Koroškem in v Trstu želeli dobiti nekaj sto izvodov, zanimalo jih je tudi, ali bi bila knjižica uporabna v Dalmaciji.⁸² Conrad von Eybesfeld je v odgovoru potrdil, da je spis poslal svojim kolegom v omenjenih deželah s slovenskim prebivalstvom in da je že dobil njihova naročila. Poudaril pa je, da je, kolikor mu je znano, spis za Dalmatince nerazumljiv, saj sta njihov govor (*slawische (illyrische) Idiom*) in slovenščina preveč različna.⁸³ Kljub temu je brošuro poslal v Zadar, toda tamkajšnji namestnik je potrdil, da v Dalmaciji ni uporabna zaradi drugačnega, *ilirsko-slovanskega* jezika.⁸⁴ Naposled so po slovenskih deželah neposredno razdelili 2500 izvodov brošure, in sicer: 1200 kot prilogo *Novic* in *Laibacher Zeitung*, 500 na Štajerskem, 700 v Trstu in 100 na Koroškem.⁸⁵ Zunanje ministrstvo je prevzelo 1000 izvodov in jih dalo na razpolago vojnemu ministrstvu.⁸⁶ Celotna naklada je dosegla 3800 izvodov – ostanek so verjetno razdelili okrajnim uradnikom.

Nezanemarljivo število knjižic najbrž ni ostalo brez vpliva na oblikovanje javnega mnenja. Precej manjši učinek je seveda imelo pisanje strokovnega časopisja o novem zakonu.⁸⁷ Slejkoprej pa so javno mnenje odločilno oblikovali časniki ter

⁷⁸ *Laibacher Zeitung*, 7.5.1869, 755.

⁷⁹ HHStA, Pressleitung, karton 15, akt 328 (1869), pismo Conrada von Eybesfelda, Ljubljana, 10.5.1869.

⁸⁰ *Laibacher Zeitung*, 21.6.1869, 103. Slovenski prevod je bil objavljen v Levstikovem komentarju: Fran Levstik, »Svoboda, kakršna na Slovenskem«, v *Zbrano delo*, zv. 9, ur. Anton Slodnjak, *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev* (Ljubljana, 1963), 113–121.

⁸¹ *Slovenski narod*, 11.5.1869, 4.

⁸² HHStA, Pressleitung, karton 15, akt 310 (1869).

⁸³ HHStA, Pressleitung, karton 15, akt 328 (1869), pismo Conrada von Eybesfelda, Ljubljana, 10.5.1869.

⁸⁴ HHStA, Pressleitung, karton 16, akt 456 (1869), pismo Conrada von Eybesfelda, Ljubljana, 26.6.1869.

⁸⁵ HHStA, Pressleitung, karton 16, akt 482 (1869), pismo Conrada von Eybesfelda, Ljubljana, 7.7.1869.

⁸⁶ HHStA, Pressleitung, karton 16, akt 456 (1869).

⁸⁷ Naprimer: Dragotin Tekavčič, »Nekaj važnejših določeb vojne postave z dne 5. decembra 1868 (dež. zak. 1869, št. 1) in poduka za izpeljavo te postave (dež. zak. 1870, št. 1)«, *Pravnik slovenski : list za pravosodje, upravo in državoslovje* 2 (1871), 104–112.

različni govorniki – tako posvetni kakor cerkveni. V naslednjem poglavju bomo videli, da politiki, ki so imeli v času taborskega gibanja veliko priložnosti za nastopanje, novi zakonodaji niso namenili dosti besed. Podobno očitno velja za cerkvene nastope. Oznanilne knjige dveh večjih župnij ljubljanske škofije – Sv. Petra v Ljubljani in Kranja – nimajo vpisov, ki bi kazali, da so duhovniki poučevali svoje vernike o spremembi vojaške obveznosti. Škofija je sicer poskrbela za seznanitev župnikov z najpomembnejšimi določbami nove zakonodaje, a se očitno ni ukvarjala z informiranjem vernikov. Škofijski uradni list je s skoraj dvoletno zamudo objavil le člene obrambnega zakona, ki so bili važni za duhovnike in njihovo uradovanje, posebno pozornost pa je namenil § 25, ki je urejal vojaško dolžnost duhovnikov in redovnikov.⁸⁸

Nasprotno je dnevno časopisje precej pisalo o novi zakonodaji, a nad njo – kot smo že videli – ni bilo posebno navdušeno. Posamezni pisci so tu in tam poudarili dobre plati zakona, vendar so skoraj vedno hkrati priznali, da je marsikomu neljub. Narodnjak in publicist iz Maribora Janko Pajk je v *Slovenskem narodu* trdil, da bo vojaščina za telesno »okrépčanje našega naroda ... jako koristna« ter da bo vojaško urjenje telesu dalo »gibčnost, hitrost in krepost [sic]«, duhu pa »nekakovo večjo obzornost in promiselnost«. A obenem tudi on ni zanikal, da je zakon prinesel nova bremena in da bo zlasti »učeej se mladini ... neugodno prišel«.⁸⁹

Posebno v popularnejšem časopisju, v *Novicah* in *Slovenskem gospodarju*, so bili objavljeni tudi članki, ki so poskušali predstaviti nove zakone karseda enostavno. V seriji poljudnih pogovorov »Pod Lipo«, ki jih je redno objavljala mariborski list, je bil en pogovor namenjen tudi prenovljenemu obrambnemu sistemu. V njem je upokojeni učitelj *Ljubomir* zbranim kmetom in obrtnikom razložil nekatere momente sprejetih zakonov.⁹⁰ Poleg tega so v isti številki objavili še članek »Jedro izluščeno iz postave o vojaških dolžnostih avstrijskih državljanov«, v katerem so prav tako silno poenostavljeno predstavili obrambne zakone. Avtorja je pri tem motivirala skrb, da zakonodaja zaradi *pravniških umetnih izrazov* mnogim bralcem časnika ne bo razumljiva.⁹¹

⁸⁸ »Bestimmungen des Gesetzes vom 5. Dez. 1868, womit für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder die Art u. Weise der Wehrpflicht geregelt wird«, *Kirchliches Verordnungs-Blatt für die Laibacher Diözese* (1870), 147–151; »Tragweite der Bestimmung des §. 25 des Wehrgesetzes, betreffend die Kandidaten des geistlichen Standes«, prav tam, 152–154.

⁸⁹ Janko Pajk, »Slovenskej mladeži«, v *Janka Pajka izbrani spisi*, ur. Janko Pajk, zv. 1, *Politični, narodno-gospodarstveni, naučni spisi* (Maribor, 1872), 112, 113.

⁹⁰ »Pod Lipo : Podučivni in vgodni pogovori«, *Slovenski gospodar*, 7.1.1869, 2, 3.

⁹¹ »Jedro izluščeno iz postave o vojaških dolžnostih avstrijskih državljanov«, *Slovenski gospodar*, 7.1.1869, 2.

3.2 Splošna vojaška obveznost: odzivi in prve izkušnje

Pri vsem tem pisanju pa časniki, kar je najbolj zanimivo, skorajda niso reagirali na radikalno skrajšanje vojaškega roka – najbolj ugodno spremembo, ki jo je prinesel novi zakon. Medtem ko sta tako slovenska kot nemška različica Przi Bramove brošure poudarjali prav ta moment, so ga častnikarji skorajda prezrli.⁹² Seveda so vsi časniki povzeli ključna določila v zvezi s služenjem vojske, a kakšnega posebnega navdušenja nad uvedbo triletno namesto osemletne obveznosti ni bilo opaziti. Če je še leta 1845 Luka Jeran zaradi skrajšanja vojnega roka na osem let cesarju Ferdinandu v zahvalo spesnil desetkitično pesem in jo objavil v *Novicah*,⁹³ so se leta 1868 častnikarji bolj ukvarjali z velikostjo vojske in s tem povezanimi stroški. Sicer je res, da precej rekrutov tudi v času, ko je veljala osemletna selektivna vojaška obveznost, zaradi pomanjkanja denarja ni služilo dlje kot dve ali tri leta,⁹⁴ ampak skrajšanje vojaške obveznosti za dobre tri petine vseeno ni bilo zanemarljivo. Zakaj je napravilo tako skromen vtis na piščočno javnost, bom poskusil odgovoriti malo kasneje.

Vendar skrajšanje vojaške dolžnosti ni šlo mimo ljudi. Pisec zgodovine 17. pešpolka, Karel Capuder, trdi, da se je odrazilo v bistvenem zmanjšanju skrivaštva in dezerterstva. Medtem ko je imelo izogibanje naboru in vpoklicu pred prenavo precejšnje razsežnosti, naj bi poslej skorajda izginilo.⁹⁵ Toda Capudrova razlaga ponuja le del odgovora, saj ne omenja pomembnejšega razloga – močnega povečanja učinkovitosti državnega policijskega aparata. Dejavnost orožnikov je bila gotovo ključni moment v boju zoper skrivače, rokovnjače in druge vojaške begunce. V tem kontekstu je primerjalno zanimiv močan upad dalmatinskega hajduštva v zadnjih desetletjih 19. stoletja. Preučevalci te tradicionalne oblike razbojništva so ga povezali prav z večjo prisotnostjo orožništva, a tudi z vse večjo sprijaznenostjo moškega prebivalstva s služenjem vojske.⁹⁶ Ker je prav uvajanje novačenja v petdesetih letih, ko je vojaški rok trajal še osem let, sprožilo močan val dezerterstva in vojaškega begunstva ter s tem enega vrhov hajduštva v Dalmaciji, se najbrž ne motim, če med vzroke za poznejše usihanje prištejem tudi skrajšanje vojaškega roka. S triletnim služenjem se je bilo vendar precej lažje sprijazniti, kakor z več kot dvakrat daljšim osemletnim. Literatura se sicer še ni soočila s tem vprašanjem, a časovno sovpadanje je le preveč očitno, da bi bilo zgolj naključno.

⁹² [Ludwig Przi Bram], *Kratko in lahkoumevno pojasnilo nove vojne postave* (Ljubljana, 1869), 4, 10–12; [Przi Bram], *Was bringt uns das neue Wehrgesetz?*, 4, 11, 12.

⁹³ Luka Jeran, »Hvaležnost slovenskih mladenčev njih veličanstvu cesarju Ferdinandu I.«, v *Slovenska muza pred prestolom: antologija slovenske slavoilne državniške poezije*, ur. Marjan Dolgan, Knjižna zbirka Krt, 57 (Ljubljana, 1989), 53, 54.

⁹⁴ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 61.

⁹⁵ Karol Capuder, *Zgodovina c. in kr. pešpolka št. 17* (Celovec, 1915), 65–67.

⁹⁶ Stijepo Obad, »Kraj hajdučije u Dalmaciji«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru: Razdio povijesnih znanosti* 25 (1986), 295. O razvoju hrvaškega in dalmatinskega hajduštva v tem času še: Šime Peričić, »Hajdučija u Dalmaciji 19. stoljeća«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 33 (1991), 185–204; Dragutin Pavličević, »Hajdučija u Hrvatskoj 60. godina 19. stoljeća«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Zagreb* 20 (1987), 129–158.

Urejanje vojaške obveznosti je sledove že tradicionalno puščalo v ljudski pesmi. Uvedbi vojaške obveznosti v času Marije Terezije je sledila prava poplava vojaških pesmi in zgodovinar Gregor Čremošnik, ki jih je tik pred 2. svetovno vojno analiziral, je bil mnenja, »da bi se skoraj lahko reklo, da je prav za prav šele ta obveza pri nas rodila vojaško narodno pesem.« Razen tega naj bi po Čremošnikovem mnenju prav ta doba pesmim vtisnila *mevžasto jokavost*, ki naj bi bila včasih celo *tik na meji bojazljivosti*.⁹⁷ In kakor že leta 1845, ko je bil vojaški rok skrajšan na 8 let, so se tudi po letu 1868 pojavile pesmi, ki so opevale krajše (triletno) služenje.⁹⁸ Poleg tega lahko v ljudskem pesništvu zasledimo poudarjanje, da se vojaška obveznost naposled dotika vseh slojev prebivalstva. Pesem *Na vojsko vsi morajo it* poje:

Slišal sem cajtinge brat,
naš cesar se če vojskovát.
/: Naj bode gospočki
al kmetiški sin,
vsaki more na štélengo ít. :/ ⁹⁹

Res je prav splošnost vojaške obveznosti dobila precej prostora v *cajtingah*. Princip je sicer načeloma užival široko podporo, so pa bile precejšnje razlike v videnju podrobnosti. Največ zaskrbljenosti so slovenski časnikarji kazali ob – na 800.000 mož določeni – velikosti vojske. *Narod* je po nemškem časopisju povzema celotno trditev, »da je zahtevana vojska tolika, kalikoršne [sic] od ljudskega preseljevanja ni imela nobena država«. ¹⁰⁰ Poleg skrbi denarne narave so se časnikarjem porajala tudi bolj načelna vprašanja o prihodnosti Evrope milijonskih vojska. ¹⁰¹ Takšne skrbi so očitno mučile marsikoga: večanje kontinentalnih armad ter grozeči konflikti so v letih po prusko-avstrijski vojni oživili evropska mirovna gibanja ter spodbudili prvo fazo avstrijskega pacifizma, za katero so značilne ideje o omejevanju velikosti armad in nekakšnih meddržavnih forumih, ki naj bi preprečevali vojne. ¹⁰² A medtem ko je na primer Moritz Adler pod vtisom napovedi uvedbe splošne vojaške obveznosti leta 1868 v Pragi izdal brošuro *Der Krieg, die Congressidee und die Allgemeine Wehrpflicht* in v njej kot prvi Avstrijec ostro nasprotoval takšnemu povečevanju vojske ter detajlno predstavil zamisel o vseevropskem kongresu držav,

⁹⁷ Gregor Čremošnik, »Naša vojaška narodna pesem«, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20 (1939), 352.

⁹⁸ Zmaga Kumer, *Oj, ta vojaški boben : Slovenske ljudske pesmi o vojaščini in vojskovanju* (Celovec, 1992), 52–56 (pesmi 32–37); ista, *Slovenska ljudska pesem : njena vsebinska, oblikovna in glasbena podoba* (Ljubljana, 2002), 164.

⁹⁹ Kumer, *Oj, ta vojaški boben*, 58 (pesem 39); gl. še Capuder, *Zgodovina c. in kr. pešpolka št. 17*, 66.

¹⁰⁰ *Slovenski narod*, 3.11.1868, 4.

¹⁰¹ Na primer: »Evropa v orožju«, *Slovenski narod*, 24.11.1868, 1, 2.

¹⁰² Christoph Gütermann, »Die Geschichte der österreichischen Friedensbewegung 1891–1985«, v Manfred Rauchensteiner, ur., *Überlegungen zum Frieden* (Wien, 1987), 20, 21; Manfred Rauchensteiner, »Gewalt und Gewaltlosigkeit : Zur Geschichte der österreichischen Friedensbewegung«, v *Pax et iustitia : Festschrift für Alfred Kosteletzky zum 70. Geburtstag*, ur. Hans Walther Kaluza et al. (Berlin, 1990), 416.

Evropski pregled prinaša: Sandi E. Cooper, *Patriotic Pacifism : Waging War on War in Europe, 1815–1914* (New York, Oxford, 1991), 30–45.

ki naj bi preprečeval meddržavne spopade in notranje prevrate ter širil evropsko civilizacijo med *barbare*, na Slovenskem takega podviga ne zasledimo.¹⁰³ Zanimivo je, da se je pri Slovencih že nekaj desetletij poprej pojavil zagovornik svetovnega miru, ki je izhajal iz tradicije religiozno navdahnjenega pacifizma. Gre za Andreja Bernarda Smolnikarja (29.11.1795-(?)1869), teologa, utopista in verskega reformatorja, ki je po preselitvi v ZDA že sredi 19. stoletja zagovarjal svetovni mir in univerzalno republiko.¹⁰⁴ Vendar je ostala Smolnikarjeva dejavnost v domovini praktično neopažena in brez zaznavnega vpliva.

Zakaj se torej, kljub očitnem nelagodju ob silovitem povečevanju armad, pri Slovencih ni oblikovalo zaznavno in artikulirano mirovno gibanje? Morda je razlog v tem, da mnenjskih voditeljev ni skrbela usoda Evrope v času splošne vojaške obveznosti, temveč nekaj dosti bolj vsakdanjega. S tem utegne biti povezano tudi (zgoraj omenjeno) skromno časninarsko navdušenje nad uvedbo triletnega vojaškega roka. Slednja najbrž ni posebno razveselila ljudi, ki po starem sistemu sploh ne bi bili vpoklicani v vojsko. Meščanski eliti, duhovščini, večjim kmetom in drugim premožnejšim ali bolje izobraženim je bil namreč dotedanji način rekrutiranja zelo naklonjen in upravičeno so se lahko bali, da po novem ne bo več tako; če ne zaradi sebe, pa zaradi svojih naslednikov. Če verjamemo *Slovenskemu gospodarju*, ki je na Silvestrovo leta 1868 poročal, da »navdušenost za splošno vojaštvo med mestjani ni prevelika«, naj bi se v zadnjih mesecih pred uveljavitvijo splošne vojaške obveznosti strah pred spremembami kazal tudi z odkupom le nekaj let starih sinov od služenja vojske.¹⁰⁵

Podobne skrbi so že dobro leto pred začetkom parlamentarne obravnave obrambnih zakonov, torej v času, ko parlament še ni dokončno potrdil uvedbe splošne vojaške obveznosti, trle poznejšega politika in tedanjega študenta prava, Josipa Serneca. V pismu bratu Janku je junija 1867 razlagal, kako upa, da bodo iz nove ureditve izvzeti vsi, ki so bili oproščeni še po stari zakonodaji. Toda za vsak slučaj je za posredovanje prosil še kneza Ferdinanda Kinskega, pri katerem je bil takrat vzgojitelj. Knez se je o njegovi zadevi dejansko pozanimal na Dunaju in mu nato svetoval, naj piše cesarju ter zaprosi za predčasno oceno sposobnosti. Sernece je sicer pisal cesarju, a ni verjel, da ga bo *sitni in jako dvomljivi pot*, ki mu ga je svetoval knez, pripeljal do zaželenega cilja. Bolj se je zanašal na svojo *bolezni pri srcu*, ki naj bi bila že tako huda, da je opustil pitje alkoholnih pijač, kave in čaja.¹⁰⁶ Korespondenca med bratoma ni v celoti ohranjena in je precej neurejena, tako da zgodbe ni mogoče popolnoma rekonstruirati. Dogodka v svojih spominih ni omenil niti Josip, ki je sicer na kratko opisal spremembo vojaške dolžnosti.¹⁰⁷ Vsekakor

¹⁰³ [Moritz Adler], *Der Krieg, die Congressidee und die Allgemeine Wehrpflicht : im Lichte der Aufklärung und Humanität unserer Zeit* (Prag, 1868). O Adlerju ni mogoče najti nikakršnih podatkov ne v biografskih priročnikih ne v zgoraj navedeni literaturi. Da je bil prvi Avstrijec, ki je zagovarjal idejo o mednarodnem razsodišču, je mnenje Berthe von Suttner v predgovoru h knjigi: Moritz Adler, *Offenes Sendschreiben an P. T. Professor Theodor Billroth* (Berlin, Leipzig, 1892), 1, 2.

¹⁰⁴ Janez Stanonik, »Andrej Bernard Smolnikar«, *Zgodovinski časopis* 49 (1995), 183–190.

¹⁰⁵ *Slovenski gospodar*, 31.12.1868, 216.

¹⁰⁶ Pokrajinski arhiv Maribor [dalje PAM], zapuščina Janka Serneca, karton 8, pismo Josipa Serneca, Chocen (Češka), 19.6.1867.

¹⁰⁷ Josip Sernece, *Spomini* (Ljubljana, 1927), 17. Njegovo služenje pri knezu Kinskem je sicer opisano prav tam, 16, 17.

bomo že prav kmalu videli, da mu namera očitno ni uspela in je naposled vojsko odslužil kot enoletni prostovoljec.

Očitno je, da ljudi, ki po starem ne bi bili vpoklicani, ni prav nič veselila odprava njihovih privilegijev. Zatorej ni čudno, če v časopisju zasledimo zaskrbljenost nad splošnostjo služenja vojske in ne veselja nad skrajšanjem vojaškega roka. Pisici in uredniki so vendar v večini pripadali eliti, katere privilegiji so bili z reformo zelo zmanjšani ali povsem odpravljeni. Zato tudi ne preseneča, da so bili pogoji za oprostitev ali skrajšanje služenja pomembno vprašanje, o katerem so precej razpravljali tako v parlamentu kot v javnosti. Kot smo že videli, sta v razpravo uspešno posegla tudi slovenska poslanca. Sprejete zakonske določbe so bile naposled zelo restriktivne, tako da se je dotedanja privilegiranost posameznih slojev prebivalstva bistveno zmanjšala. Medtem ko na primer pričevanja sodobnikov kažejo, da so se v prvih desetletjih 19. stoletja sinovi mariborskih meščanov lahko »s pomočjo prijateljev in prepustnic izognili vojaščini, zato že več let nobeden med njimi ni bil v vojski«,¹⁰⁸ se po reformi leta 1868 kaj takega ni moglo več zgoditi. Popolnoma je bila odpravljena možnost odkupa, vojske so bili začasno oproščeni le edini skrbniki družine, olajšave pa so bile dovoljene medicincem in bogoslovcem ter učiteljem v državnih šolah in državnim uradnikom. Obvezniki s končano srednješolsko izobrazbo so lahko odslužili enoletno prostovoljstvo.¹⁰⁹ Enoletni prostovoljci so smeli stanovali izven vojašnice in izbirati kraj služenja, če so služili na lastne stroške. Mnogi so izbrali univerzitetna središča, predvsem Dunaj in Gradec, saj so lahko med služenjem opravljali študijske obveznosti. Matija Murko pa v svojih *Spominih* omenja, da je bila precej priljubljena tudi Galicija, ker je bilo tam zaradi hkratne uporabe gregorijanskega in julijanskega koledarja več prazničnih dni.¹¹⁰ Neredki posamezniki so se kmalu začeli v praksi srečevati z novo ureditvijo. Josip Sernek je v svojih *Spominih* dokaj natančno popisal, kako je le nekaj mesecev po uveljavitvi nove zakonodaje začel svoje enoletno prostovoljstvo v 54. pešpolku.¹¹¹ Še dragocenejši je dnevnik Simona Rutarja, ki nam omogoča čudovit vpogled v življenje enoletnih prostovoljcev v Trstu v letih 1872/73. Njihova vojaščina res ni bila prenaporna, poleg tega so imeli veliko prostega časa, ki ga je Rutar izrabil za obiskovanje sorodnikov in prijateljev, popivanje po gostilnah in

¹⁰⁸ Friderik Leyrer, »Spomini : od 1808 do 1838 : napisani 1863 v Mariboru«, ur. in prev. Sašo Radovanovič, *Delo*, 18.3.1999, 6.

¹⁰⁹ Poleg zakona (§§ 17, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28) še Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 490, 491.

¹¹⁰ Matija Murko, *Spomini*, prev. Vladimir Murko (Ljubljana, 1951), 149.

¹¹¹ »Meseca decembra 1868 pa je izšla nova, v ogrskem in avstrijskem državnem zboru odobrena postava o splošni vojaški dolžnosti. V tej postavi se je nahajala določba za enoletne prostovoljce in se je izreklo, da smemo tudi mi dijaki, ki še nismo odslužili vojaštva, prositi za dobroto službovanja kot enoletni prostovoljci. Tako sem moral tudi jaz 1. marca 1869, ko sem bil v četrtem letu prava, vstopiti kot enoletni prostovoljec, in sicer sem vstopil k 54. pešpolku. Ker sem služil na svoje stroške, sem zasebno stanoval. Služili smo enoletni prostovoljci prvega leta samo od 1. marca 1869 do novega leta 1870. Med tem, ko sem bil prostovoljec, sem napravil meseca julija 1869 drugi državni izpit in meseca oktobra 1869 tretji državni izpit, ob novem letu 1870 pa častniški izpit, nakar sem bil leta 1871. imenovan za rezervnega poročnika.« Sernek, *Spomini*, 17.

obiskovanje rojanske čitalnice.¹¹² Seveda so bile izkušnje posameznikov lahko tudi drugačne. V pismu, ki ga je leta 1875 objavil *Slovenski narod*, se je neznani enoletnik pritoževal nad slabim ravnanjem (»'fentali' bi nas radi«) in pogostim zmerjanjem z različnimi zoološki izrazi.¹¹³

Enoletno služenje ni navdušilo niti Otona Župančiča, ki je moral v letih 1901 in 1902 v šolo za enoletne prostovoljce v Gradec. V pismih je pogosto tožil, da izgublja celo leto, se tu in tam pritoževal nad predstojniki ter večkrat zatrdil, da gre le redko iz vojašnice v mesto. Ob koncu januarja leta 1902 je prijateljici Berti Vajdič na primer zatrdil, da iz vojašnice ni šel že dva tedna. Vsekakor je bilo enoletno služenje v začetku 20. stoletja dosti bolj resno kot v prvih letih po uvedbi. Iz Župančičevih pisem razberemo, da so med osnovnim urjenjem vstajali ob šestih in imeli obveznosti nekako od pete ure popoldne. Pozneje, ko se je začela šola, so imeli enoletniki tedensko okrog petdeset ur pouka in še nekatere druge obveznosti.

Ampak ugodnosti še vedno ni manjkalo. Župančič je v vojašnici ostajal pretežno zato, ker ni imel prave družbe, sicer pa bi v mesto lahko odšel skoraj vsak večer. Izhod je običajno trajal do devetih, večkrat pa se je potegnil tudi čez polnoč. V začetku marca je pesnik pisal prijateljici, da je bil tako v soboto kot v nedeljo na zabavi do dveh, v pismih pa tudi sicer zasledimo omembe plesov ali druženja v kavarnah. Poleg tega niti služba ni bila vedno enako resna. Župančič je recimo aprila omenil, da so on in kolegi spali med poukom, maja, da so se zaradi pomanjkanja dela pri četi dolgočasili, avgusta pa, da se je med manevri sončil cele dneve.¹¹⁴ Vtis o ne preveč naporni vojaščini enoletnikov potrjujejo tudi nekatera druga pričevanja iz tistega časa. Poznejši umetnosti zgodovinar Vojeslav Molè, ki je leta 1907 in 1908 služil v Trstu, je v spominih opisal predvsem družabno življenje in nekaj anekdot, kar kaže, da mu prostovoljno leto ni ostalo v posebno slabem spominu.¹¹⁵

Enoletno služenje je bilo brez dvoma tudi v začetku 20. stoletja velika ugodnost, ki so jo izkoristili številni slovenski izobraženci. Prostovoljnega leta v glavnem niso odslužili le tisti, ki so bili vojske oproščeni in seveda redki Slovenci, ki so se odločili za častniški poklic. Poleg tega ta ali oni niti ni opravil izpita, ki je bil pozneje uveden kot pogoj za odobritev enoletnega služenja nekaterih kategorij srednješolcev. V časnikih so se takrat pojavili oglasi za pripravljalne tečaje. Izpitna

¹¹² Simon Rutar, *Dnevnik (1869–1874)*, ur. Branko Marušič (Trst, Nova Gorica, 1972), 114–156. Simon Rutar (12.10.1851–3.5.1903) je maturiral na goriški gimnaziji in po odsluženem vojaškem roku študiral zgodovino in geografijo v Gradcu. Po koncu študija je služboval na različnih srednjih šolah in bil ploden zgodovinopisec. Med drugim je napisal obsežno *Zgodovino Tolminskega*. Bil je tudi eden začetnikov slovenske arheologije. *Slovenski biografski leksikon*, s.v. »Rutar Simon«.

¹¹³ »Vojaško«, *Slovenski narod*, 14.11.1875, 3.

¹¹⁴ Informacije o enoletnem prostovoljstvu Otona Župančiča izvirajo zlasti iz bogate korespondence z Berto Vajdič in iz pisem nekaterim prijateljem. Oton Župančič, *Zbrano delo*, zv. 10, ur. Joža Mahnič, *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev*, ur. France Bernik (Ljubljana, 1986), 108–218 (pisma Berti Vajdič); isti, *Zbrano delo*, zv. 11, ur. Joža Mahnič, *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev*, ur. France Bernik (Ljubljana, 1989), 112–124, 209–220 (pisma Antonu Schwabu in Franju Lovšinu).

¹¹⁵ Vojeslav Mole, *Iz knjige spominov*, Spomini in srečanja, 5 (Ljubljana, 1970), 40–52.

snov je bila namreč precej zahtevna in je obsegala znanje nemščine ter enega izmed deželnih jezikov ali latinščine (vključno z literaturo), matematiko, fiziko, naravoslovje, geografijo in zgodovino. Alojzij Grom, mladostni prijatelj pisatelja Frana Saleškega Finžgarja, je bil eden izmed številnih Slovencev, ki so morali opravljati preskus. Iz Finžgarjeve korespondence je videti, da je prijatelju konec leta 1889, nekaj mesecev pred izpitnim rokom, poslal ustrezno literaturo, večkrat pa ga je tudi obveščal o izpitni snovi in vprašanjih, ki jih je njunim vrstnikom in znancem postavljala ljubljanska komisija.¹¹⁶ Kljub temeljitim pripravam je bil Grom neuspešen, tako da je pozneje služil kot navaden vojak, v vojski zbolel ter umrl.

Zanimivo pričevanje o izkušnjah z reformiranim vojaštvom so tudi pisma Pavla Turnerja bratoma Mihi in Francetu.¹¹⁷ Pavel si je močno prizadeval, da bi s pomočjo svojih dunajskih prijateljev mlajšega brata čim prej rešil vojaščine. Morda ga je k temu spodbudila nesrečna usoda očetovega brata, ki je kot vojak umrl v Italiji,¹¹⁸ ali pa njegova osebna predreformna vojaška izkušnja, ki je zanesljivo zbujala upanje, da naloga ne bo pretežka. Četudi ga je na naboru zdravnik ocenil kot le zaenkrat prešibkega, je predsednik komisije, nek krajišniški stotnik, sklenil, da se z njim drugo leto ne bodo več ukvarjali in ga dal črtati iz vojaške evidence.¹¹⁹ Toda od takrat se je bil položaj občutno spremenil. Medtem ko je Pavel sprva bratu Mihi še zatrjeval: »Kedar koli bi bil odrajtan bom že na to pazil, da ne boš dolgo pri soldatih, gotove vse tri lete nikakor ne zaporedoma,«¹²⁰ je pozneje njegov optimizem splahnel, čeprav je v bratovi zadevi posredoval v visokih vojaških krogih.¹²¹ Lahko

¹¹⁶ Fran Saleški Finžgar, *Zbrano delo*, zv. 14, ur. Jože Šifrer, *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev*, ur. France Bernik (Ljubljana, 1996), 7–49 passim.

¹¹⁷ Pavel Turner (21.1.1842–25.9.1924) je študiral pravo na Dunaju in doktoriral v Strasbourgu. Že med študijem je bil domači učitelj, pozneje vzgojitelj. Veliko je potoval – sam in kot spremljevalec svojih gojencev – in tako navezal stike s številnimi pomembnimi osebnostmi svojega časa. Redno je dopisoval v slovenske in tuje časnike. Bil je tudi pomemben mecen slovenskih študentov in dijakov. *Slovenski biografski leksikon*, s.v. »Turner Pavel«.

¹¹⁸ Narodna in univerzitetna knjižnica [dalje NUK], Rokopisni oddelek, Ms 639/2, Pavel Turner, »Spomini iz mojega življenja«, rokopis, 2. Sam sem spomine pregledoval še v rokopisu, pozneje je izšla objava: Mateja Matjašič Friš, »'Spomini iz mojega življenja' dr. Pavla Turnerja«, *Studia Historica Slovenica: Časopis za humanistične in družboslovne študije* 1, št. 1 (2001), 169.

¹¹⁹ »Zdravnik me je na to preiskal ter rekel: 'für diesmal noch zu schwach.' Stotnik pa: 'Was? für diesmal noch zu schwach? Soll etwa nächstes Jahr wiederum eigens für ihn eine Extracommission irgendwo einberufen werden? Ganz untauglich! Ausstreichen!'« Turner, »Spomini«, 42. Ker se je Turner poselitvi iz Maribora na Reko pozabil prijaviti pri vojaških oblasteh, je kot vojaški begunec nabor opravil pred posebno komisijo. Prav tam, 41, 42; Matjašič Friš, »'Spomini' dr. Pavla Turnerja«, 190, 191.

¹²⁰ PAM, zapuščina Pavla Turnerja, pismo bratu Mihi, Dunaj, 21.2.1870. Prepis Turnerjeve korespondence mi je ljubeznivo odstopil prof.dr. Janez Cvirn.

¹²¹ Turner pravi: »en grof, ki je major in dober mi prijatelj, je govoril za Miheja pri cesarjevem poročniku«. PAM, zapuščina Pavla Turnerja, pismo bratu Francetu, Dunaj, 28.11.1871.

V tistem času je bil Turner domači učitelj pri grofu Vincencu Nemesu pl. Hidvégu, ki je bil po podatkih Wurzbachovega biografskega leksikona major. Verjetno je bil prav Nemes *en grof*, ki je major. Ker so bili mnogi njegovi sorodniki, ki jih omenja Wurzbach, visoki častniki, je imel v vojski gotovo dobre zveze. Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, s.v. »Nemes von Hidvég«; *Slovenski biografski leksikon*, s.v. »Turner Pavel«. O Turnerju kot domačem učitelju podrobneje: Darko Friš, »Vzgojitelj dr. Pavel Turner«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 70 (1999), 127–142, ki pa službovanje pri grofu Nemesu omenja le kratko.

je samo še pojasnil, da so se »*postave za odpust ... zdaj drugič poostrile in sicer tako, da naj viši generali ne smejo nikogar pred odločenim časom brez vzroka domu pustiti.*«¹²²

A kljub omenjenim zaostritvam se je tu in tam še dalo kaj doseči. Na podlagi Turnerjeve korespondence lahko sklepamo, da je bil Miha pri vojaki dve leti (od zakonsko določenih treh). Morda posredovanje starejšega brata le ni bilo povsem neuspešno.¹²³ Seveda je mogoče tudi, da so Miha Turnerja predčasno poslali na dopust zaradi varčevanja. Značilna avstrijska praksa, ki je bila pogojena z neprestanimi denarnimi zagatami, je namreč ostala v uporabi tudi po letu 1868.¹²⁴ Še leta 1879, ko so Avstrijci nameravali predčasno odpustiti skoraj 20.000 vojakov, se je nemški kancler Bismarck skrivaj norčeval, da bi bilo še ceneje, če bi domov poslali kar vse.¹²⁵ Ne glede na to, kaj je bil vzrok za predčasno vrnitev Miha Turnerja domov, je dovolj drugih pričevanj, ki kažejo, da so bližnjice obstajale. Poznejši liberalni politik Vladimir Ravnihar je, kakor piše v spominih, imel zanimive izkušnje z naborno komisijo:

*Po maturi sem se prijavil za nabor, da bi odpravil [sic] enoletno prostovoljno leto, pa so rekli, da imajo dosti boljših. Niso me potrdili. Pa mislim, da je imel tu svoje prste vmes moj papa.*¹²⁶

Citirani odlomek ni le opozorilo na luknjičavost novega sistema rekrutiranja, temveč da že tudi slutiti, kaj je utegnil biti glavni razlog oprostivte. Ravnihar namreč omenja, kako so mu člani naborne komisije pojasnili, da imajo *dosti boljših* in zato rej njega ne potrebujejo. V resnici so bile generacije mladeničev precej številčnejše od zakonsko odobrenega letnega kontingenta novincev. Omenil sem že, da so zaradi tega uvedli žreb in povsem mogoče je, da so tudi naborne komisije manj pomišljale, ko je bilo potrebno narediti kakšno uslugo pomembnemu meščanu in deželnemu uradniku.¹²⁷ Ker pa je znano, da bi bili ob strogem upoštevanju kriterijev primernosti več kakor dve tretjini dvajsetletnih nabornikov ocenjeni za ne sposobne služenja vojske, je možno, da je mladi Ravnihar precenjeval vpliv svojega očeta.¹²⁸ Posebno, ker je bil Vladimir menda ploskonog. Štiri leta pred opisanim dogodkom, ko se je (navdušen nad morjem in ličnimi mornarskimi uniformami) želel prijaviti v mornarico, je bil namreč že na naboru, a so ga zavrnilo zaradi

¹²² PAM, zapuščina Pavla Turnerja, pismo bratu Francetu, Baden, 21.7.1871.

¹²³ Po vsebini pisem kaže, da je Miha Turner k vojakom odšel med 7.9.1870 in 13.10.1870 ter se vrnil med 25.7.1872 (Pavel omenja, da bo »*njegove oficire ... vdrugoč nagovarjal, da bi ga domu pustili*«) in 25.10.1872. PAM, zapuščina Pavla Turnerja, pismo bratoma Francetu in Mihi, Dunaj, 7.9.1870; pismo bratu Francetu, Dunaj, 13.10.1870; pismo bratu Francetu, 25.7.1872; pismo bratu Mihi, Dunaj, 25.10.1872.

¹²⁴ Norman Stone, »*Army and Society in the Habsburg Monarchy, 1900–1914*«, *Past and Present*, št. 33 (april 1966), 107; [Przibram], *Was bringt uns das neue Wehrgesetz?*, 12.

¹²⁵ William A. Jenks, *Austria Under the Iron Ring, 1879–1893* (Charlottesville, 1965), 43, 44.

¹²⁶ Vladimir Ravnihar, *Mojega življenja pot : Spomini dr. Vladimírja Ravniharja*, ur. Janez Cvirn et al., *Historia*, 2 (Ljubljana, 1997), 25.

¹²⁷ Franc Ravnihar (23.9.1832–4.7.1904), Vladimirjev oče, je bil visok uradnik kranjskega deželnega odbora in odbornik številnih slovenskih narodnih društev. *Slovenski biografski leksikon*, s.v. »Ravnihar Franc«.

¹²⁸ Zaradi šibkosti nabornikov so leta 1889 spodnjo starost vpoklica z 20 zvišali na 21 let. Rauter, *Die österreichische Wehrgesetzgebung*, 30.

šibkosti in ploskih nog.¹²⁹ Kakorkoli že, brez dvoma se je bilo po letu 1868 vojaški obveznosti precej teže izogniti kot pred reformo. A vrnimo se spet od izvajanja k sprejemanju zakonov.

3.3 Stalna vojska ali milica?

Ob uvajanju novega modela služenja vojaščine so se poleg nestrinjanja s posameznimi vladnimi rešitvami pojavljali tudi temeljito drugačni predlogi. Precej pristašev je imel na primer miličniški sistem. Nad njegovo uvedbo so se navduševali tako v parlamentu kot v visokih vojaških krogih, zanj se je zavzelo tudi dunajsko delavsko izobraževalno društvo, eden začetnikov delavskega gibanja.¹³⁰ Predlagatelji so kot argument za uvedbo milice največkrat navajali manjše stroške. Razmišljanje »Evropa v orožji«, ki ga je objavili *Slovenski narod*, je na primer zagovarjalo misel, da bi »slabo finančno stanje ... moralo Avstrijo raje spodbujati, da bi vpeljala vseobče oboroženje po izgledu Švice«, namesto velike redne armade.¹³¹ Nad narodno, torej ljudsko vojsko, se je – tudi zaradi njene varčnosti in ne le zaradi (sicer očitnega) navdušenja nad Srbi – v svojem opisu srbske armade v *Novicah* že 1867 navduševal tudi Janez Podliščekov – dr. Janez Kovač, redni dopisnik *Novic* iz Srbije in velik ljubitelj dežele.¹³² Poleg *jake lepote in strašno groznega izgleda* te armade, ki so jo sestavljali »skoraj sploh silno veliki, da! po sežnji visoki možje, ki imajo zamokle [sic], nekako črnkaste obraze in strašno dolge brke, podobne leverčnim [sic] repom«, je poudaril predvsem majhne stroške takšnega sistema.¹³³

¹²⁹ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 19.

¹³⁰ Splošno: Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht«, 63. O stališčih delavskega društva: Robin Okey, *The Habsburg Monarchy c. 1765–1918 : from Enlightenment to Eclipse*, European Studies Series, ur. Colin Jones in Richard Overly (London, New York, 2001), 202; Anton Kristan, *O delavskem in socialističnem gibanju na Slovenskem : do ustanovitve jugoslovanske socialno-demokratske stranke (1848–1896)* (Ljubljana, 1927), 20. Gl. še razpravo poročevalca parlamentarne manjšine dr. Karla Rechbauerja in drugih kontragovornikov: *SPSHAR*, 4. sesija, 4417–4455.

¹³¹ »Evropa v orožji«, *Slovenski narod*, 24.11.1868, 2.

¹³² O Podliščekovi identiteti in njegovi publicistični dejavnosti: Marjan Drnovšek, »Dr. Janez Kovač-Podliščekov vabi v Srbijo«, v *Slovenska kronika XIX. stoletja*, zv. 2, 1861–1883, ur. Janez Cvirn et al. (Ljubljana, 2003), 98; Petko Luković, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875–1878*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti : Dela, 19, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 6 (Ljubljana, 1977), 26 (v op. 28).

¹³³ Janez Podliščekov [Janez Kovač], »Srbska národna vojska«, *Novice*, 11.9.1867, 305. Avtorja je očitno izredno fascinirala brkatost srbskih rezervistov, saj je poudaril, da je armadna druga rezerva sestavljena iz »starih, strašno brkastih ... mož«, rekruti redne vojske pa so »večidel tudi zbog mladosti brez brk« in zato nimajo »one strah dajoče ponositosti, nego narodni vojnik«. Zanimivo je, da je bila brkatost tudi sicer znan kriterij razvrščanja vojakov. Nek nemški priročnik o urjenju vojakov iz srede 18. stoletja je priporočal, da naj bodo v prvi vrsti bojne razporeditve le najvišji brkati vojaki, v drugi naj bodo vojaki, ki so sicer brkati, a ne tako čedni. V tretjo vrsto naj bodo razporejeni najmanjši in v četrto vsi veliki golobradi vojaki. Če ni dovolj brkatih vojakov za prvi dve vrsti, je smiselno, da tiste, ki so na voljo, razporedimo v prvo vrsto in na krila druge, tako da bodo kar najbolj na očeh. Christopher Duffy, *The Military Experience in the Age of Reason*, Wordsworth Military Library (1987; Ware, 1998), 111.

Zgledovanje po tujih vzorih seveda ni bilo omejeno na Slovence. Po švicarskem vzoru je svoj predlog vojaške reforme oblikoval mariborski Nемеc Franz Wiesthaler.¹³⁴ Njegove zamisli so posebno zanimive, saj so – kolikor sem doslej uspel ugotoviti – edini kolikor toliko domišljen koncept vojaške organizacije, ki izvira z našega prostora. Wiesthaler je v letih 1867–68 v seriji člankov, ki jih je objavila *Marburger Zeitung*,¹³⁵ in v leta 1870 objavljeni brošuri *Stehendes Heer oder Volkswehr* močno nasprotoval uvedbi splošne vojaške obveznosti ob ohranitvi stalne vojske ter zagovarjal uvedbo miličniškega sistema po švicarskem zgledu zaradi vojaških, ekonomskih pa tudi političnih razlogov. Menil je, da bi Avstro-Ogrska z dosledno izvedbo splošne vojaške obveznosti po švicarskem modelu lahko vzpostavila milijonsko vojsko zadovoljnih in motiviranih – »Täglich dreimal ein warmes und nahrhaftes Essen und einen Sold, der ihnen erlaubt, durch ein Glas guten Weines sich zu erfrischen« – vojakov, ki bi lahko z bistveno manjšimi stroški branili domovino tako pred zunanjimi kot pred notranjimi sovražniki.¹³⁶ Svoje navdušenje nad ljudsko vojsko je Wiesthaler širil tudi v javnih nastopih. Uvedbo le-te je kot eno izmed šestih točk programa bodoče demokratične stranke predlagal na celjskem dnevu ustave, ki so ga 8. avgusta 1869 organizirali štajerski ustavoverci.¹³⁷

Nasprotovanje stalni in navduševanje nad ljudsko vojsko je bilo nasploh posebno značilno za delavsko gibanje. Milan Subarić, ki je bil ob koncu šestdesetih let 19. stoletja po mnenju Franca Rozmana poleg Wiesthalerja druga osrednja osebnost delavskega gibanja na Štajerskem, je, čeravno je bil sin majorja in nekdanji podčastnik, leta 1868 večkrat javno zahteval odpravo stalne vojske.¹³⁸ Zahtevo po odpravi stalne vojske in uvedbi splošne oborožitve ljudstva najdemo tudi v vseh splošnih programih, ki so jih avstrijski socialdemokrati sprejeli med letoma 1868 in 1914. Tako Hartungov program iz leta 1868 kot neudörflerski program iz leta 1874, program, ki so ga leta 1876 sprejeli na delavskem dnevu v Wiener Neustadtu, Kautskyjev program iz leta 1882 in hainfeldski program iz leta 1888/89 ter dunajski program iz leta 1901 so vedno zahtevali oborožitev ljudstva, torej uvedbo miličniške vojske.¹³⁹

Če verjame slovenskemu psihologu Vidu Pečjaku, utegne biti vzrok navdušenja nad milično vojsko tudi slovensko nagnjenje k individualizmu. Pečjak trdi, da individualne družbe bolj kot redno armado cenijo individualni odpor in brambovstvo. Vid Pečjak, »Sem puško zagledal, sem jokati začel...! : odnos Slovencev do služenja vojščine«, *Revija Obramba* 32 (maj 2000), 9.

¹³⁴ Franz Wiesthaler (25.12.1825–22.10.1890) je po sodelovanju v revoluciji emigriral na Bavarsko in nato v Švico. Leta 1862 se je vrnil v Maribor. Leta 1868 je sodeloval pri ustanovitvi delavskega društva v Mariboru in bil eden voditeljev tamkajšnjega delavskega gibanja, po letu 1875 pa je prestopil k nemškimi liberalcem. *Slovenski biografski leksikon*, s.v. »Wiesthaler Franz«; Franc Rozman, *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem* (Ljubljana, 1979), 84–89 in passim.

¹³⁵ [Franz Wiesthaler], »Das neue Wehrgesetz«, *Marburger Zeitung*, 4.1.1867, 2, 3; 6.1.1867, 2, 3; 10.5.1867, 2, 3; 29.1.1868, 2; 31.1.1868, 2; 2.2.1868, 2; 1.3.1868, 1, 2; 4.1.1868, 1, 2.

¹³⁶ Franz Wiesthaler, *Stehendes Heer oder Volkswehr* (Marburg, 1870), 10–16.

¹³⁷ Janez Cvirn, »Nemški tabori na Slovenskem (1869)«, *Zgodovinski časopis* 46 (1992), 180.

¹³⁸ Rozman, *Socialistično delavsko gibanje*, 84, 89–92.

¹³⁹ *Österreichische Parteiprogramme 1868–1966*, ur. Klaus Berchtold (Wien, 1967), 111–148.

3.4 Domobranstvo, honved in črna vojska

Najboljšo priložnost za uveljavitev svojih pogledov so zastopniki koncepta obo-roženega ljudstva dobili ob sprejemanju domobranskega zakona. Novi zakon je predvideval vpeljavo miličniškega principa s kratkotrajnim, osemtedenskim aktivnim služenjem in poznejšimi rednimi vajami. Državni zbor je takšnemu konceptu pritr dil, parlamentarni boj pa se je razvnel okrog načina organizacije domobranstva. Tudi slovenski poslanci so kot del manjšine nasprotovali vladi, ki si je prizadevala za nadnarodni, vseavstrijski značaj domobranstva, za njegovo centralizacijo ter čim večjo podreditev skupni armadi (vključno z nemškim poveljevalnim jezikom). Manjšina je predlagala naj se *deželna bramba* organizira po teritorialnem in narodnem načelu.¹⁴⁰ Tako v generalni kot v splošni debati je dr. Lovro Toman, ki je bil edini slovenski govorec, poudarjal prednosti decentralizacije in navajal historične ter praktične argumente v njen prid. Nasprotoval je celo enotnemu jeziku poveljevanja, ter svojo misel utemeljil: »*jeder, der in die Landwehr eintritt, soll wissen, daß er seine Heimat vertheidigt und in zweiter Beziehung muß er sich bewußt sein, daß er auch seine Nation vertheidigt, in deren Sprache er angeführt wird.*«¹⁴¹ Vendar so bila prizadevanja dr. Tomana in tovarišev zaman, vsi predlogi manjšine so bili preglasovani. *Slovenski narod* je poraz opozicije med drugim pripisal odsotnosti nekaterih poslancev (med njimi tudi dveh slovenskih: Antona Černeta in grofa Barba) in jih okrcal: »*naj bi pa res tudi tam sedeli, kedar jih je treba in ne hodili že 14 dni pred velikonočjo po – domače pirhe!*«¹⁴² Novice so bile do slovenskih poslancev seveda prizanesljivejše, obširno so povzemale le Tomanov govor, so pa ostro napadle parlamentarce, ki so se zavzemali za enoten nemški poveljevalni jezik.¹⁴³ Domobranski zakon, ki se je zaradi manjših kozmetičnih in redakcijskih sprememb, izglasovanih v gosposki zbornici, še vrnil v poslansko zbornico in bil z njimi vred ponovno sprejet, je bil 25. maja 1869 objavljen v 33. številki državnega uradnega lista ter je začel veljati.¹⁴⁴

Prepričanje o nujnosti narodnega značaja domobranstva, ki je v slovenski javnosti in politiki vladalo pri sprejemanju cislitvanskega domobranskega zakona, je v zanimivem nasprotju z nekaj mesecev starejšimi mislimi o honvedu. Čeprav je Gyula Andrassy med pogajanj s kraljem uporabljal zelo podobne argumente za madžarski značaj honveda kakor Toman za decentralizacijo domobranstva, so madžarske zahteve v slovenski javnosti naleteli na dosti drugačen odmev kot Tomanov nastop.¹⁴⁵

Ker je bil kompromis z Ogrsko rezultat neposrednih pogajanj cesarja z madžarskimi politiki, so bili tako slovenski kakor tudi drugi cislajtanski politiki postavljeni pred izvršeno dejstvo – Luka Svetec je zapisal, da je bil dualizem »*dodelan in*

¹⁴⁰ Schweizer, »Die österreichisch-ungarischen Wehrgesetze der Jahre 1868/69«, zv. 1, 317–322.

¹⁴¹ SPSHAR, 4. sesija, 5321–5322, 5380–5382. Slovenski prevod celotnega govora je objavljen v: *Slovenski narod*, 20.3.1869, 2, 3.

¹⁴² *Slovenski narod*, 20.3.1869, 4.

¹⁴³ *Novice*, 24.3.1869, 97, 98; 31.3.1869, 105.

¹⁴⁴ SPSHAR, 4. sesija, 5772, 5967–5968, 5996–6000; *RGBl* (1869), 315–320.

¹⁴⁵ O Andrassyjevih argumentih gl. Papp, »Die königlich ungarische Landwehr«, 642.

gotov (*fait accompli*), predno smo sedanji deželni in državni poslanci zastran njega le kaj ziniti mogli.«¹⁴⁶ Zato je razumljivo, da vprašanje vojaškega kompromisa v slovenski javnosti ni bilo močno navzoče. Redki odmevi pravzaprav povedo več o slovenskem odnosu od Madžarov, kot o stališčih do vojaških vprašanj. Slednja so si bila – kar sem že omenil – v resnici zelo blizu. Pri slovenskem presojanju madžarskih prizadevanj za vojaško suverenost pa se je načelno nasprotovanje dualizmu prepletalo s stereotipi o Madžarih. O njih so imeli namreč Slovenci (vsaj tisti redki, ki so o vzhodnih sosedih sploh pisali) kaj slabo mnenje. V slovenski kolektivni zavesti se je ravno v času po letu 1867 utrjevala podoba divjih pritepenecv s stepe.¹⁴⁷ Novice o vojaki madžarskega polka, ki je bil v tistem času nameščen v Ljubljani, so že bile ubrane na takšno vižo. *Huynovci* so nastopali kot pretepači, ki ustrahujejo nedolžne domačine. Pred *translajtanskimi Štefani* menda niso bile varne niti zakonske žene *jako čislanih posestnikov*.¹⁴⁸ Zatorej ni čudno, da se je stvarna kritika vladne politike do Ogrske prepletala s pobalinskim zasmehovanjem Madžarov. V komentarju *Kaj pa potem?* je na primer *Slovenski narod* opozarjal, da se Madžari ne bodo zadovoljili z doseženim in da je cilj ogrske levice personalna unija z »*ustajenjem popolnoma nezavisne madjarske armade*«,¹⁴⁹ pozneje pa je ob poročanju o pripravah na oblikovanje honveda *Narodov* časnikar zapisal, da so pri nabiranju prostovoljcev Madžari nabrali le »*silo [sic] malo nič vrednih postopačev*«. ¹⁵⁰

V nasprotju z *Narodom* je bila provladna *Laibacher Zeitung* naklonjena kompromisu z Madžari in mnogo temeljitejša v svojih analizah. Zavzemala se je za kompromis, ki ne bi ogrozil niti nagodbe niti enotnosti armade. Zaradi tega je podprla tiste, ki so se zavzemali za madžarski poveljevalni jezik v ogrskem domobranstvu in za uporabo imena honved.¹⁵¹ Ampak negotovanje nad posebnim madžarskim položajem (tudi v vojaških zadevah vendar ni bilo lastno le Slovencem. Dolg seznam podpisnikov iz vseh parlamentarnih klubov (med njimi je bilo največ ustavovercev in sedem Slovencev) pod interpelacijo, naperjeno proti proračunskemu vzdrževanju častnikov, ki so izgubili dohodke zaradi sodelovanja z madžarsko stranjo v letih 1848/49, priča, da je bil resentment široko razširjen in da so tudi provladni poslanci radi ponagajali, kadar in če se je ponudila priložnost.¹⁵²

¹⁴⁶ Luka Svetec, »Nove državne razmere : V zagovor slovenskih národnih zastopnikov«, *Novice*, 22.1.1868, 28.

¹⁴⁷ Igor Grdina, »Madžari in Hrvatje v očeh slovenske literature«, v Tone Smolej, ur., *Podoba tujega v slovenski književnosti, podoba Slovenije in Slovencev v tuji književnosti : imagološko berilo* (Ljubljana, 2002), 44; Anton Šepetavc, »Pridiga o prijaznih, gostoljubnih, dobrih Slovencih, ki niso vedno (bili) taki«, *Zgodovina za vse* 1, št. 1 (1994), 29.

¹⁴⁸ »*Bog vedi, kaj vse bi bili počenjali ž njo, ko bi jej ne bil pritekel ob pravem hipu njen mož na pomoč, kateri je le z veliko silo odgnal to malo vredno drhal iz svoje lastnine*«, je ob tej priložnosti zapisal zaskrbljeni časnikar. *Slovenski narod*, 23.2.1869, 3.

¹⁴⁹ *Slovenski narod*, 25.4.1868, 1.

¹⁵⁰ *Slovenski narod*, 13.5.1869, 4.

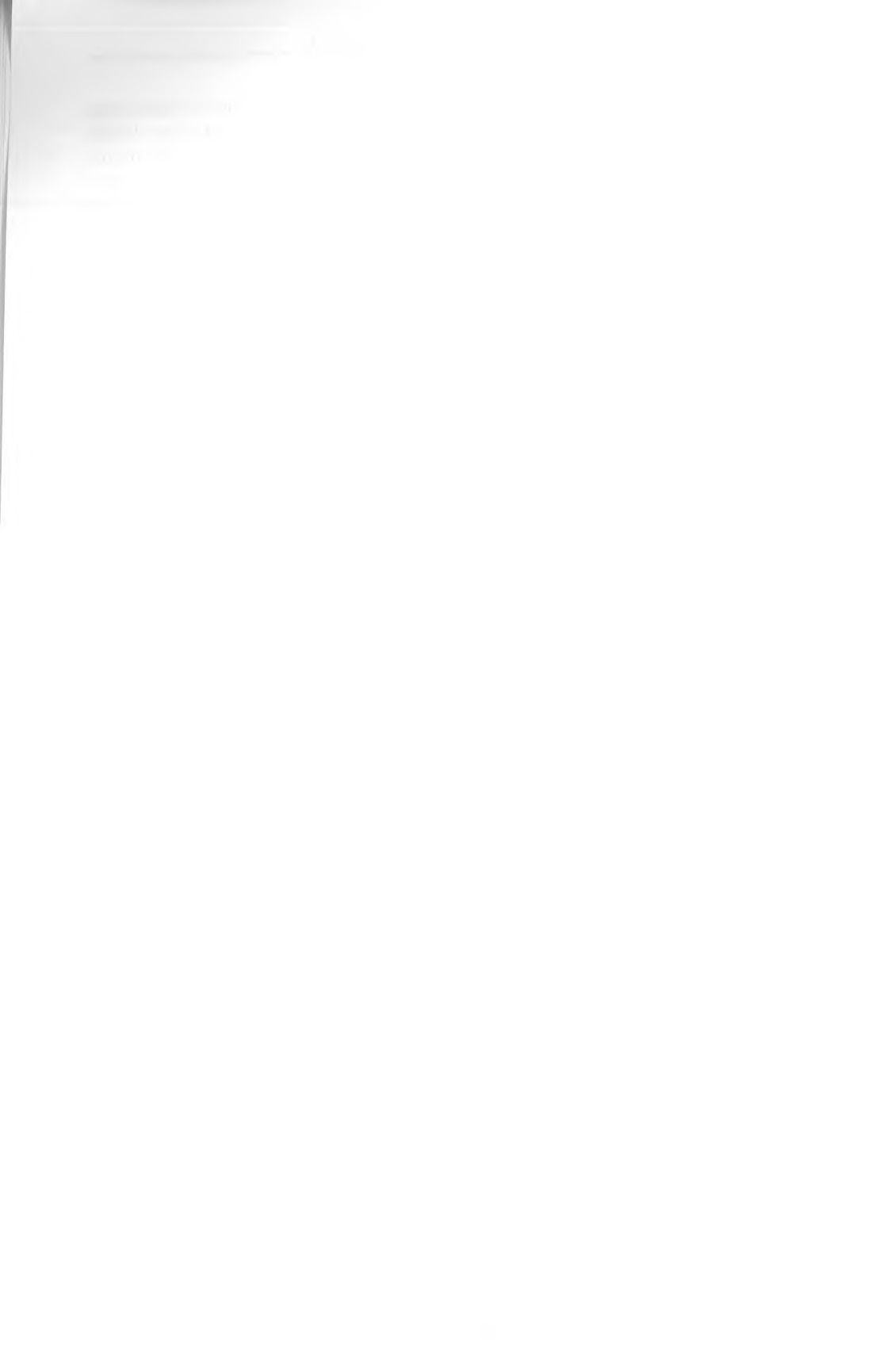
¹⁵¹ »Zur Frage der Wehrverfassung«, *Laibacher Zeitung*, 28.2.1868, 72.

¹⁵² Poslanci so zahtevali pojasnilo, zakaj se stroški pokrivajo iz skupnega proračuna in kako bo to vplivalo na »*die Heiligkeit des Fahneidees*«. *SPSHAR*, 4. sesija, 2773, 2774. Podatki o strankarski pripadnosti po Oswald Knauer, *Das österreichische Parlament von 1848–1966*, Österreich-Reihe, 358/359, 360/361, ur. Ludwig F. Jedlicka et al. (Wien, 1969); Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem : 1861–1918*, Razprave in eseji, 10 (Ljubljana, 1965).

Kot zadnji izmed vojaških zakonov je v drugo branje prišel črnovojniški zakon. Vlada si je *Landsturm* zamislila kot neuniformirano prostovoljno formacijo, ki naj bi se borila kot pomožna lokalna sila. Večina je vladni zamisli nasprotovala: menili so, da takšne enote v sodobnem vojskovanju nimajo vloge in da je status črnovojnikov v vojnem pravu (kar je bil eden izmed vladnih razlogov za zakonsko ureditev črne vojske) vprašljiv. Po kratki proceduralni razpravi, v kateri se je manjšina zavzemala za začetek razprave, čeprav je nasprotovala vladnemu predlogu – Slovenci se vanjo niso vključili, so pa glasovali z manjšino –, so poslanci s precejšnjo večino podprli predlog odbora in zakon brez vsebinske debate v celoti zavrnil.¹⁵³ Glasovanje manjšine za začetek debate pa je sprožilo krajšo polemiko med *Novicami* in *Laibacher Tagblatt*, saj je slednji Slovincem očital, da podpirajo uvedbo med ljudmi osovražene črne vojske.¹⁵⁴

¹⁵³ *SPSHAR*, 4. sesija, 5405–5421.

¹⁵⁴ *Laibacher Tagblatt*, 22.3.1869, 3, 4; *Novice*, 24.3.1869, 98.

4 Vojaško vprašanje v narodnih programih, 1868–1871

4.1 Taborsko gibanje in vojska

Po pregledu konkretnega delovanja slovenske politike in reakcij javnosti ob uveljavljanju reform v letih 1868/69 se posvetimo dogajanju, ki to obdobje označuje za – ne samo po mnenju Josipa Vošnjaka – *najkrasnejšo dobo naše narodne zgodovine*. Sprejemanje vojaške zakonodaje je namreč sodilo v čas, ko so Slovenci na taborih prvič po letu 1848 odločneje (in z množično podporo) izoblikovali svoje narodno-politične zahteve. Zato seveda ne morem mimo vprašanj, ki se v zvezi z našo temo postavljajo ob taborskem gibanju. Kakšno vlogo je torej imelo vojaško vprašanje v slovenskem narodnem programu v času taborskega gibanja?

Če pregledamo resolucije, ki so jih sprejemali na slovenskih taborih, opazimo skoraj popolno odsotnost zahtev, povezanih z vojsko. Izjema je bila na primer druga resolucija hrvaško-slovenskega tabora v Kastvu, v kateri so zahtevali spremembo obrambnega zakona zaradi hitrejšega razvoja pomorstva ter amnestijo za vojaške begunce iz Primorja.¹⁵⁵ Zadeva seveda ni sodila v kontekst slovenskega narodnega programa, temveč med lokalne zahteve, ki so bile običajni del tabor-skih resolucij. Podoben značaj je imel predlog bohinjskega dopisnika *Novic*, naj bi pozneje prepovedani tabor v Lescah razpravljal tudi o ustanovitvi enot cesarskih lovcev na delu Gorenjske in Koroške. K dopisu se bom še vrnil in takrat podrobneje utemeljil, zakaj menim, da je šlo za lokalno zadevo, tokrat naj opozorim le, da se je zahteva med pripravami na tabor pojavila le enkrat, v poznejših predlogih dnevnega reda pa je ne najdemo več.¹⁵⁶

Govorniki so vojsko nekajkrat omenjali v utemeljitvah izjav. Dr. Matija Prelog je to storil celo večkrat. Že v svojem prvem pozivu k organizaciji tabora je omenil vojsko in vojake. Med drugim je zahteval znižanje davkov in ukinitvev *doklad vojskinih*, kar naj bi dosegli s sporazumom med avstrijskimi narodi, saj bi tako med drugim omogočili zmanjšanje vojske (*»ne smejo vladati samo Nemci in Madjari, kajti taka vlada potrebuje sopot [sic] cele trume uradnikov in vojakov«*). Iz njegovih besed

¹⁵⁵ Petar Strčić, *Prvi tabor Hrvata Istre i Koarnerkih otoka : (Rubeši u Kastavštini 1871)*, Zavičajna biblioteka, 4, ur. Milorad Jeličić (Rijeka, 1971).

¹⁵⁶ »Žive želje Bohinjcev«, *Novice*, 5.4.1871, 111, 112. O širšem kontekstu: Dušan Kermavner, »O prepovedi gorenjskega tabora in o bohinjskem uporu leta 1871«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 40 (1969), 504–515.

lahko sklepamo, da je v primeru ureditve notranje situacije v monarhiji pričakoval celo ukinitvev redne vojske in uvedbo milice.¹⁵⁷ Prelog je pozneje v govoru na ljutomerskem taboru višino neposrednih davkov nekoliko resignirano utemeljeval z neizogibno potrebo po veliki vojski *v zdanjih nemirnih časih*, a slabi dve leti pozneje si je premislil in v Kapeli znova zagovarjal znižanje davkov, ki naj bi ga dosegli z zmanjšanjem vojske in vojaških pokojnin.¹⁵⁸ Ostro je visoke stroške za armado in upokojene visoke častnike napadel še solkanski župan Matija Doljak v svojem govoru na tolminskem taboru (1.5.1870).¹⁵⁹

Najpomembnejša izjema pa je bila zagotovo resolucija, ki jo je 2. maja 1869 na taboru v Sevnici predlagal dr. Janko Sernec. V njeni tretji točki je bila eksplicitno postavljena zahteva, da naj tako vlada kakor tudi deželni, okrajni in občinski uradi s Slovenci poslujejo le slovensko – »v vsakem opravilu, bodisi v vojaški službi, ali pri pobiranju davkov ali v drugih javnih ali osebnih pravnih zadevah.«¹⁶⁰

V drugih primerih so taboriti v povezavi z zahtevami po uveljavitvi slovenščine v resolucijah izrecno omenjali zgolj urade, sodstvo, cerkev in šolstvo. A če bi zaradi tega sklepali, da se drugi predlagatelji niso menili za položaj slovenščine v vojski, bi se verjetno zmotili. Sočasno časnikarsko razburjanje nad nemškimi vabili na nabor že kaže, da takrat na slovenščino *v vojaški službi* niso mislili le Sevnčanini in dr. Sernec.¹⁶¹ K podobnemu sklepu nas napeljuje tudi relativno pogosto pisanje o uporabi slovenščine pri pouku vojakov, o čemer bom sicer podrobneje pisal v poglavju o Andreju Komelu. Razen tega so bila nekatera besedila taborskih resolucij dovolj splošna, da bi mogla zajeti tudi armado, še posebno ker jih največkrat poznamo le iz precej nenatančnih objav v časopisju. Na predlog dr. Serneca sprejeto izjavo sevnškega tabora so na primer *Novice* povzele kot govor slednjega o »vpeljanji slovenskega jezika v uradniše«,¹⁶² dr. Josip Vošnjak pa v svojem popularnem pregledu taborskega gibanja kot zahtevo, »da naj se slovenski jezik vpelje v sve

¹⁵⁷ »[V]ojaki bodo le ob svojem času se zbirali za vaje in proti vnanjim sovražnikom, ne bodo več na straži proti domačim ljudstvom, čas miru bo ostal čas miru a ne vojakov, stroški bodo se zmanjšali.« »Slovenski tabor (ljudski zbor – Meeting)«, *Slovenski gospodar*, 25.6.1868, 101.

Matija Prelog (27.9.1813–27.1.1872) je po končani medicini na Dunaju služboval v Ljutomeru, Veržeju in Mariboru. V politiki je bil dejaven že od 1848, sodeloval je pri ustanovitvi mariborske čitalnice in Slovenske matice ter bil med pobudniki taborov; 1867–70 je bil deželni poslanec. Leta 1867 je ustanovil list *Slovenski gospodar*, ki ga je urejal do 1871. *Slovenski biografski leksikon*, s.v. »Prelog Matija«.

¹⁵⁸ »Prvi slovenski tabor«, *Slovenski gospodar*, 27.8.1868, 137; »Tabor pri Kapeli«, *Slovenski gospodar*, 28.7.1870, 117, 118.

¹⁵⁹ »[V]ojaščina požre preveč denarja, ker si vsak nov minister kako drugo novo obleko in vojaško pripravo zmisli, in ker je sploh v mirnih časih preveč vojakov na nogah«. »Tominski tabor«, *Slovenski gospodar*, 19.5.1870, 77.

Matija Doljak (6.2.1822–5.1.1875), od 1867 solkanski župan, je bil med prireditelji tabora v Šempasu in v Brdih. Bil je tudi ustanovitelj in predsednik solkanske čitalnice ter društva *Soča*; v letih 1870–75 je bil deželnozborski poslanec veleposesti. *Slovenski biografski leksikon*, s.v. »Doljak Matija«; *Primorski slovenski biografski leksikon*, s.v. »Doljak Matija«.

¹⁶⁰ *Slovenski narod*, 6.5.1869, 2; »Tabor v Sevnici«, *Slovenski gospodar*, 13.5.1869, 73.

¹⁶¹ *Slovenski narod*, 21.9.1869, 2.

¹⁶² *Novice*, 5.5.1869, 142.

[sic] *kanclije, kjer se opravlja s Slovenci.*»¹⁶³ Podobno je v svojem poročilu deželnemu predsedstvu v Ljubljani nastop dr. Sernica povzel tudi krški okrajni glavar.¹⁶⁴

Ali smemo na podlagi tega vse podobne formulacije v objavljenih taborskih resolucijah tolmačiti kot zahteve po večji vlogi slovenščine v oboroženih silah? Je bila vloga vojaškega vprašanja v taborskem gibanju torej bistveno večja, kot se je zdelo ob prvem pregledu resolucij? Janko Prunk je na primer Sernečeve zahteve pripisal celotnemu taborskemu gibanju in zatrdil: »Zahtevalo se je *na sploh* [poudaril R.S.], naj po preteklem prehodnem obdobju zavlada načelo, da morajo vlada, deželne, okrajne in občinske uradnije slovensko občevati s Slovenci v vsakem opravilu, bodisi vojaški službi ali pri pobiranju davkov in pri drugih javnih in osebnih pravnih zadevah«, čeprav je na drugem mestu zapisal, da je sevniški tabor sodil med pomembnejše tudi po radikalnosti in zrelosti zahtev, kot radikalne pa je izrecno navedel Sernečeve zahteve glede uradovanja v slovenščini.¹⁶⁵ Sam menim, da je takšna posplošitev vendarle preveč drzna. Zgolj ena znana zahteva ne more zadostovati za trditev, da se je karkoli zahtevalo *na sploh*. Na podlagi pogostosti izrecnih omemb posameznih ustanov (torej uradov, sodstva, cerkve in šolstva) lahko vendarle sklepamo, da so se sklepi nanašali predvsem nanje. Zgoraj navedeni primeri nenančajnega povzemanja resolucij v virih sicer dopuščajo hipotezo, da Janko Sernec le ni bil edina izjema ter da so se podobne zahteve skrivale še za kakšno resolucijsko točko, ki je govorila o uvedbi slovenščine v uradovanje – takšna možnost se mi zdi celo zelo verjetna –, a brez novih dokazov ostanimo raje previdni.

Ker smo analizo taborskih resolucij izčrpali, pogledjmo še širše. Tudi v dobi taborov politično življenje ni potekalo le na travnikih in mnoge podrobnosti slovenskega političnega programa so se oblikovale drugod. Znana je usklajena akcija slovenskih deželnozborskih poslancev v deželnih parlamentih Kranjske, Štajerske in Goriške.¹⁶⁶ Toda z izjemo štajerske interpelacije, ki jo je sestavil Mihael Herman, prebral pa Ivan Žuža, so bile zahteve precej neodločne in neizrazite. Tudi vojsko so omenili le Štajerci in zahtevali določitev kvote vojakov, ki naj bi jih Slovenija prispevala v (očitno) skupno vojsko.¹⁶⁷

Zanimivo je, da so bili slovenski poslanci na Dunaju odločnejši. Pri jezikovnem vprašanju je šel na primer Lovro Toman v svojih zahtevah celo dlje kot dr. Sernec. V parlamentarni razpravi o domobranskem zakonu je za *Landwehr* predlagal kar poveljevanje v narodnih jezikih.¹⁶⁸ Predlog je bil seveda precej radikalen in je daleč presegal na taboru v Sevnici izglasovano zahtevo po uporabi slovenščine v vojaških zadevah. Jezikovno politiko v cesarsko-kraljevi vojski lahko namreč

¹⁶³ Jože [Josip] Vošnjak, *Slovenski tabori : Za prosto slovensko ljudstvo* (Maribor, 1869), 10, 11.

¹⁶⁴ »Hinauf sprach d^{or}. Sernic über die Berechtigung der Einführung der Muttersprache in Amte und in der Urkundenverfassung...« Arhiv Republike Slovenije [dalje AS], Deželno predsedstvo za Kranjsko, splošni spisi, poročilo krškega okrajnega glavarja deželnemu predsedstvu, 598, 4.5.1869.

¹⁶⁵ Janko Prunk, *Slovenski narodni vzpon : narodna politika 1768–1992* (Ljubljana, 1993) 84, 86. Prunkova dikcija tistega, kar naj bi se zahtevalo *na sploh*, je dobesedno enaka Sernečevi formulaciji, vendar ni v navednicah.

¹⁶⁶ Vasilij Melik, »Slovenska politika ob začetku dualizma«, *Zgodovinski časopis* 22 (1968), 38–41.

¹⁶⁷ *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages*, 2. perioda, 3. sesija, 192–197. Slovenski tekst in podatki o avtorstvu v: Vošnjak, *Moji spomini*, 294–302.

¹⁶⁸ *SPSHAR*, 4. sesija, 5380–5382.

delimo na več ravni. Najviše v hierarhiji sta bila poveljevalni in službeni jezik, sledili so polkovni jeziki in jeziki komuniciranja z lokalnimi oblastmi ter civilnim prebivalstvom.¹⁶⁹ Sevniško zahtevo moramo razumeti predvsem v smislu zadnje kategorije, saj je govorila o poslovanju uradov s Slovenci. Poleg tega ni govorila neposredno o vojski, temveč o drugih državnih, deželnih in občinskih organih. Na tem nivoju je bila jezikovna politika v praksi relativno prilagodljiva.

Tomanova zahteva pa je segala na politično mnogo občutljivejše področje. Cesar in armadni vrh sta vse do konca monarhije brezkompromisno branila enoten poveljevalni jezik skupne vojske in nista imela nikakršnega razumevanja za poskuse sprememb, čeprav je vojska sicer relativno zgledno skrbela za upoštevanje regimentalnih jezikov. Pri domobranstvu, ki sta ga spočetka tako cesar kot vojska razumela le kot pomožno silo, so si Madžari v okviru kompromisa sicer uspeli priboriti koncesijo in honvedom so poveljevali v madžarščini (*domobranom* pa v hrvaščini). Vendar Tomanov predlog kljub temu ni imel nič večjih možnosti za uspeh. Federalistična opozicija še zdaleč ni imela tako močnih argumentov, kot so jih imeli Madžari, razen tega pa takšnim predlogom poleg cesarja in vojske ni bila naklonjena niti liberalna večina v državnem zboru. Nemščina je do propada monarhije ostala poveljevalni jezik cislajtanskega domobranstva.

4.2 Vojska in kraljestvo Slovenija – poskus rekonstrukcije

Ko poskušamo analizirati slovenski narodni program z vidika vojaške problematike, velja poleg jezikovnega vprašanja pogledati še, kakšne pristojnosti nad oboroženimi silami naj bi po zamislih njegovih tvorcev imela imaginarna Slovenija. Žal so bile – na kar sem že opozoril – taborske resolucije večinoma zelo splošne in predlagatelji niso detajlno razlagali načina uresničevanja zahtev. Zato lahko o podrobnostih – kolikor so sploh bile domišljene – sklepamo le posredno. Pri tem moramo odgovore na vprašanja, ki se nam postavljajo, poiskati tudi zunaj slovenskega političnega prizorišča. Glede na velik vpliv sočasnega dogajanja v čeških deželah je samoumevno, da jih je potrebno iskati tam. Obenem se zaradi pomena vojaških vprašanj v pogajanjih med krono in Madžari ponujajo možnosti primerjave z Ogrsko, zaradi ugodnosti, ki jih je na vojaškem področju na podlagi hrvaško-ogrske nagodbe dobila Hrvaška, pa se moramo ozreti k južnim sosedom. In kakor bomo videli v nadaljevanju, so na Slovensko segli najmanj še vplivi iz Galicije.

Primerjave so zanimive, ker je bilo slovensko taborsko gibanje med drugim vzpodbujeno prav z uspehom madžarske politike, zgledovalo pa se je po češkem. Prav tako sodelovanje s Hrvati na kulturnem in političnem področju sploh ni bilo skromno. Prav ob koncu sedmega desetletja 19. stoletja so se med slovenskimi, hrvaškimi in srbskimi politiki znova okrepile zamisli o južnoslovanski enoti v monarhiji; te so leta 1870 kulminirale v ljubljanski jugoslovanski izjavi.¹⁷⁰ V

¹⁶⁹ Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht«, 98, 99.

¹⁷⁰ Petar Korunić, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici : Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848–1870* (Zagreb, 1986), 278–396; Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, zv. 3, 184–229.

slovenski javnosti so se v šestdesetih letih *bratje na jugu* pojavljali kot zgled naroda s pravicami, ki jih Slovenci še terjajo. Naj navedem le primer, ki nikakor ni bil osamljen. Utemeljevanje predloga peticije, s katero naj se zahteva uresničitev slovenskih želja in potreb, je dopisnik *Novic* leta 1861 začel z naslednjimi besedami:

Z zavidljivim očesom gledam naše brate na jugu. V tem, ko sedé že oni za mizo narodne enakopravnosti mnogojezične Avstrije, terkamo mi še zmiraj na vrata, ter prosimo, milo prosimo: za Boga, dajte nam, kar nam grè po Božji in cesarski postavi, odprite tudi našemu jeziku vrata v šole in uradnije, saj je olikan in lepo oblečen, da se mu ni treba sramovati svojih družih bratov po prostorni Avstrii.¹⁷¹

Pomen in vlogo obrambnih vprašanj v madžarskem nacionalnem programu sem že pojasnil, tako da bom na tem mestu na kratko orisal še položaj na Češkem in v troedini kraljevini. V tej se je že po obuditvi ustavnega življenja, še bolj pa po začetku pogajanj med dvorom in Madžari, začela živahna diskusija o prihodnjem državnopravnem položaju Hrvaške. Leta 1866 so se pričela pogajanja med hrvaškim in ogrskim odposlanstvom in s tem zapleten proces, ki je naposled – podrobnosti bom tu izpustil – privedel do sprejema hrvaško-ogrške pogodbe leta 1868.¹⁷² Ta je v § 7 določala, da med skupne posle Hrvaške in Ogrske sodijo »dozvoljivanje novakah, zakonodavstvo za obranbeni sustav, i voj[nu] dužnost i odredbe glede ponamješćivanja i obskrbljivanja vojske« ter da je pri številu nabornikov treba upoštevati delež prebivalstva kraljevine v skupnem prebivalstvu, da naj naborniki vojsko služijo v polkih troedine kraljevine in da naj bodo naborniki iz primorja razporejeni predvsem v mornarico.¹⁷³ Na podlagi tega in nekaterih drugih členov je bil v ogrskem honvedskem ministrstvu oblikovan hrvaški odsek, Hrvaška in Slavonija sta tvorili eno vojaškoteritorialno enoto (7. zagrebški distrikt), hrvaško-slavonske enote *domobranov* so imele hrvaški poveljevalni in službeni jezik, domače častnike ter oznake in zastave v narodnih barvah.¹⁷⁴ Čeprav se je od leta 1861, ko je dopisnik *Novic* menil, da je položaj Hrvatov zavidanja vreden, marsikaj spremenilo – po imenovanju barona Levina Raucha za bana in sprejetju hrvaško-ogrške pogodbe so se hrvaški narodnjaki znašli v velikih težavah –, so lahko Slovenci čez Kolpo in Sotlo zaradi marsičesa še vedno gledali z *zavidljivim očesom*. Nenazadnje so se prav ob koncu šestdesetih oziroma v začetku sedemdesetih let pojavile ideje o oblikovanju združene Slovenije v okviru Ogrske. Že leta 1868 je delegacija *odličnih Slovencev* spraševala hrvaškega bana Levina Raucha, ali bi se Slovenci lahko priključili Ogrski.¹⁷⁵ Leta 1869 je svoje bralce o podobni pobudi obvestil *Slovenski*

¹⁷¹ *Novice*, 16.1.1861, 24. »Peticija (prošnja) Slovincov«, naslovljena na ministra Schmerlinga, je bila objavljena v *Novicah*, 1.5.1861, 144, 145.

¹⁷² Podrobno Josip Šarinić, *Nagodbena Hrvatska: Postanak i osnove ustavne organizacije* (Zagreb, 1972).

¹⁷³ Citiram po tekstu *Zak. čl. I 1868* hrvaškega sabora, objavljenem v J. Šarinić, *Nagodbena Hrvatska*, 271–293.

¹⁷⁴ Papp, »Die königlich ungarische Landwehr«, 658, 659, zemljevid 4. V zadnjem času obširneje, čeprav brez bistveno novih podatkov: Tado Oršolić, »Hrvatsko domobranstvo kao 'Separatum corpus' ugarskog domobranstva (1868.-1914.)«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru: Razdio povijesnih znanosti* 39 (2000), 165–190.

¹⁷⁵ »Od hrvatske meje«, *Slovenski narod*, 9.7.1875, 2, 3. Dušan Kermavner v svojih opombah k Prijatelju članek navaja v celoti in domneva, da bi avtor lahko bil Valentin Zarnik, ki je bil v stikih z baronom Rauchom. Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, zv. 4, 659.

narod, ki je objavil dopis iz Rogaške Slatine, v katerem je pisalo, da so se tamkajšnji Slovenci z Madžari pogovarjali o priključitvi k Ogrski.¹⁷⁶ Nato je o tem v uvodnem članku poročal dunajski tednik *Der Osten*. Od zanesljivega in upoštevanja vrednega vira naj bi v redakciji namreč izvedeli, da so se slovenski in madžarski politiki pogovarjali o aneksiji slovenskih dežel k Ogrski. Pri tem bi Slovenija dobila enake ugodnosti kot Hrvaška.¹⁷⁷ Ideja ni naletela na preveč dober odziv. V *Narodu* so že prvi dopis pospremili s skeptičnim komentarjem, da *misel nima praktičnih tal*, *Ostenov* uvodnik pa z mislijo, da jih nič ne mika usoda Slovakov.¹⁷⁸ Kljub temu je podobno zamisel v »Listovih jednoga unioniste«, ki so marca 1870 izšli v hrvaškem listu *Zatočnik*, omenil hrvaški narodnjaški politik Josip Miškatovič.¹⁷⁹ Takrat še ni naletela na dober odziv, vendar jo je oktobra 1870 pod vtisom naraščajoče moči Nemčije znova obudil v rahlo spremenjeni obliki. Pomembno je, da so vesti sprva govorile o od Hrvaške neodvisni priključitvi Ogrski, pri Miškatoviću pa je že šlo za zbiranje slovenskih dežel okrog troedine kraljevine. Kljub temu je v *Slovenskem narodu* idejo pogojno podprl Fran Levstik. Le mesec dni pozneje so jo podprli še slovenski in hrvaški politiki, ki so se 8.11.1870 sestali v Sisku. Predlagali so federacijo Slovenije s Hrvaško in realno unijo te zveze z Ogrsko. Zanimivo je, da so govorili tudi o vojaških vprašanjih, saj so vojaške zadeve – *vkolikor se tičejo skupne sisteme* – uvrstili med skupne posle realne unije. O njih naj bi odločal enotni ogrski parlament, izvršilna oblast pa bi bila v pristojnosti članic.¹⁸⁰ Takšno formulacijo lahko razumemo le kot naslonitev na pravice, ki jih je Hrvaški priznaval hrvaško-ogrski kompromis – domobranstvo bi torej ostalo v pristojnosti slovensko-hrvaške enote –, vendar žal ne vemo, kdo jo je oblikoval. Iz ohranjene korespondence lahko sklepamo, da so bili Slovenci pri tem precej pasivni, saj številčno šibko slovensko zastopstvo ni imelo nikakršnih pooblastil.¹⁸¹ Zaradi tega navedeni formulaciji z vidika slovenskega (vojaško)političnega programa ne moremo pripisovati prevelike teže. Reči pa vendar smemo, da se v Sisku slovenski zastopniki lastnemu domobranstvu vsaj odrekli niso.

Na slovensko politiko v času taborov so sočasni dogodki na Češkem gotovo imeli vsaj tak vpliv kot dogajanja na Hrvaškem. Čehi, politično in ekonomsko najmočnejši slovanski narod v monarhiji, so bili za Slovence posnemanja vreden zgled.¹⁸² Zato bi bil naš pregled brez kratkega orisa dogajanj na Češkem nadvse pomanjkljiv. Češki politiki so si takoj po koncu vojne s Prusijo hkrati z madžarskimi prizadevali za novo ureditev položaja dežel krone svetega Vavčava v okviru

¹⁷⁶ *Slovenski narod*, 4.9.1869, 2.

¹⁷⁷ »Ein Anschluß der Slovenen an Ungarn«, *Der Osten : Organ für Politik, Volkswirtschaft und Assecuranz, für Wissenschaft, Kunst und Literatur*, 5.9.1869, 1, 2.

¹⁷⁸ *Slovenski narod*, 9.9.1869, 2.

¹⁷⁹ Korunič, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici*, 372, 373.

¹⁸⁰ Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, zv. 3, 184–194; Korunič, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici*, 380–386. O idejah slovensko-hrvaškega povezovanja v letu 1870 še: Dušan Kermavner, »Še iz predzgodovine jugoslovanskega kongresa v Ljubljani decembra 1870«, *Zgodovinski časopis* 19–20 (1965–66), 319–344.

¹⁸¹ Pisma slovenskega udeleženca, Antona Tomšiča, Josipu Jurčiču in Josipu Vošnjaku je objavil: Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, zv. 3, 189–194.

¹⁸² Melik, »Slovensko narodno gibanje za časa taborov«, 80.

monarhije. Toda njihove pobude so bile bistveno manj uspešne. Medtem ko je cesar Deáka in Andrásyja poleti 1866 sprejel na Dunaju in s tem začel pogovore, ki so pripeljali do uvedbe dualizma, so staročeški voditelji prišli le do ministra Belcredija, ki je zavrnil vsakršno možnost pogajanj o njihovih zahtevah. Čehi so zaradi zavrnitve svojega državnopravnega programa v naslednjih letih odklanjali vstop v državni zbor in sodelovanje z avstrijsko vlado, v kateri so prevladovali nemški liberalci, svoj pomen in odločenost pa so dokazovali na številnih javnih prireditvah. Že v začetku češkega taborskega gibanja je bila na zborovanju ob vznožju gore Říp (10.5.1868) sprejeta resolucija, v kateri so Čehi zase zahtevali enako samostojnost in svobodo, kot jo je dobila Ogrska. Med vrhunce gibanja je sodila velika manifestacija ob polaganju temeljnega kamna praškega narodnega gledališča sredi maja 1868.¹⁸³ Dogodek je bil pravo praznovanje slovanske vzajemnosti; Slovence je zastopal Josip Vošnjak, ki ga je navdušilo tako dogajanje v Pragi kakor celoten obisk Češke.¹⁸⁴

Poleg demonstracij je češka politika vendar še izrabljala nekatere možnosti parlamentarnega delovanja. Avgusta leta 1868 so češki poslanci v češkem in moravskem deželnem zboru predložili deklaraciji, ki sta pojasnjevali njihov program in razloge za izstop iz obeh parlamentov.¹⁸⁵ V obeh besedilih so odklonili dualizem in zato zavrnilo volitve v državni zbor, hkrati pa zahtevali direktna pogajanja, ki naj bi uredila državnopravni status čeških dežel. Potrebnosti kompromisa so se zavedali tudi dunajski krogi. Zato sta se v Pragi z nekaterimi češkimi voditelji srečala tako cesar kot kancler Beust, vendar je njuno prizadevanje privedlo le do protestnega odstopa predsednika cislajtanske vlade, Karla Auersperga, sicer pa ni obrodilo uspeha. Poravnava s Čehi je bila zopet odložena in po neredih na praškem Pankrácu je bilo 11. oktobra 1868 uvedeno celo izredno stanje.¹⁸⁶

Kljub temu je razvoj dogodkov zbujal strahove v krogih varuhov enotnosti armade. Že od kompromisa z Madžari jih je namreč plašila misel na morebitne nove domobranske vojske.¹⁸⁷ V resnici zaskrbljenost ni bila neupravičena, saj so se kljub temu, da vojaška vprašanja niso bila v ospredju pogajanj, pojavljale zahteve, ki so nakazovale, da Čehi niso brez ambicij niti na tem področju. Sokoli in njihov voditelj Miroslav Tyrš so se že pred letom 1866 ukvarjali z zamislimi o češki vojski (podrobneje v poglavju 6.4), brez njih pa niso bili niti različni narodni programi. V resoluciji z gore Říp je bilo poleg splošne zahteve po izenačitvi z Madžari izrecno zapisano stališče, da sme novačenje vojakov dovoliti le češki parlament.¹⁸⁸ Še bolj določen je bil predlog narodnega programa, ki ga je ob polaganju temeljnih kam-

¹⁸³ Otto Urban, *Die tschechische Gesellschaft : 1848 bis 1918*, prev. Henning Schlegel, Anton Gindely, *Reihe zur Geschichte der Donaumonarchie und Mitteleuropas*, 2, ur. Gerald Stourzh, 2, zv. (Wien, Köln, Weimar, 1994), zv. 1, 306–337.

¹⁸⁴ Vošnjak, *Moji spomini*, 236–241.

¹⁸⁵ Urban, *Die tschechische Gesellschaft*, zv. 1, 342, 343. Besedili obeh deklaraciji v: Adolf Srb, *Politické dějiny národa českého : od roku 1861 až do nastoupení ministerstva Badenova r. 1895* [Politična zgodovina češkega naroda : od leta 1861 do nastopa Badenijeve vlade leta 1895] (V Praze, 1899), 220–227 in 229–235.

¹⁸⁶ Urban, *Die tschechische Gesellschaft*, zv. 1, 338–344.

¹⁸⁷ Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht«, 85.

¹⁸⁸ Srb, *Politické dějiny národa českého*, 207, 208.

nov narodnega gledališča objavil opozicijski časnik *Svoboda*. Med drugim je vseboval zahtevo po podreditvi domobranstva generalnemu kronskemu deželnemu zboru za Češko, Moravsko in Šlezijo, saj naj bi bil za notranje zadeve in domobranstvo pristojen njegov uradnik, *praški purkrab*.¹⁸⁹ V začetku leta 1869 je *Slovenski narod* objavil program, ki so ga pripisovali mladočeški stranki. Tudi ta je predvideval, da bosta *deželna bramba dežel česke krone* in potrjevanje kontingenta nabornikov v domeni *velikega zbora* čeških dežel.¹⁹⁰ Skoraj dve leti pozneje so tudi praški *Narodni listy* zahtevali češko domobranstvo in še vrnitev čeških vojakov v domačo deželo.¹⁹¹ Poleg tega so v tistem času nekateri češki rekruti odklanjali celo prisego.¹⁹²

Zaradi vsega naštetega ni čudno, da je vojni minister Franz Kuhn leta 1871 odločno nastopil proti uveljavitvi češkega kompromisa, ki se je zaradi prizadevanj ministra Alberta Schäßfleja in predsednika vlade, grofa Hohenwarta, takrat znova zdel mogoč. Minister Kuhn, ki se je na vso moč boril že proti popuščanju madžarskim zahtevam in je bil odločen branilec interesov avstrijskega nemštva, pač ni mogel dopustiti, da bi še Čehi dobili podoben status kot Madžari.¹⁹³ Nevarnost, da bi se lahko zgodilo kaj takega, je bila še kako stvarna. Čeprav so *fundamentalke* večino vojaških zadev uvrščale med skupne posle celotne monarhije ali med zakonodajne pristojnosti, ki jih bi Češka prostovoljno prepustila kongresu delegatov neogrskih dežel, je bila v peti točki enajstega člena vendar zapisana grozeča napoved, da bo ureditev domobranstva prepuščena nadaljnjim pogajanjem.¹⁹⁴ Kuhn, ki je za vsebino sporazuma menda izvedel iz časopisov, je posebni komisiji treh častnikov naročil, naj odgovori na tri vprašanja. Želel je izvedeti, ali bo nov položaj negativno vplival na celoten vojaški sistem, kakšne učinke bo imel na skupno vojsko in mornarico tako v materialnem kot v moralnem smislu ter kakšne bodo posledice v domobranstvu.¹⁹⁵ Člani komisije so v svojem odgovoru predvideli, da se bo s prihajajočimi spremembami gotovo zmanjšala enotnost vojske in navezanost ljudi na skupno državo, povečal pa interes za lastno deželo

¹⁸⁹ »Národní náš program«, *Svoboda : politický časopis*, 10.5.1868; slovenski prevod v: »Česki narodni program«, *Slovenski narod*, 14.5.1868, 1.

¹⁹⁰ »Česki program«, *Slovenski narod*, 9.1.1869, 2.

¹⁹¹ »Iz časopisja«, *Slovenski narod*, 1.11.1870, 1.

¹⁹² Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 85.

¹⁹³ O Kuhnovem nasprotovanju kompromisu s Čehi: Peter Broucek, »Militärische Aspekte der Entwicklung hin zum Oktobermanifest 1918«, v *Brennpunkt Mitteleuropa : Festschrift für Helmut Rumpler zum 65. Geburtstag*, ur. Ulfried Burz et al. (Klagenfurt, 2000), 354; o stališču do madžarskih zahtev: Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 27 (in op. 57 ter 60 na s. 170). Kratek, z obširno bibliografijo opremljen, pregled vladnih spravnih pogajanj s Čehi v času Hohenwartove vlade je: Rudolf F. Wierer, »Die Böhmschen Fundamentalartikel vom Jahre 1871«, v *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867*, 154–168.

¹⁹⁴ »Které záležitosti o zemské obraně vyhnouti se mají zákonodárství zemskému a správě zemské, zůstávají se upravení dalštmu« [Katere zadeve deželne obrambe se imajo pridržati deželni zakonodaji in deželni upravi, se prepusti bodoči ureditvi]. Srb, *Politické dějiny národa českého*, 341–347. Citat je na strani 344.

¹⁹⁵ KA, Nachlässe und Sammlungen, Nachlaß Kuhn, B/670:69, Franz Kuhn von Kuhnfeld, »Fragepunkte für die zum Studium der Ausgleichsverhandlungen mit Böhmen in Beziehung auf das Wehrwesen berufene Commission«, Dunaj, 11.10.1871.

in narodnost. Poleg tega so opozorili prav na peto točko enajstega člena, ki naj bi bila zelo skrb vzbujajoča zaradi splošno formuliranega, a v tendenci skrivnostnega pridržka v zvezi z domobransko zakonodajo. Ta naj bi odpiral možnost nove razpoke v vojaškem sistemu. Poročevalci so menili, da si bo deželni zbor sčasoma gotovo prizadeval pridobiti pravico odločanja o uporabi domobranstva, kar bi lahko imelo skrajno žalostne posledice za obrambo države.¹⁹⁶ Toda, kakor vemo, je bil tokrat odpor Kuhna in somišljenikov premočan, tako da je sprava s Čehi propadla in je bil dogovor o prihodnjih pogajanjih o statusu domobranstva brezpredmeten, strahovi vojakov pa neupravičeni.

Po tem nekajstranskem – a po moje potrebnem – sprehodu po monarhiji se naposled lahko vrnem h glavnemu predmetu raziskovanja in poskusim ugotoviti, kakšne načrte so z vojsko imeli Slovenci. Najprej ostanimo pri *fundamentalkah*, ki so kranjski deželni zbor vzpodbudile, da je 14. oktobra 1871 sprejel adreso, v kateri je za Kranjsko zahteval samostojnost, ki sta jo deželi zagotavljali pragmatična sankcija in oktobrska diploma. Etbin Henrik Costa, pobudnik adrese, ni dvomil, da bo nastajajoči češki sporazum postal temelj nove avstrijske ustave. Prepričan je bil tudi, da:

*Kar je presvitli cesar dovolil českemu národu, to je gotovo – na tem nikakor ne dvomim – tudi nam če tudi ne izrečno dovoljeno, in kakor je češki národ dobil svoje pravo, tako nikdar ne dvomim, da bodi tudi naša dežela svoje pravice dobila.*¹⁹⁷

Ali so kranjski politiki, ki so v adresi zopet le bežno omenili združevanje Slovencev, računali, da bo med pravicami, ki naj bi jih *naša dežela* dobila skupaj s Češko, tudi lastno kranjsko domobranstvo, bo zaenkrat ostalo skrivnost. Deželnozbornski poslanci so adreso sprejeli skoraj brez razprave, njeno besedilo je bilo splošno in – razen sklicevanja na *fundamentalke*, pragmatično sankcijo in oktobrsko diplomu – ni govorilo o konkretnih pričakovanjih. Kljub vsemu lahko domnevamo, da kranjsko domobranstvo na seznamu želja ni bilo posebno visoko. Nenazadnje smo v prejšnjem poglavju videli, da se v času taborov slovenski politiki niso dosti ukvarjali z vojaškimi (ali z vojsko povezanimi) vprašanji, poleg tega pa samostojno domobranstvo ni bilo ravno osrednja zahteva niti v čeških spravniških pogajanjih.

A posamezni viri nam dokazujejo, da so se tudi na Slovenskem pojavile zahteve po lastnem domobranstvu. Na prvi pogled se zdi precej zanimiva v prejšnjem poglavju omenjena zahteva Bohinjcev iz začetka aprila leta 1871. Med njihove *žive želje* je namreč po mnenju tamkajšnjega dopisnika *Novic* sodila ustanovitev »svoje[ga] brambn[ega] krdel[a] cesarskih lovcev, kakor so 'Kaiserjäger' v Tirolih.« Novi lovci naj bi domače kraje branili pred *hinavskim, sovražnim Lahom*.¹⁹⁸ Ampak ob

¹⁹⁶ KA, Nachlässe und Sammlungen, Nachlaß Kuhn, B/670:69, »Beantwortung der rückfolgenden Fragepunkte rücksichtlich der Wirkungen der Ausgleichs-Verhandlungen mit Böhmen in Beziehung auf das Wehrwesen«, Dunaj, 13.10.1871.

¹⁹⁷ *Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani* (1871) [dalje *Obravnave in leto*], 6, 12, 13, 19, 58, 59, 588–590 (citat na s. 13); Vasilij Melik, »Nekaj značilnosti razvoja na Kranjskem 1867–1871«, *Zgodovinski časopis* 23 (1969), 72, 73.

¹⁹⁸ »Žive želje Bohinjcev«, *Novice*, 5.4.1871, 111, 112.

skrbnejšem branju je jasno, da zahteva, ki nekoliko spominja na poznejše zamisli o slovenski protiitalijanski krajini (gl. str. 129 in dalje), ni bila narodna, temveč lokalna. Novi cesarski strelci naj bi bili namreč organizirani na območju Koroške, Tolmina in radovljiškega okraja, tako da je bila glavni razlog za takšno pobudo očitno želja po služenju vojske v domačih krajih.

Zelo odločno narodne zahteve pa je vseboval dokaj podroben program, ki ga je leta 1869 najprej objavil federalistični dunajski časopis *Der Osten* (zato ga v nadaljevanju imenujem *dunajski*), nato pa med drugim tudi *Slovenski narod*, ki je obenem zatrdil, da zapisano v glavnem dobro povzema slovenska pričakovanja.¹⁹⁹ Anonimni dopisnik z južne Štajerske je v članku zatrdil, da je program oblikovalo več slovenskih zastopnikov, ki so želeli dati vladi smernice za reševanje problemov nenemških narodov v Avstriji. V programu so bile precej natančno orisane meje bodočega *kraljestva Slovenija*, njegova vključenost v skupno habsburško državo in prerogativi. Program spominja na historičnopravne koncepte, saj ohranja zgodovinske dežele in poleg *generalnega deželnega zbora* tudi šest *specialnih deželnih zborov*.²⁰⁰ Ker v prvi točki kot zgodovinsko osnovo izrecno omenja *nekdanjo Ilirijo*, ga moremo povezati tudi s špekulacijami, ki so se periodično pojavljale v zvezi z njo. Med drugim je le nekaj dni prej dunajski časnik *Wanderer* objavil kratek dopis iz Trsta, v katerem je anonimni pisec naznanil, da nekaj državnozbornih poslancev (*einige Reichsrathsmittglieder*) pripravlja pobudo za obnovo kraljestva Ilirija.²⁰¹ Glede na časovno sovpadanje je morda šlo prav za nekoliko nenatančno napoved programa, ki ga je potem objavil *Osten*.

Za našo raziskavo je izredno pomemben, saj omenja, da naj bi bilo domobranstvo v pristojnosti *generalnega deželnega zbora*.²⁰² Na podlagi takšne zahteve (in *Narodovega* strinjanja) najbrž upravičeno sklepamo, da so vsaj posamezniki znotraj (heterogenega) slovenskega gibanja v narodni program vključili pričakovanja glede pristojnosti nad delom oboroženih sil. Poglejmo, kakšne naj bi bile te kompetence.

Program je predvideval, da bi bile skupne zadeve celotne monarhije urejene enako kot v avstrijsko-ogrskem kompromisu, skupne zadeve *nemško-slovenskih dežel* (očitno Cislajtanije) pa bi bile določene, kot je bilo predlagano v gališki resoluciji.²⁰³ Slednjo je septembra 1868 sprejel gališki deželni zbor in je predstavljala avtonomistične zahteve tamkajšnjih Poljakov.²⁰⁴ Slovencem poljska resolucija

¹⁹⁹ »Slovenski program«, *Slovenski narod*, 18.2.1869, 1.

²⁰⁰ »Ein slovenisches Programm«, *Der Osten*, 13.2.1869, 3, 4. Skoraj identično objavljeno tudi v: »Ein slovenisches Programm«, *Triglav : Zeitschrift für vaterländische Interessen*, 16.2.1869, 2. Program je bil v okviru obsežnega uvodnika v celoti, a brez posebnega komentarja, objavljen tudi v poluradni *Wehrzeitung*. »Zur Verfassungsrevision«, *Oesterreichisch-ungarische Wehr-Zeitung* : »Der Kamerad«, 16.2.1869, 1, 2.

²⁰¹ *Wanderer*, 9.2.1869 (jutr. izd.), 2. Splošno: Melik, »Slovenska politika ob začetku dualizma«, 31.

²⁰² »Ein slovenisches Programm«, *Der Osten*, 13.2.1869, 4.

²⁰³ »Ein slovenisches Programm«, *Der Osten*, 13.2.1869, 3, 4.

²⁰⁴ Józef Buszko, »The Polish Attitude towards the Compromise«, v *Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867 : Materialien (Referate und Diskussion) der internationalen Konferenz in Bratislava 28.8.-1.9.1967*, ur. Ľudovít Holotík (Bratislava, 1971), 604, 605. Uporaben, v slovenskih knjižnicah dostopen, čeprav nekoliko star, je pregled v: Walter Feldman, *Geschichte der politischen Ideen in Polen seit dessen Teilungen* (München, Berlin, 1917), 228–242.

seveda ni bila neznana in številne odmeve nanjo je temeljito predstavil poljski zgodovinar Antoni Cetnarowicz. Ugotovil je, da se je navdušenje nad resolucijo kot izhodiščem za celovito federalistično prenovo Cislajtanijske prepletalo z razočaranjem nad pomanjkanjem slovanske solidarnosti pri Poljaki, potem ko je postalo jasno, da ti nimajo tako ambicioznih načrtov. Vsekakor so mladoslovenci okrog *Slovenskega naroda* resolucijo razumeli kot priložnost za oblikovanje slovenskih zahtev.²⁰⁵ Na povezanost z gališko resolucijo kaže tudi sovpadanje objave slovenskega *dunajskega programa* z začetkom njene obravnave v državnem zboru. Poljski državnozborni poslanci so namreč vložili interpelacijo in zahtevali pojasnilo vlade, zakaj ni obravnavala resolucije gališkega deželnega zbora. Interpelacijo, ki je vzbudila precej pozornosti v celotni avstrijski javnosti, je državni zbor obravnaval le nekaj tednov, preden je *Osten* objavil članek »Ein slovenisches Programm« in zelo verjetno je objavo spodbudila ravno parlamentarna obravnava poljskih zahtev.

Vendar je zanimivo, da v zvezi z vojsko gališka resolucija ni mogla biti podlaga *dunajskega programa*, saj ni vsebovala nikakršnih tovrstnih zahtev oziroma vojske ni niti omenila.²⁰⁶ A resolucija je bil le precej omiljena verzija zahtev, ki jih je predstavil Franczisek Smolka.²⁰⁷ V programu, ki ga je sprejelo njegovo demokratično društvo v Lvovu, pa je bila tudi zahteva po podreditvi domobranstva deželnemu zboru. V drugem odstavku tretje točke je pisalo, da mora biti deželni parlament pristojen za na narodni podlagi ustanovljeno *deželno brambo*.²⁰⁸ Zahteva po nadzoru nad domobranstvom je bila v *dunajski program* torej lahko prevzeta iz Smolkovega programa. Zagotovo pa so tako gališki Poljaki kakor tudi Slovenci predvsem sledili zgledu Madžarov, ne smemo pa spregledati niti vpliva čeških zahtev, ki smo jih – resda fragmentarno – že spoznali v začetku poglavja. Ker so avtor oziroma avtorji tega slovenskega programa predvidevali nekatere skupne zadeve v okviru avstrijske državne polovice in sodelovanje slovenskih poslancev v dunajskem državnem zboru, je jasno, da madžarskemu zgledu niso v celoti sledili – najbrž niti v vojaških zadevah.

V članku, ki ga je isti avtor objavil v naslednji številki *Osten*, najdemo potrditve zapisanega. Dopisnik je polemiziral s *Presse* in ponovno potrdil, da je slovenski program zelo konformen s poljskimi zahtevami, zlasti pa ne gre *niti za korak dlje* od tega, kar so v hrvaško-ogrski nagodbi dobili Hrvati, ki da so *znano manj številni od Slovencev* (sic!).²⁰⁹ V resnici je bil prvotni program vendarle malce drznejši:

²⁰⁵ Antoni Cetnarowicz, »Slovenci in vprašanje gališke avtonomije v letih 1868–1973«, *Zgodovinski časopis* 48 (1994), 519–525.

²⁰⁶ SPSHAR, 1. sesija, 4780, 4781. Navajam po nemškem tekstu, ki je bil predložen državnemu zboru kot interpelacija poljskih poslancev.

²⁰⁷ Buszko, »The Polish Attitude towards the Compromise«, 604, 605; Cetnarowicz, »Slovenci in vprašanje gališke avtonomije«, 519.

²⁰⁸ »Politični razgled«, *Slovenski narod*, 30.7.1868, 4.

²⁰⁹ »Noch einmal das slovenische Programm«, *Der Osten*, 20.2.1869, 3, 4. Avtor o številnosti obeh narodov pravi: »... die Croaten, deren Bevölkerung Anzahl doch bekanntlich eine viel geringere ist, als die der Slovenen«. Tudi ta članek je bil s skoraj identičnim besedilom znova objavljen v »Noch einmal das slovenische Programm«, *Triglav*, 26.2.1869, 1, 2. Razlog polemike je bil uvodni članek v *dunajski Presse*, ki je program imenoval »ein paragraphirter complicirter Unsinn«. *Die Presse*, 15.2.1869 (večerna izd.), 1.

predvideval je podrejenost domobranstva *generalnemu državnemu zboru*, medtem ko hrvaški sabor ni imel podobnih kompetenc. Bi torej smeli sklepati, da so pisci programa na vojaškem področju pričakovali samostojno domobranstvo v okviru cislajtanskega, svoj poveljevalni jezik in lastne insignije (kar so imeli Hrvati) ter za povrhu še pristojnost slovenskega parlamenta nad takšno oboroženo silo?

Ampak ker gre v primeru *dunajskega programa* za anonimno pisanje, se gotovo zastavlja vprašanje, kakšno težo so imele te izjave in kako razširjena so bila takšna pričakovanja? Zato se mi zdi pomembno vsaj poskusiti ugotoviti, kdo je bil dopisnik in kdo naj bi bili predstavniki Slovencev, ki so sprejeli program, ter s tem dobiti boljšo predstavo o njegovi politični teži. Že v času objave so se namreč pojavljala vprašanja v zvezi z domnevnimi avtorji. Dunajska *Presse* je podvomila, da ga je sestavilo *več predstavnikov Slovencev* in posredno nakazala, da naj bi šlo za izmišljotino. Avtor uvodnega članka je zatrdil, da so ostali tvorci programa – njihov obstoj se mu je zdel močno sumljiv – anonimni, ker jim *legalni predstavniki Slovencev* gotovo ne bi priznali pravice zastopanja svojega naroda.²¹⁰

Takšne domneve je v naslednji številki *Osten* ostro zavrnil nepodpisan pisec. Zatrdil je, da bi sestavljavci programa *legalnim predstavnikom* morali biti znani in da gre za vidne može, ki so resno zaskrbljeni za dobrobit monarhije in njen notranji mir.²¹¹ Žal na podlagi dosedanjih raziskav nisem mogel nedvoumno ugotoviti, kdo naj bi bili ti *hervorragende Männer*. V slovenski zgodovinopisni literaturi ni zaslediti nikakršnih omemb *dunajskega programa*, prav tako ne v pregledanih spominskih virih ali pismih. Našel nisem niti podatkov o nekakšnem sestanku *zastopnikov Slovencev* v začetku leta 1869. Zaradi tega lahko samo nakažem, od kod bi članek utegnil priti v redakcijo *Osten*.

V korespondenci Petra Grassellija je ohranjenih nekaj pisem, ki mu jih je poslal izdajatelj časnika Heinrich Bresnitz. Izvirajo iz zadnjih mesecev leta 1868, ko je Bresnitz Grasselliju ponudil sodelovanje, ki ga je ta sprejel in se zavezal, da bo redno dopisoval v list. Bresnitz mu je obljubil honorar, ki naj bi znašal 5 goldinarjev na pismo.²¹² Kljub temu, da so ohranjena le pisma iz leta 1868, je precej očitno, da so se stiki ohranili še v naslednjem letu, saj so se v dunajskem časopisu šele tedaj začeli pojavljati dopisi iz Ljubljane. Poleg tega sta bila *Ostenova* članka o slovenskem programu 16. in 26. februarja 1869 ponatisnjena v *Triglavu*, ki ga je urejal Grasselli.²¹³ Vendar proti Grassellijevega avtorstvu programa govori navedba, da naj bi bila oba članka poslana z južne Štajerske. Glede na to, da so se dopisi s spodnje Štajerske v *Osten* pojavljali že pred začetkom Grassellijevega sodelovanja z Bresnitzem, je jasno, da moramo avtorja torej iskati med štajerskimi Slovenci. Žal je krog verjetnih piscev relativno širok, saj je dopisnik lahko bil znanec Petra Grassellija, še bolj verjetno pa nekdo, ki je sam navezal stike z uredništvom *Osten*. Glede na vsebino objavljenih dopisov lahko sklepamo, da je bil liberalno usmerjen, saj je v njih večkrat

²¹⁰ *Die Presse*, 15.2.1869 (večerna izd.), 1.

²¹¹ *Der Osten*, 20.2.1869, 1, 2.

²¹² Pisma Heinricha Bresnitza Petru Grasselliju, Dunaj, 16.10., 8.12. in 18.12.1868, v Marjan Drnovšek, *Arhivska zapuščina Petra Grassellija, 1842–1933*, Gradivo in razprave, 6 (Ljubljana, 1983), 50, 51.

²¹³ Gl. opombi 200 in 209.

odločno nasprotoval klerikalizmu. Poleg tega je bil v njegovem pisanju stalno prisoten zelo kritičen odnos do prvakov. Oboje seveda zelo zožuje krog domnevnih dopisnikov, saj je očitno šlo za radikalnega mladoslovenca.

V dopisih se kaže tudi precej dobro poznavanje razmer v štajerskem deželnem zboru in v slovenski politiki, kar zopet oži krog *osumljencev*, razen tega pa je zelo pomembno za oceno relevantnosti programa. Če upoštevamo vse navedeno (politična oziroma nazorska usmeritev in dobro poznavanje politike), seveda takoj pomislimo na *Slovenski narod* in njegove bližnje sodelavce. Nenezadnje so prav v tem časniku edini objavili *dunajski program* v slovenščini. A prav zaradi te objave lahko najožeje sodelavce *Naroda* izključimo! Iz komentarja namreč vidimo, da so bili s programom najverjetneje seznanjeni šele po objavi v graškem časopisju. Poleg tega je bilo zanje nesprejemljivo, da program – četudi le začasno – ohranja stare dežele.²¹⁴

Domnevi, da je bil dopisnik o slovenski štajerski politiki dobro poučen liberalec, bi lahko ustrezala tudi odločno liberalni Janko Sernec ali deželnozborski poslanec, odvetnik Ferdinand Dominkuš.²¹⁵ Vendar žal v dostopnem gradivu (med drugim v zapuščinah, ki ju hrani *Pokrajinski arhiv Maribor*) ni niti dokaza niti namiga o njuni morebitni povezavi z *Osten*. V prid takšni domnevi tako govori le njun politični profil, kar ju sicer uvršča v krog možnih rešitev problema, a še zdaleč ni dovolj za nedvoumno in dokončno razrešitev. To bom pač moral prepustiti nadaljnjim raziskavam.

Na tem mestu je potrebna krajša biografska zastranitev. Ni namreč nepomembno, kje je program izšel. Založnika časnika *Osten* danes zaman iščemo v splošnih biografskih leksikonih, a v svojem času je bil kar znana in vplivna osebnost. Heinrich Bresnitz se je rodil leta 1844 v Černovicah (Bukovina), na Dunaju pa se je uveljavil kot novinar in urednik. Med drugim je leta 1867 ustanovil časopis *Der Osten*, leta 1869 je izdajal časopis *Der Patriot* in leta 1879 kupil *Morgenpost*, ki ga je urejal do leta 1886. Leta 1893 se je preselil v Bolgarijo, kjer je bil znova uspešen novinar. Zanesljivih podatkov o njegovi smrti ni.²¹⁶ Bresnitz je vseskozi vzdrževal tesne stike z nekaterimi federalističnimi politikmi ter vladnimi krogi; zlasti pogosto je posredoval med vlado in Čehi. Že pred potrditvijo dualizma v avstrijskem parlamentu je v imenu grofa Taaffeja češkim politikom preko Antona Otokarja Zeithammerja sporočil vladno pripravljenost na popuščanje v zameno za prihod čeških poslancev na Dunaj.²¹⁷ V času vlade Potockega je kot emisar kmetijskega ministra, barona Alexandra Petrinā, prepričeval moravskega Čeha Aloisa Prázaka, naj

²¹⁴ »Slovenski program«, *Slovenski narod*, 18.2.1869, 1.

²¹⁵ O njuni politični usmeritvi ob koncu 60-ih let 19. stoletja: Janez Cvirn, »Slovenska politika na Štajerskem ob koncu šestdesetih let 19. stoletja«, *Zgodovinski časopis* 47 (1993), 523–528.

²¹⁶ *Künstler- und Schriftsteller-Lexikon: 'Das gestige Wien'*, ur. Ludwig Eisenberg, izd. iz 1891 (Wien, 1891), s.v. »Bresnitz, Heinrich«; *Große jüdische National-Biographie: Ein Nachschlagewerk für das jüdische Volk und dessen Freunde*, ur. [Salomon] Wininger (Cernăuți, 1925–1936), s.v. »Bresnitz, Heinrich«; *The Jewish Encyclopedia*, s.v. »Bresnitz, Heinrich«.

²¹⁷ *Příspěvky k listáři Dra Frant. Lad. Riegra* [Prispevky k korespondenci dr. Frant. Lad. Riegra], ur. Jan Heidler, 2 zv., *Historický archiv České akademie věd a umění*, 44, 45 (V Praze, 1924–25), zv. 1, 179–180.

Moravci vstopijo v deželni zbor.²¹⁸ Pozneje, med pogajanjem o vrnitvi čeških poslancev v državni zbor leta 1879, je po nareku Františka Riegra napisal in anonimno izdal brošuro o češko-nemški spravi.²¹⁹

Njegova publicistična dejavnost je bila povezana tudi s spravnimi prizadevanji vladnih krogov. Leta 1871 je na primer anonimno izdal brošuri *Die Verfassungspartei und das Ministerium Hohenwart : Eine politische Studie in Betrachtungen über den Ausgleich*. Obe sta bili zagovor pomiritvene politike Hohenwartove vlade, tako da se v literaturi pojavljajo celo domneve, da je bil njun avtor ministrski predsednik.²²⁰ Toda Bresnitz je z vlado sodeloval že prej. Na podlagi predloženega programa, v katerem se je zavezal, da bo podpiral prizadevanja nenemških narodov Avstrije in si prizadeval za razumevanje ter spravo med narodi, je dobival vladno podporo še kot urednik in izdajatelj časnika *Der Osten*. Tiskovni urad zunanjega ministrstva mu je v letih 1867 in 1868 izplačal 3000 goldinarjev (12 obrokov po 250 fl.). Urad je najbrž bolj kot želja po podpiranju nenemških narodov vodila Bresnitzova obljuba, da bo po dodelitvi subvencije opustil svoje dotedanje opozicijsko pisanje.²²¹

Kot sem že omenil, je predsedstveni oddelek ministrstva za zunanje zadeve in cesarsko hišo nastal kot podpora notranjepolitičnim ambicijam ministra Beusta in je deloval kot nekakšen kanclerski urad.²²² V okvir tega oddelka je po letu 1867 sodil tudi tiskovni urad (*Pressleitung* oz. *Pressdepartment*), ki je skrbel za vladi prijazne urednike ter tisk v tujini in državi. Med drugim so njegovi uradniki za liste pod svojim vplivom pisali anonimne članke, v katerih so promovirali vladno politiko.²²³ Zato se nakazuje možnost, da je bil *dunajski program* iz zunanjega ministrstva spodbujen poskus otipavanja terena. Vsekakor takšno ravnanje ne bi bilo nikakršna izjema. Na podobno vladno-novinarsko navezo je na primer Bleiweisa v času vlade Potockega opozarjal Davorin Trstenjak.²²⁴ Toda ukinitvev podpore

²¹⁸ *Paměti a listář Dra Aloise Pražáka* [Spomini in korespondenca dr. Aloisa Pražáka], ur. František Kameníček, 2 zv. (V Praze, 1926–27), zv. 1, 59.

²¹⁹ *Příspěvky k listáři Dra Frant. Lad. Riegra*, zv. 2, 109, 110.

²²⁰ Glede domnev o Hohenwartovem avtorstvu obeh brošur: Christian Scharf, *Augleichspolitik und Pressekampf in der Ära Hohenwart : Die Fundamentalartikel von 1871 und der deutsch-tschechische Konflikt in Böhmen*, Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, 82 (München, 1996), 85 (v op. 39).

²²¹ HHStA, Pressleitung, karton 10, akt 736 (1867).

²²² Gl. op. 73 in Éva Somogyi, »Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867 und seine Protagonisten«, *Österreichische Osthefte* 35 (1993), 413–425.

²²³ O tiskovnem uradu in njegovih predhodnikih gl. Kurt Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte : 1848–1959*, zv. 2, *Die zentralen pressepolitischen Einrichtungen des Staates* (Wien, 1966), 6–104. Kanclerjevo sodelovanje s tiskom in njegovo široko razpredeno mrežo novinarskih zaupnikov zelo zanimivo in iz lastnih izkušenj opisuje tudi: [Heinrich Pollak], *Dreissig Jahre aus dem Leben eines Journalisten : Erinnerungen und Aufzeichnungen*, 3 zv. (Wien, 1894–1898), zv. 1, 183–200 in passim.

Heinrich Pollak (2.4.1835–19.10.1908) je bil dopisnik različnih dunajskih in nemških časopisov, v letih 1859, 1866 in 1870 je delal tudi kot vojni poročevalec. Kot solastnik in urednik *Neues Wiener Tagblatt* je bil med najpomembnejšimi časnikarji svojega časa. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, s.v. »Pollak Heinrich«.

²²⁴ »Potocki išče med Slovenci zaveznike in si je najel posebnega žurnalista. Tudi v Triglavu je že enkrat se oglasil po šifro Δ Wien. Piše se Müller. Ravno tako dopisuje v Slovenski narod pod šifro u z Dunaja.« Dragotin Lončar, »Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa«, *Naši zapiski* 7 (1910), 25.

Bresnitzu že po enem letu sodelovanja, nekateri drugi listi – med njimi goriška *Domovina* – so denar prejeli vrsto let, morda kaže na ohladitev odnosov s tiskovnim uradom.²²⁵ Poleg tega ne moremo spregledati dejstva, da je *dunajski program* srdito napadla *Presse*, ki je bila v tem času nedvomno glasilo Ballhausplatz.²²⁶ Da bi *dunajski program* izražal poglede kanclerju bližnjih krogov se mi ne zdi posebno verjetno tudi zaradi očitnega zgledovanja po Poljakih. Navsezadnje je Beust v svojih spominih zapisal, da je imel gališko resolucijo za protiustavno in se je zato z vsemi močmi boril proti njenemu sprejetju.²²⁷

Kljub vsemu povezava *dunajskega programa* z Beustovimi reformnimi prizadevanji ni povsem izključena. Zviti politik je namreč znal igrati dvojno vlogo. Heinrich Pollak, dobro poučeni dunajski urednik in časnikar, je v svojih spominih na primer zatrdil, da je prav Poljakom navidez nenaklonjeni Beust gališke poslance spodbujal, naj trmasto vztrajajo pri svojih zahtevah.²²⁸ Vsekakor ni dvoma, da je zunanji minister in kancler vzdrževal široko mrežo kontaktov z različnimi posamezniki, ki so si prizadevali za umiritev mednacionalnih napetosti v državi. Zlasti je s pomočjo vrste posrednikov poskušal pripraviti teren za spravo s Čehi. Med drugim je skrivaj podpiral prizadevanja *privatnega apostola spravne politike*, dunajskega Slovenca Alojzija Smrekarja (Smrekerja), ki je leta 1868 v navezi z nemškim federalistom Adolfom Fischhofom neuspešno organiziral tajno spravno konferenco nekaterih pomembnih nemških, poljskih in čeških voditeljev.²²⁹ Poleg tega je Beust navezoval stike še po drugih kanalih. Med takšnimi poskusi iskanja kompromisa so vse strani večkrat predstavile svoje poglede na zaželeno bodočo ureditev države. Trditev, zapisana v uvodnih stavkih prve objave *dunajskega programa*, da je nastal kot pomoč vladi pri reševanju težav nenemških narodov, je torej lahko pomenljiv namig.²³⁰ Morda so *predstavniki Slovencev* dejansko pripravili svoje

²²⁵ HHStA, Pressleitung, Index 1867–1873. Žal ni ohranjen zadevni akt, ki je sicer vpisan v indeks.

²²⁶ Heinrich Lutz, *Österreich-Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches : Europäische Entscheidungen 1867–1871* (Frankfurt, Berlin, Wien, 1979), 38–40; Kurt Paupié, *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte : 1848–1959*, zv. 1, Wien (Wien, 1960), 136–138.

²²⁷ Friedrich Ferdinand von Beust, *Aus drei Viertel-Jahrhunderten : Erinnerungen und Aufzeichnungen*, 2 zv. (Stuttgart, 1887), zv. 2, 212–215.

²²⁸ Pollak, *Dreissig Jahre aus dem Leben*, zv. 2, 171, 172.

²²⁹ Josip Puntar, »Pisma dr. Alojzija Smrekarja, 'privatnega apostola spravne politike' (1867–1970)«, *Čas : revija Leonove družbe* 31 (1936/37), 37–49, 106–121, 196–210, 307–427. O Fischhofu gl. še vedno uporabno biografijo: Richard Charmatz, *Adolf Fischhof : Das Lebensbild eines österreichischen Politikers* (Stuttgart, Berlin, 1910).

Adolf Fischhof (8.12.1816–23.3.1893) je leta 1845 na Dunaju končal medicino, leta 1848 pa je bil med vodilnimi revolucionarji. Med drugim je bil poslanec in član ustavnega odbora drž. zbora. Po njegovem razpustu je bil nekaj časa v preiskovalnem zaporu, vendar je bil obtožb oproščen. Po letu 1867 je razvil bogato publicistično dejavnost, prizadeval si je zlasti za razrešitev nacionalnih sporov v monarhiji in zagovarjal njeno federalizacijo. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, s.v. »Fischhof Adolf«.

²³⁰ »Schon lange wurde der Wunsch ausgesprochen, die Slovenen mögen mit einem präcisirten Programme hervortreten, damit die Regierung bei Lösung der Fragen, welche die nicht deutschen Nationen der österreichischen Monarchie betreffen, eine Richtschnur hätte, nach welcher sie vorzugehen habe, um sich nicht mit einem, von vorne herein unannehmbaren Werke zu beschäftigen.« »Ein slovenisches Programm«, *Der Osten*, 13.2.1869, 3.

zahteve na pobudo vladnih krogov oziroma kanclerja Beusta. Nenaklonjene reakcije stare *Presse* v tem primeru pač povedo le, da so Slovenci zahtevali preveč ali pa so zahteve postavili ob nepravem času.

Kdo je torej bil spodnještajerski dopisnik in kdo avtorji programa? Očitno je, da na ti dve vprašanji zaenkrat ne morem dokončno odgovoriti. Ampak če gornje domneve držijo, ne prvi ne drugi niso bili politični anonimneži. Navsezadnje to za presojo pomena programa in zahteve po samostojnem domobranstvu povsem zadostuje. V kolikor so avtorji programa imeli politično težo – kar je moja domneva – potem jo je prav tako imel njihov program in zato je potrebno vzeti resno tudi zahtevo po lastnem domobranstvu. Toda prej moramo kritično pretresti še en protipargument. Politično težo ter reprezentativnost v *Der Osten* objavljenega programa namreč relativizira njegova precejšnja neodmevnost in pozabljenost. Čeprav je ob objavi sprožil burno polemiko, ki je potekala tako v dunajskih kot v slovenskih časnikih, je – vsaj tako se zdi – postal nezanimiv že po nekaj tednih. Zaradi tega bi lahko sklepali, da je za programom v resnici stala le neka obrobna skupinica ali posameznik, ne pa *zastopniki Slovencev*, kakor je trdil spodnještajerski dopisnik, mi pa smo se strinjali z njim. Kot sem že zapisal, so nekaj podobnega sumili pri dunajski *Presse*. A takšno razmišljanje ne upošteva dejstva, da so imeli silno omejen rok trajanja tudi nekateri programi, za katerimi so nedvomno stali slovenski politični težkokategorniki. Skoraj brez sledu je na primer poniknil program slovenskih prvakov iz septembra 1866.²³¹ Le malo daljše življenje je bilo namenjeno historičnopravnemu mariborskemu programu iz leta 1865. Spremenjene razmere so oba hitro potisnile v pozabo. In če drži domneva, da je za *dunajskim programom* stala skupina okrog Ferdinanda Dominkuša, je jasno tudi, katera okoliščina je zapečatila usodo njihovega koncepta. Dolgoročne državnopravne načrte je vsekakor zasenčila *Sadova* slovenskih Štajercev – poraz na nadomestnih deželnozborskih volitvah 27. februarja 1869, ko je Dominkuša v mariborskem okraju premagal nemški kandidat Konrad Seidl.²³²

Toda navedeno je le dokaz, da je program v času objave **lahko** predstavljal resnične zahteve pomembnega dela slovenske politike, vendar hkrati ne dokazuje, ali jih v resnici je. Z *dunajskim programom* je namreč še vedno povezanih preveč neznank. Da so tukajšnji politiki hoteli lastno domobranstvo, bomo smeli zatrditi šele, če bomo našli v tistem času podobne zahteve še kje drugje. Zato naj znova spomnim na govor Lovra Tomana o organizaciji domobranstva v državnem zboru marca 1869.²³³ V njem je politik, ki so mu pri *Der Osten* sicer očitali skrajni oportunističen in legalizem,²³⁴ zastopal stališče državnozborske opozicije o teritorialnem in narodnem organiziranju domobranstva. Predlog se je naslanjal na historične dežele oziroma skupine dežel, vendar jim kljub priseganju na

²³¹ Petar Korunić, »O nekim problemima slovenske politike 1866«, *Zgodovinski časopis* 34 (1980), 327–347.

²³² Primerjava z bitko pri Sadovi je iz pisma celjskega Slovenca, Štefana Kočevarja, Josipu Vošnjaku (3.3.1869). Objavljeno pri: Janez Cvirn, »Kočevarjeva pisma Vošnjaku«, *Celjski zbornik* 20 (1985), 244.

²³³ *SPSHAR*, 4. sesija, 5380–5382. Poleg tega še Tomanova razprava v generalni debati. Prav tam, 5321–5322.

²³⁴ *Der Osten*, 20.2.1869, 1, 2. Poleg Lovra Tomana je bil tarča srditega napada še V. F. Klun.

decentralizacijo ni dajal posebno velike moči. Opozicija je le predlagala ustanovitve osmih domobranskih distriktov s samostojnimi, od skupne vojske ločenimi poveljstvi. Načrtovane deželne skupine za Slovence niso bile posebno ugodne, saj so jih delile: en distrikt naj bi sestavljali Koroška in Štajerska, drugega pa Kranjska, Goriška ter Istra in Trst.²³⁵ Toman, ki tudi ni omenjal neobstoječe Slovenije, ampak je govoril o Koroški, Kranjski in Štajerski, ni zahteval nič več. V govoru se je posvetil predvsem vprašanju poveljevalnega jezika; to je najbolj vznemirjalo tudi slovenske časnike.²³⁶

Zakaj so torej njegove izjave zanimive za raziskovanje položaja vojske v slovenskih državnopravnih zamislih tistega časa? Na hitro bi jih pač lahko odpravili kot zagovarjanje zgodovinskega, deželnega federalizma. Nenazadnje Toman pravice dežel na vojaškem področju ni zagovarjal le marca 1969. Leto pozneje je na primer ob glasnem odobravanju desne strani zbornice dvakrat posegel v debato o resoluciji, ki jo je predlagal državnoborski proračunski odbor. Z njo naj bi vladi naročili, da ukrene vse potrebno za enakopravno vojaško obremenitev Tirolske in drugih dežel. Slovenski prvak pa je zavračal državno vmešavanje in branil poseben status, ki ga je Tirolska tradicionalno imela in ga je ohranila tudi po reformi.²³⁷

Vendarle ne smemo pozabiti, da je bilo podpiranje deželne avtonomije in *federalizma historičnih enot* za tedanje slovenske politike vsaj načelno le sredstvo na poti h cilju, ki je slejkoprej ostajal združitev Slovencev v eni deželi. Slovenski državnoborski poslanci so takrat pač izvajali oportunistično politiko, ki so jim jo mnogi očitali, in so prizadevanja za utrditev narodne enakopravnosti in avtonomije dežel postavili pred takojšnjo združitev Slovencev.²³⁸ Tomanov poslanski tovariš Luka Svetec je v svojem znanem in obširnem javnem zagovoru realne politike takšno ravnanje argumentiral z naslednjimi besedami:

*Ali bomo pa zavolj ne izpolnjene ene želje [združenja Slovencev – op. a.] one druge pravice, ki nam dajejo narodno enakopravnost in avtonomijo, odbijali? Ali bomo zavolj ene reči, ki se zgoditi ni mōgla, druge pridobitve, ki našim davnim in poglavitnim željam ustrezajo, zametavali? ... Moja misel je tedaj: Vzemimo pravice, ki nam jih nova ustava daje, brez obotavljanja v posest; porabimo jih v svojo korist, utrdimo se, in kedar bo mogoče, bomo krepkejšo zahtevali še ono česar nam manjka.*²³⁹

Zato mislim, da Tomanu na podlagi parlamentarne razprave iz marca 1869 lahko pripišemo, da bi, če bi do združitve Slovencev v eno kronovino le prišlo, zanj zahteval najmanj enak položaj, kot ga je poprej za zgodovinske dežele. Uporabimo torej Svetčevo logiko na Tomanovem primeru! Decentralizacija domobranstva in uvedba poveljevanja v narodnih jezikih zanesljivo sodita med *pravice, ki nam dajejo narodno enakopravnost in avtonomijo*. Torej ju velja *vzeti v posest*, če se pokaže priložnost. Šele pozneje pa pride na vrsto prenos pridobljenih pravic na novo politično enoto – *kedar bo mogoče!* Ali smemo torej zapisati, da se niti zmerni in realistični slovenski

²³⁵ SPSHAR, 4. sesija, 5336–5338.

²³⁶ *Novice*, 24.3.1869, 97, 98; 31.3.1869, 105; *Slovenski narod*, 18.3.1869, 3; 20.3.1869, 2, 3.

²³⁷ SPSHAR, 5. sesija, 812, 813, 819, 820.

²³⁸ Melik, »Slovenska politika ob začetku dualizma«, 33–37.

²³⁹ Svetec, »Nove državne razmere«, *Novice*, 12.2.1868, 50.

poslanci ob morebitnem nastajanju Slovenije ne bi obotavljali zahtevati lastnega poveljevalnega jezika in posebnega poveljstva – seveda **le v okviru domobranstva**? Menim, da misel ni preveč drzna, še zlasti če upoštevamo časovni okvir dogajanja. V istem času so svoje domobranstvo dobili Madžari (ter preko njih Hrvati), zdelo se je, da ga utegnejo dobiti Čehi in videli smo, da so ga zahtevali tudi nekateri gališki Poljaki. Šlo je skratka za obdobje, ko so bile podobne ideje v obtoku. Zamisli o lastni vojski takrat nikakor niso sodile na območje politično neverjetnega in nekako logično bi bilo, da bi se porodile celo pri zmernih slovenskih politikih.

Kljub temu se zavedam nevarnosti, ki spremljajo takšen poskus razbiranja neizrečenih misli. Zanesljivo se prav lahko zgodi, da pri tem namesto rekonstrukcije dobimo konstrukcijo. Na to je duhovito opozoril že Fran Zwitter, ko je v diskusiji z Dušanom Kermavnerjem zapisal, da zgodovinar ne sme graditi na »željah, izraženih 'ob kavi in vinu',« saj nimajo nič opraviti z dejansko politiko.²⁴⁰ Nočem torej trditi, da bi slovenska politika ob (hipotetičnem) nastanku dežele Slovenije v **vsakem primeru** zahtevala slovensko domobranstvo. Še kako mogoče je, da za oportunitizmom v resnici ni bila skrita načelna politika in prav tako je mogoče, da bi jo, če je vendarle obstajala, v odločilnem trenutku nadomestila kakšna železniška koncesija... In morda niti ta ne bi bila potrebna, če upoštevamo, da je bila razdelitev domobranstva na nacionalne kontingente nočna mora vojaškega vrha. Opozorila generalov, da bi to dolgoročno pomenilo konec skupne vojske in nastanek narodnih armad, pripravljenih, da se po potrebi spopadejo med seboj, verjetno niti niso bila neutemeljena.²⁴¹ Slovenski politiki so se seveda še kako varovali očitkov, da razbijajo državo, nenazadnje so tudi za vojaški zakon glasovali, da bi se jim izognili.²⁴² Zaradi tega si lahko predstavljam, da bi v odločilnem trenutku morda zadoščalo že *prijateljsko* prepričevanje.

Preden se ponovno lotim razpravljanja, naj zato še enkrat poudarim, da redko pojavljanje armadne problematike v slovenski visoki politiki slejkoprej priča o tem, da vojaška suverenost in enakopravnost slovenščine v vojski gotovo nista bili – kakor na primer pri Madžarih – med zahtevami, zaradi katerih bi se slovenska politika spustila v konflikt z vlado. V danem trenutku se je očitno nekaterim politikom zazdelo, da bi se od vlade tudi na vojaškem področju (oziroma pri domobranstvu) dalo iztržiti kakšno koncesijo. Toda, takoj ko je bilo jasno, da gre za račun brez krčmarja, so ravnali kot spretni politični taktiki in so svoje ideje o slovenskem domobranstvu preprosto prepustili pozabi.

Vzrokov za tak status vojaškopoličnih vprašanj v okviru slovenskega nacionalnega programa je bilo gotovo več: najprej seveda državnopравни položaj in tradicija. Nakazal sem že tudi, da so se slovenski voditelji jasneje izraženim vojaškim zahtevam verjetno izogibali tudi iz taktičnih razlogov. Ne smemo namreč pozabiti, da je cesar na armado skrbno pazil, Slovenci pa so, med drugim zaradi taktiziranja, posebno poudarjali zvestobo cesarju in dinastiji.²⁴³ Na to nas lepo

²⁴⁰ Fran Zwitter, »Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870«, v *O slovenskem narodnem vprašanju*, ur. Vasilij Melik (Ljubljana, 1990), 326.

²⁴¹ Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht«, 85, 86.

²⁴² *Novice*, 25.11.1868, 391.

²⁴³ Vasilij Melik, »Tabori 1868–1871«, v *Taborsko gibanje na Slovenskem* (Ljubljana, Ljutomer, 1981), 17.

opozarja pismo Radoslava Razlaga Vošnjaku, v katerem se je hudoval nad, po njegovem, nepremišljenim pisanjem *Slovenskega naroda*. Nespametne naj bi bile trditve, da vladar podpira avstrijsko nemško stranko, saj je cesarja potrebno izvzeti iz polemike.²⁴⁴ Poleg tega slovenskim politikom gotovo ni bilo neznan niti izboljšanje odnosov med vlado in Poljaki, ko so ti glasovali za vojaški zakon.²⁴⁵

Nenazadnje je potrebno upoštevati, da je bilo vojaško vprašanje – vsaj kar se tiče jezika – s sistemom regimentalnih jezikov relativno ugodno rešeno in torej ne posebno pereče. Tudi pomena skrajšanja vojaškega roka in drugih za vse avstrijske državljane ugodnih sprememb ne smemo podcenjevati. Ljudje vsega pač niso gledali le skozi optiko političnih programov ali narodnega položaja. Značilno je, da so se na taborih pojavljali pozivi za zmanjšanje davkov, ureditev mostov, ustanovitve šol ..., ne pa (razen v Kastvu, ki je kljub vsemu specifičen primer) problemi v zvezi z vojaško obveznostjo.

4.3 Ekskurz: med revolucijo leta 1848 in tabori

Ob skoraj popolni odsotnosti jasno zapisanih vojaških zahtev morda ne bo odveč kratek ekskurz v desetletja pred tabori. Programi iz let 1848, 1861 in 1865 ter 1867 so gotovo relevantni tudi za leta 1868–1871, ker kljub stalnemu prilagajanju trenutnemu položaju lahko govorimo o idejni (in deloma celo osebni) kontinuiteti med letom 1848 in obdobjem taborov.²⁴⁶ S pomočjo pregleda starejših nacionalnih programov utegnemo ugotoviti, v kolikšni meri so bile z vojsko povezane zahteve stalnica oziroma prebliski posameznikov. Ker se ta študija posveča poznejšemu obdobju, bom tisti čas prikazal v glavnem s pomočjo objavljene literature. Po izvornih tekstih bom posegel le, kjer se mi bo zdelo neizogibno. Pregled bo torej karseda kratek in prav nič bogat z detajli, a kljub vsemu menim, da bo koristen za našo raziskavo.

V letu 1848, ko je več ločenih skupin in posameznikov prvič javno formuliralo program združene Slovenije, v programskih tekstih ne najdemo kakšnih specifično slovenskih zahtev v zvezi z vojsko.²⁴⁷ Zahvalna adresa Kranjcev je sicer zahtevala

²⁴⁴ AS, fond Josip Vošnjak, pismo Radoslava Razlaga Vošnjaku, Ljubljana, 24.9.1870. Prepise Razlagovih pisem mi je odstopil prof.dr. Janez Cvirn.

²⁴⁵ Cetnarowicz, »Slovenci in vprašanje gališke avtonomije«, 521.

²⁴⁶ Za razvoj slovenskih narodnih programov in gibanja v omenjenem obdobju je poleg obravnave v standardnih pregledih slovenske zgodovine še vedno temeljna razprava: Fran Zwitter, »Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike«, v *O slovenskem narodnem vprašanju*, 228–314. Za narodne programe gl. še objave s spremno študijo v: Janko Prunk, *Slovenski narodni programi : Narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945* (Ljubljana, 1986) in več preglednih Melikovih razprav (navajam jih ob posameznih problemih). Nazadnje kratko: Vasilij Melik, »Slovenski državnoopravni programi 1848–1918«, v *Slovenci in država*, ur. Bogo Grafenauer et al., Razprave – Dissertationes, 17 (Ljubljana, 1995), 67–72; isti, »Idea Zedinjene Slovenije 1848–1991«, v *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti*, ur. Stane Granda in Barbara Šatej (Ljubljana, 1998), 15–20.

²⁴⁷ Leto 1848 je monografsko v celoti še vedno obdelano le v: Josip Apih, *Slovenci in 1848*. leto (Ljubljana, 1888). Mnogo novejša, toda manj obširna je študija v: Stane Granda, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo : dokumenti z uvodno študijo in osnovnimi pojasnili* (Ljubljana, 1999).

prisego vojske na ustavo, peticija mesta Kranj deželnim stanovom celo uvedbo splošne vojaške obveznosti ter skrajšanje vojaškega roka in celjski deželnozborski poslanec Vincenc Gurnik pravico štajerskega deželnega zbora, »da sme tudi v vojaških rečeh ktero ziniti«, a to so bile splošne, nenacionalne zahteve.²⁴⁸ In čeprav je Matija Majar v svojem letaku *Kaj Slovenci terjamo?* med reformami, ki naj bi jih sprejeli deželni zbori, navajal tudi uvedbo narodne garde – »da bi se možje veči del doma eksercirati učili, in se po kasarnah toliko ne potikali« – tega niti sam ni uvrstil med nacionalne zahteve.²⁴⁹ Medtem ko je torej v delih peticij, člankov in izjav, ki so se sicer neposredno dotikali vojske, manjkal nacionalni moment, se drugje znova soočimo s težavo, ki sem jo omenil že ob obravnavi taborskih resolucij. Na vprašanje, ali so zahteve po uvedbi slovenščine v urade, ki so bile leta 1848 sestavni del vseh narodnih programov, kakorkoli zajemale tudi armado, namreč ne moremo odgovoriti. Toda če ambicij slovenizacije oboroženih sil nismo zasledili v načelnih narodnopolitičnih izjavah, ne moremo spregledati tovrstnih poskusov pri narodnih gardah. Poglejmo, za kaj je šlo!

Garde, ki so izhajale iz zamisli o odpravi profesionalne, vladarju zveste armade in njeni zamenjavi z vojsko vseh državljanov, so začele nastajati takoj po začetku revolucije. Načelno so bile nekakšna revolucionarna oborožena sila, ki naj bi dosežke prevrata varovala pred posegom vladarja. Seveda je imela marsikatera garda nadvse dvomljivo vojaško vrednost. Ne ravno laskav opis šoštanskih gardistov v spominih Josipa Vošnjaka ali značilno neizprosen prikaz ljubljanske garde in akademske legije v spominih Janeza Trdine že pričata o tem.²⁵⁰ Kljub vsemu garde v nemirnem letu 1848 le niso igrale povsem zanemarljive vloge. Odsotnost redne vojske, ki se je borila v Italiji, je bilo v zaledju še kako čutiti. Njeno policijsko vlogo so v naših krajih deloma prevzeli gardisti in straže so v glavnem delovale kot pomožne redarstvene sile. Kot simbol revolucije so imele tudi pomembno manifestativno vlogo in kot takšne so nastopale na javnih prireditvah.²⁵¹

Prav v povezavi s temi nastopi je prišlo v ljubljanski narodni straži do spora, ki pa se vsaj posredno dotika tudi naše teme. Znani prepir okrog zastave, ki naj bi jo uporabljali ljubljanski gardisti, je bil brez dvoma del prizadevanj za enakopravnost in emancipacijo Slovencev. *Novice* so bile, ko so prepričevale dvomljivce, glede tega povsem jasne:

Dandanašnji nam mora vsaka stvarica domačiga naroda imenitna biti, zato kër povsod tiči kos naše narodnosti, ktere v nobeni reči ne smemo v nemar pustiti. ... Belo-modro-

²⁴⁸ Apih, *Slovenci in 1848. leto*, 53, 82, 174. Citat je na s. 174.

²⁴⁹ Matija Majar, »Kaj Slovenci terjamo?«, v Prunk, *Slovenski narodni programi*, 154. Tudi v peticiji cesarju je Majar oborožitev ljudstva (*Volksbewaffnung*) navedel med splošnimi zahtevami avstrijskih narodov, ki pa jih podpirajo tudi Slovenci. Vasilij Melik, »Majarjeva peticija za zedinjeno Slovenijo 1848«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 50 (1979), 288. O Majarju gl. še: isti, »Die nationalen Programme des Matija Majar – Ziljski«, v Andreas Moritsch, ur., *Matija Majar – Ziljski, Unbegrenzte Geschichte/Zgodovina brez meja*, 2 (Klagenfurt/Celovec, Ljubljana/Laibach, Wien/Dunaj, 1995), 93–102.

²⁵⁰ »Vino je teklo in to je bila glavna stvar pri 'Nationalgarde'«, pravi Vošnjak. Vošnjak, *Moji spomini*, 29, 30; Janez Trdina, »Spomini«, v *Zbrano delo*, zv. 1, ur. Janez Logar, *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev* (Ljubljana, 1947), 181–186.

²⁵¹ Josip Mal, »Ljubljana in leto 1848«, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 14 (1933), 114–118.

*rudeče barve v pasu kranjskiga ôrla so nam tudi porok in znamenje, de se nam pravice stariga slovenskiga naroda ne kratijo – zatorej se jih toliko veselimo, zatorej smo jih s tolikošnim veseljem sprejeli! Ni tedej prazna reč to.*²⁵²

In ker je bila narodna straža kljub navedenim pomislekom o njenem vojaškem pomenu del oboroženih sil, je šlo v tem primeru tudi za položaj Slovencev v njih. Do podobnega spora glede izobešanja in nošenja zastav, ki pa se za Slovence ni uspešno končal, je prišlo še v graški študentski legiji.²⁵³ Ampak prepir zaradi zastav ni bil edini rezultat slovenskih emancipacijskih prizadevanj v okviru narodnih gard. Sredi maja leta 1848 je na Dunaju nastal tudi prevod pravil narodne straže v slovenščino. Domnevamo lahko, da je besedilo sodilo v vrsto člankov in brošur, ki so jih za krepitev narodnega gibanja pripravili člani *Slovenije*, vendar v nasprotju z nekaterimi drugimi ni nikoli izšlo.²⁵⁴ Prevod, ki ga je podpisal A. G., *narodni stražnik pri zboru učencov in tajnik družbe Slovenje na Dunaju*, je pomemben že sam po sebi, saj je eno prvih samostojnih vojaškostrokovnih besedil v slovenščini. Po doslej zbranih podatkih so pred tem v času francoskih vojn izšli samo prevodi vojaškega disciplinskega pravilnika.²⁵⁵ Še posebno zanimiv pa je *Predgovor prevoditelja*. Prevajalec, ki ga lahko na podlagi navedenih oznak identificiramo kot Antona Globočnika,²⁵⁶ v njem pravi:

Naj mi bo dovoljeno še dve želje zastran narodne straže pristaviti, ki se mi zdaj naj imenitniši zdejo. Té so:

Pervič, da bi bila slovenska narodna straža v resnici narodna. Da bi ji narodnost pri obleki, zastavah, znamenjih pred očmi bila in z jedno besedo, da bi jo ta vse oživljajoči duh vedno v vseh delah in djanjih vodil. Toliko lajši in hitrejši bo potlej svoj namen dosegla! Drugič, da bi se v slovenskem jeziku poveljevalo, zato da bi se mogli stražniki z duham povelja seznaniti, ne pa, kakor neumno živinče, ki se na glas pastirja vstavi, oberne, ali napred gre. ...

²⁵² »Veselica v Ljubljani«, *Novice*, 11.10.1848, 173. Celotna zgodba je natančno popisana v: Apih, *Slovenci in 1848. leto*, 111–118.

²⁵³ Stane Granda, »Graška Slovenija v letu 1848/1849«, *Zgodovinski časopis* 28 (1974), 59, 60.

²⁵⁴ O publicistični dejavnosti članov dunajske *Slovenije*: Anton Globočnik pl. Sorodolski, »K petdesetletnici slovenske narodne zavednosti«, *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* 8 (1898), 10.

²⁵⁵ Prvi prevod naj bi po ugotovitvah Petra Radicsa leta 1798 pripravil Anton Tomaž Linhart. Tomo Korošec, ki ne pozna niti Globočnikovega prevoda, prvi prevod postavlja v leto 1814. Peter pl. Radics, »Vojni člani za c. in kr. vojsko v slovenskem jeziku iz l. 1798«, *Slovenski pravnik* 18 (1902), 215–221, 281–287; Tomo Korošec, *Slovenski vojaški jezik* (Ljubljana, 1989), 4.

²⁵⁶ Anton Globočnik (20.5.1825–2.3.1912) je začel politično delovati med revolucijo, ko je bil še študent prava. Bil je tajnik dunajske *Slovenije* in udeleženec praškega slovanskega kongresa. Pozneje je dosegel visok uradniški položaj in bil ob upokojitvi plemeniten. V letih 1891–96 je bil državnozbornski poslanec. *Slovenski biografski leksikon*, s.v. »Globočnik Anton, pl. Sorodolski«. Dvom v identifikacijo bi lahko zbudila naslednja dejstva: na ohranjenem rokopisnem izvodu so iz neznanega razloga prečrtane vse prevajalčeve funkcije, Josip Apih v svoji monografiji avtorja označuje le z inicialkami, čeprav bi ga bil gotovo lahko identificiral, saj je bil eden njegovih virov pri pripravi knjige, in tudi Globočnik tega prevajalskega podviga v svojih spominih na revolucijo ne omenja. Vendar menim, da kljub temu skoraj ni dvoma, da je bil prevajalec Globočnik. AS, fond Franc Metelko, Al. Ant. baron žl. Brandenstein, »Mali pravilnik službe za narodno stražo vseh stopnà«, prev. A[nton]. G[lobočnik], rokopis, 29; Apih, *Slovenci in 1848. leto*, 55; Globočnik pl. Sorodolski, »K petdesetletnici«.

*Té so moje želje in brez dvombe vsakiga rodoljuba. V Vaši moči, slovenski stražniki, stoji, jih spolniti, in ne v oblasti Vaših poglavarjev. Ako Vaši poglavarji takih občukoristnih vošil ne bi hotli spolniti, in se prostimu razvitju narodnosti vpirali, preč z njimi! zapodite jih, in zvolite si druge ...*²⁵⁷

Citirani tekst je pravi izbruh samozavesti, Globočnik je namreč pričakoval nič več in nič manj kot popolno spremembo zamisli narodne garde. Čeprav slovensko poimenovanje lahko pusti vtis, da gre za narod v etničnem smislu, je bil koncept (kot sem že omenil) seveda drugačen. Pridevnik *naroden* moramo namreč razumeti kot *ljudski*. Garde naj bi torej bile ljudska vojska oziroma bolj natančno rečeno oborožena sila meščanstva. Menim, da je Josip Mal imel prav, ko je zapisal, da so na Slovenskem narodne garde nastale predvsem zaradi varstva premoženja in da so v prvi vrsti branile meščanske interese, mnogo manj pa ustavo in slovenstvo.²⁵⁸ Nenazadnje je marsikatera garda nastala kar s preoblikovanjem oziroma preimenovanjem dotedanje meščanske straže.²⁵⁹ Globočnikove ideje so bile radikalno drugačne, saj je upal, da bo narodna straža imela povsem slovenski značaj in da jo bo slovenski duh »vedno v vseh delah in djanjih vodil.«²⁶⁰ Vendar pa *Mali pravilnik* ni nikoli izšel, čeprav je – tako zatrjuje prevajalec v predgovoru – prevod naročila dunajska *Slovenija*. Globočnikove želje so bile zaradi tega verjetno poznane le ozkemu krogu ljudi. Zato tudi ne moremo vedeti, kakšen bi bil odziv na njegove radikalne zahteve.

Vemo pa, da med Slovenci radikalizem ni bil ravno pogost, in zato najbrž lahko vsaj slutimo, da Globočnik ne bi dobil množične podpore. Seveda nikakor ne moremo spregledati novejših ugotovitev, ki dokazujejo, da je narodno gibanje zajelo širši krog ljudi, kot je doslej menilo zgodovinopisje.²⁶¹ Ampak Trdinov silno kritičen opis ljubljanskih revolucionarjev nas prepričuje, da širine ni vedno spremljala globina.²⁶² Naj omenim le povedno primerjavo slovenskega in slovaškega narodnega gibanja v letih 1848/49, ki jo je objavil Walter Lukan.²⁶³ Za nas je zlasti zanimiva zaradi samostojne vojaške organizacije Slovakov, ki je bila menda edinstvena med *nezgodovinskimi* narodi habsburške monarhije in ob kateri precej zbledijo ljubljanska prizadevanja za belo-modro-rdečo tribarvnicu. Razen tega je najpomembnejši slovaški dokument iz revolucionarnega časa, *Žiadosti slovenského národa (Zahteve slovaškega naroda)*, ki je bil sprejet 11.5.1848 v Liptovskem Svätém Mikulášu, v osmi točki poleg želje po tem, da bi Slovaki svojo narodnost smeli označevati s svojimi barvami in zastavami, vseboval tudi zahtevo po slovaški narodni gardi s slovaškim

²⁵⁷ Brandenstein, »Mali pravilnik«, 28, 29. Poudarek je iz originala.

²⁵⁸ Mal, »Ljubljana in leto 1848«, 116.

²⁵⁹ Za Gorico tak primer navaja: Andrej Marušič, *Moja doba in podoba*, ur. Branko Marušič, Naše korenine, 2 (Gorica, 1991), 51, 52.

²⁶⁰ Brandenstein, »Mali pravilnik«, 29.

²⁶¹ Granda, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo*.

²⁶² Trdina, *Zbrano delo*, zv. 1, 180–182.

²⁶³ Walter Lukan, »Slovenci in Slovaki v revolucionarnih letih 1848/49«, v *Slovenija 1848–1998*, 44–51.

poveljevalnim jezikom in poveljniki.²⁶⁴ Slovaki so torej v svoj programski dokument vključili ideje, ki smo jih pri Slovencih zasledili le v neobjavljenem in pozabljenem Globočnikovem predgovoru.

Kot je pokazal Vasilij Melik, so bili Slovenci s slovaškimi dejavnostmi dokaj dobro seznanjeni in so zlasti v časniku *Slovenija* kazali velike simpatije do slovaškega gibanja ter njegovo agilnost postavljali Slovencem za zgled.²⁶⁵ A med Slovenci razen redkih prostovoljcev, ki so se borili s Slovaki, in kakšnega gostilničarja, ki je grozil z zasedbo Trsta in izgonom tamkajšnjih Italijanov, ni bilo prav veliko bojevitežev.²⁶⁶ Najbrž to ni bila le posledica zelo različnih objektivnih okoliščin, temveč tudi odraz zrelosti narodnega gibanja, ki – kakor med drugim v omenjenem članku opozarja Lukan – kot edino v monarhiji ni postavilo niti enotnega vodstva. Seveda ne želim sugerirati, da bi oborožena vstaja kakorkoli koristila ideji slovenske združitve, kot ni koristila niti Slovakom, opozarjam le, da so bile mogoče tudi drugačne poti od tiste, ki jo je leta 1848 ubralo slovensko gibanje. Toda sprehodimo se dobro desetletje naprej.

S koncem obdobja absolutizma po vojni v Italiji leta 1859 in obnovo svobodnega političnega delovanja so Slovenci ponovno obudili program iz leta 1848. V začetku šestdesetih so se vrstile pobude, ki so znova zahtevale združitev slovenskih dežel.²⁶⁷ Ampak, kot opozarja Vasilij Melik, zahteve so se zaradi odpora z nemške strani kaj kmalu omejile na enakopravnost narodov in vpeljavo slovenščine v urade, sodišča in šole.²⁶⁸ Zato seveda ne preseneča, da se vojaška tematika v letih 1860/61 ne pojavlja. Sicer je res, da so zahteve po vpeljavi slovenskega jezika v urade leta 1861 morda (prav tako kot leta 1869) zajemale tudi vojaške urade (npr. naborne komisije), ampak če je izjava sevniškega tabora močan indic za takšno sklepanje, lahko tokrat ostanemo le pri domnevah. In zopet lahko le ugibamo, da niti Majar, ki je leta 1861 predlagal, da bi se »slovenske pokrajine ... imele sjediniti v jednu deželu i se dovoljiti vsem Slovencom samo jedini sbor«,²⁶⁹ niti okrog 20.000 podpisnikov peticije Schmerlingu, ki ministru oprezno izroča v prevdarek predlog, naj bi se postavile »vse slovenske okrajine [sic] pod eno najvišjo administrativno poglavarstvo«,²⁷⁰ tej novi enoti niso pripisovali manjših pristojnosti, kot so jih imele historične dežele na podlagi februarske ustave. Slednja je v delokrog deželnih zborov uvrščala tudi prevoz, oskrbo in nastanitev vojakov.²⁷¹

²⁶⁴ »A tak chceme aj vodcov gardy národnej slovenskej len Slovákov a komando pre ňu slovenské« [A tako hočemo tudi samo Slovake za poveljnike slovaške narodne garde in slovaščino za poveljevalni jezik]. *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti* [Dokumenti slovaške narodne identitete in državnosti], ur. Ján Beňko et al., zv. 1 (Bratislava, 1998), 309.

²⁶⁵ Vasilij Melik, »Slovenci o slovaškem gibanju v letih 1848 in 1849«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 42 (1971), 196–199.

²⁶⁶ Branko Marušič, »O razmerju med slovenskim in italijanskim političnim gibanjem na Goriškem in v Trstu«, *Goriški letnik* 4–5 (1977–78), 39.

²⁶⁷ Zwitter, »Slovenski politični prerod«, 306.

²⁶⁸ Vasilij Melik, »O nekaterih vprašanjih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja«, *Zgodovinski časopis* 18 (1964), 162.

²⁶⁹ Matija Majar, »Stanje Slovincov«, *Novice*, 13.3.1861, 89. Majar piše v svojstveni jugoslovanščini.

²⁷⁰ »Peticija (prošnja) Slovincov«, *Novice*, 1.5.1861, 145.

²⁷¹ Oskar Lehner, *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte: mit Grundzügen der Wirtschafts- und Sozialgeschichte* (Linz, 1992), 199. Kljub temu, da mi je znano, da termin *februarska ustava* ni povsem ustrezno poimenovanje kompleksa aktov izdanih skupaj s februarским patentom, ga zaradi uveljavljenosti v stroki uporabljam.

Razvoj v monarhiji in osebno politično prepričanje sta marsikoga že v začetku šestdesetih let usmerila v iskanje novih rešitev slovenske teritorialno-politične razdeljenosti. Kazalo je, da se v danem trenutku ne bo dalo nič doseči z vztrajanjem na združitvi po naravnem pravu, kajti nasprotovali so ji centralisti in podpirali je niso niti federalisti, ki so zastopali idejo historično-političnih individualnosti.²⁷² Že leta 1861 je novo smer nakazal koroški duhovnik Andrej Einspieler, ki je začel izdajati časopis *Stimmen aus Innerösterreich* ter se je zavzemal za sporazum med Slovenci in Nemci. Za notranjeavstrijski program je od leta 1865 agitiral tudi v celovškem *Slovenecu*, podpirati so ga začele še ljubljanske *Novice*. Končno so 25.9.1865 – le nekaj dni za tem, ko je cesar izdal *septembrski manifest* in tako sistiral februarsko ustavo – na skupnem sestanku v Mariboru takšen koncept sprejeli Slovenci s Štajerske, Kranjske in Koroške.²⁷³ In kaj je bilo v omenjenih programih zapisanega o armadi? V leta 1865 izdanem *Političnem katekizmu za Slovence* je bil Einspieler povsem določen in je zahteval, naj dežele ponovno dobijo pravice, ki naj bi jim jih dala oktobrska diploma:

*Oktobrska diploma daje deželnim zborom tudi zastran vojaških zadev imenitne pravice; kajti ona le pravi, da bode deržavni zbor odločeval kako in po katerem redu se bode ravnalo zastran rekrutirenge; koliko vojščakov se dovoli in kje se bojo v deželi dobili ta pravica gre deželnemu zboru.*²⁷⁴

Nasprotno pa mariborski program, ki so ga ponudile v javno razpravo *Novice* z objavo 4. oktobra 1865, armade ni izrecno omenjal. In sicer niti v delu, ki je obravnaval upravno in politično ureditev bodoče notranjeavstrijske deželne skupine, niti med terjatvami, ki naj bi zagotovile enakopravnost Slovencev znotraj nje. V poznejši *Slovenčevi* seriji pojasnjevalnih člankov je bil Einspieler zopet zgovornejši, čeprav je deželam že pripisoval manjše pristojnosti kot le nekaj tednov prej v *Katekizmu*. Med zadeve deželne avtonomije je uvrstil »*vsa tista opravila, ktera po oktobrskej diplomii ne spadajo v oblast deržavnega zbora*« in naštel najvažnejša. Med drugim tudi »*dajanje pripreg, preskerbljevanje in kvartirovanje vojščakov*«. ²⁷⁵ Poleg tega naj bi bili v posameznih deželnih glavnih mestih Notranje Avstrije osrednji uradi, v štajerskem Gradcu urad za vojaške zadeve.²⁷⁶ Pri Einspielerju so se torej izrecno pojavile zahteve, ki smo jih le domnevali pri Majarju in peticiji Schmerlingu leta 1861.

²⁷² Zwitter, »Slovenski politični prerod«, 306; Melik, »Slovenska politika ob začetku dualizma«, 26–29.

²⁷³ Melik, »Slovenska politika ob začetku dualizma«, 27, 28; isti, »Einspielerjevo mesto v slovenski zgodovini«, v *Einspielerjev simpozij v Rimu*, Simpoziji v Rimu, 14 (Celje, 1997), 63, 64; Tone Zorn, »Andrej Einspieler in slovensko politično gibanje na Koroškem v 60. letih 19. stoletja«, *Zgodovinski časopis* 23 (1969), 31–41; Franjo Baš, »Mariborski program«, v *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije: Izbrani zgodovinski spisi*, ur. Angelos Baš, Documenta et studia historiae recentioris, 8 (Maribor, 1989), 212–218. Opis sestanka je v Vošnjakovih spominih. Vošnjak, *Moji spomini*, 163, 164.

²⁷⁴ Andrej Einspieler, »Politični katekizem za Slovence«, *Slovenec* (Celovec), 23.9.1865, 1. *Katekizem* je izšel tudi kot brošura v več popravljenih izdajah (tisto iz leta 1865 so v ljubljanskemu muzeju knjig, *Narodni in univerzitetni knjižnici*, kratko in malo izgubili); poznejše izdaje nimajo več takšnih formulacij.

²⁷⁵ »Program slovenskih federalistov«, *Slovenec* (Celovec), 15.11.1865, 1.

²⁷⁶ »Program slovenskih federalistov«, *Slovenec* (Celovec), 18.11.1865, 1.

Zaradi natančnosti je potrebno pojasniti, kakšne pravice je oktobrska diploma in z njo povezana zakonodaja v resnici dajala deželnim in državnemu zboru. Značilno je namreč, da je bila tedanja interpretacija mnogokrat napačna ali vsaj nenatančna. Tako je Einspieler v *Političnem katekizmu* državnemu zboru pripisoval preveliko moč; v resnici ni imel pravice odločati o načinu izvrševanja vojaške dolžnosti, ampak je pri tem smel le sodelovati (*Mitwirkung*). Parlament je pristojnost odločanja dobil šele s februarsko ustavo, ki pa ob koncu septembra leta 1865 ni več veljala.²⁷⁷ Tudi Einspielerjeva opredelitev deželnih zadev je značilna za široko razširjeno mišljenje, da naj bi državnemu zboru pripadale le tiste pristojnosti, ki so bile našteje v oktobrski diplomi in *Temelnjem zakonu o državnem zastopništvu*, vse druge pa deželnim zborom. Takšno mnenje se je pojavljalo tudi v tako eminentnih publikacijah, kot je bil Mayrhoferjev upravni priročnik.²⁷⁸ Mnenje pravnih zgodovinarjev pa je nasprotno. Wilhelm Braunerder v svoji standardni avstrijski ustavni zgodovini prepričljivo dokazuje, zakaj. Pravi, da je diploma sicer res vsebovala takšno formulacijo, vendar so deželne ustave zakonodajno pristojnost deželnega zbora naknadno omejile le na zadeve, ki so se tikale *posebnih deželnih razmer* (*»in Absicht auf die besonderen Verhältnisse des Landes zu erlassenden Gesetzen«*). Zaradi takšnih (namenoma) nedorečenih formulacij je nastal vmesni prostor, v katerega so sodile zadeve, ki niso bile deželne, hkrati pa niso spadale v delokrog parlamenta (npr. zunanja politika in vojska) in so torej *via facti* spadale med prerogative krone.²⁷⁹ Fritz Fellner pa je opozoril še na nedefinirane pristojnosti ožjega državnega zbora, kar je prav tako puščalo cesarju precej manevrskega prostora. Odločitev, katere avstrijskim deželam skupne zadeve bodo izvzete iz pristojnosti deželnih zborov in predane v odločanje ožjemu *Reichsratu*, je bila namreč vladarjeva.²⁸⁰ Brez dvoma pa je za tolmačenje slovenskih zahtev relativno nebitveno, kakšna je pravilna interpretacija tedanje zakonodaje. Dosti pomembnejše je, kako so si jo razlagali tisti, ki so zahteve formulirali. Poleg tega se notranjeavstrijski program ni dolgo obdržal na površju.

Navzlic vsem prizadevanjem Einspielerja in tovarišev si ni pridobil dovolj privržencev ne med Slovenci ne med drugimi narodi ne – kar je bilo najpomembnejše – v vladi. Poskus poiskati historičnopravno podlago združitvi slovenskih dežel se je izjalovil. Vendar vsi niso obupali in so še vedno iskali primerno zgodovinsko enoto. Na sceno je decembra 1865 s svojim predlogom, objavljenim v *Slavisches Centralblatt*, znova stopil Matija Majar, ki se je naslonil na Ilirijo. Kraljevini Iliriji, ki je že leta 1849 zbujala prazne upe nekaterih Slovencev, naj bi po njegovem predlogu priključili še slovenski del Štajerske in tako dobili enoto s slovensko večino ter nevtralnimi imenom. Poleg tega si je zamislil popolno ločitev odločanja o političnih in narodnopolitičnih zadevah za celotno monarhijo, s čimer naj bi bilo

²⁷⁷ Lehner, *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte*, 197–199.

²⁷⁸ Ernst Mayrhofer's *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern mit besonderer Berücksichtigung der in diesen Ländern gemeinsamen Gesetze und Verordnungen*, ur. Anton Pace, 5. izd., 5 zv. (Wien, 1895–1901), zv. 2, 13, 235.

²⁷⁹ Wilhelm Braunerder, *Österreichische Verfassungsgeschichte*, 5. izd. (Wien, 1989), 144.

²⁸⁰ Fritz Fellner, »Das 'Februarpatent' von 1861: Entstehung und Bedeutung«, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 63 (1955), 561.

rešeno narodno vprašanje. V svojem predlogu je Majar omenil tudi vojsko; vojaške zadeve je (kakor že leta 1848) uvrstil med politične in v pristojnost osrednjih državnih organov.²⁸¹

Podoben program so konec septembra leta 1866 sprejeli slovenski narodnjaki, ki so se v Ljubljani zbrali na zboru *Slovenske matice*. Kljub temu, da so se nekateri udeleženci že močno zavzemali za utemeljitev slovenskega programa na narodnem pravu, so še prevladali prvaki in sprejet je bil koncept ilirskega kraljestva, razširjenega s slovensko Štajersko. Vojska v programu ni bila izrecno omenjena; znova se je pojavilo le sklicevanje na skupne posle, določene v oktobrski diplomii. Sicer pa sklepom ljubljanskega sestanka ni bilo namenjeno dolgo življenje. Bežno so jih omenili v nekaterih časnikih in obsežnejši povzetek so šele naslednje leto objavile Gajeve *Narodne novine*, toda v slovenski politiki se je znova uveljavil program združitve na narodni podlagi.²⁸²

Zanimivo je, da so se ilirske zamisli pojavljale še v času največjega razmaha taborskega gibanja. Vedno znova so se razširjale govornice o vladnih načrtih za obnovo Ilirije.²⁸³ Časnik *Triglav* je leta 1869 v svoji četrti številki objavil dopis nekega Ž iz Savinjske doline, ki je poročal o tem. Načrt je toplo pozdravil in predlagal le še priključitev južne Štajerske k novi tvorbi.²⁸⁴ Toda čeprav je časnik še pisal o ilirskih načrtih, je zanimanje za Ilirijo znova hitro zamrlo.²⁸⁵ Historičnopravnim načrtom čas pač ni bil naklonjen. Avstrijsko-italijansko-pruska vojna je namreč pomenila pomembno prelomnico v političnem razvoju.²⁸⁶ Čeprav smo videli, da vsi zagovorniki historičnopravnih konceptov tudi po njej še niso obupali, so se mnogi, ki so vojno razumeli kot zmago narodnostne ideje, vrnili k programu združitve Slovenije na podlagi naravnega prava.²⁸⁷

Toda še preden se je tak program začel uveljavljati na taborih, je čakala slovensko politiko velika preskušnja. V letu 1867 ji je uspel velik preboj na volitvah v deželne zборе, ki je bil med drugim posledica dobre organizacije nastopa na volitvah.²⁸⁸ Po volitvah je bil v *Novicah* objavljen mnogokrat citirani članek Valentina Zarnika, ki je bil napisan v slogu generalštabnega poročila. Zarnik je na primer zapisal:

²⁸¹ M[atija]. M[ajar], »Betrachtungen über die österreichischen Länder und Nationen«, *Slavisches Centralblatt : Wochenschrift für Literatur, Kunst, Wissenschaft und nationale Interessen des Gesamt-slaventhums* 1 (1865), 73–77, 81–84, 89–92. O avtorstvu in nastanku gl. opombe Dušana Kermavnerja v: Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, zv. 2, 570–576. O letu 1849: Melik, »Einspielerjevo mesto v slovenski zgodovini«, 63; Jera Vodušek-Starič, »Program zedinjene Slovenije in leto 1848«, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 25 (1985), 22–24.

²⁸² Korunič, »O nekim problemima slovenske politike 1866«, 327–347; Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, zv. 2, 112–114.

²⁸³ Melik, »Slovenska politika ob začetku dualizma«, 31.

²⁸⁴ »Illyrisches Königreich«, *Triglav*, 12.1.1869, 1.

²⁸⁵ »Slovenien' oder 'Illyrien'?,«, *Triglav*, 9.2.1869, 1, 2.

²⁸⁶ Dober pregled političnih odzivov na poraz je: Éva Somogyi, »Pläne zur Neugestaltung der Habsburger Monarchie nach dem Preußisch-Österreichischen Krieg von 1866«, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21 (1975), 17–50.

²⁸⁷ Melik, »Slovenska politika ob začetku dualizma«, 29, 30. Tako Melik kot Zwitter upravičeno opozarjata, da sta obe zamisli soobstajali ves čas – tudi v času največje uveljavitve notranje-avstrijskega koncepta so se oglašali številni nasprotniki historičnopravnih programov. Prav tam; Zwitter, »Slovenski politični prerod«, 306, 307.

²⁸⁸ Melik, »Slovenska politika ob začetku dualizma«, 31, 32.

*Prve so vas, dragi Štajarci, poslali v ogenj; sovražnik je na vseh gorah, na vseh bregovih, na vsakem holmcu, v vsakej kazini in skoraj v vsakej krčmi in v vseh svojih dolgih in kratkih dunajskih in graških časopisih napeljal raznotere baterije, največ pa surovega topništva; al marširali ste skoz te ozke in silovito nevarne soteske brez pušek iglenarek mirno in resno, kakor gosta falanga, kateri nobenega člana ne manjka ...*²⁸⁹

Kljub takšni bojoviti retoriki se tako v volilnih programih, ki so jih objavljali slovenski deželni odbori pred volitvami, kot v volilnem boju vojaške teme skorajda niso pojavljale. Volivce je slovenska stranka vabila z obljubo boja za enotno Avstrijo, narodno enakopravnost, pravice slovenščine in nižje davke. Andrej Einspieler je v svojem razglasu volivcem velikovškega okraja v primeru izvolitve resda obljubil prizadevanje za zmanjšanje armade – tako tiste s *peresom* kot one z *mušketo* –, vendar bi temu komajda lahko rekli narodnopolitična zahteva.²⁹⁰ V spomenici, ki so jo 28.6.1867 slovenski državnozbornski poslanci ustno podali ministru Beustu, vojska ni bila niti omenjena.²⁹¹

Toliko bolj je zatorej zanimivo, da je v političnem manevriranju pred drugimi volitvami v kranjski deželni zbor (prvega je bil cesar razpustil zaradi pomislekov o kompetencah izrednega državnega zbora, zapisanih v deželnozbornski adresi) relativno pomembno vlogo igrala prošnja razpuščenega deželnega zbora za začasno zaustavitev izvajanja cesarske uredbe z 28.12.1866, s katero je bila uvedena splošna in enaka vojaška obveznost. Madžari so uredbi zaradi kršitve ogrske ustave takoj nasprotovali in so dosegli ustavitev njene veljave na Ogrskem. Po njihovem zgledu se je s takšno prošnjo na vlado obrnil tudi kranjski deželni zbor.²⁹² Deželni odbor je že na svoji prvi seji 25. februarja sprejel predlog kmetijske zbornice, naj deželni zbor sprejme takšno prošnjo. Naslednji dan je Janez Bleiweis na četrti seji deželnega zbora v imenu odbora vložil nujni predlog. Besedilo prošnje, ki so jo potem poslanci sprejeli soglasno, se je glasilo:

*Visoka vlada se prosi, naj izprosi pri Njegovem c. k. apost. Veličanstvu to, da se nova postava za nabiranje vojakov od 28. dec. 1866. leta, gledé na to, da se je odložila na Ogrskem, tudi v naši deželi odloži za zdaj, in sicer do tistega časa, da se ta postava vzame v ustavno obravnavo.*²⁹³

Čeprav je bil predlog deželnega odbora sprejet soglasno in so podobne prošnje na cesarja naslovile še nekatere dežele, so se pred novimi volitvami v *Laibacher Zeitung* pojavili očitki slovenski stranki, češ da je nasprotovala izvajanju zakona,

²⁸⁹ Valentin Zarnik, »21., 26. in 30. januar«, *Novice*, 6.2.1867, 44.

²⁹⁰ Andrej Einspieler, »Vsem čč. gg. volilcem Velikovškega volilnega okraja«, *Slovenec* (Celovec), 26.1.1867, 1. Podobne zahteve je Einspieler 5.5.1870 omenjal kot temeljne v pismu J. Bleiweisu, ko je zapisal, da je potrebno zmanjšati preveliko armado. Lončar, »Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa«, 29.

²⁹¹ Skrajšana objava spomenice v: *Novice*, 17.7.1867, 240. Nekoliko dopolnjeno besedilo v: Vasilij Melik, »Sveteč in Toman v dunajskem parlamentu«, *Arhivi* 22 (1999), 36. V celoti v nemščini v *Materialien zur Sprachenfrage in Österreich*, ur. Alfred Fischel (Brünn, 1902), 335–338. Gl. še Melik, »Slovenska politika ob začetku dualizma«, 34.

²⁹² O reakciji Madžarov: Rothenberg, »Toward a National Hungarian Army«, 807.

²⁹³ *Bericht über die Verhandlungen ... des krainischen Landtages zu Laibach*, 2. perioda, 1. sesija, 40, 41.

čigar koristnost in potrebnost naj bi bila izven vsakega dvoma.²⁹⁴ *Novice* člankarju seveda niso ostale dolžne in so v polemiki z njim podprle ravnanje deželnih poslancev.²⁹⁵

Diskusija okrog sistiranja cesarske uredbe sicer še zdaleč ni bila programska, a jo ob koncu tega preleta narodnih programov vendarle omenjam. Zdi se mi namreč lepa ilustracija odnosa slovenske politike do vojaških vprašanj v obravnavanem obdobju. Že pri poglavju o odnosu Slovencev do vojaške reforme leta 1868 se je pokazalo, da so slovenski poslanci in javnost sicer sodelovali v debatah in imeli o marsikaterem problemu izdelana stališča, vendar je očitno, da jih mnogokrat niso gledali skozi narodno optiko. Tudi v primeru prošnje deželnega zbora je šlo za povsem anacionalno zadevo, ki je enako zadevala Slovence in Nemce, Kranjce in Dunajčane. Poleg tega lahko zahtevo po ustavni obravnavi spremenjene ureditve služenja vojaškega roka razumemo kot varovanje deželnih pravic. Slednje pa je bila značilnost sicer redkih omemb oboroženih sil v slovenskih narodnih programih tega časa (1848-69). Njihovi sestavljavci niso imeli velikih zahtev, pričakovali so le, da bo nova enota (najsí bo Slovenija, Notranja Avstrija ali Ilirija) obdržala redke vojaške pristojnosti, ki so jih imele historične dežele.

4.4 Vojska v političnih programih – povzetek ugotovitev

Če torej poskusim povzeti zadnji dve podpoglavji, lahko zapišem, da se Slovenci na programski in politični ravni z vojsko v obdobju med letom 1848 in tabori niso dosti ukvarjali in torej tudi skromna zastopanost te problematike v programih iz časa taborskega gibanja ni izjema, temveč značilnost slovenskega narodnega gibanja v daljšem obdobju. V času taborov so bila pričakovanja kvečjemu jasneje izražena in do neke mere večja, radikalnejša. Jezikovno vprašanje se na primer poprej v javnosti ni izrecno pojavljalo, tako da izjava sevniškega tabora predstavlja pozitivno izjemo. Od sicer ponižnih pričakovanj sta prav tako odstopala Tomanov nastop v državnem zboru in (resda anonimen) članek iz dunajskega *Der Osten*. Zdi se, da je oživitev in okrepitev slovenskega gibanja v času taborov vplivala tudi na zahteve do armade. Mislim pa, da sem pokazal, čemu ne smemo zanemariti vpliva dogodkov drugod v monarhiji. Kot smo videli, je vojaško vprašanje prav v tem času marsikje igralo izredno pomembno vlogo in iz nekaterih obravnavanih slovenskih zahtev je nedvomno videti, da so dobile navdih izven domačih dežel. A ker se je narodno gibanje pretežno ukvarjalo z drugačnimi problemi in imelo drugačne cilje – nekaj razlogov za tak položaj sem že navedel –, vojaške zahteve pri Slovencih niso bile nikoli v ospredju. Videli pa bomo, da so se poslej z večjo ali manjšo intenzivnostjo pojavljale vedno znova. Po letih 1867/68, ko je vprašanje Slovencev in vojske prvič zares prišlo na dnevni red, z njega ni več trajno izginilo, temveč je bilo kvečjemu začasno odstranjeno.

²⁹⁴ »Die Neuwahlen«, *Laibacher Zeitung*, 9.3.1867, 366; 14.3.1867, 392.

²⁹⁵ »Nove volitve za deželni zbor kranjski«, *Novice*, 13.3.1867, 85; »Laibacherčne laži«, prav tam, 20.3.1867, 97.

Vsekakor začetno zanimanje Slovencev za vojaškopolična vprašanja ni izrazito vznemirjalo vojaškega vrha. Po pregledu arhivskega gradiva osrednjih uradov za omenjeno obdobje lahko zatrdim, da je (od političnih tem) armado v slovenskih deželah zanimala predvsem italijanska iredenta ter sem ter tja še domnevni pojavi panslavizma. Naj navedem poveden primer: v stvarnem registru prezidialne pisarne vojnega ministrstva za leto 1868 ni nobene omembe taborskega gibanja, se je pa ministrstvo ukvarjalo z anonimnim naznanilom nekega Celjana, ki je zaradi domnevnih slovanskih simpatij zahteval premestitev tamkajšnjega bataljona lovcev.²⁹⁶

A to seveda ne pomeni, da so bili na Slovenskem v tem času odnosi med civilisti in vojsko idilični. Ločiti moramo namreč različne ravni, na katerih so se Slovenci in vojska srečevali. Medtem ko na nivoju visoke politike – kot smo videli – ni bilo večjih pretresov, so bili odnosi na drugih ravneh lahko tudi precej drugačni. Vpletanje vojaštva v konflikt med slovensko in nemško stranko (kot ju nekoliko poenostavljeno imenujemo) na Kranjskem je že dokaz zapletenosti tega razmerja. Poglejmo, za kaj je šlo!

²⁹⁶ KA, KM, Präs, Sachregister (1868), geslo »Cilli«. Zadevni akt KM, Präs, 4–9 (1868) je bil, kakor številni drugi dokumenti iz fonda prezidialne pisarne vojnega ministrstva, škartiran še pred prevzemom gradiva v arhiv.

5 Vevče in Janče – prav nič dolgočasni vsakdan

Ko so se v letih 1867 in 1868 v Ljubljani in okolici vrstili incidenti, v katerih so bili glavni protagonisti turnarji in sokoli, je ozračje postajalo vse eksplozivnejše. Ekscesi so se začeli z znamenitim pretepom v Šantlovi veži, ki je ljubljanskega župana Etbina Henrika Costo stal županskega stolčka ter povzročil razpustitev *Južnega sokola*.²⁹⁷ Tudi kmečko prebivalstvo se je pod vplivom taborskega gibanja do nemških izletnikov obnašalo bolj in bolj sovražno. Turnarji so se na svojih izletih v ljubljansko okolico začeli obdajati s spremstvom častnikov ljubljanske garnizije, poleg tega so jih varovali orožniki. Toda vsi ti ukrepi niso preprečili razplamtevanja spora. Naposled je 23.5.1869, ko so se turnarji odpravili na Janče in pozneje v Vevče, prišlo do tega, da so gorjače in sablje zamenjale do tedaj običajne zmerljivke, pljunke, pesti ter kamenje. V prerivanju med vojaki, orožniki in kmeti je bil v Vevčah smrtno poškodovan eden izmed kmetov, Jakob Rode.²⁹⁸ Le kot zanimivost naj omenim, da je v preganjanju turnarjev po Jančah sodeloval tudi 25-letni Janez (Johann) Stergar, ki je v preiskavi priznal, da je bežeče izletnike pol ure preganjal z gorjačo v roki. Za svoje razgrajanje si je prislužil osem mesecev težke ječe, poostrene z enim postom na mesec.²⁹⁹

Še na dan vevških dogodkov se je nekaj demonstrantov pred ljubljanskim kazinom znova zapletlo s častniki. Po poročilih slovenskih časnikov naj bi bili vpili: »Živila Slovenija, ne udajmo se!«, mestna policija je slišala vzklike: »Živio Slovenci« ter: »Živio slovenska kri, Nemcov ne bo več«, v vojaškem poročilu so zabeležene celo grožnje, da bo še isti dan tekla nemška kri.³⁰⁰ Častniki so enega izmed udeležencev demonstracije ranili s sabljami in drugega zvezli v prostore kazina, ga zaslišali, nato pa izpustili. Reakcija na slovenski strani je bila takojšnja. Še isto noč so neznanci pretepli in ozmerjali nekega nadporočnika, ki ni hotel zavpiti: »Živi Slovenec«, spet drugi so po zidovih pisali krvoločna panslovenska gesla, neki trgovski pomočnik je grozil, da bo »nemškutarje ... vse zagifal«.³⁰¹

²⁹⁷ Dragan Matić, »Sokolski eksces ali pretep v Šantlovi veži«, *Zgodovina za vse* 6, št. 1 (1999), 11–23; Vlado Valenčič, »Ljubljanski protinemški odmevi turnarskih dogodkov«, *Kronika* 10 (1962), 119.

²⁹⁸ Valenčič, »Ljubljanski protinemški odmevi«, 117–122.

²⁹⁹ AS, Deželno predsedstvo za Kranjsko, konvoluti I. serije, konvolut 45, sodba Deželnega sodišča v Ljubljani, Nro. 3098/stf, fol. 9, 10, 36.

³⁰⁰ *Slovenski narod*, 27.5.1869, 3; Valenčič, »Ljubljanski protinemški odmevi«, 123; KA, KM, Präs, 52–11/1 (1869), prepis dopisa graškega generalnega poveljstva cesarjevi vojaški pisarni, Praes. Nr. 259, Gradec, 8.8.1869.

³⁰¹ Valenčič, »Ljubljanski protinemški odmevi«, 123.

Manj nasilna, četudi nič manj odločna, je bila reakcija časopisja. Zlasti Fran Levstik je v *Slovenskem narodu* blestel z neprizanesljivim članki, ki so obračunavali s turnarji in častniki. Čeprav je Levstik krivdo za izzivanje vevških dogodkov pripisal predvsem turnarjem, ki naj bi ravnali, »kakor da bi naravnost delali na to, da bi prišlo do tepeža med ljudstvom in oboroženo silo«, tudi oficirjem ni prizanašal. Spraševal se je, kako je mogoče, da se častniki udeležujejo političnih demonstracij in ali imajo pravico uporabiti orožje zoper neoborožene demonstrante.³⁰² Še bolj piker je bil Levstik v članku »Janče in Vevče«. Najprej je opisal dogodke na Jančah, odkoder so domačini pregnali turnarje, jim odvzeli društveno zastavo ter jih »drevili do Vevč.« Nato je popisal tamkajšnje dogajanje:

*Tukaj okoli njih, okoli častnikov ter okoli turnarskih tovarišev in tovarišic, pozneje semkaj iz Ljubljane prišedših, stopi mnogo brezoroženega ljudstva, na katero avstrijski častniki, junaški branitelji cesarstva, plemeniti kavalirji po viteški vzdignejo gole sablje in brezoroženi (?) turnarji palice z debelimi svinčenimi krogli, a to ne poprej, nego ko so za trdno zvedeli, da je že blizu iz Ljubljane v pomoč poklicana žandarmerija. V tem vrtežu naši inteligentni častniki – večna slava jim! – junaško posekajo, neki žandar v srce zabode in turnarji že mrtvega s svinčenimi krogli svojih palic po glavi nabijajo nevarnega mladeniča, kateri ni imel nič orožja ...*³⁰³

Napeti položaj so ljubljanski Nemci poskusil karseda izkoristiti in že 24. maja 1869, le dan po incidentu v Vevčah, je ljubljanski občinski svet, v katerem so imeli večino, od vlade zahteval okrepitev vojaštva ter ostre ukrepe proti slovenskemu političnemu gibanju.³⁰⁴ Zahtevo po dodatni okrepitvi vojaštva na Kranjskem – takoj po dogodkih sta bila tja poslana dva eskadrona konjenice – je na Dunaj poslal tudi deželni predsednik baron Siegmund Conrad von Eybesfeld, ki je bil sicer kritičen tudi do ljubljanskih Nemcev, saj je menil, da bo k pomiritvi položaja največ prispevalo, če se bodo ti začeli obnašati manjšini primerno.³⁰⁵

Dogajanje na vladi je na podlagi ohranjenih protokolov že pred dobrim desetletjem prikazal Avguštín Malle. Na podlagi dokumentov iz cesarjeve vojaške pisarne pa bom situacijo še malo bolje osvetlil. Vlada je o ekscesih na Kranjskem razpravljala na šestih sejah, na katerih se je seznanila s Conradovim poročilom ter zahtevami ljubljanskega občinskega sveta. Največji zagovornik odločnega posega je bil notranji minister Giskra, ki je predlagal okrepitev vojaštva, prepoved taborov in še nekatere druge ukrepe.³⁰⁶ Ministrskih svet se je že nagibal k temu in 18. junija je na podlagi tega vojno ministrstvo cesarju v odobritev poslalo predlog o prestavitvi dveh pehotnih bataljonov iz Celovca na Kranjsko; oba eskadrona huzarjev naj bi se vrnila v Maribor.³⁰⁷ Toda naslednji dan je poveljnik graškega poveljstva Franz von John vojaški pisarni poslal obširno poročilo, v katerem je strnil ugotovitve s svojega dvodnevne obiska Ljubljane. Menil je, da položaj le

³⁰² Levstik, »Eksces ljubljanskih turnarjev«, v *Zbrano delo*, zv. 9, 63–68.

³⁰³ Levstik, »Janče in Vevče«, v *Zbrano delo*, zv. 9, 76, 77.

³⁰⁴ Valenčič, »Ljubljanski protinemški odmevi«, 123, 124.

³⁰⁵ Avguštín Malle, »Tabori na Koroškem«, *Zgodovinski časopis* 41 (1987), 606.

³⁰⁶ Malle, »Tabori na Koroškem«, 605–607.

³⁰⁷ KA, MKSM, 65–1/10 (1869), poročilo 5. oddelka voj. min., No. 1504, 18.6.1869.

ni pretirano zaskrbljujoč ter da bi vojaške okrepitve verjetno res pomirile tamkajšnje Nemce, a bi hkrati le še zaostriale politična nasprotja. Na podlagi prepričanja, da bo k pomiritvi razmer največ prispevalo pametno ravnanje politične oblasti, je predlagal, naj na Kranjsko ne bi pošiljali novih okrepitev, konjenica naj bi se umaknila, ob morebitnih novih neredih pa bi za red poskrbel v Ljubljani nameščeni polk.³⁰⁸

Na vladni seji 27.6.1869 je Franc Jožef, ki na podlagi mnenja barona von Johna ni bil prepričan o potrebnosti vojaške okrepitve, zahteval ponovno obravnavo vladnega predloga. Pod vplivom cesarjevega nastopa je ministrski svet sklenil zahtevati novo mnenje deželnega predsednika o položaju. Conrad je odpisal in zavrnil svojo odgovornost za morebitne nove neljube dogodke, če vlada ne bo ukrepala, ta pa je nato sklenila znova zaprositi cesarja za premestitev vojske.³⁰⁹ Nadaljnega poteka dogodkov iz zapisnikov ni mogoče razbrati, vendar je jasno, da vlada s svojimi predlogi ni prodrla. Že 2. julija je von John poslal deželnemu predsedniku dopis, da bodo huzarji proti Mariboru odšli 5. julija.³¹⁰ Vodja cesarjeve vojaške pisarne, polkovnik Beck, pa je 6. junija sestavil predlog resolucije, ki je ponujala dve alternativni: sprejem vladnega predloga ali ohranitev trenutnega stanja. Cesar je prvo prečrtal in se podpisal pod drugo.³¹¹ Že čez dva dni je vojno ministrstvo na podlagi nove ocene položaja zaprosilo cesarja, naj odobri umik konjenice ter predlagalo, naj oba pehotna bataljona še nadalje ostaneta na Koroškem. Franc Jožef je predlog ministrstva podprl 11. julija 1869.³¹²

Pri opisanem dogajanju je posebno zanimivo različno ravnanje ljubljanskih častnikov in višjega poveljstva v Gradcu. Nanj želim opozoriti, ker je to značilen pojav, ki nas bo spremljal vse do konca naše raziskave. Medtem ko so se posamezniki in nižja poveljstva mnogokrat globoko zapletli v lokalne spore, so višja poveljstva, ki (kakor bomo še videli) tudi niso bila imuna na politiko, običajno kazala več rabsodnosti. V opisanem primeru so se ljubljanski častniki postavili na stran turnarjev, Franz von John pa je nastopil proti zahtevam po odločnejšem posegu vojske. Konkretno razloge za takšno ravnanje bom poskusil prikazati v naslednjih vrsticah.

Videli smo že, da je general John posredoval na najvišjih mestih, da bi preprečil po njegovem nepotreben večji angažma vojske. O tem, da so bila njegova stališča drugačna od ravnanja častnikov ljubljanske garnizije pa priča še nek drug dogodek. Sredi junija leta 1869 se je v *Slovenskem narodu* pojavila kratka nepodpisana notica in v njej je avtor trdil, da je poveljnik graške komande izdal povelje, v katerem je ravnanje častnikov v Vevčah označil za netaktno.³¹³ A glede verodostojnosti takšne trditve se je nato v časopisju razvila polemika. *Triglav*, ki je novico 18. junija

³⁰⁸ KA, MKSM, 65–1/10 (1869), dopis von Johna cesarjevi voj. pisarni, Präsid. Nro. 197, Gradec, 19.6.1869.

³⁰⁹ Malle, »Tabori na Koroškem«, 607–609.

³¹⁰ AS, Deželno predsedstvo za Kranjsko, konvoluti I. serije, konvolut 45, akt 942 (1869).

³¹¹ KA, MKSM, 65–1/10 (1869), predlog resolucije je uvezan v poročilo 5. oddelka voj. min., No. 1504, 18.6.1869.

³¹² KA, MKSM, 65–1/10 (1869), poročilo 5. oddelka voj. min., ad No. 1504, 8.7.1869.

³¹³ *Slovenski narod*, 15.6.1869, 4.

še povzel ter dodal, da je *Narod* očitno dobro poučen, je v naslednji številki ukaz označil za apokrif ter mistifikacijo.³¹⁴ V nadaljevanju polemike z *Narodom* se je pokazalo, da je lastnika *Triglava*, Petra Grassellija, na domu obiskal major Alexander Mayer in mu prisegel, da tak ukaz, naslovljen na častnike njegovega polka, ne obstaja in da je zaradi članka že vložil ovadbo zoper urednike *Slovenskega naroda*.³¹⁵ Toda zgodba se je nadaljevala: v dokaz resničnosti svoje trditve je *Narodov* graški dopisnik (označen z Δ) 27. junija poslal nov dopis, v katerem je ponovil svoje trditve ter dodal, da ima v rokah izvornik ukaza, poleg tega pa je objavil še njegov prevod.³¹⁶

Po objavi tega dopisa so se pri *Triglavu* poskusili rešiti iz neugodnega položaja. Zapisali so, da ukaz ni bil naslovljen na 79. pešpolk, temveč na poveljstvo ljubljanske garnizije (*Stationskommando*) in da do ljubljanskih častnikov ni bil tako zelo kritičen, a so morali priznati, da je bil objavljen v zvestem prevodu (*getreue Übersetzung*).³¹⁷ Če pustimo ob strani polemične nianse, lahko razberemo, da v bistvu niso več dvomili v pristnost objavljenega dokumenta. V njegov obstoj nista dvomila niti Slovencem nenaklonjena dunajska časnika *Die Debatte* in *Wehrzeitung*.³¹⁸ Precej neverjetno se mi zdi, da bi bilo to mogoče, če bi imeli opraviti z očitnim ponaredkom.

Ker je bil objavljeni prevod opremljen z vsemi pisarniškiimi oznakami, sem upal, da bo mogoče odkriti original in se tako dokončno prepričati o avtentičnosti ter natančno preveriti vsebino. Žal je arhiv graškega korpusnega poveljstva za omenjeno obdobje zelo nepopoln. Ohranjena je le peščica aktov, prav tako pa ni niti stvarnih registrov, knjig korespondence ali česa podobnega, s čimer bi lahko vsaj potrdili ali zavrgli obstoj dopisa K. Nr. 3262, ki ga ni bilo mogoče najti niti med spisi vojnega ministrstva ali cesarjeve vojaške pisarne niti v sicer obsežni von Johnovi zapuščini. Ker tudi iskanje v slovenskih arhivih ni prineslo rezultata, vprašanje o avtentičnosti spisa ostaja. A objava številke in datuma dopisa pričata, da vsekakor ne gre za preprosto izmišljiljo. Nekateri ohranjeni datumi in številke nedvomno avtentičnih dopisov graškega poveljstva namreč kažejo, da je dopis številka 3262 (kakršnakoli je že bila njegova vsebina) vsekakor moral nastati konec maja 1869. Poznamo na primer dopis številka 3208 z dne 25.5.1869 in dopis številka 3327 z dne 1.6.1869.³¹⁹ Težko je verjeti, da bi se komurkoli posrečilo uginiti takšno podrobnost. Tudi primerjava stališč iz objavljenega ukaza in tistih iz poprej citiranega von Johnovega poročila cesarjevi vojaški pisarni me potrjuje v prepričanju, da gre pri *Narodovi* objavi vsaj za verodostojno predstavitev von Johnovih stališč, če že ne za popolnoma avtentičen prevod ukaza. Zato si ga po tem doglem (toda po mojem nujnem) uvodu oglejmo!

³¹⁴ *Triglav*, 18.6.1869, 1, 2; prav tam, 22.6.1869, 3.

³¹⁵ *Triglav*, 2.7.1869, 3, 4. Major Alexander Mayer je v časopisnem članku omenjen kot *Majer*, pravi in popolni podatki so tu zapisani na podlagi vojaškega šematizma.

³¹⁶ *Slovenski narod*, 29.6.1869, 2, 3.

³¹⁷ *Triglav*, 2.7.1869, 3, 4.

³¹⁸ *Die Debatte*, 18.6.1869 (jutr. izd.), 2; »Die 'Zukunft' und die Slovenen«, *Oesterreichisch-ungarische Wehr-Zeitung*, 7.7.1869, 3, 4.

³¹⁹ Oba sta omenjena v aktih Deželnega predsedstva za Kranjsko. AS, Deželno predsedstvo za Kranjsko, konvoluti I. serije, konvolut 45, akta 868 in 767 (1869).

V ukazu z dne 28.5.1869 je John opozoril, da bi častniki glede na zapletene razmere morali ravnati bolj premišljeno in da je bilo njihovo ravnanje v konkretnem primeru najmanj nepazljivo. Poleg tega je pripomnil še, da se morajo častniki zaradi svoje nevtralne pozicije vedno izogibati krajem in prireditvam, kjer prihaja do politične in narodne agitacije. Prav tako je opozoril, da do izgrediv prihaja zaradi občutka ene strani – ta je po njegovem sicer neupravičen –, da so pripadniki vojske povezani z nasprotno stranko in zaradi sodelovanja častnikov pri aretacijah ob nekaterih poprejšnjih incidentih.³²⁰

Podobne poglede glede vpletanja vojske v politične zaplete zasledimo v že citiranem Johnovem poročilu cesarski vojaški pisarni in takšnega mnenja si general ni izoblikoval zaradi ljubezni do malih narodov, ampak je le odsevalo stališča armadnega vrha do politike. Po letu 1867 se je namreč še okrepil občutek, da je vojska zadnji branik enotnosti monarhije. Čeprav so bili generali pripravljene po potrebi uporabiti silo, so bile v ospredju miroljubnejše metode. Vojska naj bi se z nevtralno, nadnacionalno držo ubranila nevarnosti, ki so jo predstavljali cvetoči nacionalizmi. Ostala naj bi šola vseavstrijskega dinastičnega patriotizma in častniki naj bi bili učitelji. Zato naj bi bili zvesti predvsem cesarju (in preko njega državi), ne pa posameznemu narodu.³²¹

Toda prav zgoraj opisani dogodki pričajo, da v praksi ni manjkalo težav. Te so imele korenine v rahlo neprepičljivem pojmovanju narodne nevtralnosti. Avstrijski zgodovinar Rudolf Kiszling jo je v svojem nekoliko habsburškonostalgičnem spisu o nacionalnem problemu v avstro-ogrski armadi opisal takole:

*Wenn es nach den Wünschen der letzten Habsburger-Kaiser gegangen wäre, so hätte es in ihrer Wehrmacht ein Nationalitätenproblem gar nicht gegeben. Man wünschte sich Heer und Flotte gut kaiserlich, schwarz-gelb, mit deutscher Dienst- und Kommandosprache, wobei alle Nationen des Vielvölkerreiches in völliger Gleichberechtigung ihren Beitrag zum Wehrwesen hätten beisteuern sollen.*³²²

Pri natančnem branju takoj opazimo, da je bil nemški jezik v predstavah vladarjev neločljiv del armadne nevtralnosti in nadnacionalnosti (*mit deutscher Dienst- und Kommandosprache*). Habsburžani so bili, kljub vsej zadržanosti do sodobnega nemškega nacionalnega gibanja, pač nemška dinastija in Franc Jožef je zaradi tradicije in praktičnosti prevlado nemščine v vojski in administraciji sprejemal kot samoumevno in nujno.³²³ Tako se ne moremo čuditi, če je pretežno

³²⁰ Slovenski narod, 29.6.1869, 3.

³²¹ Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht«, 94–97, 107; Lohr E. Miller, Jr., »Politics, the Nationality Problem, and the Habsburg Army 1848–1914«, doktorska disertacija, 2 zv. (Louisiana State University, 1992), zv. 1, 126, 127.

³²² Rudolf Kiszling, »Das Nationalitätenproblem in Habsburgs Wehrmacht 1848–1918«, *Der Donaunraum* 4 (1959), 82.

³²³ Robert A. Kann, »The Dynasty and the Imperial Idea«, *Austrian History Yearbook* 3, 1. del (1976), 23–25; gl. še: Solomon Wank, *The Nationalities Question in the Habsburg Monarchy: Reflections on the Historical Record*, CAS Working Papers in Austrian Studies, 93–3, <http://www.cas.umn.edu/wp933.htm>. O odnosu Habsburžanov do nemštva podrobneje: Brigitte Hamann, »Die Habsburger und die deutsche Frage im 19. Jahrhundert«, v *Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert: Probleme der politisch-staatlichen und soziokulturellen Differenzierung im deutschen Mitteleuropa*, ur. Heinrich Lutz in Helmut Rumpler, Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, 9, ur. Grete Klingenstein et al. (Wien, 1982), 212–230.

nemški častniški zbor svojo lojalnost avstrijski ideji in dinastiji (v veliki meri nezavedno) povezoval s pripadnostjo nemški kulturi. To povezavo po moje potrjuje tudi velika razlika v deležu nemških gojencev vojaških šol (36.9 %) in nemških častnikov (80 %).³²⁴ Čeprav sliko nedvomno zamegljujejo statistične nedoslednosti in različna vzorca, se mi zdi nemogoče, da bi bilo samo to dvoje vzrok za silovit porast deleža Nemcev. Nasprotno, očitno so bili nenemški častniki v vojski izpostavljeni asimilaciji, ki je bila – tako kažejo nekateri indici – zlasti uspešna pri oficirjih iz narodno mešanih družin.³²⁵ V določenih obdobjih – mednje gotovo sodi čas ministirovanja nemškoliberalnega Kuhna – asimilacijski pritisk ni bil posebno nežen. V nekem članku o armadi, ki ga je najverjetneje napisal slovenski vojak ali častnik in je izšel leta 1871, lahko preberemo, da so bili takrat Slovenci v armadi v precejšnjih škripcih. Razširjeno je bilo ovaduštvo, Slovenci pa so bili vnaprej sumljivi kot potencialni uporniki in izdajalci.³²⁶ V takem vzdušju izražanje vsakršne nenemške narodne pripadnosti ni moglo biti enostavno niti za vojake in še manj za častnike.

Seveda pa številne raziskave pričajo, da asimilacijski pritisk večinoma ni bil močan in da ne moremo govoriti o sistematičnem zapostavljanju nenemških častnikov.³²⁷ Zato se mi zdi, da je bilo večino časa glavni asimilacijski mehanizem prav nejasno, nezavedno, a hkrati nekako samoumevno povezovanje nemštva z lojalnostjo državi in dinastiji. Če nekoliko poenostavim: nemškoavstrijski častnik, ki je v družbi svojih tovarišev govoril v svojem materinem jeziku, je pač veljal za dobrega *Avstrijca*, medtem ko za njegovega kolega, ki je govoril na primer češko, to ni veljalo kar samo po sebi. Praviloma sicer ni obveljal za izdajalca, a je gotovo izstopal kot posebnjež. Slovenskega častnika, ki ni skrival svojega slovenstva, so tovariši kaj hitro označili za *rusofila*.³²⁸ V romanu Josepha Rotha *Radetzkyjeva koračnica* je opisan zanimiv prizor, ki je kar prava ilustracija položaja. Sveže poplemenitenega in povišanega stotnika Josepha Trotto von Sipolje, junaka solferinske bitke, njegov oče, upokojeni slovenski podčastnik, nagovori v *trdi nemščini armadnih Slovanov*, saj se mu uporaba materinega jezika zazdi *drzna zaupljivost*.³²⁹ V očetovem miselnem svetu so torej nemščina, plemiški stan in stotniški čin neločljivo povezani. Z (domnevno nadnacionalnim) avstrijski častnikom se ne spodobi govoriti drugače kot nemško! Prepričan sem, da takšno samoumevno sklepanje zagotovo ni bilo značilno le za izmišljenega starega Trotto, temveč za večino resničnih vojakov. O tem po svoje priča anonimni dopis, ki ga je *Slovenskemu gospodarju* med služenjem vojaščine leta 1872 iz Dalmacije poslal Miha Turner. V njem je zatrdil, da Slovence v vojski zatirajo predvsem *nesramni lizuni, popačeni in brezbožni ponemčeni Slovenci*, skratka *nemčurji*, ki zaničujejo slovenščino in

³²⁴ Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, 223, tabela 10.10.

³²⁵ Rok Stergar, »Vojski prijazen in zaželen garnizon« : Ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno, Zbirka Zgodovinskega časopisa, 19 (Ljubljana, 1999), 56, 57.

³²⁶ »O avstrijskeje armadi«, *Južni Sokol : telovadsko-vojaški list*, 28.10.1871, 21.

³²⁷ Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, 215–226.

³²⁸ Karel Clarici, *Knjiga moje mladosti*, ur. in prev. Marjan Mušič (Ljubljana, 1981), 101, 102.

³²⁹ Joseph Roth, *Radetzkyjeva koračnica*, prev. Mira Miladinović (Ljubljana, 1982), 11, 12.

vojakom prepovedujejo njeno uporabo.³³⁰ Četudi je verjetno, da je Turner v svoji karakterizaciji nadrejenih nekoliko ali celo precej pretiraval, saj ne moremo spregledati značilne protistave pošteni Nemci – nemčurji, je iz njegovega dopisa jasno, da so posebno potrebo po dokazovanju zvestobe armadnemu jeziku očitno čutili prav oficirji nenemškega rodu. To nas seveda napeljuje na misel, da le ni bilo povsem vseeno niti, v katerem jeziku so se *nadnarodni* častniki pogovarjali med seboj.

V tem kontekstu velja pogledati in komentirati podatke o spremembah etnične strukture častniškega zbora. Z njihovo pomočjo bom pokušal dodatno argumentirati svoj dvom v resnično nadnacionalnost avstrijskih častnikov. Med letom 1897 in letom 1910 se je v uradnih statistikah delež nemških častnikov gibal malo pod 80 %, madžarskih okrog 9 %, delež častnikov vseh ostalih narodov pa okrog 12 %.³³¹ V tem obdobju so vsi deleži nihali, vendar so bili trendi dokaj jasni. Komaj zaznaven je bil trend povečevanja deleža nemških, veliko bolj pa madžarskih častnikov. Delež preostalih se je postopoma zmanjševal. Najlažje je mogoče pojasniti večanje števila Madžarov. V istem obdobju se je namreč precej dvignil delež Madžarov med moštvom, kar je bilo seveda povezano s spremembami narodne strukture na Ogrskem. Poleg tega si je vojska sistematično prizadevala pritegniti in obdržati madžarske častnike, saj bi sicer pristopili k ogrskemu honvedu.³³² Zato predstavljajo madžarski oficirji nekoliko poseben primer, ki ga v nadaljnji analizi lahko izpustimo. Zanimala nas bo le primerjava gibanja zastopanosti preostalih nenemških in nemških častnikov. Pri tem velja opozoriti, da se je ves ta čas zmanjševal delež Nemcev v celotnem prebivalstvu monarhije.³³³ Zato je manjša zastopanost nenemških in rahlo povečan delež nemških oficirjev indikator, ki kaže na nenormalen razvoj. Če bi se namreč nemški in nenemški mladeniči za častniški poklic odločali v enakem odstotku, bi se njihova zastopanost v oficirskem zboru morala gibati ravno obratno.

Vzrokov za takšno anomalijo je gotovo več, toda po mojem mnenju številke zlasti jasno opozarjajo, da so se bili v času silovite narodne emancipacije pripadniki nenemških narodov vse manj pripravljene odpovedovati svoji narodni pripadnosti v zameno za častniško kariero. Jasno je torej, da so pripadniki narodnih in verskih manjšin povezovali oficirsko službo s ponemčevanjem, ne pa z nadnacionalnostjo.

Razven hrabrosti in discipline vejejo v naši armadi še neki drugi vetrovi, ki so krivi, da zlasti slovensko ljudstvo ne daje svojih sinov v vojaško službo s tistim nekaljenim veseljem, s katerim bi jih sicer lahko dajalo,

³³⁰ [Miha Turner], »Iz Ostre v Dalmaciji«, *Slovenski gospodar*, 11.7.1872, 140. Avtorstvo dopisa razkriva pismo Pavla Turnerja bratu Francetu. Glede na Mihov javno izpričan odnos do nemščine je zanimivo, da je Pavlu iz vojske pisal prav v tem jeziku. Pavel je Francetu v drugem pismu namreč pisal: »Miha se tudi prav pridno pri vojaki uči; pred kratkim mi je pisal nemški list tako da sem se čudil, da se je že toliko naučil.« PAM, zapuščina Pavla Turnerja, pismi bratu Francetu, 22.5.1872 in 25.7.1872.

³³¹ Podatki iz *Militärstatistisches Jahrbuch* za leta 1897–1910.

³³² Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, 224–226.

³³³ Peter Urbanitsch, »Die Deutschen in Österreich : Statistisch-deskriptiver Überblick«, v *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, ur. Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch, zv. 3, *Die Völker des Reiches*, 2 zv. (Wien, 1980), zv. 1, 38–43.

je leta 1909 nekdo zapisal v *Slovenecu* in dodal, da je v armadi »preveč nemško-nacionalnega duha, ki tam nima mesta.«³³⁴ Takšno mnenje je zanesljivo deloma (ali celo pretežno) temeljilo na subjektivnem vtisu, vendar sem prepričan, da so zanj obstajali objektivni razlogi, saj so se nenemški častniki nedvomno asimilirali. Za podkrepitev svoje teze o ponemčevanju kot glavnem razlogu za izogibanje častniškemu poklicu naj navedem še podatke o poklicnih izbirah dunajskih gimnazijcev ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja, ki jih je v svoji raziskavi o vlogi judov v dunajski kulturi *fin de siècle* objavil Steven Beller. Številke so zanimive, saj kažejo podobno reakcijo na dejansko ali domnevno asimilacijo (v tem primeru seveda versko). Gre namreč za povsem drugačne izbire katoliških in judovskih maturantov. Prvi so se v skoraj treh četrtinah odločali za poklice v državni upravi (mednje spadajo tudi častniki), drugi v skoraj enakem deležu za svobodne poklice. Opazno je tudi zaznavno povečanje deleža judov v svobodnih poklicih v Bellerjevi primerjavi poklicev očetov dijakov v letih 1870, 1875 in 1880 ter v letih 1900, 1905 in 1910. Razloge za drugačno poklicno usmerjenost judov vidi Beller predvsem v skritem antisemitizmu v birokratskih strukturah.³³⁵ Če to povežemo z vse večjo samozavestjo judov in delno opustitvijo asimilacionizma, kot odgovorom na zmago antisemitov v devetdesetih letih 19. stoletja, se (četudi je tvegano sklepati le na podlagi podatkov za dunajske gimnazijce) zdi, da je bil glavni razlog za tak razvoj prav izogibanje poklicem, kjer sta bila uspeh in napredovanje povezana z asimilacijo. Dodajmo še, da se je delež judovskih častnikov v obdobju 1897–1910 zmanjšal kar za polovico.

Problem nadnacionalnosti oficirjev je v neki recenziji zelo pronicljivo opisal tudi britanski zgodovinar R.J.W. Evans. Vprašal se je, ali so bili avstrijski častniki res nadnacionalni – torej nad vsakršno narodno pripadnostjo – ali le na pragu nacionalizma, saj je bilo njihovo avstrijsko domoljubje prepogosto (in vse pogošteje) nemško obarvano.³³⁶ Dodajmo še, da je imel do konca osemdesetih let in nastopa Taaffejeve vlade patriotizem nemških liberalcev podobne značilnosti. Skoraj brez izjeme so se identificirali z nadnarodno državo, ker je zagotavljala privilegirani položaj nemškega jezika, hkrati pa so vsakršno nasprotovanje takšnemu statusu nemščine enačili z grožnjo državi. Obenem so liberalci sicer še vedno odklanjali izključujoči etnolingvistični nacionalizem in so nemštvo pojmovali bolj kot zadnjo, najvišjo stopnjo družbenega in kulturnega razvoja posameznika.³³⁷

³³⁴ »Novega duha v armado!«, *Slovenec*, 19.8.1909, 4.

³³⁵ Steven Beller, *Vienna and the Jews, 1867–1938 : A Cultural History* (1989; Cambridge, 1990), 52–67, 201–206.

³³⁶ R.J.W. Evans, »Unwarlike Warriors«, *The New York Review of Books*, 16.8.1990, 50. Gl. še članek Antonia Schmidt-Brentana, ki (brez vsakršnega problematiziranja) ugotavlja, da so častniki nasprotovali modernim nacionalizmom, a so se hkrati borili za nemštvo armade zaradi tradicije, zgodovinske povezanosti z Nemčijo, nemškega značaja dinastije ter prepričanja o kulturni in praktični večvrednosti nemščine. Antonio Schmidt-Brentano, »Die österreichische beziehungsweise österreichisch-ungarische Armee von Erzherzog Carl bis Conrad von Hötzenendorf«, v *Österreich und die deutsche Frage*, 247, 248.

³³⁷ Pieter M. Judson, *Inventing Germanness : Class, Ethnicity, and Colonial Fantasy at the Margins of the Habsburg Monarchy*, CAS Working Papers in Austrian Studies, 93–2, <http://www.cas.umn.edu/wp932.htm>. O vplivu Taaffejevega prihoda kratko: Jörg Kirchhoff, *Die Deutschen in der österreichisch-ungarischen Monarchie : Ihr Verhältnis zum Staat, zur deutschen Nation und ihr kollektives Selbstverständnis (1866/67–1918)* (Berlin, 2001), 63–70.

V primerjavi s poznejšimi pangermanskimi skrajneži so bili takšni pogledi seveda prav mili, a kljub vsemu ne smemo pozabiti, da je bilo prepričanje o superiornosti nemške kulture in naroda značilno celo za takega zagovornika pravic malih narodov v monarhiji, kot je bil znameniti levi liberallec Adolph Fischhof.³³⁸ Menim, da med avstrijskim patriotizmom liberalcev in nadnacionalnostjo nemško-avstrijskih častnikov v resnici ni bilo večjih razlik, razen tega, da se je v armadi ta ostanek preteklosti ohranil precej dlje, saj so vojaki sistematično preprečevali vdor modernih nacionalizmov v častniški zbor.

Vrnimo se končno k vevško-janški zgodbi. Del odgovora na vprašanje, zakaj so se oficirji, kadar so se znašli v položaju, ki ga zaradi površnega poznavanja narodne problematike niso razumeli, marsikdaj postavili v obrambo nemštva, lahko najdemo prav v tej specifični nadnacionalnosti (ali *prednacionalnosti*). Napad na *Staatsvolk* so si vojaki namreč razlagali kar kot napad na armado, državo in dinastijo. Že Fran Levstik je po vevških dogodkih ugotovil, da so:

plemeniti častniki ... z vlado vred hrup na turnarje in nemškutarje tako sodili, kakor bi se napadala sama vlada, kakor bi narod drl na elegantne viteze naše nesrečne vojske, in ta breztaktnost je kriva smrti nesrečnega mladeniča,

in dodal:

*nekemu spoštovanja vrednemu častniku ... odgovarjali so od vseh krajev ljudje: Vam nečemo nič! – Zakaj se ne potrudite spoznati situacijo, kateri hočete gospodovati?*³³⁹

Položaj na lokalnem nivoju je dodatno zapletalo dejstvo, da so imeli tudi v nenemških krajih častniki izven službe največ stikov z nemško govorečimi prebivalci. Izjema so bili seveda redki polki s pretežno madžarskimi, poljskimi ali češkimi častniki. V Ljubljani je glavno vlogo nedvomno imela kazina, ki je bila hkrati družabno središče nemške skupnosti in častniški klub; podoben je bil položaj v drugih mestih.³⁴⁰ Ni si težko predstavljati, da so se tako spletle številne prijateljske in tovariške vezi, ki so lahko vplivale na odločitve v kriznih situacijah. Ponuja pa se še nekaj dejavnikov, ki so mogli vplivati na ravnanje častnikov. Označevanje domačinov za strahopetno kranjsko sodrgo (*feige Krainergesindel*), ki ga je oficirjem pripisal Levstik, lahko seveda razumemo v kontekstu nemško-slovenskega spora, a prav tako je mogoče, da je obenem šlo za družbeni konflikt, takorekoč za spopad med *vitezi* in *kmeti*.³⁴¹ Razmerje med mestnim in kmečkim prebivalstvom je bilo namreč že tradicionalno napeto. Okrajni glavar Janko Pajk je po napadu kmečkih fantov na ljubljanske izletnike leta 1863 deželnemu predsedstvu pojasnjeval, da povod ni bilo narodno nasprotje, temveč z alkoholom vzpodbujeno sovraštvo okoliških mladcev do meščanov.³⁴² Zgodovinar Vladimir Valenčič

³³⁸ Ian Reifowitz, »Threads Intertwined: German National Egoism and Liberalism in Adolf Fischhoff's Vision for Austria«, *Nationalities Papers* 29 (2001), 441–458.

³³⁹ Levstik, »Janče in Vevče«, 79.

³⁴⁰ Stergar, »Vojski prijazen in zaželen garnizon«, 30–37. Za Maribor je zanimiv primer opisan v: Bruno Hartman, »Društvo Schlaraffia Marpurghia v Mariboru«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 73 (2002), 153–174. Za Novo mesto: Clarici, *Knjiga moje mladosti*, 148.

³⁴¹ Levstik, »Poglavje o nemškutarški omiki«, v *Zbrano delo*, zv. 9, 83.

³⁴² Gorazd Stariha, »Začetek ustavnega življenja in ljubljanska policija«, *Kronika* 50 (2002), 50.

je prav tako opozoril, da so bili turnarji na deželi med drugim nepriljubljeni zaradi svoje (mestne) drugačnosti, ki so jo kmetje razumeli kot vzvišenost.³⁴³ Nelagodno je bilo tudi razmerje med vojsko in civilisti. Vojaki so izterjevali davke, se pogosto prisilno nastanili v privatnih hišah in častniki so se odlikovali z vzvišenostjo. Nek policijski adjunkt je leta 1854 po srečanju z neubogljivimi in arogantnimi oficirji užaljeno pripomnil, da se obnašajo, kakor bi se moral vsak »kar v hlače podela[ti], če kaj rečejo!«³⁴⁴

Prav drugačnost, vzvišenost in občutek pripadnosti posebni socialni skupini so bila sredstva ustvarjanja družbenega prestiža oficirjev. Skozi celotno kariero so jim nadrejeni vbijali v glavo, da so nekaj posebnega in da morajo to na vsak način ohraniti. Zaradi tega ni bilo zaželeno druženje z nižjimi socialnimi sloji, a še važnejši je bil strog kodeks časti, ki je ljudi (oziroma moške) ločeval na dve neenakovredni skupini. V prvi, večji, so bili vsi tisti, ki niso imeli ustrezne izobrazbe, družbenega položaja ali prednikov in zato niso bili zmožni dati zadoščenja na viteški način, torej z orožjem. Drugo skupino, ki je izpolnjevala vse omenjene kriterije in v katero so sodili tudi častniki, je zavezoval in povzdigoval častni kodeks, ki je iz moža napravil *gentlemana*.³⁴⁵ Ker je bilo med poklicnimi oficirji dosti posameznikov, ki so se med elito častnih mož uvrščali le zaradi poklica, saj so sicer izvirali iz nižjih socialnih slojev, je še kako smiselno sklepanje, da so bili zato mnogo občutljivejši na svojo čast. Če bi jo namreč izgubili, bi izgubili tudi svoj poklic in s tem edino, kar jih je uvrščalo v družbeno elito.³⁴⁶

Zato so morali oficirji svojo čast braniti z vsemi sredstvi in si niso mogli privoščiti, da bi jih pripadniki nižjega stanu, ki niti niso bili zmožni dati zadoščenja, žalili. Morali so se odločiti za takojšnje posredovanje ali pa so tvegali izgubo časti in službe.³⁴⁷ Ker je že grd ali strm pogled veljal za žalitev, ni nepredstavljivo, da so oficirji svoje posredovanje v Vevčah razumeli tudi (ali predvsem) kot častni silo-bran (*Ehrennotwehr*). Poluradna *Wehrzeitung* je v daljšem uvodnem članku vevške dogodke vsekakor prikazala v takšni luči. Častniki naj bi s svojim posredovanjem zgolj zaščitili ljubljansko meščansko elito pred nasilnimi kmeti ter s tem opravili svojo viteško dolžnost (*Pflichten der Ritterlichkeit*).³⁴⁸ Gotovo je bilo v taki razlagi dogodkov nekaj sprenevedanja, a vendar menim, da v njej lahko najdemo del razlogov za oborožen nastop častnikov. Mislim torej, da vevške vojaške intervencije

³⁴³ Valenčič, »Ljubljanski protinemški odmevi«, 120.

³⁴⁴ Gorazd Stariha, »Odnos javnosti na Slovenskem do nekaterih ključnih političnih problemov v času neoabsolutizma«, magistrsko delo (Univerza v Ljubljani, 1998), 89–97. Citat na s. 97.

³⁴⁵ Robert A. Kann, »The Social Prestige of the Officer Corps in the Habsburg Empire from the Eighteenth Century to 1918«, v *War and Society in East Central Europe*, zv. 1, *Special Topics and Generalizations in the 18th and 19th Centuries*, ur. Béla K. Király in Gunther E. Rothenberg, Brooklyn College Studies in Society in Change, 10, ur. Béla K. Király (New York, 1979), 122–134.

³⁴⁶ István Deák, »Chivalry, Gentlemanly Honor, and Virtuous Ladies in Austria-Hungary«, *Austrian History Yearbook* 25 (1994), 5.

³⁴⁷ Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, 155–168; isti, »Chivalry, Gentlemanly Honor«, 9–12.

³⁴⁸ »Die krainischen Strolche und Wegelagerer«, *Oesterreichisch-ungarische Wehr-Zeitung*, 13.6.1869, 1, 2. Članek je povzet tudi v: »Stimmen der auswärtigen Presse«, *Laibacher Tagblatt*, 17.6.1869, 1, 2. Gl. še Levstikovo polemiko in odgovor *Wehrzeitung*. Levstik, »Slovenci 'Galgenvögel'«, v *Zbrano delo*, zv. 9, 108–112; »Die 'Zukunft' und die Slovenen«, *Oesterreichisch-ungarische Wehr-Zeitung*, 7.7.1869, 3, 4.

ne moremo in ne smemo razumeti le v okviru slovensko-nemških homatij tistega časa. Te so bile gotovo zelo pomemben dejavnik, a upoštevati je potrebno tudi druge – nekaj sem jih poskusil prikazati v zgornjih vrsticah.

Kako večplastni so lahko bili vzroki za takšno ali drugačno reakcijo vojaštva v kritičnih situacijah, nas prepričujejo raznolike razlage ravnanja vojske med znanimi nemiri v Gradcu v letih 1897/98. Primera sicer nista enaka, vendar sta primerljiva. Vojaški poseg v Gradcu je bil, čeprav je bilo ob vzpostavljanju reda v štajerski prestolnici ubitih nekaj demonstrantov, v bistvu zelo zadržan. Častniki v številnih situacijah niso ukazali uporabe orožja, čeprav bi bila skladna s predpisi.³⁴⁹ Kljub temu je nemškonacionalna publicistika pisala o novi *turški vojni* – zaradi posredovanja vojakov iz Bosne in Hercegovine – ter krivdo za žrtve enostransko zvrčala na vojsko. V takšni interpretaciji so graški dogodki seveda postali spopad med bosanskimi najemniki in borci za ogroženo avstrijsko nemštvo.³⁵⁰ Toda če na dogodke pogledamo drugače, lahko domnevamo, da je narodna sestava častnikov (tudi v bosansko-hercegovskih enotah) kvečjemu prispevala k večji zadržanosti čet. Na drugi strani je ameriški zgodovinar Lohr E. Miller, ki je v svoji disertaciji o narodnih problemih v avstrijski armadi prav tako ocenil ravnanje vojske kot zadržano, med razlogi za takšno previdnost izpostavil socialno sestavo demonstrantov. Menil je, da je bilo politično nemogoče streljati na srednji razred, saj je bil hrbtenica države.³⁵¹

Naj bo tako ali drugače, zopet se srečamo z različnimi razlagami vzrokov in zdi se, da bi pravi odgovor našli le v ustrezni kombinaciji. Kakor identiteta ljudi ni bila enoznačna in enodimenzionalna, tudi motivacije za njihova dejanja niso mogle biti takšne. Častniki ljubljanske garnizije so v Vevčah torej intervenirali, ker so bili Nemci, toda tudi ker so branili vlado in njene interese, poleg tega pa še svojo čast in čast zbrane meščanske elite, ki je bila izpostavljena zmerjanju *kranjske sodrge*. In zdi se mi, da prvi razlog morda niti ni bil najpomembnejši.

³⁴⁹ Berthold Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897 : ihre Genesis und ihre Auswirkungen vornehmlich auf die innerösterreichischen Alpenländer*, Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 46, 47, 2 zv. (Graz, Köln, 1960–65), zv. 2, 197, 322.

³⁵⁰ Sutter, *Die Badenischen Sprachenverordnungen*, zv. 2, 201, 202 (v opombi 63).

³⁵¹ Miller, Jr., »Politics, the Nationality Problem, and the Habsburg Army 1848–1914«, zv. 2, 219, 220.

6 Med francosko-prusko vojno ter okupacijo Bosne in Hercegovine

6.1 Francija, Prusija, Avstrija, Rusija (in Italija)

Prusko-francoska vojna, ki se je začela leta 1870 po komplikacijah v zvezi s hohenzollernsko kandidaturo na španski prestol, je bila nedvomno pomemben mejnik v evropski vojaški in politični zgodovini.³⁵² Pretrese, ki jih je povzročil ta spopad, je bilo mogoče čutiti tudi v avstrijski (zunanji) politiki in vojski. Avstro-Ogrska se je po francoskem porazu začela počasi zblíževati z novim nemškim cesarstvom in je opustila misel na maščevanje za poraz leta 1866, na vojaškem področju pa je po vojni začel usihati vpliv vojnega ministra Franza Kuhna. Zaradi tega je očitno, da moram na kratko orisati zaplet. Pri tem se bom omejil le na momente, ki so zanimivi zaradi avstrijskega vpletanja v dogajanje ali so imeli zaznaven vpliv na oborožene sile dvojne monarhije.

Po porazu v vojni leta 1866, ko je bila Avstrija potisnjena iz Nemčije, se nekateri avstrijski krogi nikakor niso sprijaznili z nastalim položajem. Avstrijska zunanja politika se je pod vodstvom ministra Beusta in s podporo cesarja ter dvorne stranke usmerila v politiko vrnitve v Nemčijo. Pri tem so bila v ospredju politična ter diplomatska sredstva in ne vnovičen vojaški spopad. Zato je Beust svojo pozornost usmeril predvsem v notranjepolitično utrditev monarhije, ki naj bi omogočila ambiciozno zunanjo politiko. Toda v tem kontekstu ni ostala ob strani niti reforma armade, saj je diplomacija vendarle morala računati z realno silo.

V letih 1867–1870 so Avstrija, Francija, Prusija, Rusija in tudi Italija igrale zapleteno igro, ki se ni odvijala le v Nemčiji, temveč tudi na Balkanu. Če so se pruski, francoski in avstrijski interesi soočali v srednji Evropi, sta na jugovzhodu tekmovali Avstrija in Rusija. Tako sta se oblikovala francosko-avstrijski na eni in prusko-ruski blok na drugi strani. Avstrija in Francija sta zavezništvo začeli oblikovati jeseni 1867 po srečanjih obeh cesarjev, Franca Jožefa in Napoleona III., v Salzburgu in Parizu. Obe sili sta se domenili za usklajeno delovanje na Balkanu in za defenzivno protiprusko zavezništvo. Kljub različnim krizam ter poskusom drugačnih zavezništev je naveza postala zanimiva še za Italijo, tako da je bil maja 1869 oblikovan predlog zavezniške pogodbe med tremi državami. Pri tem je bil avstrijski zunanji minister pripravljen Italiji celo odstopiti Trentino in ji dovoliti zasedbo papeške države. Toda

³⁵² Odlična monografija o vzrokih, poteku in koncu vojne je: Michael Howard, *The Franco-Prussian War : The German Invasion of France, 1870–1871*, 2. izd. (London, New York, 2001).

zaradi dodatnih italijanskih zahtev je ideja propadla in jeseni istega leta so si trije vladarji izmenjali le neobvezujoča pisma o sodelovanju. Zavezništvo je zašlo v krizo, ki se je še povečala po otoplitvi avstrijsko-pruskih odnosov ob koncu leta 1869 in v začetku leta 1870. Neuspeh je bil posledica preveč različnih zunanjepolitičnih interesov. Medtem ko je Avstrijo najbolj zanimala ohranitev vpliva na Balkanu in je Francija potrebovala zaveznike za morebitni spopad s Prusijo, je Italija želela popravke na svoji avstrijski in francoski meji ter Rim.³⁵³

Vendar kljub začasni ohladitvi odnosov naveza Dunaj-Pariz ni prenehala delovati. Tik pred krizo zaradi zasedbe španskega prestola so se okrepili vojaški pogovori med državama. Februarja 1870 je avstrijski vojni minister, Franz Kuhn, francoskemu vojaškemu atašeju na svojo roko sporočil, da je avstro-ogrska vojska pripravljena na spopad in da lahko v šestih tednih na bojišče pošlje več kot pol milijona mož.³⁵⁴ Nekako ob istem času je Pariz obiskal nadvojvoda Albrecht, ki je s Francozi razglabljal o načrtih za primer vojne s Prusijo. Toda čeprav v starejši literaturi zasledimo podatke o tem, da naj bi bil nadvojvoda glavni avtor francoskega strateškega načrta, lahko iz podatkov, ki jih je v novi Albrechtovi biografiji objavil Johann Christoph Allmayer-Beck, sklepamo, da je nadvojvoda v Parizu predvsem spoznaval in ocenjeval vojaške sposobnosti in načrte zaveznice.

Vojaški pogovori so se nadaljevali junija, ko je na Dunaj prispel general Barthélemy Lebrun. Dosežen je bil določen napredek, a glavno Albrechtovo sporočilo je bilo, da bo Avstro-Ogrska najprej razglasila oboroženo nevtralnost, saj potrebujejo njene čete za mobilizacijo več časa kakor francoske. Poleg tega je Franc Jožef francoskemu odposlancu jasno povedal, da se mora ozirati predvsem na notranjepolitični položaj v monarhiji in da bo vojno napovedal le, če bo Prusija napadla prva in bo v to prisiljen.³⁵⁵ Toda Napoleon III. ni izgubil zaupanja v zaveznico, čeprav se je francoskim generalom upravičeno zdelo, da se Avstrijci izmikajo. Še več, tik pred začetkom spopadov je temeljito spremenil organizacijo svoje armade in to utemeljil z domnevnimi Albrechtovimi vojnimi načrti.³⁵⁶ Toda slutnje generalov so bile upravičene, Napoleonov optimizem pa ne. Poleg tega, da v vrhovih avstrijske politike ni bilo soglasja za vojno, je bila avstrijska vojska nanjo v resnici slabo pripravljena. Še bolj kakor za materialno opremljenost je to veljalo za vojno načrtovanje. Ne generalštab, katerega pomen je minister Kuhn povsem zmanjšal, ne minister in ne glavni inšpektor oboroženih sil in predvideni vrhovni poveljnik, nadvojvoda Albrecht, niso imeli pripravljenih natančnih načrtov za primer vojne s Prusijo. Razen tega so slabo sodelovali med sabo, z zunanjim ministrom pa se sploh niso usklajevali.³⁵⁷

³⁵³ Lutz, *Österreich-Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches*, 62–184; o odnosih z Italijo še: Lawrence Sondhaus, »Austria-Hungary's Italian Policy under Count Beust, 1866–1871«, *Historian* 56 (jesen 1993), 41–55.

³⁵⁴ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 87.

³⁵⁵ Allmayer-Beck, *Der stumme Reiter*, 216–222; za starejše, drugačne interpretacije Albrechtovega obiska prim. Howard, *The Franco-Prussian War*, 46–48; Lutz, *Österreich-Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches*, 149–153.

³⁵⁶ Howard, *The Franco-Prussian War*, 63.

³⁵⁷ Scott [W.] Lackey, »The Habsburg Army and the Franco-Prussian War : The Failure to Intervene and its Consequences«, *War in History* 2, št. 2 (1995), 155–159 in passim.

Vsekakor je razvoj dogodkov povzročil, da so vsi načrti o velikem protipruskem zavezništvu splavali po vodi prej kot v mesecu. Minister Kuhn je pred odločilno sejo kronskega sveta cesarju poslal obsežno spomenico, v kateri je priporočal intervencijo, četudi je menil, da bo sprožila takorekoč svetovno vojno.³⁵⁸ Njegovo zagovarjanje takojšnje in popolne mobilizacije je podprl nadvojvoda Albrecht, a skeptični civilisti in cesar so odobrili le omejene ukrepe, ki jih je Avstrija skoraj povsem opustila že po prvih pruskih zmagah pri Spichernu in Froeschwillerju v začetku avgusta. Le še minister Kuhn je po vdaji francoske armade pri Sedanu vztrajal, da mora monarhija intervenirati in napasti ne le Prusijo, temveč še Rusijo. Vsi drugi so se že sprijaznili s stvarnostjo in v začetku novembra je Franc Jožef poslal rezerviste domov.³⁵⁹

6.2 Vojne izkušnje v avstrijski praksi (in kaj so o tem menili Slovenci)

Ministrovo vojno navdušenje je imelo zanj neprijetne posledice. Nasprotniki revanše so izkoristili priložnost za obračun, ki se je že dolgo napovedoval. Rezultati preiskave o bojni pripravljenosti vojske, ki so pokazali, da prejšnje laskave Kuhnovе ocene lastnega dela še zdaleč ne zdržijo kritične presoje, so bili dobrodošel povod. Nepomirljivi ministrov nasprotnik, nadvojvoda Albrecht, se je znova znašel na drugi strani in je po stari navadi takoj izdal anonimen pamflet, v katerem ga je obtožil slabega vodenja ministrstva.³⁶⁰ Subtilneje se je zadeve lotil šef cesarjeve vojaške pisarne, polkovnik Beck, ki je bil od vsega začetka nasprotnik avstrijske intervencije. Po francoski kapitulaciji pri Sedanu je vladarju poslal memorandum, v katerem je analiziral vse napake, ki jih je v vojski razkrila delna mobilizacija.

³⁵⁸ Spomenica, ki razkriva Kuhново katastrofalno napačno oceno položaja in njegova nerealna predvidevanja, je v celoti objavljena v: Glaise-Horstenau, *Das Leben des Generalstabschefs*, 457–460.

³⁵⁹ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 41; Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 88; Howard, *The Franco-Prussian War*, 63, 64, 120; o avstro-ogrski politiki v času francosko-pruske vojne sicer še: István Diószegi, *Österreich-Ungarn und der französisch-preussische Krieg, 1870–1871*, prev. Johanna Till (Budapest, 1974).

³⁶⁰ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 88; Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 39, 40. Zanimiva je bila reakcija uvodničarja *Slovenskega naroda* na Albrechtovo brošuro. Trditev nadvojvode, da je zaradi krepitve vojaške moči države potrebno že v miru vzpodbujati avstrijski patriotizem, je komentator uporabil kot povod za apel v slovensko korist. »Zapirali [so nam] pot do vladarja, zanemarjali nam pravične postave«, je zapisal in dodal: »Kaj se je storilo na Češkem, kaj na Gališkem, da bi se mogle te dežele okleniti prestola. ... Mi Slovenci in naši bratje na jugu smo morali ves čas v kotu stati, nihče se ni zmenil za nas«. Zaradi tega bo po njegovem mnenju kakršnokoli zanašanje na rodoljubje mogoče šele, ko bo dosežena sprava med narodi in njihova enakopravnost. »Množenje vojaštva«, *Slovenski narod*, 1.12.1870, 1.

Zelo podobne misli je dejansko zagovarjal tudi Albrecht, ki je leta 1872 na tajni konferenci poudaril, da je za uspešno vojskovanje potrebna notranja stabilnost in zato pomiritev Slovanov. Cit. pri Horst Haselsteiner, »Zur Haltung der Donaumonarchie in der Orientalischen Frage«, v *Bosnien-Hercegovina : Orientkrise und Südslavische Frage*, Büchreihe des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa, 3 (Wien, Köln, Weimar, 1996), 18 (v op. 11).

Poudaril je potrebnost vnaprejšnje priprave načrtov mobilizacije in bojnega razporeda čet. Oboje naj bi – skupaj s preходом na teritorialni sistem služenja vojske – precej skrajšalo čas potreben za doseganje polne bojne pripravljenosti. Zaradi tega je zagovarjal okrepitev vloge generalštaba in nujnost boljšega sodelovanja s civilnimi oblastmi obeh delov monarhije.³⁶¹ Beck se je pač izmed najvišjih vojaških funkcionarjev najbolje zavedal, da je, kot je v začetku leta 1871 zapisal v pismu ženi, operiranje z velikimi vojskami postalo znanost.³⁶²

Vojna, ki se je v tistem času končala, je takšno prepričanje gotovo utrdila. Pokazalo se je, kako prazno je bilo francosko upanje, da bodo njihov smisel za improvizacijo, elan, izvrstne nove zadnjače (*chassepot*) in strojnice odtehtale prusko metodičnost in načrtovanje. Prav tako se je znova potrdilo, da številčnejša vojska nabornikov in rezervistov lahko premaga nasprotnika, ki se zanaša na izkušene dolgoletne profesionalce. In nenazadnje se je izkazalo, da je imel prav Moltke, ko je pred začetkom druge faze vojne opomnil svoje spremljevalce: »*Živimo v zanimivem času, v katerem se bo v praksi rešilo vprašanje, ali je boljša izbira izurjena vojska ali milica.*«³⁶³ Prepričljivi porazi, ki so jih v naslednjih mesecih doživele na hitro zbrane in neizurjene armade nove francoske republike, so za večino Evrope rešile dilemo za naslednje stoletje.

Tudi na taktičnem nivoju bi morala francosko-pruska vojna odgovoriti na prenekatero vprašanje, a leta 1914 so evropski vojaki na lastni koži spoznali, da odgovori niso bili dovolj očitni, da bi jih opazili generali. Vse od bitk pri Gravelotte in St. Privat bi moralo biti jasno, da bo poslej »*scarcely possible to hope for success in attacking an entrenched position ..., defended by firm men armed with new breech-loaders*«, kot je na primer že leta 1872 opozoril v svoji študiji spopada ameriški častnik William B. Hazen, ki je med vojno spremljal nemške armade.³⁶⁴ A vendar je Franz Conrad von Hötzendorf vse do začetka 1. svetovne vojne verjel, da lahko odločna pehota uspešno prodira proti vkopanemu nasprotniku tudi brez podpore topništva.³⁶⁵ Velikega vernika v (pre)moč volje nista izučili niti burska niti rusko-japonska vojna, ki sta le še izostrili nauke iz leta 1870. Eni izmed svojih prijateljc je leta 1907 v pismu razložil, da le laiki pripisujejo japonske zmage poveljevanju in taktiki, medtem ko je bil pravi razlog *bojevniški, napadalni duh* Japoncev.³⁶⁶ Bitke naj bi po Conradovem mnenju odločala morala in zato naj bi bila prednost praviloma na strani aktivnih, torej napadalcev.³⁶⁷ Najhuje pa je, da šef avstrijskega

³⁶¹ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 41–43.

³⁶² Glaise-Horstenau, *Das Leben des Generalstabschefs*, 172.

³⁶³ Cit. pri Howard, *The Franco-Prussian War*, 299.

³⁶⁴ Cit. pri: Jay Luvaas, »The Influence of the German Wars of Unification on the United States«, v *On the Road to Total War*, 602.

³⁶⁵ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 143.

³⁶⁶ Pismo Walburgi von Sonnleithener, 25.6.1907, objavljeno pri: Kurt Peball, »Briefe an eine Freundin: Zu den Briefen des Feldmarschalls Conrad von Hötzendorf an Frau Walburga von Sonnleithener während der Jahre 1905 bis 1918«, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 25 (1972), 499.

³⁶⁷ Izčrpen pregled razvoja Conradovih taktičnih in strateških zamisli je zlasti: Lawrence Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf: Architect of the Apocalypse*, Studies in the Central European Histories, ur. Thomas A. Brady, Jr. in Roger Chickering (Boston, Leiden, Köln, 2000), 39–58.

generalštaba ni bil osamljen. Podobno je namreč mislila večina vojaških avtoritet celotne Evrope.

Spremembe v pehotni taktiki pa niso bile edini spregledan poduk francosko-pruske vojne. Opozoril sem že, da se je leta 1866 pokazalo, kako nekoristni in samomorilski so postali konjeniški naskoki. Čež štiri leta je pruski kralj sicer vzkliknil: »Ah! *Les braves gens!*«, ko je z griča nad Sedanom opazoval neuspešne napade francoskih konjenikov,³⁶⁸ ampak zdelo se je, da bo katastrofa vendarle streznila še zadnje zagovornike preživele taktike. A zaverovancev v slavno preteklost očitno ni bilo mogoče dokončno spreobrniti. Avstrijski domobranski minister, polkovnik Julius Horst, je leta 1872 v parlamentarni razpravi o noveli domobranskega zakona poslance poučil, da je vojna 1870 pokazala zmoto vseh, ki so po vojni leta 1866 trdili, da je konjenica nepotrebna in neuporabna.³⁶⁹ Še leta 1913 je prestolonaslednik Franc Ferdinand na manevrih nad vkopano pehoto in topništvo poslal kar konjeniški korpus, leta 1914 pa je v Galiciji avstrijska konjenica izkrvavela v nesmiselnih naskokih.³⁷⁰

Seveda pa avstrijski generali niso bili slepi. Vojne izkušnje Nemcev in Francozov so v naslednjih letih poskusili upoštevati tako pri organizaciji kot pri opremljenosti oboroženih sil. Toda takšne pobude so mnogokrat naletele na odpor skrajno varčnih parlamentarcev. Minister Kuhn jih je le stežka prepričal, da so odobrili denar za modernizacijo oborožitve. Prav tako je vlada potrebovala kar pol desetletja za uveljavitev zakona o vojaški obveznosti konj.³⁷¹ Tudi novela domobranskega zakona, o kateri je avstrijski parlament razpravljala leta 1872, ni naletela na naklonjen sprejem poslancev. Medtem ko je vlada na podlagi naukov prusko-francoske vojne želela zamenjati miličniški sistem s kadrskim, je državni zbor nasprotoval višjim izdatkom in povečevanju števila aktivnih domobranskih častnikov. Štajerski poslanec Karl Rechbauer je v dolgem govoru ocenil, da je okrepitev kadra na več kot pet tisoč mož nesprejemljiva in nepotrebna. Državni zbor je podprl njegovo stališče in dovolil le malenkostne spremembe zakona.³⁷² V razpravi slovenski poslanci niso sodelovali, zato pa je bil zelo dejaven mariborski poslanec Konrad Seidl, sicer upokojeni častnik.³⁷³ Poleg tega sta bila slovenska poslanca, Anton Černe in Josip Poklukar, med tistimi, ki so pri edinem poimenskem glasovanju o posamezni določbi podprli vladi naklonjeni predlog manjšine v zvezi s profesionalizacijo poveljnikov domobranskih bataljonov.³⁷⁴

Velikega zanimanja za dopolnitev domobranske zakonodaje niso pokazali niti slovenski časniki. V glavnem so le na kratko poročali o razpravi v državnem zboru

³⁶⁸ Howard, *The Franco-Prussian War*, 215, 216.

³⁶⁹ SPSHAR, 7. sesija, 1003.

³⁷⁰ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 142, 174, 175.

³⁷¹ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 45.

³⁷² SPSHAR, 7. sesija, 521, 990–1021; Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 419; Rauter, *Die österreichische Wehrgesetzgebung*, 21, 22.

³⁷³ Konrad Seidl (1824–23.12.1884) se je upokojil s činom stotnika in nato vstopil v politiko. V letih 1869–1878 je bil deželnozborski, 1870–1879 pa državnozborski poslanec. V obeh primerih je bil izvoljen v kmečki kuriji in je premagal slovenske protikandidate. Janez Cvirn, *Trdnjavijski trikotnik: Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)* (Maribor, 1997), 371.

³⁷⁴ SPSHAR, 7. sesija, 1018.

in pri tem privoščljivo omenjali nasprotovanje ustavovernih poslancev vladnemu predlogu. Tako kot poslanci pa se niso potrudili pojasniti lastnega stališča. Medtem je novela zakona drugod po monarhiji vzbudila različne upe in skrbi. *Slovenski narod* je le nekaj tednov po izglasovanju sprememb kratko poročal o polemiki med *Neue freie Presse* in *Politik*. Slednja se je odzvala na želje dunajskega lista, naj bi bili novi domobranski kadri zvesti vladni narodnostni politiki. Pri *Politik* so upali, da se to ne bo zgodilo in da bodo imeli narodni jeziki v domobranstvu vsaj toliko pravic kot v skupni vojski.³⁷⁵ V Dalmaciji pa so prav leta 1872 ob obisku nadvojvode Albrechta celo zahtevali, naj se v tamkajšnjem domobranstvu ne bi uporabljala niti *tudja odjeća* niti *tudji jezik*.³⁷⁶

Vendar v vojaških zahtevah slovenski politiki v teh letih niso bili povsem pasivni. Ob koncu novembra leta 1872 je Radoslav Razlag skupaj s šestnajstimi slovenskimi poslanci na šesti seji kranjskega deželnega zbora vložil predlog, naj zbor pozove vlado k spremembi vojaške zakonodaje, da bi enoletniki po odsluženem vojaškem roku lahko brez težav študirali teologijo in bili po posvetitvi razporejeni med vojaške kurate.³⁷⁷ Pri nekoliko nerazumljivo formuliranem predlogu je šlo za razširitev zakonske olajšave tudi na tiste bogoslovce, ki so bili za vojake potrjeni že pred vstopom v teologijo. Zanje namreč niso veljale v obrambnem zakonu zapisane ugodnosti. Razlag je svoj predlog natančneje utemeljil na naslednji seji, ko je opozoril na padanje števila študentov teologije in na pomen vere, ki naj bi bila *ohranjevalni princip držav*. Nekoliko presenetljivo je govoril v nemščini, kar je utemeljil s potrebo, da se o zadevi »*tudi zunaj slavnega zbora sliši*.«³⁷⁸ Predlog je obravnaval odbor in priporočil, naj ga deželni zbor podpre. Na seji 6. decembra 1872 je o delu odbora poročal Martin Kramarič, ki je razloge za sprejem predstavil zelo enostavno. Namesto da bi se ukvarjal s pomanjkanjem bodočih duhovnikov in z *ohranjevalnim principom države*, je govoril o denarju. Opozoril je, da »*se dobro ve, da kmečki stariši največ zaradi tega svoje sinove v šolo dajajo, da bi zamogli duhovniki postati*«, in da je denar staršev v primeru vpoklica takšnega sina v vojsko slabo naložen. Poleg tega naj bi bili sinovi po vrnitvi v glavnem »*slabeji kakor kakšen pritepenec*.«³⁷⁹

Kranjski poslanci so predlog sprejeli, toda čez leto dni so lahko ugotovili le, da vlada nanj sploh ni odgovorila.³⁸⁰ Sredi leta 1873, pred volitvami v novi državni zbor, je o zadevi pisal tudi Andrej Einspieler, ki je spremembo vojaškega zakona v drugi izdaji svojega *Političnega katekizma* uvrstil med cilje *avstrijske pravne stranke*. Menil je, da je veljavna zakonodaja glede študentov teologije *čudno osnovana*, saj so olajšave namenjene le duhovniškimi kandidatom, ki so se v semenišče vpisali že pred opravljenim naborom. Zaradi tega, naj bi vse bolj primanjkovalo duhovnikov in Einspieler je očitno upal, da se bo položaj po volitvah spremenil.³⁸¹

³⁷⁵ »Narodni jezik v vojski«, *Slovenski narod*, 4.7.1872, 3.

³⁷⁶ Cit. pri: Tado Oršolič, »Ustroj i služba avstrijske kopnene vojske u Dalmaciji od 1867. do 1873.«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 41 (1999), 234.

³⁷⁷ *Obravnave* (1872), 37.

³⁷⁸ *Obravnave* (1872), 60, 61.

³⁷⁹ *Obravnave* (1872), 122; podrobno poročilo odbora: prav tam, 555.

³⁸⁰ *Obravnave* (1873), pril. 31, 368.

³⁸¹ [Andrej Einspieler], *Političen katekizem za Slovence*, 2. izd. (Celovec, 1873), 36.

Dejansko je Razlag po volitvah s takšno pobudo nastopil v dunajskem državnem zboru. Februarja leta 1874 je med razpravo o novi razdelitvi nabornega kontingenta predlagal spremembo § 25 obrambnega zakona. S tem naj bi olajšave dovolili tudi tistim študentom bogoslovja, ki so bili asentirani že pred vpisom. Poleg tega je predlagal še spremembo § 17, ki je urejal začasno oprostitev služenja vojske za vse edine sinove dela nezmožnih očetov in edine vnuke dela nezmožnih dedov, ki nimajo več živih sinov. Razlag je menil, da bi lahko odpravili preverjanje delazmožnosti za vse, ki so starejši od 60 let.³⁸² Čez nekaj mesecev so Razlaga posredno podprli avstrijski škofi, ki so vladi poslali pismo z zelo podobnimi zahtevami. Z argumenti, ki jih je Razlag uporabil že v kranjskem deželnem zboru, so želeli prepričati vlado, naj razširi olajšave na vse bogoslovce, torej tudi tiste, ki so se vpisali po naboru.³⁸³

Skoraj natanko leto po vložitvi je državni zbor začel obravnavati Razlagov predlog. Poročevalec, baron Karl von Hammer-Purgstall, je obe spremembi zavrnil, a razpravljavci so ju podprli. Kljub temu je Razlag predloga omilil; vladi je le še priporočal, naj obe spremembi upošteva pri prihodnji reviziji obrambnega zakona. Na glasovanje je prišla pobuda glede § 17, ki ni dobila večine, drugo pobudo pa je predlagatelj nato umaknil. Zavrnjena sta bila tudi prvotna predloga, ki sta ju po njegovem umiku prevzela dva druga poslanca.³⁸⁴

Navkljub neuspehu se je pobuda Radoslava Razlaga Josipu Vošnjaku, avtorju brošure *Slovinci in državni zbor leta 1873 in 1874*, zdela dovolj pomembna, da se je z njo pobahal in ji namenil kar nekaj strani, na katerih je objavil slovenski prevod Razlagovih parlamentarnih govorov.³⁸⁵ Pri tem je seveda zanimivo, da sta bila tako Razlag, ki se je vztrajno boril za povečanje števila študentov bogoslovja in je vero razglašal za *ohranjevalni princip držav*, kakor Vošnjak med vodilnimi možmi slovenskega liberalnega tabora. Toda paradoks je le navidezen. Čeprav je bil boj med političnima taboroma v časopisju marsikdaj zelo ogorčen, se je prav Razlag še vedno proglašal za *katolika iz napredne stranke* ali za pristaša *razsvetljenega katolicizma*.³⁸⁶ Njegovo konkretno delovanje v opisanem primeru kaže, da ni šlo le za prazne besede.

Zdi pa se, da lahko skopa časnikarska poročila o zadevi v veliki meri pripišemo prav Razlagovi nenavadni poziciji, ki je spravljala v zadrego tako katolike kot liberalce. Strankarski glasili, *Slovenec* in *Slovenski narod*, sta Razlagov nastop v državnem zboru le kratko omenili. *Narod* je nekaj več prostora namenil le glasovanju o predlogih v parlamentarnem nabornem odboru. Toda niti v tem primeru ni šlo za podrobnejše poročilo o Razlagovi pobudi, temveč za zbadanje Karla Hohenwarta, ki je glasoval proti njej, čeprav »je [bil] *izvoljen od kmetov*« in so ga »*fanatično podpirali naši duhovniki*«. ³⁸⁷ Je pa *Narod* čez nekaj let navdušeno pisal o pobudi

³⁸² SPSHAR, 8. sesija, 607, 608.

³⁸³ *Slovenec*, 7.5.1874, 3.

³⁸⁴ SPSHAR, 8. sesija, 3904–3918; prim. Jandeseck, »Die Stellung des Abgeordnetenhauses«, 26–28, ki je stenografske zapisnike brala le do s. 3907 in zato napačno meni, da sta bila Razlagova predloga sprejeta.

³⁸⁵ [Josip Vošnjak], *Slovinci in državni zbor leta 1873 in 1874* (Ljubljana, 1874), 30–37.

³⁸⁶ Vasilij Melik, »Razcep med staroslovinci in mladoslovinci«, *Zgodovinski časopis* 26 (1972), 95.

³⁸⁷ *Slovenski narod*, 1.3.1874, 2.

škofa Josipa J. Strossmayerja, ki se je zaradi pomanjkanja bogoslovcev zavzemal za spremembo vojaškega zakona.³⁸⁸

A pustimo ob strani detajle razcepa med Slovenci in poglejmo, kakšna je bila usoda sprememb domobranskega zakona leta 1874! Junija leta 1872, takoj po izglasovanju okleščenih sprememb domobranskega zakona, je gosposka zbornica sprejela resolucijo, v kateri je pozvala vlado, naj karseda kmalu pripravi nove dopolnitve, ki bodo zagotovile ustrezno izpopolnitev domobranstva.³⁸⁹ Vlada je dve leti pozneje res predstavila predlog sprememb, s katerimi je želela predvsem uvesti kadrski sistem tudi pri domobranski konjenici. Toda ustavoverna večina je takšnemu povečanju aktivnega moštva še vedno ostro nasprotovala. Dosegla je, da je vladni predlog na imenskem glasovanju pogorel. Med manj kot stotnijo poslancev, ki so vlado podprli, so bili tudi Ivan Nabergoj, Radoslav Razlag in grof Jožef Emanuel Barbo. Drugi slovenski poslanci očitno niso glasovali, med 157 nasprotniki vlade pa je bil tudi Karel Dežman.³⁹⁰ Slovenci so torej ravnali enako kot leta 1872: pri glasovanju so podprli vlado, v razburkano razpravo pa niso posegli. Glavni govorniki so bili nemški liberalci, ki so uvedbi kadrškega sistema nasprotovali predvsem zaradi finančnih razlogov. Potem ko so uspeli preprečiti uvedbo aktivnega kadra pri konjenici, so v zakonu ostale le še kozmetične spremembe, ki so jih naposled podprli.

Sicer pa reform niso zavirali le skopi poslanci in napačno razumevanje naukov pravkar minule vojne. Pomembna ovira so bili nenehni spori med vodilnimi generali. Šef cesarjeve vojaške pisarne Beck, generalni inšpektor, nadvojvoda Albrecht, in vojni minister Kuhn so zagovarjali različne vizije oboroženih sil in zato vse do zamenjave vojnega ministra leta 1874 prenova ni stekla. Šele po odhodu ministra so se začele uveljavljati Beckove in Albrechtove zamisli. Ključna sprememba je bila obnova samostojnega generalštaba, saj se je s tem avstro-ogrska armada naposled prilagodila modernemu konceptu vodenja vojske.³⁹¹ Vendar je Kuhnov odpoklic hkrati oznanil dokončno vrnitev k modelu tradicionalistične, dinastiji zveste armade. Konzervativnemu Albrechtu namreč ni bil nikoli ljub ministrov liberalni pogled na položaj vojske v državi in družbi.³⁹²

Če ob koncu tega pregleda zakonskih sprememb, ki jih je vzpodbudila vojna med Prusi in Francozi, poskusim povzeti dejavnost slovenske politike v tem času, lahko zapišem, da se je ta očitno sprijaznila z novim sistemom, ki je bil uveden v letih 1868/69. Niti v časnikih niti v parlamentu ne zasledimo želja po korenitih spremembah. Razlagova akcija sicer ni bila nepomembna, a se po politični teži gotovo ni mogla primerjati s pobudami Lovra Tomana. Medtem ko se je slednji še zavzemal za drugačen, narodnostni koncept domobranstva, je bilo prizadevanje za dodatne olajšave za kmete in duhovniške kandidate le poskus omilitve obstoječe ureditve. Poglavitni vzrok takšnega ravnanja so bile spremenjene politične

³⁸⁸ »Biškup Strossmayer o pomanjkanju duhovnov«, *Slovenski narod*, 15.4.1877, 2.

³⁸⁹ Rauter, *Die österreichische Wehrgesetzgebung*, 22 (v op. 27).

³⁹⁰ *SPSHAR*, 8. sesija, 974, 2264–2285, 2291–2310. Reforma vojske in zmanjšanje stroškov zanjo sta bila sicer med programskimi cilji kranjskih ustavovercev. Dragan Matić, *Nemci v Ljubljani: 1861–1918*, *Historia*, 6 (Ljubljana, 2002), 106, 107.

³⁹¹ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 45–57

³⁹² Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 89.

razmere. Medtem ko so leta 1868 in 1869 obrambno zakonodajo sprejemali v pričakovanju nadaljnje reforme države (in s tem vojske), se je v sedemdesetih letih dualizem zdel kratkoročno nesprenemljiv. Poleg tega sta bili v letih 1872 in 1874 v zakonodajnem postopku le manjši dopolnitvi vojaške ureditve, v letih 1868/69 pa korenita prenova. Možnost širše parlamentarne razprave je bila zato omejena.

Spremenjene zunanjepolitične razmere, ki so nastopile po nemški zmagi, pa so slovenske politike verjetno le še bolj prepričale v koristnost krepite vojske. Občutek, da je ogrožen obstoj monarhije in da lahko nova in močna Nemčija po Franciji napade še Avstro-Ogrsko, je avstrijske Slovence tesneje navezal na habsburško monarhijo. Ob uvajanju splošne vojaške obveznosti še kako prisotni dvomi o smiselnosti povečevanja vojske, so se umaknili argumentu, da to pač počnejo vsi sosedi in da je državo treba braniti. Josip Vošnjak je v že omenjeni brošuri zapisal: »Žalibože pa so zdaj vse države okoli nas tako silno oborožene, da tudi našemu avstrijskemu cesarstvu družega ne ostaja, kakor imeti močno vojsko«, ter kot svarilni zgled navedel francoski poraz.³⁹³ Če so slovenski poslanci uvedbo splošne vojaške obveznosti podprli tudi (ali celo predvsem) zaradi politične taktike, je bila sedaj njihova podpora verjetno dosti bolj iskrena. Strah pred veliko Nemčijo je bil namreč nadvse prepričljiv. A o slovenskih reakcijah na medvojno in povojno dogajanje bom več povedal v naslednjem podpoglavju.

6.3 Prava dva ptiča sta se zgrabila – odnos slovenske politike do francosko-pruske vojne

Preden zaključim s to temo se bom torej vrnil v leto 1870 in predstavil poglede Slovencev na usodni spopad in njegov vpliv na slovensko zgodovino. Ugotovimo lahko, da so imeli Slovenci do francosko-pruske vojne precej ambivalenten odnos. Iz različnih razlogov so se nagibali zdaj na eno zdaj na drugo stran in najbrž jih ni bilo malo, ki so pritrtili Franu Levstiku, ko je v zadnji številki *Pavlihe* zapisal: »Prava dva ptiča sta se zgrabila, vredna oba, na bojišču biti pošteno tepena.«³⁹⁴ Naj za ilustracijo nihanja slovenskega razpoloženja v zvezi z vojno navedem le nekaj primerov. Josip Vošnjak je v svojih spominih na nekem mestu zapisal, da so Slovenci od začetka želeli poraz Napoleona III. Tako bi bile maščevane njegove zmage nad Avstrijo in Rusijo, hkrati pa bi Prusija vzpostavila hegemonijo v Nemčiji in od tam za vedno izrinila Habsburžane. Toda Vošnjak je dodal še, da so se po pruskih zmagah začeli zavedati neugodnih posledic francoskega poraza. Zaradi njega naj bi se povečala agresivnost avstrijskih Nemcev, kar Slovincem seveda še zdaleč ni bilo ljubo.³⁹⁵ Poleg tega je na drugem mestu svojih *Spominov* zatrdil, da so od začetka vojne »naše simpatije seveda bile na strani Francozov« ter da so bili ob poročilih o pruskih zmagah »prav potrti.«³⁹⁶ Tudi Valentin Zarnik je o vojni mestoma zastopal

³⁹³ [Vošnjak], *Slovenci in državni zbor*, 23.

³⁹⁴ Fran Levstik, »Grof Bismarck-Schönhausen«, v *Zbrano delo*, zv. 10, ur. Anton Slodnjak, Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, ur. Anton Ocvirk (Ljubljana, 1978), 109.

³⁹⁵ Vošnjak, *Moji spomini*, 338, 339.

³⁹⁶ Vošnjak, *Moji spomini*, 224.

različna stališča. V kranjskem deželnem zboru je zagovarjal avstrijsko nevtralnost, saj naj bi Avstrija, če bi podprla Prusijo, postala njen vazal, v nasprotnem primeru pa bi prišlo do obnove nemške zveze, kar ni v interesu avstrijskih Slovanov, ki so – kot je v veliko veselje deželnih poslancev izjavil Zarnik – »še dandenes ... Prusiji hvaležni, da nas je 1866. leta te neugodne môre ... tako lepo rešila.«³⁹⁷ V časopisu pa se je Zarnik razločno postavil na stran Francozov ter se je celo zavzemal za sprejemanje taborskih resolucij zoper priključitev Alzacije in Lorene Nemčiji.³⁹⁸

Že Dušan Kermavner je v svojih opombah k Prijatelju revidiral njegovo trditev, da so se v začetnem obdobju vojne *Novice* bolj nagibale na prusko stran, medtem ko je *Narod* simpatiziral s Francozi. Ugotovil je, da sta oba tabora zagovarjala avstro-ogrsko nevtralnost, krivdo za vojno pa sta pripisovala tako Prusiji kot Franciji.³⁹⁹ A ko so se pruske zmage kar vrstile, se je krepila zaskrbljenost za usodo Slovanov v monarhiji. *Narodov* uvodničar je konec avgusta 1870 zapisal, da »že zdaj slišimo vpitje, da je pruska zmaga, tudi zmaga avstrijskega nemštva – proti nam.«⁴⁰⁰ Dejansko sta vojna in pruska zmaga sprožili pomembne spremembe v razpoloženju avstrijskih Nemcev. Na spodnjem Štajerskem je prav v tem času prišlo do preloma z ustavoverno liberalno tradicijo, za katero je bila značilna dokajšnja naklonjenost slogi med štajerskimi Slovenci in Nemci. Okrepile so se nemškonacionalne ideje in na površje so priplavali novi ljudje.⁴⁰¹ Podobne spremembe so se dogodile tudi v kranjski ustavoverni stranki, ki se je ravno tako odpovedala dotedanji načelno anacionalni usmeritvi in začela za svoj šteti nemškoliberalni program.⁴⁰²

Poleg tega se je zdelo, da moč nove Nemčije ne bo spremenila le notranje-političnih razmerij v monarhiji. Precej realna je bila (ali se je vsaj zdela) možnost nove avstrijsko-pruske vojne in razpada dvojne monarhije ter priključitve cislajtanskih dežel nemškemu cesarstvu. Znova je bila aktualna bojazen, ki jo je leta 1866 v pismu Josipu Vošnjaku izrazil Luka Svetec. Pisal je, da bodo Slovenci v primeru združitve vseh Nemcev prišli *naravnost pod Frankfurt*. Edina alternativa v tem primeru naj bi bilo narodno načelo, saj bi *naša jasna, določna, z južnimi Slovenci v zvezi stoječa narodnost* dobila rusko in francosko podporo ter nemško priznanje.⁴⁰³ Pomembna posledica takšnih skrbi je bila krepitev idej o hrvaško-slovenskem povezoivanju, ki je privedla do že omenjenega sestanka v Sisku in organizacije jugoslovenskega kongresa v Ljubljani 1. decembra 1870 ter s tem do pomembne okrepitve zamisli o združevanju južnih Slovanov.⁴⁰⁴ Zapisal sem že, da so v Sisku govorili tudi o vojski, v ljubljanskem programu, ki je bil dosti splošnejši, pa vojaške

³⁹⁷ *Obravnave* (1871), 67.

³⁹⁸ Miroslav Gorše, *Doktor Valentin Zarnik : narodni buditelj, pisatelj in politik*, ur. Dragotin Lončar (Ljubljana, 1940), 70–73.

³⁹⁹ Opombe Dušana Kermavnerja v: *Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, zv. 3, 430–436. Za *Prijatelj*eva stališča prim.: prav tam, 26, 27, 183.

⁴⁰⁰ »Narodni boj in republika na Francoskem«, *Slovenski narod*, 23.8.1870, 1.

⁴⁰¹ Janez Cvirn, »Spodnještajerski ustavoverci v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja«, *Zgodovinski časopis* 49 (1995), 208, 215–221.

⁴⁰² Matic, *Nemci v Ljubljani*, 108–112.

⁴⁰³ Cit. pri: Vošnjak, *Moji spomini*, 185, 186.

⁴⁰⁴ *Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, zv. 3, 184–229; Korunić, *Jugoslovenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici*, 378–393.

teme niso bile omenjene. Je pa za vojaški moment po kongresu poskrbel Peter pl. Radics, znani kranjski zgodovinar, ki je v dunajskem listu *Die Reform* objavil članek, v katerem je slovensko-hrvaško državo utemeljeval v kmečkem uporu iz leta 1573. Janko Pleterski, ki je pisanje odkril, domneva, da je Radics, sicer pristaš slovenskih historičnopravnih programov, želel najti zgodovinsko utemeljitev sklepov jugoslovanskega kongresa prav v vojaških načrtih in podvigih upornih kmetov iz 16. stoletja.⁴⁰⁵ Podatek je zanimiv, vendar pa epizoda očitno ni vzbudila zanimanja in je ostala pozabljena, tako da si ne zasluži več od kratke omembe.

Kot nekakšen kuriozum velja orisati še tedanje pravaške načrte s Slovenci. Njihov voditelj, Ante Starčević, je ljubljanski jugoslovanski kongres označil za *avstrijado*, obsodil delitev enotnega hrvaškega naroda na Hrvate, Slovence in Srbe in opozoril na nedoločeno načrtov o združitvi južnih Slovanov. Ljubljanskemu srečanju je bil podobno nenaklonjen drugi pomembni pravaški politik Eugen Kvaternik, ki je jugoslovanstvo proglašal za sanjarije *Slavoserbov*.⁴⁰⁶ Toda hkrati je Slovence, ki jih je kot *noriške, karantanske* ali *planinske Hrvate* že od konca petdesetih let 19. stoletja vključeval v svoje prevratne načrte, maja 1871 svaril pred prihajajočimi Prusi in pozival k pripravi na skupno slovensko-hrvaško obrambo.⁴⁰⁷ Pri tem se je skliceval na domnevne slovenske popravaške izjave.⁴⁰⁸ Tik pred vojno – torej leta 1870 – je v knjižici *Rieč u sgodno vrieme* sanjaril o Krajini kot središču hrvaškega upora, ki naj bi spodbudil *Planince*, da bi se zavedli svojega hrvaštva.⁴⁰⁹ Po vojni so pravaši v svojem glasilu *Hrvatska* pisali celo o nekakšnem sodelovanju slovenskih in hrvaških vojaških zmogljivosti ter o vojni s Prusi med Jadranom in Donavo ter Velebitom in Triglavom. Na podlagi zapisanega hrvaška zgodovinarica Ljerka Kuntić meni, da je Kvaternik Slovence vključil v načrte poznejšega neuspešnega (in zanj usodnega) rakoviškega upora (oktober 1871).⁴¹⁰ Čeprav kakšnih konkretnih dokazov za te trditve ni, se vendar zdijo verjetne. Kvaternik je namreč leta 1864, med načrtovanjem morebitnega upora v Krajini, izdelal natančen načrt uprave nove Hrvaške ter dal celo izdelati pečate za bodoča

⁴⁰⁵ Janko Pleterski, »'Slovenja' država (ein 'windisches' Reich) Petra Radicsa«, v *Vilfanov zbornik : pravo – zgodovina – narod*, ur. Vincenc Rajšp in Ernst Bruckmüller (Ljubljana, 1999), 491–494.

⁴⁰⁶ Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest : Monografije, 4 (Zagreb, 1973), 186, 187; ista, *Izorno pravaštvo : Ideologija, agitacija, pokret*, Hrvatske političke ideologije, ur. Tihomir Cipek (Zagreb, 2000), 306. Za odnos pravašev do Slovencev in Slovencev do njih v daljšem obdobju pregledno: Andrej Rahten, »'Croatia alpestris': vprašanje umestitve slovenskih dežel v pravaške koncepte«, *Annales : Anali za istrske in mediteranske študije : Series Historia et Sociologia* 12 (2002), 1–10.

⁴⁰⁷ Ljerka Kuntić, »Slovenija u političkom programu stranke prava do 1871«, *Jadranski zbornik : prilozii za povijest Istre, Rijeke i hrvatskog Primorja* 3 (1958), 113–132.

⁴⁰⁸ Ljerka Kuntić, »Kvaternik i njegovo doba (1825–1871)«, v Eugen Kvaternik, *Politički spisi : Rasprave, govori, članci, memorandumi, pisma*, ur. Ljerka Kuntić, Hrvatska politička misao XIX i XX stoljeća, ur. Dubravko Jelčić (Zagreb, 1971), 56.

⁴⁰⁹ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 169; ista, *Izorno pravaštvo*, 280.

⁴¹⁰ Kuntić, »Slovenija u političkom programu stranke prava«, 131. Novejša literatura o uporu domnevne povezave s Slovenci ne omenja. Prim. Mirko Valentić, »Ustanak u Vojnoj krajini 1871. godine«, *Časopis za suvremenu povijest* 23 (1991), 107–118; Nikša Stančić, »Od emigracije do Rakovice: Eugen Kvaternik in njegova koncepcija ustanka u Hrvatskoj 1871.«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Zagreb* 25 (1992), 39–55.

lokalna poverjeništa. Med komisarji so bili tudi poverjeniki za *Koruško*, *Gornju* in *Dolnju Kranjsku* ter *gorički*, *mariborski* in *celjski*. Na pečatih naj bi bil tudi grb, ki je bil sestavljen iz grbov Slavonije, Hrvaške in Dalmacije, v sredo pa je bil postavljen orel, grb *planinskih* Hrvatov.⁴¹¹

Pravaškim idejam sem prav zaradi izrazitega vojaškega momenta namenil nekaj več prostora. Vendar s tem njihovega pomena za Slovence ne želim precenjevati, saj na Slovenskem niso bile posebno priljubljene – med drugim zaradi teze o *planinskih Hrvatih* –, slovenska politika pa je bila mnogo premalo radikalna, da bi lahko padle na plodna tla. V to nas nenazadnje prepričajo nenaklonjeni odmevi na Kvaternikov rakoviški upor v slovenskem časopisu.⁴¹²

Toda zmernejše zamisli južnoslovenskega povezovanja so ravno zaradi nemške zmage nad Francozi dobile nov zalet. Lahko torej rečemo, da so tektonske spremembe v evropskem razmerju sil vsekakor vplivale na Slovence na najmanj tri načine: na eni strani je nanje, tako kot na vse avstrijske državljane, vplivalo povezovanje monarhije z novim nemškim cesarstvom, na drugi je imela rast nemške moči notranjepolitične posledice in na tretji je bojazen pred premočno Nemčijo odločilno vplivala na usmeritve slovenskih politikov v naslednjih desetletjih. Jugoslovanska usmeritev, če jo lahko tako imenujemo, se je v letih, ki so sledila, kazala tudi skozi povečano zanimanje za dogajanje na Balkanu, o katerem bom pisal v nadaljevanju.

6.4 Pacifisti, socialisti, utopisti in telovadci

Toda slovenski odzivi na prusko-francosko vojno se niso omejili na politiko. Med značilne reakcije je sodilo pogosto vpraševanje o prihodnosti Evrope. Skrb nad nadaljnjim povečevanjem armad lahko opazimo v številnih člankih. Razen tega so se ravno v času krize kontinentalnega pacifizma pojavila prva poročila o mednarodnem mirovnem gibanju. V začetku marca leta 1871 je *Narodov* zagrebški sodelavec Fran Kočevar objavil daljši članek o *Mednarodni ligi za mir in svobodo*. Pri tem je poudaril, da »v očigled krvavega mrcvarjenja dveh krasnih narodov: Nemcev in Francozov, ... mislimo, da ne bo odveč in v zal čas, če o tej ligi katero povemo.« Kočevar je podrobno in s simpatijo opisal cilje lige, ki si je prizadevala za ustanovitev evropske federacije narodnih republik. Ta naj bi imela svoj parlament in vrhovno sodišče – *areopag*, ki bi razreševal medsebojne spore. Pisec je opisal tudi zgodovino organizacije in njene dosežke ter načrte.⁴¹³ Kočevarjeva naklonjenost ni zanimiva le zaradi pacifistične, temveč tudi zaradi ideološke usmeritve lige. Ženevsko *Ligue internationale de la paix et de la liberté* so leta 1867 na odmevnem in razburljivem kongresu

⁴¹¹ Eugen Kvaternik, *Promemorija princu Jérômeu Napoléonu*, ur. in prev. Franjo Bučar, Mala knjižnica Matice Hrvatske : nova serija, II/2 (Zagreb, 1936), 72–75 (urednikova op. 16). Faksimile seznama poverjenikov je objavljen med s. 64 in 65. Na objavo me je prijazno opozoril akad.prof.dr. Vasilij Melik, ki se mu najlepše zahvaljujem. Gl. tudi: Kuntić, »Slovenija u političkom programu stranke prava«, 121, 122.

⁴¹² Luković, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni*, 30–33.

⁴¹³ –p. [Fran Kočevar], »Liga za mednarodni mir in vseobčno svobodo!«, *Slovenski narod*, 9.3.1871, 1, 2. Citat je na str. 1.

ustanovili mirovniki socialistične, anarhistične in republikanske provenience; ustanovni člani so bili med drugim G. Garibaldi, V. Hugo, J. S. Mill in M. Bakunin. Zaradi tega je organizacija marsikje povzročila zaskrbljenost, čeprav je po izstopu socialističnih članov leta 1868 postala precej manj radikalna. Kljub vsemu je za svoj cilj še vedno postavljala ustanovitev Združenih evropskih držav, nasprotovala papeški oblasti v osrednji Italiji, se zavzemala za emancipacijo žensk in človekove pravice ter govorila o odstititvi starih dinastij. V času Kočvarjevega pisanja je bila liga zaradi francosko-pruske vojne, ki jo je razklala, sicer ohromljena, vendar je krizo preživela ter delovala vse do začetka 2. svetovne vojne, do leta 1939.⁴¹⁴

Slovenske dežele pa je leta 1871 dosegla tudi dejavnost socialističnih republikancev, ki so prav tako načrtovali mirovniške spremembe Evrope. Obisk Ljubljane je namreč napovedal delavski voditelj Johann Most, ki je ravno prišel iz zapora, kamor so ga poslali po veleizdajalskem procesu na Dunaju. Zaskrbljeni kranjski deželni predsednik, Siegmund Conrad von Eybesfeld, je dobil informacije, da želi Most po naročilu pariških komunardov ljubljanskim delavcem predavati tudi o univerzalni, svetovni republiki. Seveda je Conrad von Eybesfeld nastop prepovedal.⁴¹⁵

Svojo vizijo sveta brez vojn je v letu 1871 predstavil malo pomembni slovenski literat Tone Turkuš. Glede na zgodbo skoraj ne dvomim, da so ga k pisanju spodbudili dogodki preteklega leta. V rimani melodrami, ki jo je izdal v samozaložbi in je bila zamišljena kot libreto, je namreč predstavil vizijo nekakšnega evropskega bratstva skozi zgodbo o šestih pastirjih in pastiricah: Milku in Milici, Jeanu in Jeanette ter Ernestu in Ernestini. V prvi sliki vsi pasejo ovce, ko se prikaže *vojni kralj*, jih okrona za kralje in kraljice Slovanov, Romanov in Germanov ter jim naroči, naj vladajo svojim plemenom, tako da: »*Meč vam vedno naj visi / Nad prestolom in sloni / Na-njem puška ter preži / Polek lev, ki liže kri!*« Na prizorišču se nato pojavi *kraljica miru*, ki pa jo po naročilu *vojnega kralja* Ernest in Ernestina ujmeta. V drugem prizoru izvemo, da je Slovan Milko po hudem boju premagal preostala dva plemenska kralja ter tako postal edini vladar. Toda medtem ujeta *kraljico miru* obišče *vojni kralj*, ki podleže njenim čarom in obljubi, da bo poslej skrbel za večni mir (»*Trenotek več brez tebe ne živim, / in s tebo združen večen mir storim!*«). V zadnjem prizoru pozoveta kralj in kraljica vse tri pare, naj sklenejo mir. Ti potem skupaj s prapori stopijo v krog in prisežejo: »*Slován Romana, Nemca ljubi! / Roman in Nemec Slóvana! / Ter naj Slovanko Nemec snubi! / Slován Romanki roko da! / Zjedinite se zdaj v svobodi novi! – / Vsi enega očeta ste sinovi!*« Vendar Turkuševa vizija svetovnega miru ne traja dolgo, saj je avtor zgodbo zaključil z nastopom vojakov in *vojnih devic*, ki *vojnega kralja* zvabijo iz objema njegove družice. V splošnem prerivanju se slednja zgrudi in vsi razen Milka in Milice *oddivjajo vriskaje*.⁴¹⁶

⁴¹⁴ Cooper, *Patriotic Pacifism*, 31, 36–45. Karl Holl, *Pazifismus in Deutschland* (Frankfurt a.M., 1988), 34, 35.

⁴¹⁵ Kristan, *O delavskem in socijalističnem gibanju na Slovenskem*, 28; Jasna Fischer, »Čas vesolniga socialnega punta se bliža« : *Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889*, krt : knjižnica revolucionarne teorije, 12 (Ljubljana, 1984), 110, 111.

⁴¹⁶ Tone Turkuš, *Vojska in mir : Romantična melodrama v treh podobah* (V Gradcu, 1871). Čez dve desetletji je avtor izdal še malenkostno spremenjeno drugo izdajo – J.T. [Tone] Turkuš, *Vojska i mir : Melodram v treh podobah*, 2. izd. (Gradec, 1893). O avtorju gl. *Slovenski biografski leksikon*, s.v. »Turkuš Anton«.

Čeprav so Turkuša pri pisanju verzov vodili plemeniti nagibi, je treba priznati, da njegovo delo nima prav velike literarne vrednosti. Predstavlja pač dokaj značilen primer utilitaristične literature, ki je za današnjega bralca zanimiva kvečjemu zaradi svojega sporočila. Nasploh je prusko-francoska vojna v svetovni literaturi pustila precejšno sled. Nastala so tudi dela, ki jih danes štejemo med literarne klasike. Zola in njegovi učenci so ustvarili zbirko novel *Medanski večeri* (1880); Emile Zola je francoski poraz opisal v *Napadu na mlin*, Guy de Maupassant pa v *Debeluški*. Zola je na to temo napisal še obsežnejše delo, znameniti roman *Polom* (1892). Poleg tega so mlajši francoski naturalisti v povojnih letih ustvarili vrsto antimilitarističnih del in tako skupaj s starejšimi začeli tradicijo francoskega vojnega romana.⁴¹⁷ Med Slovenci se je poleg Turkuša zelo hitro odzvala še pesnica Luiza Pesjak, ki je že oktobra leta 1870 v dunajskem *Zvonu* objavila pesem »Ranjeni vojščak«. V enostavnih enajstercih je čustveno opisala zgodbo o francoskem junaku, ki je v vojni izgubil desnico.⁴¹⁸ Toda vsi literati ob krvavem spopadu niso pokazali tolikšnega sočutja. Desetletje in pol po vojni je bil motiv prusko-francoske vojne le še ozadje za enostavno burko, ki jo je v režiji Ignacija Borštnika uprizorilo ljubljansko slovensko gledališče. Gledalci so se leta 1886 in 1887 pri gledanju enodejanke, ki jo je napisal srbski dramatik Kosta Trifković, prevedel in priredil pa Miroslav Malovrh, lahko zabavali ob ljubezenskih peripetijah Marije in Vladimirja ter politični debati njunih očetov.⁴¹⁹

Poleg pacifističnih, utopičnih, sentimentalnih in humornih odzivov lahko zasedimo še reakcije povsem drugačne vrste. Marsikdo je iz vojne potegnil nauk, da je obstoj zagotovljen le močnim narodom, medtem ko bodo šibki izgubljeni. Darwinistične ideje o boju za obstoj in preživetju najmočnejših so iz biologije prodrle v razumevanje človeške družbe. Lep primer takšnega razmišljanja najdemo tudi na Slovenskem. Ob koncu leta 1870 so v *Ljubljanskem Sokolu* na razpisu izbrali za novega učitelja Pražana Jana Zdenčka Veselýja. Mladi Tyršev sodelavec je preporočil ljubljansko društvo, leta 1871 pa je začel izdajati še časopis *Južni Sokol*. List se je zgledoval po češki sokolski reviji *Jan Žižka* in za našo zgodbo ni zanimiv le zaradi podnaslova *telovadsko-vojaški list*.⁴²⁰ Čeprav je *Južni Sokol* izhajal le od avgusta od decembra 1871 in je ob odhodu Veselýja zamrl, je bilo v tem kratkem času v njem objavljenih nekaj člankov, ki sodijo med najzanimivejše

⁴¹⁷ Helen Beatrice Rufener, *Biography of a War Novel: Zola's La Débâcle* (New York, 1946); Harold L. Simpson, »Antimilitarism in the French Naturalist Novel«, *L'Esprit Createur* 4, št. 2 (1964), 102–108. Na navedena dela me je prijazno opozoril univ.doc.dr. Tone Smolej, ki me je tudi poučil o okoliščinah nastanka *Medanskih večerov*.

⁴¹⁸ Luzija Pesjak-ova [Luiza Pesjak], »Ranjeni vojščak: (Po resnični dogodbi)«, *Zvon: Lepoznanski list*, 15.10.1870, 1. Gl. tudi Stritarjevo pismo Luizi Pesjak, 6.10.1870, v: Josip Stritar, *Zbrano delo*, zv. 9, ur. France Koblar, Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev (Ljubljana, 1957), 298.

⁴¹⁹ Kosta Trifković, »Francosko-pruska vojska: Šaljiva igra v jednom dejanji«, prev. Miroslav Malovrh, v *Slovenska Talija: Zbirka dramatičnih del in iger*, št. 51 (1882). Podatki o uprizoritvi iz: *Repertoar slovenskih gledališč*, ur. Štefan Vevar et al., zv. 1, 1867–1967: *popis premier in obnovitev* (Ljubljana, 1967), 40.

⁴²⁰ Drago Stepišnik, *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem* (Ljubljana, 1968), 92, 93; isti, *Telovadba na Slovenskem* (Ljubljana, 1974), 50–53; *Slovenski biografski leksikon*, s.v. »Vesely Jan Zdenek«.

odmeve na francoski vojaški poraz. Že v prvi številki sta bila objavljena dva članka, »Naš program« in »Učimo se od Francije!«, ki sta govorila o vojski in vplivu francosko-pruske vojne nanjo. V prvem je uredništvo poudarilo, da vsi živijo v času splošne vojaške obveznosti in *občine* [sic] *brambe*, ter da bi se moral vsakdo seznaniti z vojaškimi veččinami. Zaradi tega bodo v listu poleg telovadnih in zabavnih člankov objavljali še sestavke o strategiji, taktiki in drugih vojaških temah. Svoje bralce so opozorili še, da naj lista v roke ne jemljejo tisti, ki se ne počutijo kot borci, ki so oslabei in ki jim »nij mar slave svojih pradedov ter bolj ljubiljo prazne marnje in razkošje, nego imenitno delo«. ⁴²¹ V naslednjem članku je izdajatelj Jan Veselý še dodatno utemeljil potrebo po vojaškem urjenju vsega (moškega) prebivalstva. Po njegovem mnenju je Francija vojno izgubila, ker je Napoleon III. iz političnih razlogov vztrajal pri poklicni vojski in ker Francozi niso bili izurjeni v ravnanju z orožjem. Sklenil je, da se morajo Slovenci poučiti iz francoskega primera ter slediti Rusom in Čehom, ki v svojih telovadnih društvih vadijo z orožjem in se učijo streljati. ⁴²²

Dejansko so bili češki sokoli vseskozi precej militarizirani. K temu je zanesljivo mnogo prispevalo zgledovanje po nemškem turnarstvu, a tudi razvoj položaja v letih, ko se je gibanje oblikovalo. Že kmalu po nastanku so oblasti in prebivalstvo sokole videli tudi kot zametek češke narodne vojske. Tyrš je tik pred avstrijsko-prusko vojno leta 1866 celo poskusil organizirati sokolske brigade, ki naj bi skupaj z redno avstrijsko armado branile češke dežele. Načrt so oblasti zavrnile, toda Tyrš je po vojni sokolstvo kljub temu vse bolj militariziral. ⁴²³ V leta 1871 izdanem programskem spisu *Naša naloga, smer in cilj* je razkril svoje videnje boja med narodi, v katerem bodo šibki podlegli. V predzadnjem odstavku je poudaril, da je potrebno stokrat ali tisočkrat ponavljati gesli: *orožje v vsaki pesti in vojaška ureditev*. Fizična aktivnost in telovadba sta bili v tem konceptu le sredstvo za ohranitev in okrepitev bodočih bojnikov, ki bodo sposobni stati kot en mož, ob čigar *neprebojnem oklepu* se bodo zlomili *morilski meči* nasprotnikov. ⁴²⁴ K takemu videnju so seveda precej prispevale nemške zmage v letih 1866 in 1870/71. Grozeče naraščanje nemške moči je Tyrša navdajalo s strahom in skrbjo za češko usodo. ⁴²⁵ Filozofija naroda bojnikov je bila samo eden izmed odgovorov, ki pa je s posredovanjem njegovega učenca izredno hitro prišel do Slovencev.

Obljubo o objavljanju člankov z vojaško tematiko sta lastnik in založnik Veselý ter urednik A. Kremžar vsekakor izpolnila. Takorekoč v vsaki številki je bil natisnjen

⁴²¹ »Naš program«, *Južni Sokol*, 13.8.1871, 1.

⁴²² V-ý [Jan Zdeněk Veselý], »Učimo se od Francije«, *Južni Sokol*, 13.8.1871, 1, 2.

⁴²³ Claire Nolte, »'Our Task, Direction and Goal': The Development of Sokol National Program to World War I«, v Diethelm Blecking, ur., *Die slawische Sokolbewegung: Beiträge zur Geschichte von Sport und Nationalismus in Osteuropa*, Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund, B/42, ur. Johannes Hoffmann (Dortmund, 1991), 43–45; ista, *The Sokol in Czech Lands to 1914: Training for the Nation* (Houndmills, New York, 2002), 74–78; Richard Georg Plaschka, »Zwei Niederlagen um Königgrätz«, v *Nationalismus – Staatsgewalt – Widerstand: Aspekte nationaler und sozialer Entwicklung in Ostmittel- und Südosteuropa*, ur. Horst Haselsteiner et al., Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, 11, ur. Richard Georg Plaschka (Wien, 1985), 89, 90.

⁴²⁴ Miroslav Tírš [Tyrš], *Naš zadatok, smer i cilj*, 2. izd., Sokolska knjižnica, 3 (Ljubljana, 1934), 20.

⁴²⁵ Nolte, *The Sokol in the Czech Lands*, 91–94.

vsaj en članek o oborožitvi, taktiki ali drugih vojaških temah. Nekajkrat pa so v *Sokolu* posvetili z vojsko povezanim vprašanjem tudi uvodnik. Že v drugi številki je Veselý napisal uvodnik »Slovenščino zahtevamo!«, v katerem je opozoril na slab položaj slovenskega jezika v armadi. Omenil je pomanjkanje slovenskih prevodov vojaških vadbenih priročnikov in slabo znanje slovenščine med častniki domačih polkov. Zaradi tega oficirji vojake urijo v nemščini ali v *strašno 'maltretiranej' kranjski šprahi*, kar ne koristi ne izurjenosti vojakov ne *vojaški složbi* [sic].⁴²⁶ Oktobra je v šesti številki štirinajstdnevnik izšel uvodni članek »O avstrijskeje armadi«. V njem je nepodpisani pisec, ki je bil po vsebini sodeč slovenski vojak ali celo častnik, analiziral razmere v vojski, opozoril na številne pomanjkljivosti ter sklenil, da se položaj ne bo bistveno izboljšal, vse dokler v državi ne bo razmer, v katerih bo *vojak Slovenec* lahko v resnici *slovenski vojak*, ki ve, da se bojuje za *blagor svoje narodnosti*.⁴²⁷ Tudi uvodnik naslednje številke ni bil podpisan in se je prav tako ukvarjal s težavami avstrijskih oboroženih sil. Pisec članka je bil prepričan, da je glavna težava armade pomanjkanje iniciative. Pestilo naj bi jo nekritično posnemanje tujih vzorov, ki se je pokazalo tudi pri organizaciji domobranstva. Medtem ko so se reformisti zgledovali po Prusiji, je avtor uvodnika menil, da bi morale biti domobranstvo organizirano po narodnem načelu. Bistro je opazil, da se vojska ne more izogniti vse večjemu prodoru narodnega čutenja v široke sloje prebivalstva ter da bi bilo pametneje, če bi narode pravočasno pridobila na svojo stran. Zaradi tega bi bilo domobranske enote smiselno urediti v jezikovne skupine in ne vztrajati pri izključni uporabi nemškega jezika. Nekako mimogrede je avtor uvodnika še dodal, da ne bi bilo narobe niti, če bi imela vsaka *deželna bramba* svoje poveljstvo in ministrstvo.⁴²⁸

Takšna trditev nikakor ni nepomembna, saj je šlo za vnovično obuditev ideje o razdelitvi domobranstva na narodne kontingente po zgledu ogrskega honveda. Z njo smo se že srečali v enem izmed prejšnjih poglavij, ko smo videli, da se je pojavljala v različnih delih monarhije in tudi pri Slovencih. Vnovična omemba potrjuje domnevo, da je zamisel navdušila prenekaterega Slovenca, obenem pa kaže, da po prvih zahtevah ni povsem padla v pozabo. Hkrati se – med drugim zaradi narodnosti izdajatelja *Južnega Sokola* – zastavlja vprašanje o povezavi s sočasnim dogajanjem na Češkem. V poglavju »Vojska in *kraljestvo Slovenija* – poskus rekonstrukcije« sem že kratko opisal iniciativo ministrskega predsednika Hohenwarta, ki je pripeljala do oblikovanja predloga kompromisa s Čehi. Ta je vseboval tudi nastavke za morebitno češko domobranstvo, kar je silno vznemirilo vojnega ministra Kuhna. V resnici o kakršnikoli direktni povezavi tega dogajanja z uvodnikom »O deželnej brambi v Cislajtaniiji« ne morem govoriti, a časovno ujemanje in Veselýeva narodna pripadnost nakazujeta, da najbrž ni šlo le za naključje. Kot smo že videli, takšna spodbuda iz drugih dežel vsekakor ne bi bila nič novega ali nepredstavljivega. Mogoče je torej, da je oživitev domobranske debate na Češkem nekoliko okrepila tudi želje Slovencev (ali vsaj Čehov na Slovenskem) po lastni vojski.

⁴²⁶ –ý [Jan Zdeněk Veselý], »Slovenščino zahtevamo!«, *Južni Sokol*, 28.8.1871, 5.

⁴²⁷ »O avstrijskeje armadi«, *Južni Sokol*, 28.10.1871, 21, 22.

⁴²⁸ »O deželnej brambi v Cislajtaniiji«, *Južni Sokol*, 13.11.1871, 25, 26.

V obravnavi slovenskega odnosa do vojaških vprašanj ima *Južni Sokol* pomembno mesto. Poleg vnovične zahteve po lastnem domobranstvu je važno še pogosto pisanje o vojski, ki se ni omejevalo na nepolitične teme, temveč je posegalo na občutljivo področje jezikovne politike. Čeprav je izšlo le deset številčk revije, so bili kar štirje uvodniki posvečeni razmerju med Slovenci in vojsko. *Južni Sokol* je bil zaradi tega netipičen, a kratkotrajen pojav, ki je nakazal možnost intenzivnejše javne razprave o omenjenih temah. A hkrati ne smemo spregledati, da je bilo v slovenskih razmerah marsikaj odvisno od posameznika (v konkretnem primeru Čeha) in da torej zanimanja Slovencev za vojaška vprašanja ni smiselno preценjevati. Intenzivno tematiziranje vojaških vprašanj se je z vrnitvijo Veselýja na Češko in hkratnim zamrtjem *Južnega Sokola* končalo. Ljubljanski sokoli so bili pač precej manj zavzeti kot njihov češki tovariš, ki se je v Prago vrnil ravno zaradi razočaranja nad ljubljansko mlačnostjo.⁴²⁹ Vendar so tudi slovenski *Sokoli* sčasoma dobili nekatere vojaške poteze. Leta 1878 so Primorci upali, da bi sokolsko društvo lahko postalo zametek samostojne obrambne organizacije (gl. str. 131). Tržaško društvo pa je pozneje ustanovilo konjeniški oddelek in ko je leta 1912 jezdil na čelu parade skozi Opčine, se je poročevalcu *Edinosti* zdelo, da vidi narodno vojsko, *branitelje in varihe* [sic] jadranske obale.⁴³⁰

Jan Zdeněk Veselý in njegov list sta seveda v splošnem najvažnejša zaradi vloge pri prenovi sokolstva. Nas v tem okviru zanima zlasti povezovanje telovadbe in vojaškega urjenja. Ideja, ki sicer ni bila nova, je ravno po francosko-pruski vojni našla dodatne zagovornike in mednje je – kot smo videli – že od samega začetka sodil Veselý. Podobna je bila reakcija v premagani Franciji. Francoski politiki in razumniki so v športni vzgoji šolske mladine videli nujen pogoj za telesno krepitev, ki naj bi omogočila uspešno revanšo nad Nemčijo. Šport, zlasti pa šolska telovadba, sta tako postala povsem militarizirana, igra pa ni imela skoraj nikakršne vloge. A med trajne posledice tega preobrata smemo šteti tudi olimpijsko gibanje. Čeprav je Pierre de Coubertin nasprotoval popolni militarizaciji športa, je tudi on poudarjal, da lahko spremeni značaj naroda in ga reši propada. Francosko-pruska vojna je imela poleg britanskih in ameriških zgledov nedvomno silen vpliv na utemeljitelja neoolimpizma in je zaradi tega eden izmed povodov za obnovo olimpijskih iger.⁴³¹

⁴²⁹ Nolte, *The Sokol in Czech Lands*, 98.

⁴³⁰ »Sokolska slavnost na Opčinah«, *Edinost*, 17.6.1912, 1, 2.

⁴³¹ Iv Pjer Bulonj [Yves Pierre Boulongne], *Olimpijski duh Pjera de Kubertena* (Beograd, 1984), 86–99 in passim. V svojem spisu o angleški vzgoji v Franciji je de Coubertin poudaril, da bi z vojaško vzgojo šolarjev sicer dobili bolj mišičaste, a tudi manj odprte in bolj brezbarvne državljane. Takšnih *ovac* pa naj bi bilo v Franciji že dovolj. Pierre de Coubertin, »English Education in France (1889)«, v *Olympism : Selected Writings*, ur. Norbert Müller, prev. William H. Skinner (Lausanne, 2000), 63.

7 Ekskurz: Andrej Komel in njegov trud za vojaško slovenščino

Ko sem v prejšnjem poglavju pisal o dejavnosti Jana Zdenčka Veselýja, sem omenil, da je bilo na Slovenskem marsikaj odvisno od posameznikov. Toda k sreči jih je bilo kar nekaj in dejavni so bili tudi na vojaškem področju. Brez vsakega dvoma sodi med izjemne osebnosti Andrej Komel, častnik in utemeljitelj vojaške slovenščine. Njegovo delovanje si zaradi pomena in obsega zasluži, da ga predstavim na strnjen način. Zato bomo začasno opustili kronološko spremljanje odnosa med Slovenci in vojsko in napravili nov ekskurz. Pri tem seveda nimam ambicije po podajanju popolne Komelove biografije, temveč želim le opozoriti na nekatere ključne momente, ki sodijo v okvir naše teme. Izčrpnější življenjepis pa je le nekaj dni pred oddajo zadnje redakcije tega besedila v tiskarno objavil Tomo Korošec. Zato tu opozarjam le na njegove objave nekaterih dokumentov, sicer pa njegovih izsledkov nisem več mogel podrobneje analizirati.

Ob koncu februarja leta 1874 je *Slovenski narod* objavil dopis iz Celovca o zamenjavi poveljnika tam nastanjenega 47. pešpolka. Dopisnik je potožil, da bo novi poveljnik *trd Nemec*, ki bo gotovo povsem opustil *slovensko urico za častnike*, tako da se bo bistveno poslabšal položaj slovenščine v polku. Nato je pisec posplošil celovski položaj in zatrdil, da se slovenščina uveljavlja na vseh področjih, le v vojski še *spi trdno spanje*. Navedel je dva ključna razloga za nezadovoljivo situacijo: nemštvo častnikov in pomanjkanje slovenskih vojaških priročnikov. Do tedaj je, kot je poudaril, izšel le en slovenski prevod *g. Komelja*. V zaključku je omenil, da Andrej Komel pripravlja še prevod pravil službe, kar mu bo zagotovilo hvalježnost vseh slovenskih vojakov.⁴³²

Dejansko položaj slovenščine v vojski ni bil najboljši. Načelno je bila sicer polkovni jezik vrste enot, kar bi moralo vojakom zagotavljati pouk v slovenščini in možnost slovenskega komuniciranja na vseh ravneh znotraj enote. Ampak v praksi se ureditev ni povsem uveljavila. Omenjeni *Narodov* dopisnik je trdil, da častniki v celovškem polku v nasprotju s pravili »ubogemu slovenskemu vojaku vse v zveličavnej nemščini tolmačijo, neuprašaje, ali jih razume ali ne.«⁴³³ Podobna poročila in kritike so se pojavljala tudi v drugih časniki. Že v prejšnjem poglavju sem omenil, da so v *Južnem Sokolu* pogosto kritizirali pomanjkljivo skrb za slovenščino v vojski. Trdili

⁴³² »Iz Celovca«, *Slovenski narod*, 24.2.1874, 3. Glede na vsebino je prav mogoče, da je bil dopisnik Andrej Komel, saj je znano, da je v časnik dopisoval že leta 1869. Korošec, *Slovenski vojaški jezik*, 6, 7 (v op.).

⁴³³ »Iz Celovca«, *Slovenski narod*, 24.2.1874, 3.

so, da urjenje nabornikov najpogosteje poteka v nemščini ali v polomljeni kranjsčini.⁴³⁴ Tudi v *Novicah* so se v začetku 70-ih let vedno znova zgražali nad vojaškim pačenjem slovenščine ter zahtevali čimprejšnje izboljšanje položaja. Med drugim so že predlagali pripravo slovenskih knjig za poučevanje vojakov.⁴³⁵ Humoristični *Brencelj* pa je leta 1871 neusmiljeno karikiral takrat običajno vojaško slovenščino.⁴³⁶ Kakor pričajo nekoliko pogostejša poročila s Koroške, je bil položaj slovenskega jezika očitno odvisen tudi od lokalnih razmer. *Slovenec* je leta 1875 poročal, da so v koroškem pešpolku ovajali in kaznovali celo zaradi slovenskega pogovarjanja, o »slovenskem razglaševanju in pojasnovanju danih povelj« pa ni bilo »ne duha ne sluha.«⁴³⁷

Nepravilnosti pri uporabi in učenju polkovnega jezika niso opazili samo slovenski častniki, temveč tudi dunajsko vojno ministrstvo. Dopis, ki ga je Janezu Bleiweisu leta 1873 zaupno poslal Andrej Komel in se je ohranil v Bleiweisovi zapuščini, nam ponuja nadvse dober vpogled v stanje. Ministrstvo je 2. aprila 1873 z dopisom reagiralo na pobudo koroškega 7. pešpolka, ki je predlagal, da od častnikov te enote ne bi več zahtevali obveznega znanja slovenščine. Prošnjo so utemeljili s tradicionalno nemškim značajem polka in z dejstvom, da večina slovenskih vojakov že govori nemško ali pa se jezika nauči zelo hitro. Vendar ministrstvo ni pokazalo pretiranega navdušenja nad takšnimi zamislimi.

V uvodu obširnega dopisa je ministrstvo sicer zatrdilo, da ne nasprotuje krepitvi in širitvi nemškega elementa, a kljub temu ne more dopuščati ignoriranja obstoječih predpisov. V nadaljevanju je ugotovilo, da v polku že dlje časa služi več kot petina slovenskih vojakov, kar je pogoj za priznanje slovenščine za drugi polkovni jezik. Da mnogi vojaki nemško že znajo, preostali pa se hitro naučijo, ne sme biti izgovor, saj je tudi v drugih slovenskih polkih položaj podoben. Ministrstvo je opozorilo na predpise, ki za častnike določajo obvezno znanje polkovnega jezika, in dodalo, da naj bi se tudi v povsem nemških polkih častniki po možnosti učili kakšnega izmed jezikov monarhije. Na ministrstvu so menili, da v trenutnih razmerah jezikovno izobraževanje ni le zaželeno, ampak celo potrebno. Kljub temu, so zapisali v dopisu, v 7. pešpolku v preteklih letih niso skrbeli za učenje slovenskega polkovnega jezika. Poleg tega niti pri napredovanjih niso upoštevali, da je znanje polkovnega jezika nujen pogoj za pridobitev višjega čina.

Zaradi tega je ministrstvo odločilo, da je v bodoče potrebno poskrbeti, da se bodo častniki koroškega pešpolka naučili slovensko, tako kot je postalo samo-umevno, da slovenski vojaki znajo oziroma se naučijo nemško. Takšna je bila vse-skozi tudi praksa pri 17. in 47. pešpolku, katerih naborna okoliša sta mejila na okoliš 7. regimenta. Ministrstvo je sicer odločilo, da bodo pri naslednjem napredovanju častnikom te enote še spregledali neznanje slovenščine, toda od maja 1874 takšnega ravnanja ne bodo več dopuščali.⁴³⁸ Poveljnik 3. armadnega zbora,

⁴³⁴ Gl. op. 426.

⁴³⁵ »Brambovce kranjske«, *Novice*, 31.5.1871, 177.

⁴³⁶ *Brencelj* 3, št. 15 (1871), 5. Enaka karikatura je bila objavljena že v št. 14 (str. 4), a je bila ta zaradi nekega drugega članka zaplenjena.

⁴³⁷ »Slovenci in ravnopravnost«, *Slovenec*, 13.11.1875, 1.

⁴³⁸ NUK, Rokopisni oddelek, Ms 1387, dopis 1. oddelka vojnega ministrstva, No. 2049, Dunaj, 3.4.1873. Prevod v: Tomo Korošec, *Andrej Komel pl. Sočebran : Življenje in delo* (Ljubljana, 2004), 88, 89.

podmaršal von John, je takoj po prejemu ministrskega odgovora novico sporočil poveljstvu polka.⁴³⁹ Poveljnik, polkovnik Emmerich Kaiffel, pa je odredil, naj poveljniki čet o ministrski odločitvi temeljito obvestijo vse častnike in kadete, za kar so mu tudi osebno odgovorni.⁴⁴⁰

Prav med službovanjem v koroškem pešpolku pa je takratni nadporočnik Andrej Komel dobil zamisel, da bi prevedel v slovenščino najpomembnejše priročnike za vojake, podčastnike in častnike. V praksi je namreč videl, kako pomanjkljivo je znanje jezika pri častnikih in podčastnikih, kot nadpovprečno zaveden Slovenec pa je želel spremeniti neugodne razmere. Prepričan je bil celo – kakor je zapisal v pismu Valentinu Kanclerju –, da je »[s]lovenski jezik več vreden nego nemški; jaz sem ga na vseh krajih rabil v veliko korist.« Svoje prepričanje je uveljavljal tudi v vojaški službi, kjer je, kakor je tudi pisal Kanclerju, z vojaki vseskozi govoril slovensko, čeprav so se njegovi kolegi zaradi tega razburjali.⁴⁴¹ Toda prav zaradi praktičnih učinkov slovenskega urjenja je Komel menda dobil naročilo, ki se ga je sprva otepal, naj v slovenščino prevede najpomembnejše vojaške priročnike.⁴⁴² Naposled je leta 1872 v samozaložbi izdal knjigo *Poljna služba, raztreseni red, nova puška in slovensko-nemški in nemško-slovenski slovarček*, ki je bila takoj razprodana, tako da je že naslednje leto pripravil novo, dopolnjeno izdajo.⁴⁴³ Knjigo je *Slovenski narod* napovedal še pred izidom, nato je o njej pisal po njem, kmalu pa je poročal tudi, da je pošla.⁴⁴⁴ Verjetno je za ažurno obveščanje poskrbel kar avtor in založnik, Andrej Komel, ki je imel obsežno mrežo korespondentov in zaupnikov. Knjigo so navdušeno pozdravile tudi *Novice*, ki so bralce opozorile na težavnost Komelovega početja in pohvalile rezultat. Prav tako so avtorja spodbujale, naj s svojim delom nadaljuje ter čimprej prevede še vadbeni pravilnik.⁴⁴⁵ Pozneje so *Novice* poročale, da je bila *krvavo potrebna knjiga* razprodana. Po njej naj bi segali tako aktivni vojaki kranjskega polka kot konjeniki in lovci ter celo rezervisti. Dobro naj bi jo sprejeli *odlični možje vojaškega stanú*, ki so jo priporočili slovenskim polkom.⁴⁴⁶

⁴³⁹ NUK, Rokopisni oddelek, Ms 1387, dopis podmaršala von Johna, M.A.No. 1909, Gradec, 4.4.1873. Prevod v: Korošec, *Andrej Komel pl. Sočebnan*, 90.

⁴⁴⁰ NUK, Rokopisni oddelek, Ms 1387, ukaz poveljnika 7. pešpolka, Adj. No. ad 92, Innsbruck, 10.4.1873. Prevod v: Korošec, *Andrej Komel pl. Sočebnan*, 91.

⁴⁴¹ Pismo Andreja Komela Valentinu Kanclerju, Celovec, 1871. Cit. pri: »† Andrej Komel pl. Sočebnan«, *Nova Soča*, 18.11.1892, 1.

⁴⁴² [Francišek Lampe], »Andrej Komel pl. Sočebnan : (Posnetek po Komelovem opisu svojega življenja)«, *Dom in svet* 7 (1894), 4. Avtor tega pomembnega življenjepisa je zatrdil, da ga je napisal na podlagi Komelove rokopisne avtobiografije, ki pa je zaenkrat izgubljena. Ujemanja s Komelovo korespondenco kažejo, da je spis precej zanesljiv, čeprav Tomo Korošec opozarja na nekatere nejasnosti.

⁴⁴³ Korošec, *Slovenski vojaški jezik*, 9, 10. Vztrajni bорец za slovenščino in utemeljitelj slovenskega vojaškega izrazoslovja, Andrej Komel (3.10.1829–12.11.1892), je končal učiteljske v Gorici in leta 1849 vstopil v vojsko. Služil je v Furlaniji, na Tirolskem, Češkem in Dunaju ter pri 7. pešpolku v Celovcu. Po tridesetih letih pestre vojaške službe je bil leta 1879 plemeniten, izbral si je nad vse povedno ime *Sočebnan*, leta 1886 je bil s činom majorja upokojen. Do smrti je živel v Gradcu, ki je bil sploh znan kot častniški *penzionopolis*. *Slovenski biografski leksikon*, s.v. »Komel Andrej, pl. Sočebnan«.

⁴⁴⁴ *Slovenski narod*, 30.3.1872, 5; 4.5.1872, 3; 7.5.1872, 3.

⁴⁴⁵ »Slovensko slovstvo«, *Novice*, 8.5.1872, 149.

⁴⁴⁶ *Novice*, 22.5.1872, 170.

Reakcije pričajo, da se je Komel res lotil prepotrebnega opravila. Pozneje je izdal še več slovenskih prevodov različnih vojaških priročnikov in tri izdaje v nemščini pisane kratke slovenske slovnice. V celoti je pripravil in založil prek dvajset izdaj ter tako slovenskemu vojaškemu jeziku postavil nadvse trdne temelje.⁴⁴⁷ Čeprav je nekatere prevode spisal v sodelovanju z drugimi avtorji, je veliko večino dela opravil sam in to karseda dobro. Zato je bilo delovanje Andreja Komela pomembna prelomnica v uveljavitvi slovenske vojaške terminologije. Znanih je sicer par starejših slovenskih vojaških tekstov – nekaj sem jih že omenil –, vendar je šlo za osamljene primere. Komel se je tako lahko naslonil le na obstoječe slovarje, na slovenski državni zakonik in na publicistični jezik, večinoma pa je izraze koval sam. Pri tem si je semtertja pomagal s češkimi zgledi ter s hrvaščino.⁴⁴⁸ Josipu Vošnjaku je v nekem pismu zaupal, da se je »posluževal nalašč tehničnih razrasov [sic] hrvatskih.«⁴⁴⁹ Vsaj v začetku je Komel za pomoč prosil nekatere ugledne posameznike. Zdi se, da je njegovo prvo knjigo pred izidom pregledal Janez Bleiweis, gotovo pa mu je pomagal pri prevodu pojasnil slike avstrijske puške; Komel jo je priložil drugi izdaji prvenca.⁴⁵⁰ *Poljno službo* naj bi pregledala tudi Andrej Einspieler in Matija Majar ter slovenski enoletnik Jakob Radoslav Pukl.⁴⁵¹ Nekoliko si je pomagal še s telovadnim in borilnim izrazjem, ki ga je leto prej v *Novicah* objavil naš znanec, češki Sokol Jan Zdeněk Veselý.⁴⁵²

Za svoje delo je poleg pohval v slovenskem časopisju dobil tudi priznanje vojaških oblasti. Med drugim sta ga pohvalila nadvojvoda Albrecht in vojni minister, baron Kuhn. Prvi je pohvalil Komelova prizadevanja in poslal 30 goldinarjev podpore.⁴⁵³ Drugi, ki je bil sicer trden Nemec, a tudi razumen človek in zagovornik izobraženih častnikov, je v svojem pismu poveljniku Komelovega regimenta poudaril, da je knjiga primerna ne samo kot pomoč častnikom pri pouku, ampak tudi kot pripomoček za samoizobraževanje vojakov. Dodal je še, da ni mogoče spregledati Komelovih zaslug, in pooblastil poveljnika, naj mu v njegovem imenu izreče zahvalo ter jo zapiše v Komelovo personalno mapo.⁴⁵⁴

⁴⁴⁷ Najpopolnejšo, čeprav mestoma slabo pregledno bibliografijo prinaša: Korošec, *Slovenski vojaški jezik*, 9–53.

⁴⁴⁸ Korošec, *Slovenski vojaški jezik*, 4–9. Izčrpneje še: isti, »Slovensko vojaško izraze v delih Andreja Komela od 1872 do 1891«, v *Slovenski knjižni jezik: aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje*, ur. Ana Vidovič Muha, Obdobja, 20 (Ljubljana, 2003), 655–667.

⁴⁴⁹ AS, fond Josip Vošnjak, pismo Andreja Komela Vošnjaku, Gradec, 30.4.1889. Objavljeno v: Korošec, *Andrej Komel pl. Sočebnan*, 167, 168.

⁴⁵⁰ Komel je Bleiweisu pisal: »prosim Vas prav lepo, blagovolite pregledati in popraviti **tudi** [poudaril R.S.] to-le zbirko besed, katere potrebujem za podobico.« NUK, Rokopisni oddelek, Ms 1387, pismo Andreja Komela Bleiweisu, Celovec, 10.7.1872. Objavljeno v: Korošec, *Andrej Komel pl. Sočebnan*, 59, 60, kjer pa je napačno le: »popraviti to-le zbirko«.

⁴⁵¹ [Lampe], »Andrej Komel pl. Sočebnan«, 4. O Jakobu Radoslavu Puklu (14.6.1849–8.5.1913), pomembnem dunajskem Slovencu, *Slovenski biografski leksikon*, s.v. »Pukl Jakob Radoslav«.

⁴⁵² NUK, Rokopisni oddelek, Ms 1387, pismo Andreja Komela Bleiweisu, Celovec, 10.7.1872.

⁴⁵³ NUK, Rokopisni oddelek, Ms 1387, Komelov prepis dopisa enega izmed Albrechtovih pomočnikov, Dunaj, 21.6.1872. Prevod v: Korošec, *Andrej Komel pl. Sočebnan*, 65, 66.

⁴⁵⁴ NUK, Rokopisni oddelek, Ms 1387, Komelov prepis dopisa ministra Kuhna, RKM, Abtheilung 5, No. 1374, Dunaj, 4.6.1872. Prevod pisma in prepis pohvale iz personalne mape v: Korošec, *Andrej Komel pl. Sočebnan*, 64, 65.

Vendar pri uveljavljanju slovenščine v vojski vsemu navkljub ni manjkalo ovir. V vojašnicah se je, kot je leta 1886 poročal *Slovan*, še dobro desetletje po izidu prve Komelove knjige razlegala pristna vojaška kranjščina. Takratni vojni minister je očitno celo menil, da je potrebno ohraniti jezikovne dosežke tipa: »6 ur špange in pa cel teden po menaži s cokenpokom ausrukut, alsdon pa še za štrof cel meses simertur!«, ter je zato izdal uredbo o prepovedi zamenjevanja uveljavljenih reglementskih izrazov.⁴⁵⁵ Tako so se po vojašnicah, kjer so služili slovenski vojaki, vse do konca razlegali ukazi, ki so bili mešanica slovenščine, uradne armadne nemščine in številnih žargonizmov, ki so tudi izvirali iz nemškega jezika. Rokopisni zvezek, za pouk nabornikov ga je v letih 1905–1908 napisal Andrej Truden, vodnik pri tržaškem 97. pešpolku, je poln čudovitih avtentičnih primerov. Vodnik Truden je uporabo ročne bombe vojakom razložil z naslednjim stavkom: »[H]and granate ... je napravljena kakor druge granate samo je notri Schiesbaumwole to se rabi za šturm na primer nekoliko korakov pred šanco se vrže u šanco.« Ravnanje patrolje pri prehodu skozi obsežen gozd pa je pojasnil takole: »In če je velik gozd se more uzeti enega civilista ta se kliče Botten, Wegweiser ali Führer. [I]n ako bi Patroula hotela imeti rast [=počitek] more it na kakšen visok hrib kamor ima dober razgled.«⁴⁵⁶ Dosti drugačna ni bila niti slovenščina – »mati ... niso mogli najdeti tisto hausordnungo od hiše« –, ki jo je v pismu bratu Ottu uporabil nadporočnik Robert Gariboldi, ki je bil sicer zaradi dobrega znanja jezika oproščen obiskovanja polkovnega slovenskega tečaja.⁴⁵⁷ Podoben jezik srečamo dostikrat tudi v dnevnikih, ki so jih med 1. svetovno vojno pisali slovenski vojaki, podčastniki in častniki. Rezervni častnik Franc Zupančič, ki ni bil neizobražen in je slovensko nedvomno znal, je v svoj dnevnik zapisal vse polno *vojaškoslovenskih* stavkov. Njegov opis nekega napada na Ruse je značilen: »Šturm je bil lep, Rückzug grozen. ... En Befehl, pa koj spet drugačen.«⁴⁵⁸ Kljub prizadevanjem Andreja Komela jezik slovenskih vojakov torej ni dosti napredoval od tistega, ki ga je v svojih spominih na napoleonske vojne zapisal znameniti Andrej Pajk. Prav gotovo bi v začetku dvajsetega stoletja vsak slovenski vojak zlahka ugotovil, kakšen je bil »nou Rekelc iz zelenimi aufšlegi«, kakšen »doug, plau federpušen« in kaj je pomenilo, če so vojaki stopili u glid ter orožje položili »na tla u ordnungi.«⁴⁵⁹

Seveda je bilo vzrokov za uporabo takšne spakedranščine – častniki so pogosto priznavali, da ne govorijo posameznih slovanskih jezikov, temveč *Armeeslavisch* – več. Mednje gotovo sodijo pomanjkljiv jezikovni pouk častnikov in podčastnikov, vendar tudi uporaba predpisanih nemških izrazov, ki so bili potrebni zaradi sporazumevanja med enotami. Poleg tega so svoj delež prispevali slovenski vojaki, ki so uporabljali tradicionalne žargonizme, namesto da bi se ubadali s Komelovimi skovankami. A nedvomno je mnogokrat šlo za podcenjevanje slovenščine ali celo za bolj ali manj odkrito nasprotovanje njeni uveljavitvi. Častniki so zavzemanje

⁴⁵⁵ »Vojni jezik«, *Slovan* 3 (1886), 127.

⁴⁵⁶ »Zapiski Andreja Trudna«, rokopis, 10, 44. Rokopisni zvezek je v lasti Ludvika Ponude, kopijo pa mi je prijazno priskrbel kolega Martin Premk.

⁴⁵⁷ Cit. pri: Sergej Vrišer, »Finfarji« : *Štajersko-koroški-kranjski dragonski polk št. 5*, Razprave Filozofske fakultete (Ljubljana, 2000), 42.

⁴⁵⁸ Franc Zupančič, *Dnevnik : 1914–1918*, ur. Jasmina Pogačnik (Ljubljana, 1998), 134.

⁴⁵⁹ Andrej Pajk, »Življenjepis«, v Josip Jurčič, *Zbrano delo*, zv. 2, ur. Mirko Rupel, Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev (Ljubljana, 1948), 252, 253.

za uporabo slovenskega jezika marsikdaj povezovali s politiko. Leta 1877 je *Slovenec* opisal dogodek iz neke vojašnice. Med urjenjem rekrutov je podčastnik ukazal: »Urno v red«, in s tem vzbudil pozornost nadrejenega poročnika, ki je zahteval pojasnilo. Potem ko mu je podoficir pojasnil pomen svojega povelja, ga je poveljujoči poučil, naj z vojaki raje govori *kranerisch* [sic], saj v vojašnicah *slovenizem* ni zaželen (»*wir brauchen in den Kasernen kanen* [sic] *Slovenismus*«). Podporočnik je nato *urno v red* prevedel v kranjščino (»*brž v ordnenga*«) in s tem pokazal svojo jezikovno usposobljenost.⁴⁶⁰ Jasno je, da se za branjenjem stare kranjščine ni skrivala skrb za ogrožene dialekte, temveč strah pred prodorom moderne narodne zavesti v armado. Beseda *red* je tako postala demonstracija političnega *slovenizma*, medtem ko je bila *ordnenga* le stara kranjska beseda.

Niti Komel se pri svoji prevajalski in izdajateljski dejavnosti ni izognil neaklonjenosti vojakov. Marsikateri častnik je iz navade še dalje uporabljal dotedanje *kranjske* izraze in odklanjal Komelove, saj naj bi bili vojakom nerazumljivi. Dopisnik *Slovenskega naroda* je leta 1875 poročal, da so častniki in podčastniki silno redko uporabljali Komelove priročnike, ker so ocenili, da je njegov jezik *thum* in *hoch geschrieben*. Uredništvo je dopis opremilo z opombo, da so tovrstna razmišljanja slišali tudi oni ter da gre za podobno neumnost, kot če bi »gornještajerski nemški kmet, ki nij v šolo hodil, da bi se bil svoj nemški jezik pisati naučil,« hotel »ipak ... votum imeti o nemškem jezikoslovji, o rabi besedij itd.«⁴⁶¹

Nekatere druge pa je bolj skrbel položaj nemščine, ki naj bi jo zaradi pretirane in neprimerne uporabe Komelovih učbenikov slovenščina lahko začela izpodrivati. Adjutant imetnika 7. pešpolka, nadporočnik Joseph Bärnklaue, je v zahvalo, ki jo je Komelu poslal po prejemu njegove prve knjige, vključil še krajši traktat o enakopravnosti narodov in nevarnostih, ki bi lahko bile povezane z večjim uveljavljanjem slovenščine. Zaradi tega je posebno poudaril, da je potrebno knjigo uporabljati le kot pomožno učilo in nikakor ni mogoče dopustiti, da bi v njej zapisani izrazi začeli zamenjevati skupne – torej nemške. Komel je takšno stališče pripisoval osebni zameri – pisca je namreč prehitel pri napredovanju – in je Bleiweisu zagotovil, da bo »*tej nemčurski spaki*« odgovoril tako, da bo »*bukvice kakor muhe razširil*.«⁴⁶² Poleg tega je vse nasprotnike, kakor je napovedal Bleiweisu, zbadel še v predgovoru druge izdaje *Bojne službe*, kjer se je pobahal, da je bila prva izdaja razprodana v dveh tednih in da sta jo pohvalila tako nadvojvoda Albrecht kakor vojni minister Kuhn.⁴⁶³ Naslednje leto je Komel pisal Bleiweisu, da so se ga nasprotniki tokrat lotili z razširjanjem zlobnih govoric. Obtožili so ga, da je

⁴⁶⁰ »Kakšno veljavo ima slovenščina pri vojaci«, *Slovenec*, 4.12.1877, 3, 4.

⁴⁶¹ »Kako se izobražujejo naši vojaki : (Dopis slovenskega vojaka)«, *Slovenski narod*, 29.10.1875, 1, 2. Podobno poroča tudi: Primož, »Po vojaških vajah : (Prijazna beseda nekaterim oficirjem in podoficirjem kranjskega 17. peš-polka)«, *Slovenski narod*, 6.6.1875, 2, 3.

⁴⁶² NUK, Rokopisni oddelek, Ms 1387, pismo Andreja Komela Bleiweisu, Celovec, 10.7.1872; Komelov prepis dopisa adjutanta barona Josipa Maroičiča di Madonna del Monte, Dunaj, 6.5.1872. Prevod v: Korošec, *Andrej Komel pl. Sočebnan*, 66, 67.

⁴⁶³ Andrej Komel, »Predgovor k drugi izdavi«, v *Bojna služba, raztreseno vojevanje, nova puška in slovensko-nemški in nemško-slovenski slovarček* (Celovec, 1873), brez št. str. Edini izvod, ki sem ga našel v Sloveniji, hrani Goriška knjižnica Franceta Bevka. Od tam mi je kopije prijazno priskrbel kolega mag. Renato Podbersič, ki se mu najlepše zahvaljujem.

ponarejal narodnostno statistiko svoje čete, seveda v prid Slovencem. Epizoda se za čenčače ni dobro končala, saj so govornice prišle do Komela, ki se je brž pritožil in zahteval pregled papirjev. Bleiweisu je lahko že sporočil, da sta bila *dva strašna nemčura* zaradi obrekovanja ostro kaznovana.⁴⁶⁴ Očitno mu niso pretirano škodovali niti očitki, da se povezuje s *politično nezanesljivim* Andrejem Einspielerjem.⁴⁶⁵

Zanimivo pričevanje o nagajanju se je ohranilo v Komelovi korespondenci z Josipom Vošnjakom. V začetku aprila 1889 je *Slovenski narod* že napovedal skorajšnji izid prenovljenega *Službovnika*.⁴⁶⁶ Ampak ob koncu meseca je Komel v prvem ohranjenem pismu obvestil Vošnjaka, da se je položaj nekolikanj zapletel, in razložil peripetije okrog svojih najnovejših knjižic. Glede na čas dopisovanja sta težave očitno povzročala prav oba dela druge izdaje pravil službe in morda prevod vojaškega zakonika. Častniki poveljstva graškega 3. armadnega zboru, ki je bilo pristojno za večino slovenskih dežel, so si namreč močno prizadevali, da Komelovi priročniki ne bi dobili dovoljenja za uporabo. Toda Komel se je pritožil na vojno ministrstvo ter za posredovanje zaprosil svoje dunajske *dobrotnike*, med njimi slovenskega državnozbornskega poslanca Jakoba Hrena. Poleg tega je Vošnjaka prosil, naj o zadevi zaupno obvesti kranjskega deželnega glavarja, Andreja Winklerja. Vojno ministrstvo je Komelovi prošnji ugodilo, je pa očitno zahtevalo nekaj popravkov, saj je Komel Vošnjaku sporočil, da neutrudno dela, »kar vojno ministrstvo želi.«⁴⁶⁷

Oktober istega leta je Komel znova pisal Vošnjaku in ga obvestil o dodatnih zapletih. Tokrat se je pritožil na domobransko ministrstvo, ker poveljniki domobranskih bataljonov v Ljubljani in Celovcu v svojih enotah niso dovolili razpečevanja naročilnic. Vošnjaka je prosil, naj obvesti slovenske državnozbornske poslance, zlasti člana vojaškega odbora, Viljema Pfeiferja. Obljubil je tudi, da lahko slednjemu posreduje dodatne dokaze o nezakonitem ravnanju častnikov z vojaki, ki uporabljajo slovenščino.⁴⁶⁸

Komelova vztrajnost se je naposled izplačala. Že novembra je lahko Vošnjaku zmagoslavno sporočil, da je ministrstvo ugodilo njegovim prošnjam in ukorilo poveljnike, ki so mu nagajali. Z neprikritim veseljem je Komel zapisal, da vsi štirje sedaj »škripajo od jeze«. Poleg dovoljenja za razširjanje knjig po enotah je Komel s svojo pritožbo dosegel še umik ukaza graškega poveljstva, s katerim so julija istega leta prepovedali uporabo slovenščine v domobranskih bataljonih.⁴⁶⁹

Komelova skrb za slovenščino je bila resnično večstranska. V enem izmed pisem je namreč opisal tudi svoja prizadevanja za uveljavitev materinskega jezika na pošti. Ker je že od vsega začetka sam skrbel za distribucijo knjig, je pogosto pošiljal naročilnice in pakete. Vošnjaku je 16. septembra 1889 pisal, da je zaradi

⁴⁶⁴ NUK, Rokopisni oddelek, Ms 1387, pismo Andreja Komela Bleiweisu, 20.4.1873. Objavljeno v: Korošec, *Andrej Komel pl. Sočebčan*, 83.

⁴⁶⁵ [Lampe], »Andrej Komel pl. Sočebčan«, 4.

⁴⁶⁶ *Slovenski narod*, 9.4.1889, 3.

⁴⁶⁷ AS, fond Josip Vošnjak, pismo Andreja Komela Vošnjaku, Gradec, 30.4.1889.

⁴⁶⁸ AS, fond Josip Vošnjak, pismo Andreja Komela Vošnjaku, Gradec, 22.10.1889. Objavljeno v: Korošec, *Andrej Komel pl. Sočebčan*, 171, 172.

⁴⁶⁹ AS, fond Josip Vošnjak, pismo Andreja Komela Vošnjaku, Gradec, 2.11.1889. Objavljeno v: Korošec, *Andrej Komel pl. Sočebčan*, 175.

tega v Gradcu, kjer je živel po upokojitvi, s pomočjo posrednikov vztrajno kupoval dvojezične poštno tiskovine. Toda poštni uradniki so jih neradi sprejemali. Večkrat se je pritožil na poštni upravi in ministrstvu ter naposled dosegel, da so – »tu in der deutschen Stadt Graz« – na vseh poštah morali ponujati dvojezične tiskovine. Z očitnim zadovoljstvom je svojemu korespondentu sporočil, da so zaradi tega »[p]oštariji in poštarice ... strašno razkačeni, vse je potrto«. ⁴⁷⁰ Manjši škandalček podobne sorte je Komel zakuhal leta 1886, ko je na goriški železniški postaji vozovnico zahteval po slovensko. S tem je izzval začudenje železniškega uradnika – sicer upokojenega stotnika –, ki si ni mogel predstavljati, da bi uniformirani stanovski kolega lahko javno govoril slovensko. Zato ga je pozval, naj z njim govori nemško. Toda Komel očitno ni bil pripravljen popustiti in je uradnika nagovoril še italijansko, ta pa mu je potem le izročil vozovnico. Zatem je Komel stopil še do vlakovodje in mu izrazil svoje začudenje nad dejstvom, da med Slovenci službuje uradnik, ki ne zna slovensko. Incident je prišel celo v dunajsko časopisje in zgroženi dopisnik *Neue freie Presse* je zgodbo uporabil kot poučen dokaz zaskrbljujočih jezikovnih razmer v armadi. ⁴⁷¹

Glede na Komelovo nepopustljivo in vztrajno prizadevanje za slovenski jezik je toliko razumljivejše njegovo razočaranje nad vsemi, ki niso bili tako zavzeti. V pismih Vošnjaku je potožil, da je svoje knjige in naročilnice poslal tudi slovenskim duhovnikom na Štajerskem in Kranjskem, a je dobil le malo naročil. Štajerci so vrnili dve tretjini poslanega, še slabše so se odrezali Kranjci. »Zdaj vidim, da kranjski župniki so najhujši od drugih«, je Komel zaupal Vošnjaku. Nekemu primorskemu dopisovalcu je potožil, da je pri zadnjem pošiljanju dobil nazaj več kakor 3/5 poslanih knjig. Zopet so bili najslabši kupci Kranjci, medtem ko je Goričane pohvalil, da so »vrli korenjaki«. ⁴⁷² Toda niti v takih primerih Komel ni popuščal. Vrnjene pošiljke je pač pošiljal na nove naslove, poleg tega je pisal različnim cerkvenim veljakom in prosil, naj priporočijo njegova dela v *Slovencu*. ⁴⁷³ Poskrbel je tudi za razglasitev novih izdaj v drugih časnikih. Koroški *Mir* je oktobra objavil za Komela zelo pohvalno poročilo iz Ljubljane. V dopisu, ki je knjige toplo priporočal in vabil k naročanju, so Komelove izdaje opisane nadvse metodično. Zato se mi zdi, da je za dopisom iz Ljubljane najbrž vsaj posredno stal kar Komel. ⁴⁷⁴ Vsekakor je *Mirov* članek spodbudil dopisnika *Slovenskega naroda*, da je čez teden dni objavil svoj poziv k nakupu Komelovih knjig. Glede na nekatere poudarke, ki so očitno izviral iz Komelovega septembrskega pisma Vošnjaku, je bil dopisnik *od Savinje* verjetno ravno Josip Vošnjak. V svojem člančiču je grajal Štajerce, ki skoraj ne kupujejo Komelovih knjig, ter sklenil, da se pisec ne bori le z nenaklonjenimi Nemci, temveč še »z nezaslišanim indiferentizmom lastnih mu rodnih bratov!« Ponovil je tudi

⁴⁷⁰ AS, fond Josip Vošnjak, pismo Andreja Komela Vošnjaku, Gradec, 16.9.1889. Objavljeno v: Korošec, *Andrej Komel pl. Sočebčan*, 170, 171.

⁴⁷¹ *Neue freie Presse*, 14.5.1886, 4; Liga + 51 [Marko Vales], »† Andreju Komelu pl. Sočebčanu v spomin!«, *Slovenec*, 24.11.1892, 1, 2 in 25.11.1892, 1, 2.

⁴⁷² Cit. pri: Učitelj – vojak, »C. in kr. majorja v p. Andrej Komel pl. Sočebanskega vojaške knjige in naše učiteljstvo«, *Učiteljski tovariš : Glasilo »Slovenskega učiteljskega društva v Ljubljani«* 30 (1890), 139, 140.

⁴⁷³ AS, fond Josip Vošnjak, pismi Andreja Komela Vošnjaku, Gradec, 16.9.1889 in 22.10.1889.

⁴⁷⁴ »Iz Ljubljane«, *Mir*, 10.10.1889.

Komelovo pritožbo zoper duhovnike in hkrati menil, da bi se *premožnim domoljubom* spodobilo kupiti več izvodov ter jih razdeliti med vojake. Potrebnost Komelovih prizadevanj pa naj bi potrjevalo vojaško govorjenje. Uveljavila naj bi se namreč »ona jezikovna sodrga, kakeršno čuješ vsak tržen dan na Ljubljanskem sejmišči.«⁴⁷⁵

Kljub naštetim težavam je Komelu uspelo prodati več tisoč knjig. Nekateri podatki govorijo o blizu 20.000 izvodih.⁴⁷⁶ Napravil je tudi sorazmerno uspešno častniško kariero, ne da bi pri tem – vsaj tako pravijo nekrologi – zaradi neuklonljivega slovenstva utrpel škodo.⁴⁷⁷ Pri njem je vztrajal vse do smrti in njegova vdova Ida Rössl, ki je bila sicer nemškega rodu, je v *Novi Soči* skupaj s hčerko Elmo seveda objavila slovensko osmrtnico.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ [Josip Vošnjak], »Od Savinje«, *Slovenski narod*, 17.10.1889, 2. Razloge za domnevno Vošnjakovo avtorstvo sem pojasnil zgoraj.

⁴⁷⁶ Učitelj – vojak, »C. in kr. majorja v p. Andrej Komel pl. Sočebanskega vojaške knjige«, 139.

⁴⁷⁷ »† Andrej Komel pl. Sočeban«, *Nova Soča*, 18.11.1892, 1.

⁴⁷⁸ *Nova Soča*, 18.11.1892, 3.

8 Vzhodna kriza ter okupacija Bosne in Hercegovine

8.1 Slike iz avstrijske balkanske politike pred začetkom vstaje v Bosni in Hercegovini

Po dolgi zastranitvi, posvečeni Andreju Komelu in slovenščini v vojski, se znova vračam k pretežno kronološki obravnavi. Pred nami je obdelava silno kompleksne in pomembne teme – vzhodne krize ter poznejše avstro-ogrske okupacije Bosne in Hercegovine. Zapletenega dogajanja na tem mestu seveda ne nameravam obravnavati v celoti. Kaj takšnega bi namreč zahtevalo mnogo preveč prostora in časa, za osnovno raziskavo pa niti ne bi bilo potrebno. Zato bom problematiko predstavil le v glavnih potezah in obenem več pozornosti namenil elementom, povezanim z odnosom med Slovenci in vojsko. Ukvarjal se bom torej predvsem s pogledom Slovencev na dogajanje v jugovzhodni Evropi, z vlogo avstrijske vojske v zapletanju in razpletanju vzhodne krize ter morebitno interakcijo med prvim in drugim. Pri tem si bom lahko precej pomagal z že objavljenimi raziskavami, saj je tema v preteklosti zanimala mnoge zgodovinarje, tako da je literature naravnost ogromno. Poleg številnih monografskih obdelav je o dogodkih na Balkanu v sedemdesetih letih 19. stoletja na voljo še skoraj nepregledna množica člankov. Pravzaprav moram priznati, da v pretežnem delu tega poglavja ne bo dosti novosti, ki bi jih uspel odkriti sam, temveč predvsem rekapitulacija raziskovalnih dosežkov drugih, ki sem jim dodal nekaj lastnih poudarkov in novo odkritih drobcov. Ker pa bi bil prikaz raziskovane problematike sicer silno nepopoln, teme ne morem zaobiti.

Za začetek bom moral poseči nekaj desetletij nazaj in na kratko opisati genezo zapletov okrog Hercegovine in Bosne. Da je bila habsburška monarhija tradicionalno zelo aktivna na Balkanu in da so se tam njeni interesi prepletali z interesi Turčije, Srbije, Črne gore, Rusije ter tudi Velike Britanije in Francije, je ugotovitev, ki je najbrž ni potrebno podrobneje utemeljevati. Nekateri razlogi za morebitno avstrijsko zasedbo turških pokrajin Bosne in Hercegovine pa so razvidni že iz pogleda na zemljevid tega dela Evrope. Obe pokrajini sta bili neposredno zaledje avstrijske Dalmacije, ki sta jo z enklavama Klek in Sutorina celo delili na tri dele. Priključitev dalmatinskega zaledja bi bila za Avstrijo nedvomno koristna tako iz vojaških kakor iz gospodarskih razlogov. Po krimski vojni se je v določenih krogih monarhije zato vse bolj krepil strah, da bi utegnili v primeru razpada Turčije obe pokrajini pasti v roke srbski kneževini in bi tako na meji avstrijskega cesarstva nastala velika južnoslovanska država. Po letih 1859 in 1866, ko se je na drugi

strani Jadrana pojavila Italija, vse močnejša tekmica, ki ni skrivala apetitov po posegu v Dalmacijo, se je pridobitev zaledja zdela še toliko nujnejša.⁴⁷⁹

Nad ozemeljsko širitvijo na jugovzhod se je že desetletja navduševal Friedrich Beck, ki je menil, da si mora monarhija prizadevati za kopensko povezavo z azijskimi tržišči in za pridobitev čim boljših pomorskih baz v Sredozemlju.⁴⁸⁰ Ob koncu šestdesetih let si je še posebno prizadeval za preusmeritev na jugovzhod, saj je bil, kakor smo lahko videli v enem izmed prejšnjih poglavij, velik nasprotnik tedaj prevladujoče usmeritve v Nemčijo. V začetku leta 1869 je generalštabnemu balkanskemu ekspertu, stotniku Gustavu Thoemmelu, naročil, naj pripravi spomenico o politiki do Bosne in Hercegovine. Stotnik se je v njej zavzel za dogovorno priključitev obeh provinc, kar naj bi omogočilo gospodarski napredek Dalmacije in hkrati preprečilo nastanek velike južnoslovanske države. Predlagal je še, da bi del ozemlja prepustili Srbiji in Črni gori ter tako poskusili pomiriti druge evropske sile. Črna gora naj bi dobila večji del odstopljenih teritorijev, saj bi se s tem povečalo rivalstvo med obema slovanskima sosedama, kar naj bi preprečilo njuno povezovanje zoper monarhijo.⁴⁸¹

Beck je Thoemmelovo spomenico skupaj s svojim mnenjem posredoval cesarju in zunanjemu ministru Beustu. Toda oba naslovnika sta se tedaj še ukvarjala predvsem s Prusijo, tako da Beckova iniciativa ni rodila sadov. Franc Jožef je bil aneksiji sicer naklonjen že od petdesetih let, zunanji minister pa se je zanjo začel ogrevati šele po zlomu njegove nemške politike v letih 1870/71. Tedaj je sklenil, da Avstro-Ogrska ni zainteresirana za propad Turčije, vendar je tudi ne bo aktivno reševala. Poleg tega je ugotovil, da bi bila pridobitev Bosne in Hercegovine dobrodošla.⁴⁸² Zasedbo obeh turških provinc je odobral nadvojvoda Albrecht, ki je pričakoval ugodne notranjepolitične posledice. Povečanje deleža slovanskega prebivalstva naj bi pripomoglo k zmanjšanju madžarskega vpliva.⁴⁸³ Toda tudi Albrecht je pred prusko-francosko vojno nasprotoval spremembi prioritet – vojsko je želel obdržati na severu in ne na jugovzhodu.⁴⁸⁴ Poleg tega – tako vsaj domneva

⁴⁷⁹ Franz-Josef Kos, *Die Politik Österreich-Ungarns während der Orientkrise 1874/75–1879: zum Verhältnis von politischer und militärischer Führung*, Dissertationen zur neueren Geschichte, 16 (Wien, Köln, 1984), 39–42.

⁴⁸⁰ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 59.

⁴⁸¹ Franz-Josef Kos, »Ein Plan österreichischer Militärs zur Erwerbung Bosniens und der Herzegovina (1869): Die Ernennung des Feldmarschalleutnants Freiherrn von Rodich zum Statthalter von Dalmatien (1870) als ein Schritt zum Verwirklichung dieses Plans«, *Österreichische Osthefte* 34 (1992), 410–429. Spomenica z dne 28.1.1869 in Beckov spremljajoči spis sta v članku v celoti objavljena. Gl. še Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 91 in Arnold Suppan, »Aus- und militärpolitische Strategie Österreich-Ungarns vor Beginn des bosnischen Aufstandes 1875«, v *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine*, ur. Rade Petrović, 3 zv., Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: Posebna izdanja, 30 (Sarajevo, 1977), zv. 1, 160.

⁴⁸² Kos, *Die Politik Österreich-Ungarns*, 21 (za Beusta), 51–53 (za Franca Jožefa). Gl. še objavo Beustovega novega koncepta zunanje politike (18.5.1871): Heinrich Lutz, »Zur Wende der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1871: Die Denkschrift des Grafen Beust für Kaiser Franz Josef vom 18. Mai«, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 25 (1972), 169–184.

⁴⁸³ Kos, *Die Politik Österreich-Ungarns*, 46, 47, 174; isti, »Ein Plan österreichischer Militärs«, 416, 427 (v op. 43).

⁴⁸⁴ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 60.

Albrechtov biograf – nadvojvoda nikakor ni želel konflikta z Rusi, ki nad takšno širitvijo Avstro-Ogrske gotovo ne bi bili navdušeni.⁴⁸⁵ Beckovim imperialnim ambicijam pa je odločno nasprotoval vojni minister Kuhn, ki se mu je pripojitev Bosne in Hercegovine zaradi varnosti Dalmacije zdela povsem nepotrebna.⁴⁸⁶

8.2 Upor v Krivošijah, južni Slovani in vojska

V letu 1869 se je Becku in drugim zagovornikom prodora na jugovzhod ponudila nenačrtovana priložnost. V zaledju Boke Kotorske, v Krivošijah, je namreč izbruhnil upor prebivalstva, ki je nasprotovalo poskusom uvajanja vojaške obveznosti. Domačini so branili svojo v tradiciji utemeljeno oprostitev, ki pa je novi domobranski zakon – v nasprotju s Tirolsko in Predarlško – ni potrdil. Zaradi tega so se ob prvih znakih izvajanja zakona uprli z orožjem. Nespretno posredovanje dalmatinskega namestnika, podmaršala Johanna Wagnerja, in neuspeli poskusi vojaškega posredovanja so položaj le še poslabšali. Pokazalo se je, da na zahtevnem terenu z domačini ne bo mogoče obračunati na hitro.⁴⁸⁷

Kljub temu so nekateri, med njimi vojni minister Kuhn, navijali za brezkompromisen obračun. Prepričani so bili, da je vstaja del širše panslovanske zarote, ki jo vodi Črna gora. Toda neupravičene strahove je zavrnil zunanji minister Beust, na njegovo stran pa je stopil tudi cesar. Liberalnim ministrom navkljub je bila pomiritev nemirnih Krivošijanov zaupana podmaršalu baronu Gabrijelu Rodiću, ki je s pametnim popuščanjem in nekaj simbolnimi potezami upor kmalu končal. S podpisom knezlaškega miru (11.1.1870) so vstajniki dobili določene koncesije, država pa mir na skrajnem koncu Dalmacije.⁴⁸⁸ Rodiću je v Dalmaciji ob boku vseskozi stal stotnik Thoemmel, ki je bil zlasti dejaven pri stikih s Črno goro. Njegovo sodelovanje z Rodićem ni bilo naključno. Prav on ga je šefu cesarjeve vojaške pisarne, Friedrichu Becku, priporočil za pomirjevalca. Pri tem je odločilno vlogo igralo znano Rodićevo zavzemanje za priključitev Bosne in Hercegovine. Leta 1862 je bil ravno zaradi tega premeščen iz Dalmacije, tokrat pa je bilo njegovo slovanško prepričanje očitno dobrodošlo.⁴⁸⁹

Cesar se je namreč počasi naveličal nemškoliberalnih ministrov, ki so odločno nasprotovali Slovanom prijaznejši politiki v Dalmaciji in seveda Rodićevemu imenovanju.⁴⁹⁰ Pri tem ni mislil le na zadušitev upora, temveč je pogledoval tudi čez turško mejo. Avstrijski zgodovinar Franz-Josef Kos meni, da je bilo celo poznejše imenovanje Hohenwartove vlade motivirano s cesarjevo željo napraviti monarhijo

⁴⁸⁵ Allmayer-Beck, *Der stumme Reiter*, 244, 245.

⁴⁸⁶ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 60.

⁴⁸⁷ Za pregled vojaških operacij med vstajo gl.: Josef Rausch, »Der Aufstand im Raum Kotor im Jahre 1869«, *Österreichische Osthefte* 25 (1983), 95–126, 223–249.

⁴⁸⁸ Ferdo [Ferdinand] Hauptmann, »General Rodić i politika austrijske vlade u krivošijskom ustanku 1869/70 : (Uz dnevnik generala Gabrijela Rodića)«, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine* 13 (1962), 53–91.

⁴⁸⁹ Kos, »Ein Plan österreichischer Militärs«, 417, 418.

⁴⁹⁰ Hauptmann, »General Rodić«, 72–76.

privlačnejšo za južne Slované na obeh straneh meje.⁴⁹¹ Vsekakor je imel takšne načrte Gabrijel Rodić. Dalmacijo je želel preurediti v Slovanom prijazno deželo in jo s tem spremeniti v nekak magnet za rojake preko meje.⁴⁹² Z njegovim imenovanjem, ki je bilo neposredna posledica vstaje v Krivošijah, je *vojaška stranka* dobila pomembno oporišče na hercegovski meji. Za državo neprijetni dogodki so zanj torej predstavljali priložnost, saj je s pomočjo Rodića, čigar južnoslovanski načrti niso bili velika skrivnost, pridobila precejšen vpliv na turški strani meje.

Z nadaljnjim ravnanjem Gabrijela Rodića se bomo še srečali, saj je imel podmaršal po imenovanju za vojaškega poveljnika in pozneje tudi za namestnika v Dalmaciji pomembno vlogo v dogodkih okrog Bosne in Hercegovine. Prav tako se bomo v nadaljevanju večkrat ustavili pri odnosu slovenske javnosti do dogodkov na jugovzhodu. Nekateri momenti, ki so se izrazili že pri ocenjevanju krivošijskega upora, se bodo tedaj pokazali še toliko jasneje. Ker je šlo v zaledju Boke Kotorske vendarle za upor zoper legalno avstrijsko oblast, so bila namreč leta 1869 stališča še nekoliko rezervirana. Kljub temu je bilo iz pisanja časnikov jasno, da so bili Slovenci vstajnikom razmeroma naklonjeni in da so krivdo za upor pripisovali predvsem napačni politiki dunajske vlade in lokalnih uradnikov v Dalmaciji.⁴⁹³ Poleg tega ni manjkalo pikrih besed na račun neuspehov vojske. *Slovenski narod* se je novembra 1869 na primer norčeval iz uradnih pojasnil o vzrokih za armadne nerodnosti. V članku »Dalmatinski upor« je neznani duhoviti avtor zapisal:

'V zimskem vremenu ni mogoče manevrirati' – pravijo. Če vojno ministerstvo svojega koledarja ni založilo, ... moralo je vedeti, da po jeseni vselej nastopi zima. Zimski izgovor nas torej ne more ogreti. Isto tako je z izgovorom, da je zaradi gorskega površja težko bojevati se in da domači uporniki svoje kraje bolje poznajo, kakor naš generalštab. Dalmacija je bila že od nekdaj taka, in če naše vojno ministerstvo tega še ni vedelo, naj bi bilo pozvedalo pri pruskem vojnem ministerstvu, kjer so tudi leta 1866 Česko bolje poznali, kakor naši voditelji. Če pa so deželo in prebivalce na Dunaji poznali, pa mislili, da bodo uporniki na odprtem bojišči svoje hrbe nastavljali armadi, ... potem so pač na Dunaji grešili nad morlaško pametjo ali pa – nad svojo!⁴⁹⁴

Še bolj so se iz vojakov delali norca v satiričnem *Brenclju*, kjer je izmišljeni vojak *Johan* v nekaj pismih popisoval dalmatinske boje ter si pošteno privoščil častnike in generale. *Johan* se je na primer navidezno čudil, kako da uporniki ne bežijo *kezar zapové naš general*, in bralce obvestil, da generala bolijo noge, saj ni navajen *tako hitrega rukzuga in laufa*.⁴⁹⁵ Takšna stališča poleg naklonjenosti *Morlakom* kažejo še odnos do takratne vlade in tudi do vojske na sploh. Omenil sem že, da ta iz različnih razlogov pri civilnem prebivalstvu ni bila posebno priljubljena. Zato nas ne more presenetiti, da so se pisci silno zabavali ob vojaških spodrs-ljajih. Prav tako je jasno, da so Slovenci nemškoliberalni vladi iz vsega srca privoščili vse nevšečnosti, ki si jih je bila nakopala v Boki Kotorski.

⁴⁹¹ Kos, *Die Politik Österreich-Ungarns*, 52.

⁴⁹² Kos, »Ein Plan österreichischer Militärs«, 418; Hauptmann, »General Rodić«, 67–69.

⁴⁹³ Petko Luković, »Slovenci i krivošijski ustanak 1869«, *Zgodovinski časopis* 19–20 (1965–66), 297–306.

⁴⁹⁴ »Dalmatinski upor«, *Slovenski narod*, 27.11.1869, 2.

⁴⁹⁵ »Iz Dalmacije«, *Brenclj* 1, št. 21 (1869), 1, 2.

Seveda je bilo ocenjevanje dogodkov na skrajnem jugovzhodu tudi pod močnim vplivom panslovanskega in predvsem južnoslovanskega čustvovanja. Takšna stališča, ki so se ob poznejših dogodkih še siloviteje razmahnila, so naznanjala težave v odnosih med južnimi Slovani in vojsko. Celo krajišniki so postali potencialni in – kakor se je pokazalo leta 1871 v Rakovici – dejanski uporniki. Odnos do države se je kazal tudi skozi naklonjenost krivošijskim vstajnikom, ki ni bila značilna le za mnoge Slovence, temveč za veliko južnih Slovanov v monarhiji.⁴⁹⁶ Hkrati so mnogi vojaki mirno razrešitev krivošijskega upora razumeli kot kapitulacijo in izgubo ugleda.⁴⁹⁷ Zaradi tega so naklonjenost vstajnikom najbrž razumeli kot, če sem nekoliko dramatičen, nož v hrbet. Čeprav v vojaških arhivih tistega časa ni zaznati, da bi se armada že kakorkoli ukvarjal z lojalnostjo Slovencev, se je vsekakor napovedoval bodoči razvoj, ko je jugoslovansko vprašanje postalo glavno strašilo delov vojaškega vrha. Ker so slovenski politiki s tem v zvezi marsikdaj zagovarjali vojski neljuba stališča, se je v armadnih krogih krepilo prepričanje o vprašljivosti njihove zvestobe. Vse skupaj je doseglo vrh v času 1. svetovne vojne, ko so častniki ugotovili, da so obe pomembni slovenski stranki ter inteligenca jugoslovansko, torej protidržavno usmerjeni.⁴⁹⁸ Vendar je bila do tja še dolga in vijugasta pot.

Ne smemo namreč pozabiti, da vojska ni bila monolitna in da je prenekateri častnik v posameznih vprašanjih zagovarjal poglede, ki so bili sorodni slovenskim. V armadi ni manjkalo niti zagovornikov zavezništva z Rusi niti južnim Slovanom naklonjenih častnikov. Stališča Gabrijele Rodiča o vzrokih za vstajo v Krivošijah in o primernih načinih njene pomiritve so bila nedvomno bliže slovenskim kakor tistim, ki so jih zagovarjali liberalni ministri na Dunaju. Podobno velja za podmaršala Antona Mollinaryja, poveljujočega generala v Zagrebu, ki med drugim ni podpiral le zasedbe Bosne in Hercegovine, temveč kar prodor do Soluna.⁴⁹⁹ Slovensko javnost je v letu 1875 s svojimi pogledi na zunanjepolitični položaj razveselil nadvojvoda Janez Salvator (poznejši Johann Orth). V anonimno izdani brošuri *Betrachtungen über die Organisation der Oesterreichischen Artillerie* je zelo kritično ocenil stanje avstrijskega topništva in predlagal številne ukrepe za izboljšanje položaja. V poglavju o trdnjavskem topništvu je na nekaj straneh razložil tudi svoje poglede na avstrijsko politiko zavezništev. Ugotovil je, da so se odnosi

⁴⁹⁶ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 86–89; isti, »The Struggle over the Dissolution of the Croatian Military Border, 1850–1871«, *Slavic Review* 23 (1964), 66–78; isti, »The Croatian Military Border and the Rise of Yugoslav Nationalism«, *The Slavonic and East European Review* 43, št. 100 (1964), 44–45. Rothenberg na navedenih mestih med drugim ponavlja staro tezo, da je Franc Jožef prav zaradi Kvaternikovega upora opustil misel na spravo s Čehi in odpustil ministrskega predsednika Karla Hohenwarta. Vendar je nikoli jasno razdelano tezo po moje prepričljivo zavrnil hrvaški zgodovinar Jaroslav Šidak, »Značenje rakovičke bune u avstrijskoj politici 1871«, v *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest : Rasprave i članci, 2 (Zagreb, 1973), 359–377.

⁴⁹⁷ Glaise-Horstenau, *Das Leben des Generalstabschefs*, 157.

⁴⁹⁸ *Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz* ([Maribor], 1916). O okoliščinah nastanka tega spisa: Rok Stergar, »Politični cilji slovenske inteligence': Nekaj drobcev o vohunih in vojakih«, *Zgodovina za vse* 5, št. 1 (1998), 21–29.

⁴⁹⁹ Anton Freiherr v. Mollinary, *Sechszundvierzig Jahre im österreichisch-ungarischen Heere, 1833–1879*, 2 zv. (Zürich, 1905), zv. 2, 287.

med Rusijo in Avstro-Ogrsko v zadnjem času na srečo izboljšali in da zato utrditev severovzhodne meje ni več potrebna. Ocenil je, da je zavezništvo z Rusijo takorekoč edina in najboljša možnost za *srečno prihodnost monarhije*. Hkrati je navijal za obsežno utrditev meje s Prusijo, ki je po njegovem mnenju predstavljala največjo grožnjo obstoju avstrijske države.⁵⁰⁰ Slovenski časopisi so spisu nadvojvode posvetili nekaj kratkih, avtorjevim tezam naklonjenihotic. *Slovenec* je še slabo leto po izidu knjižice kot prvo novico »Političnega pregleda« objavil vest, da je bil nadvojvoda, ki je bil poprej zaradi brošure kazensko premeščen k pehoti, imenovan za poveljnika nekega topniškega polka. Ob tem so bralce spomnili, da je Janez Salvator s svojimi zamislimi »dregnil v sršenovo gnjezdo domačih in vnanjih prusakov«.⁵⁰¹ V *Slovenskem narodu* pa so leta 1878 ravno zaradi nadvojvodovih stališč upali, da je njegovo imenovanje za enega izmed poveljnikov enot, ki naj bi zasedle Bosno in Hercegovino, za Slovane obetavno.⁵⁰²

Zaradi podobnega, čeprav pred javnostjo bolj skritega, zavzemanja za sodelovanje z Rusi in zadržanosti glede zavezništva z Nemčijo je nadvojvoda Albrecht, prvi vojak monarhije, v začetku sedemdesetih let prišel v konflikt z novim zunanjim ministrom, grofom Andrásyjem. Pri tem je Albrechtu nepričakovano sekundiral njegov veliki nasprotnik, minister Kuhn. Še ob koncu leta 1875 je Albrecht na obisku v Sankt Peterburgu nagovarjal carja, naj podpre avstrijsko-rusko zavezništvo, ki bi bilo usmerjeno zoper Nemce, vendar ruski vladar ni bil navdušen. Kljub temu je avstrijski generalštab v začetku leta 1876 pripravil zadnji načrt za napad na Nemčijo.⁵⁰³ Kuhn in nadvojvoda se še vedno nista mogla povsem sprijazniti s spremenjeno politiko zavezništva. Andrásy, ki je novembra 1871 zamenjal Friedricha Beusta, je namreč do konca izpeljal preobrat v avstrijski zunanji politiki. Sklenil je zavezništvo z Nemčijo in pokopal načrte o revanši za leto 1866.⁵⁰⁴

Glede na to, da Slovencem rusofilstvo ni bilo tuje, so jim bila stališča nadvojvode zanesljivo navdse blizu. V *Slovincu* ob njegovi štiridesetletnici službovanja (leta 1877) niso pozabili poudariti, da nadvojvoda *prave rodoljube avstrijske* navdaja z zaupanjem, saj je pristaš sporazuma z Rusijo in človek, ki mu zaupa ruski dvor. V

⁵⁰⁰ [Janez Salvator, nadvojvoda], *Betrachtungen über die Organisation der Oesterreichischen Artillerie* (Wien, 1875), 51–60. Gl. še: Glaise-Horstenau, *Das Leben des Generalstabschefs*, 176.

Nadvojvoda Janez Salvator (25.11.1852–20./21.7.1890 [izginil]), sin toskanskega velikega vojvode Leopolda II., je v vojsko vstopil 1865, od leta 1867 je služil pri artileriji. Zaradi brošure je prišel v oster konflikt s cesarjem in nadvojvodo Albrechtom ter bil kazensko premeščen. Pozneje je sodeloval pri okupaciji BiH. Liberalno usmerjeni nadvojvoda je veliko (anonimno) publiciral, med drugim je napisal libreto za balet *Die Assasinen*, in bil med pobudniki ter avtorji serije *Die österreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild*. Zaradi vmešavanja v bolgarsko krizo, 1886 je bil kandidat za krono, je izgubil zaupanje dinastije in je leta 1889 zaprosil za odpust iz družine. Kot kapitan Johann Orth je leta 1890 izplul proti J. Ameriki, toda že na prvi plovi je njegova ladja izginila. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, s.v. »Orth Johann«.

⁵⁰¹ *Slovenec*, 4.1.1876, 2.

⁵⁰² *Slovenski narod*, 27.7.1878, 2.

⁵⁰³ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 89, 93, 94. O Albrechtovem odnosu do Rusije: Allmayer-Beck, *Der stumme Reiter*, 239–243.

⁵⁰⁴ Obširen opis preobrata ima: Lutz, *Österreich-Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches*, 342–483.

Narodu so Albrechta prav tako označili za prijatelja avstrijskih Slovanov in Rusije ter ocenili, da je armada, ki ji poveljuje, še polna *pravega avstrijskega duha* in ni okužena s *prusijskim*.⁵⁰⁵ Bolj dvomljivo pa je, ali bi se Albrecht strinjal z vsemi oblikami slovenskega navduševanja nad Rusijo. Pravzaprav smo lahko prepričani, da zagotovo ne bi delil navdušenja *Slovenskega naroda* nad krepitvijo ruske vojske. Veselje nad trimiljonsko rusko armado in močno Rusijo, ki bo opora – »če prav le *moralična*« – avstrijskim Slovanom, gotovo ni krepilo prepričanja v lojalnost Slovencev niti pri Rusiji naklonjenemu Habsburžanu.⁵⁰⁶

Podobne dvome so zanesljivo zbudala stališča, ki so v slovenskih časnikih prevladovala po začetku vstaje v Hercegovini in Bosni. Še leto pred njenim začetkom je *Slovenec* sicer pisal o domnevnih avstrijskih načrtih za vojno s Turki in pri tem navijal za avstrijsko zasedbo obeh provinc. Dopisnik iz Karlovca je upal, da bo *azijaška druhal* pregnana iz Evrope, neznani uvodničar pa je bil prepričan, da je potrebno Turkom vrniti za »vse muke, ropanje, morije in požiganja, koje so prestali naši pradedi na slovenskih tleh pred turškimi divjaki«, in da bi Avstrija morala začeti boj z *dušmaninom*.⁵⁰⁷ Toda ko se je vstaja začela in ko Avstro-Ogrska ni pokazala pričakovanega entuziazma, je v slovenskih časnikih prevladala podpora pripojitvi obeh upornih provinc Srbiji in Črni gori, kar je bilo v popolnem nasprotju z avstrijsko politiko. A k slovenskim pogledom na upor se bomo še vrnili. Pred tem moramo na kratko pogledati razvoj, ki je pripeljal do spopadov, in tudi vlogo, ki jo je avstrijska vojska v začetku igrala pri podpihovanju nezadovoljstva bosanskih in hercegovskih kristjanov.

8.3 Vstaja v Bosni in Hercegovini, Avstrija in Slovenci

Glavni vzrok upora krščanskega prebivalstva je bilo socialno nezadovoljstvo, predvsem vse večja obremenitev kmečkega prebivalstva. Zgodovinar Milorad Ekmečić je v svoji monografiji o vstaji poudaril, da se je začela kot kmečki upor. Brez vpliva sicer ni bila niti tradicija različnih tajnih srbskih nacionalnih organizacij, a ključni povod so bile težave okrog zakupa desetine.⁵⁰⁸ Kljub temu nikakor ne smemo podceniti deleža avstrijske vojaške ekspanzionistične stranke, ki so jo posebljali Beck, Rodić, Mollinary in pribočnik Franca Jožefa, generalmajor baron Friedrich von Mondel, pri podpihovanju nemira. Mollinary in predvsem Rodić sta bila v stalnem stiku z Beckom, ki je bil takoj obveščen o zaostrovanju položaja čez turško mejo. Od leta 1873 so jo prestopale vse večje skupine krščanskih beguncev, kar je zunanjega ministra Andrásyja prisililo k dopisovanju s turško vlado, vojake po spodbudilo k povečani propagandi v Bosni in Hercegovini. Vanjo je bila vključena predvsem katoliška duhovščina, ki je v Avstriji videla tradicionalnega

⁵⁰⁵ *Slovenec*, 19.4.1877, 3; »Kako Avstrija v tej vojski?«, *Slovenski narod*, 19.4.1877, 1.

⁵⁰⁶ »Ruska vojska«, *Slovenski narod*, 31.1.1874, 1.

⁵⁰⁷ *Slovenec*, 18.7.1874, 3; »Na Balkanu se bliska«, *Slovenec*, 27.8.1874, 1.

⁵⁰⁸ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni : 1875–1878* (Sarajevo, 1960), 11–75. Podrobneje: isti, »Početak bosanskog ustanka 1875 godine«, *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 6 (1954), 267–305.

zaščitnika.⁵⁰⁹ Po znamenitem podgoriškem incidentu je Gabrijel Rodić na Dunaj sporočil, da se Črnogorci pripravljajo na vojno in da slovanski Dalmatinci pričakujejo avstrijsko intervencijo. Beck je takoj začel pripravljati dokumentacijo za premestitev častnikov z ustreznim jezikovnim znanjem in dodatnih enot v Dalmacijo, čeprav je Andrassy zahteval umiritev strasti. Ob koncu januarja 1875 sta se pod cesarjevim vodstvom sestala vojaški in diplomatski vrh monarhije ter sicer sklenila podpreti turška prizadevanja za umiritev položaja, a hkrati naročila vojakom, naj pripravijo načrte za okupacijo, če Turkom ne bi uspelo in bi se njihova oblast nad obema provincama zrušila.⁵¹⁰ Med drugim so s tem v zvezi sklenili, da avstrijske konzulate v Bosni in Hercegovini okrepijo z generalštabnimi častniki, ki so dobili nalogo spremljati premike turške vojske in vojaško pripravljenost.

Becku, Mondelu in Rodiću to ni zadostovalo in zato so začeli pripravljati cesarjev obisk Dalmacije. Anton Mollinary, ki je za načrt zvedel šele pozneje, v svojih spominih omenja, da so se na njegovo pripombo o provokativnosti obiska (*»Dann brennt's!«*) zarotniki odzvali le s skrivnostno zadovoljnimi nasmeški.⁵¹¹ Očitno so upali, da bo cesarjevo potovanje prepričalo prebivalce na drugi strani meje, da monarhija stoji za njimi in da je čas primeren za akcijo. Namera je popolnoma uspela, čeprav cesarjevemu obisku ne smemo pripisati vseh zaslug za začetek vstaje. Vsekakor se je le dva tedna po vrnitvi Franca Jožefa na Dunaj začel upor v okolici Gabele v zahodni Hercegovini; na začetku se je del vstajnikov boril pod črno-rumenimi zastavami, vzklikali pa so *hrvaškemu kralju*, Francu Jožefu.⁵¹² Nekateri hercegovski župniki so bili v stalnem pisnem stiku z dalmatinskim namestnikom, generalom Rodićem, in eden izmed njih mu je nekaj dni po začetku vstaje pisal: *»Barjak Austrije pred nama je!«* Poleg tega so avstrijski častniki delovali med krščanskim prebivalstvom Hercegovine in ga spodbujali k upor.⁵¹³ Vendar je avstrijska zunanja politika ostala previdna. Andrassy je pred evropskimi silami želel ohraniti vtis, da je monarhija nevtralna, in pripraviti teren za zasedbo turškega ozemlja z mednarodnim soglasjem. Skupaj z Rusi so avstro-ogrski politiki srbskemu knezu med obiskom na Dunaju svetovali, naj se v upor ne vmešava. Poleg tega so sklenili pritisniti na turško vlado in jo prisiliti k reformam, ki naj bi pomirile nemirno prebivalstvo.⁵¹⁴

Beck, Rodić in Mollinary pa znova niso bili pripravljani čakati na ugodne mednarodne okoliščine, temveč so se lotili različnih podjetij, s katerimi so želeli pospešiti razvoj položaja. Oba lokalna poveljnika sta meje odprla za begunce, saj je Beck

⁵⁰⁹ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 92.

⁵¹⁰ Kos, *Die Politik Österreich-Ungarns*, 69–97; Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 62, 63; Suppan, *»Aussen- und militärpolitische Strategie«*, 162–169. V celoti je bil zapisnik konference objavljen v: Milo Vukčević, *»O politici grofa Andrašija prema našem narodu uoči istočne krize«*, *Glasnik istorikog društva u Novom Sadu* 6 (1933), 389–398.

⁵¹¹ Mollinary, *Sechsvierzig Jahre*, zv. 2, 281, 282.

⁵¹² Dragutin Pavličević, *»Odjek bosanskog ustanka (1875–1878) u sjevernoj Hrvatskoj«*, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 4 (1974), 129, 130; Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 92; Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 63, 64.

⁵¹³ Andrija Nikić, *»Hercegovački ustanak u svjetlu novih izvora«*, v *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini*, zv. 2, 324–328 (cit. na s. 326).

⁵¹⁴ Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 119–138.

upal, da bo finančni pritisk Avstro-Ogrsko spodbudil k posredovanju. Rodić je poleg tega dovolil, da so uporniki prihajali na avstrijsko stran meje, tam počivali in se oskrbovali, čeprav je zaradi zelo očitnega čezmejnega sodelovanja upornikov in prebivalcev dalmatinskega zaledja na Dunaju večkrat protestirala turška vlada.⁵¹⁵ Poskrbel je še, da so dobili več tisoč odpisanih avstrijskih pušk in nekaj milijonov kosov streliva.⁵¹⁶ Fran Šuklje je v svojih spominih omenil pogovor s francoskim prostovoljcem, ki je ljubljanski družbi razlagal, kako so čez mejo podnevi in ob mižanju avstrijskih uradnikov vozili vozove s strelivom.⁵¹⁷ Podpiranje upornikov se je končalo šele v začetku leta 1876 po Andrassyjevem posredovanju in direktnem cesarjevem ukazu.⁵¹⁸ Dodati pa je treba, da je bilo nasprotje med vojaško stranko in zunanjim ministrstvom manjše, kot se zdi na prvi pogled. Rodić je v avgustu leta 1875 od Andrassyja dobil navodila, naj prepreči avstrijskim državljanom, ki odhajajo na pomoč upornikom, prehod državne meje in poskrbi, da bodo uporniki, ki se zatečejo na avstrijsko stran, razoroženi in internirani. Hkrati pa je minister naročil, da ni treba preprečiti vseh prehodov meje, temveč le paziti, da se vse skupaj ne bi dogajalo sredi belega dne in v večjih skupinah, saj bi sicer trpel videz nevtralnosti. S tem je generalu dal vedeti, da je važen predvsem vtis, ne pa dejansko stanje. Podobna navodila sta v istem času dobila še general Mollinary in hrvaški ban Ivan Mažuranić.⁵¹⁹

O zakulisnem dogajanju slovenska javnost seveda ni dosti vedela, tako da so Slovenci položaj presojali po stališčih, ki so jih posamezni akterji javno razglašali. Slovenski časniki, ki so od petdesetih let bolj in bolj spremljali dogodke na Balkanu, so se od začetka vstaje postavili na stran vstajnikov. Razvoj dogodkov so budno spremljali in sprva kljub naklonjenosti upornikom dvomili v njihov uspeh. Zaradi tega so kritično ocenjevali ravnanje Srbije in Črne gore, ki bi po mnenju slovenskih častnikarjev morali podpreti upornike ter zagotoviti zmago nad Turki. Podobne pripombe so namenjali tudi Rusiji, ki naj bi bila ravno tako premalo naklonjena upornikom.

Razumljivo je torej, da Slovenci niso kazali razumevanja za avstrijsko nevtralnost. Vrstili so se pozivi k aktivni podpori krščanskim vstajnikom v Bosni in Hercegovini, saj je bila prikrita pomoč s strani Rodića in Mollinaryja večini neznana. Glavna tarča polemik so bili domnevni ali resnični *turkofili* – vladajoči liberalci in Madžari z Gyulo Andrassyjem na čelu. Nenaklonjeno so bili sprejeti vsi poskusi avstrijske diplomacije, da bi od Turkov izsilila reforme. Večina je v začetnem

⁵¹⁵ Julije Grabovac, *Dalmacija u oslobodilačkom pokretu hercegovačko-bosanske raje (1875–1878)*, Biblioteka znanstvenih djela, 51, ur. Ivan Mimica (Split, 1991), 47–73 in passim.

⁵¹⁶ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 65; Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 93.

⁵¹⁷ Šuklje, *Iz mojih spominov*, zv. 1, 108, 109.

⁵¹⁸ Horst Haselsteiner, »Andrassy's Pazifizierungsversuch im Februar/März 1876«, v *Međunarodni naučni skup povodom 100–godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini*, zv. 1, 187–201 (ponatis v: Haselsteiner, *Bosnien-Hercegovina*, 31–48). V članku so v celoti objavljena Andrassyjeva navodila Rodiću in Mollinaryju iz leta 1876.

⁵¹⁹ Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 121, 122; Pavličević, »Odjek bosanskog ustanka«, 162 (o Mollinaryju in Mažuraniću). Andrassyjevo navodilo, da izvoza orožja čez mejo ni potrebno preprečiti, temveč je treba le paziti, da ne bodo izdani ustrežni papirji, citira: Grabovac, *Dalmacija u oslobodilačkom pokretu*, 72 (v op. 20).

obdobju vstaje podpirala zlasti priključitev obeh provinc Srbiji in Črni gori.⁵²⁰ Kot je že pred desetletji ugotovil Vasilij Melik, so na oblikovanje slovenskih stališč vplivali tradicija protiturških bojev, domača politična situacija, slovansko navdušenje, predvsem pa občutek, da se na balkanskih bojiščih odloča tudi o slovenski usodi.⁵²¹

Cislajtanske oblasti so razvoj položaja na Slovenskem spremljale z veliko zaskrbljenostjo in večkrat posegle po (sicer relativno blagih) represivnih ukrepih. Zlasti so bili na udaru časniki, saj je bilo zaplenjenih precej člankov, urednik *Slovenskega naroda*, Josip Jurčič, pa se je znašel celo pred sodiščem.⁵²² Kranjsko deželno predsedstvo je prepovedalo zbiranje prispevkov za vstajnike, kar pa pošiljanja denarja, obleke, obutve in sanitetnega materiala ni ustavilo. Pozneje, čez nekaj mesecev, je predsedstvo svojo prepoved umaknilo in v Ljubljani je bil oblikovan podporni odbor. Prispevke za upornike so zbirali še v drugih slovenskih krajih in odbor je bil ustanovljen tudi v Trstu.⁵²³

Za nas je zlasti zanimivo pošiljanje prostovoljcev ter vojaškega materiala, česar so se ravno tako lotili nekateri Slovenci. Pomembni predstavniki liberalnega tabora – predvsem Josip Jurčič in Josip Vošnjak – so bili v stiku z odbori na Hrvaškem in so prek Zagreba in Trsta v Bosno oziroma Hercegovino pošiljali Slovence in druge, ki so se odšli bojevat na strani upornikov. Prek Zagreba so v severno Bosno skrivaj poslali tudi nekaj sodov smodnika in kosov orožja.⁵²⁴ Slovenska podpora nikakor ni bila nepomembna, saj je bila vstaja v Bosni, ki se ni nikoli razmahnila tako kot v Hercegovini, usodno odvisna od pomoči, ki je prihajala čez mejo.⁵²⁵ Pri tem so bili sicer zlasti dejavni Hrvati in hrvaški Srbi, a slovensko sodelovanje je bilo gotovo dobrodošlo. Nenazadnje je bil Miroslav Hubmajer, najznamenitejši slovenski prostovoljec, nekaj mesecev celo poveljnik vseh vstajniških sil v severni Bosni. Na shodu v Jamnici je bil za poveljnika imenovan, ko je premagal protikandidata, poznejšega srbskega in jugoslovanskega kralja Petra Karadjordjevića.⁵²⁶

Na različnih bojiščih se je borilo še nekaj deset slovenskih prostovoljcev, v uporu pa je med drugimi sodeloval že omenjeni Jan Zdeněk Veselý, nekdanji telovadni učitelj *Ljubljanskega Sokola*.⁵²⁷ Posamezniki so pozneje pisali celo o nekakšnih poskusih organiziranja posebne slovenske enote, ki naj bi jo Slovenci poslali v

⁵²⁰ Luković, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni*, 20–109.

⁵²¹ Vasilij Melik, »Spremembe na Slovenskem in v Cislitvaniji v zvezi z dogodki na Balkanu«, v *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini*, zv. 2, 56.

⁵²² Luković, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni*, 84–92.

⁵²³ Luković, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni*, 123–145.

⁵²⁴ Luković, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni*, 140–143, 146–154; Vošnjak, *Moji spomini*, 508–512.

⁵²⁵ Pavličević, »Odjek bosanskog ustanka«, 123.

⁵²⁶ O Hubmajerju in njegovem bojevanju v Hercegovini, Bosni in pozneje Srbiji: Luković, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni*, 154–168, 184–203, 219–222 in passim; Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 154–163.

Miroslav Hubmajer (3.1.1851–1.3.1910) se je rodil v Ljubljani, kjer se je izučil za stavca. Pozneje je služboval v tujini in pred odhodom v Hercegovino pri *Narodni tiskarni*. Vojaške izkušnje si je pridobil pri avstrijskem topništvu, v Hercegovini in nato v Bosni pa se je uveljavil kot uspešen in pogumen poveljnik. Sodeloval je tudi v srbsko-turški vojni. *Slovenski biografski leksikon*, s.v. »Hubmajer Miroslav«.

⁵²⁷ *Slovenski biografski leksikon*, s.v. »Veselý Jan Zdeněk«.

Hercegovino. Čeprav bi bila takšna poteza za nas silno zanimiva, se zdi, da je imel Petko Luković prav, ko je ugotovil, da je šlo le za podtikanje glasila ljubljanskih ustavovercev.⁵²⁸ Slovenci so navsezadnje živeli v pokrajinah, kjer politične oblasti vstajnikom in njihovim pomočnikom od vsega začetka niso bile posebno naklonjene. Podoben podvig bi bil morebiti mogoč v navezi z vojaško stranko, a njeni predstavniki so delovali drugje. Poleg tega so organiziranje podobnih formacij v najboljšem primeru tolerirali (vsaj do začetka leta 1876), niso pa ga aktivno spodbujali. Vsekakor moram dopustiti možnost, da so vojaki vedeli za slovensko ilegalno delovanje in da so ga dobrohotno dovoljevali, kar si glede na zapisano lahko predstavljam, a v arhivih s tem v zvezi zaenkrat nisem odkril ničesar. Zato je precej verjetneje, da so bili Slovenci in njihovi sodi smodnika premalo pomemben dejavnik, da bi ga vojaška stranka v svojih kalkulacijah resno upoštevala.

Zagotovo pa so možnosti sodelovanja za nekaj časa izginile, ko je junija 1876 v vojno s Turki vstopila Srbija in so se Slovenci večinoma, čeprav včasih nekoliko med vrsticami, postavili na njeno stran. Ob tem je predvsem *Slovenski narod* zopet nekajkrat zagovarjal srbsko priključitev upornih provinc. Poleg tega je Josip Vošnjak novembra 1876 taisto možnost zagovarjal v dunajskem parlamentu, čeprav ni nasprotoval niti avstrijski zasedbi, ki pa bi morala biti rezultat sporazuma z Rusijo.⁵²⁹ Z navduševanjem nad Srbijo in zlasti z navijanjem za srbsko zasedbo Bosne in Hercegovine so se Slovenci, kar se tiče avstrijske vojske in zunanje politike, znašli na napačnem bregu. Uresničitev takšnega scenarija je namreč za uradno Avstrijo predstavljala najslabšo možnost. Zaradi tega so generali že pred srbsko-črnogorsko napovedjo vojne začeli na turško mejo premeščati enote, ki naj bi zaustavile Srbe in Črnogorce v primeru njihovega prodora v Bosno.⁵³⁰ Ampak vojna med kneževinama in Turčijo se je odvila v nasprotju z večinskimi pričakovanji. Turška vojska je premagala Srbe in jih do novembra prisilila v sklenitev premirja, ki mu je sledil podpis miru v februarju leta 1877.

Srbski poraz in rusko-avstrijski dogovor o razdelitvi interesnih območij na Balkanu (Reichstadt, 8.7.1876) sta močno spremenila slovenske poglede na prihodnost Bosne in Hercegovine. Delna ali popolna avstrijska zasedba obeh pokrajin je znova pridobila veliko pristašev. Pri tem so v katoliškem taboru našli tudi verske argumente za avstrijsko akcijo. Ugibali so, da so *mohamedanski Slovani* bolj kakor Srbiji naklonjeni Avstriji, in upali, da bodo opustili svojo *krivo vero* ter prestopili v katolicizem.⁵³¹ Nasploh se je v časnikih pojavila vrsta različnih, bolj ali manj stvarnih mnenj. Neznani pisec je zagovarjal celo priključitev vsega balkanskega polotoka z izjemo Peloponeza. V prid svoji tezi je navedel kup gospodarskih, strateških

⁵²⁸ Luković, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni*, 156, 157.

⁵²⁹ Vošnjak sicer v spominih pravi, da so Slovenci v državnem zboru podprli avstrijsko zasedbo in da je on sam v *nekem govoru* zaradi tega napadel zunanjega ministra. V resnici je Andrásyja napadel leta 1878, ko je ta zahteval znamenitih 60 milijonov fl., ki naj bi služili, kar je bilo kljub splošni utemeljitvi povsem jasno, za priprave na morebitni spopad z Rusi. Vošnjak in Herman sta v svojih odmevnih govorih temu nasprotovala, prvi je zunanjo politiko označil za *pustolovsko* in *cigansko*. Vošnjak, *Moji spomini*, 508; Vasilij Melik, »Josip Vošnjak in njegovi spomini«, prav tam, 656, 657.

⁵³⁰ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 67.

⁵³¹ »Zasedenje Bosne«, *Slovenec*, 12.3.1878, 1.

in narodnostnih argumentov; mednje je sodila okrepitev vojaške moči monarhije, ki bi pridobila *vztrajne in pogumne* Bosance, Hercegovce in Srbe ter *nezaslišano hrabre* črnogorske sokole.⁵³²

Hkrati z razmišljanji o avstrijski zasedbi Bosne in Hercegovine so se začele pojavljati zamisli o priključitvi novih pridobitev Hrvaški. Nekateri so idejo dopolnili z oblikovanjem *ilirske* enote monarhije, ki naj bi ji poleg povečane Hrvaške in Dalmacije pripadle tudi slovenske dežele, pozneje pa še srbska kneževina.⁵³³ Podobni predlogi so se pojavljali na Hrvaškem, kjer je narodnjaški politik Josip Miškatović razmišljal o federalizaciji monarhije. Po njegovem predlogu naj bi južno-slovanska in druge enote dobile takšno avtonomijo, kot jo je do tedaj imela Hrvaška.⁵³⁴ To bi med drugim pomenilo, da bi imele vse federalne enote napol samostojno domobranstvo z lastnim poveljevalnim jezikom.

Zanimivo je, da se je v enem izmed slovenskih pisanj leta 1877 mimogrede pojavila takšna misel. Neznani *Slovenčev* pisec je v članku »Vedno ista pesem« polemiziral s *Schulzeitung* in pri tem dokazoval, da učenje nemščine za Slovence ni neogibna potreba. Med drugim je zavrnil nujnost znanja nemškega jezika zaradi služenja vojske, saj naj bi ob federalistični preureditvi monarhije ne bilo več samoumevno, da bo »nemški [poveljevalni] jezik tudi še mogoč pri vseh različnih polkih«. ⁵³⁵ Mislim, da bi citirano lahko razumeli kot napoved razdelitve vojske na federalne oziroma narodne enote. Vendar je hkrati res, da je v tem primeru šlo za polemično misel in ne za izdelan koncept ali celo politično programsko zahtevo. Omembo si zasluži zlasti kot potrditev teze, da je bila zamisel nekakšne delne slovenske (ali morda že *ilirske*, jugoslovanske) vojske mnogokrat prisotna v razmišljanjih o slovenski enoti v monarhiji. Ne vedno, nikoli na prvem mestu, a pogosto nekje v ozadju. Navedeni stavek lahko torej zaenkrat postavim na konec (silno zavite) črte Toman-dunajski program-Južni Sokol. V vseh teh primerih so se namreč z različno intenzivnostjo in jasnostjo pojavljale ideje ter celo zahteve po slovenskem poveljevalnem (!) jeziku ali slovenskem domobranstvu. Seveda so si omenjeni dogodki le sledili v časovnem zaporedju, nikakor pa niso predstavljali programske kontinuitete. Njihova vsebina je bila podobna, a so imeli različne avtorje, različen pomen in različen odmev.

Morda so bila podobna razmišljanja tudi v ozadju člančiča, ki ga je nekako v istem času objavil *Slovenski narod*. V njem je graški dopisnik poročal o velikem številu zavednih Slovencev, ki naj bi jih srečal v kadetnicah. Ob tem je dodal, da bodo zaradi tega slovenski polki in bataljoni v kratkem imeli dovolj zavednih

⁵³² Kr, »Naši avstrijski interesi na jugu«, *Slovenski narod*, 2.2.1878, 1, 2.

⁵³³ Luković, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni*, 265–282, 297–300; Vasilij Melik, »Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja«, *Zgodovinski časopis* 28 (1974), 276. Sicer menim, da je Lukovićeva interpretacija slovenskih časnikov včasih malce drzna in da je v posameznih primerih videl nekoliko več južnoslovanskega navdušenja, kot ga iz citiranih člankov razberem sam. Nedvomno pa je njegovo delo še vedno izredno uporabno in koristno.

⁵³⁴ Vera Ciliga, »Prilog poznavanju hrvatsko-slovenskih odnosa potkraj šezdesetih godina XIX stoljeća«, *Historijski zbornik* 23–24 (1970–71), 115.

⁵³⁵ »Vedno ista pesem«, *Slovenec*, 6.2.1877, 2.

slovenskih častnikov.⁵³⁶ Čeprav torej ni izrecno govoril o slovenskem domobranstvu, je pisec očitno želel, da bi imele enote, v katerih je bila večina vojakov Slovencev, slovenske častnike. Tako bi se oblikovali povsem slovenski polki in bataljoni ter posledično (ne glede na formalno ureditev) slovenski kontingent skupne vojske. Možno pa je tudi, da avtor ni imel takšnih ambicij, temveč je želel le opozoriti na praktične prednosti povečanega deleža slovenskih častnikov. Ti so bili pač najbolje usposobljeni za slovensko urjenje domačih nabornikov.

Druga interpretacija se mi zdi celo verjetnejša, čeprav je prva s stališča moje raziskave nedvomno navidezno privlačnejša. A želim se izogniti preveč sugestivnemu razlaganju virov in nereflektiranemu iskanju zamisli o slovenski vojski. Potrebno je namreč znova poudariti, da sicer viri po moje nedvomno kažejo vztrajno prisotnost takšnih idej v času po uvedbi dualizma, vendar hkrati prav tako pričajo o njihovi istočasni odsotnosti pri velikem delu javnosti. Zaradi iskrenega prepričanja ali zaradi političnega prilagajanja trenutnim danostim so mnogi Slovenci v svojih razmišljanjih o želeni organizaciji države vojaške kompetence brez debate prepuščali centru. Lep sočasen primer je serija člankov o federalni preureditvi avstrijske monarhije; izhajali so leta 1875 v goriški *Soči*. V njih je avtor utemeljeval potrebo po federalizaciji države in predstavil svoje videnje tako preurejene Avstrije. Precej natančno je med osrednjo vlado in posamezne enote razdelil pristojnosti, pri tem poudarjal slabe strani centralizacije, a vendar brez pomislekov zatrdil, da bo država še naprej potrebovala močno centralno oblast. Njej bi moralo biti podrejeno tudi celotno vojaštvo.⁵³⁷

Navedeni primer jasno kaže, da o slovenskem domobranstvu še zdaleč niso razmišljali vsi slovenski federalisti. Tako kot so se v obravnavanem obdobju vedno znova pojavljala razmišljanja o njem, so se vztrajno kazala tudi prepričanja o potrebnosti ene in enotne avstrijske armade. Stališča so se gibala v razponu od povsem enotnih oboroženih sil do lastnega domobranstva, medtem ko so na povsem avtonomno slovensko vojsko najbrž mislili le zelo redki. Zanimiva in povedna je seveda primerjava z Madžari, pri katerih so zahteve večinoma segale od ogrskega domobranstva, ki so ga že imeli, do popolne madžarske vojske v okviru avstro-ogrskih oboroženih sil, marsikdaj pa še dlje. Ampak čas je, da zaključim izlet in se vrnem k obravnavanju odmevov na bosansko-hercegovske boje.

Medtem ko so se razmišljanja o položaju Slovencev v vojski pojavljala le kot osamljeni prebliski, zasledimo v slovenskih časnikih v letih 1875–78 ogromno zelo bojevitega pisanja o vojni in vojskovanju. Nekateri so v vojni proti Turkom in v zavezništvu z Rusi videli celo nekakšno univerzalno zdravilo. *Slovenec*, ki je prednjačil v bojevitosti, je v avgustu in septembru leta 1877 na prvih straneh

⁵³⁶ »Iz Gradca«, *Slovenski narod*, 1.5.1878, 3, 4. Isti avtor je dobro leto prej objavil dolg poziv Slovincem, naj se odločijo za vpis v kadetnice in častniški poklic ter tako povečajo število narodno zavednih častnikov. Miljutin, »Kadetske šole in Slovenci«, *Slovenski narod*, 27.3.1877, 1, 2.

⁵³⁷ »Zato pa se ima centralni oblasti pustiti le toliko moči, kolikor je treba, da more izvrševati svoje potrebe in uzvišeno nalogo. Gledè na to mora se oblasti v središči pustiti vse vojaštvo na suhem in po morju, kakor je zdaj v rokah našega cesarja in skupnega zastopa.« »Federalizem s posebnim ozirom na Avstrijo«, *Soča : Glasilo slovenskega političnega društva goriškega za brambo narodnih pravic*, 16.12.1875, 1, 2.

objavljaj članek v nadaljevanjih z naslovom »Poguben mir«. V njem je neznani avtor zatrdil, da je sedanji mir največja nesreča Slovencev in Avstrije, saj je »*podoben stoječi vodi, v kateri se zaredi vsake vrste golazen in nesnaga*«. Ugotovil je, da si vsi želijo sprememb, četudi bi jih prinesla vojna, in dodal, da bo prav ta bistveno izboljšala položaj *zaničevanih in stiskanih narodov*. Želeni spopad je pisec videl na jugu in pričakoval je, da bo Avstrija stopila na rusko stran ter se spopadla z *ljutim Turkom*, sovražnikom »*vsakega naroda, vsake kulture sploh*«. ⁵³⁸

Omenjeni spis še zdaleč ni bil edini svoje vrste. V časnikih je, kot sem že večkrat omenil, vladalo precejšnje vojno navdušenje. Prav tako so mnogi pričakovali, da bosta vojna oziroma priključitev Bosne in Hercegovine prinesli ugoden notranje-političen preobrat. Skrajno sovražen odnos do Turkov seveda tudi ni bil redek. Že Vasilij Melik je ugotovil, da je bilo v slovenskih razglabljanjih o položaju na Balkanu mnogo naivnih, površnih, nestrpnih in, kot je zapisal, »*celo genocidnih idej*«. ⁵³⁹ Članek, ki sem ga izbral za primer, je posebno zanimiv zaradi izrazitega slavljenja vojne. Poglavitni razlog za takšno pisanje je bilo gotovo navdušenje nad bojem balkanskih in ruskih bratrancev. Občutek povezanosti, ki se je tudi sicer kazal v različnih oblikah panslovanskega čustvovanja, je v letih 1875-1878 Slovence prepričal, da so se trdno postavili na stran balkanskih Slovanov. Na to je pomembno vplivalo še upanje, da se na jugovzhodu odloča o slovenski prihodnosti. Vendar se po moje v članku kaže tudi misel, da je vojna koristna že sama po sebi. »Poguben mir« je na primer poln stavkov, ki jo primerjajo z naravnimi silami in ji pripisujejo zdravilno moč. Vojna je »*ploha, ki bo razprala usmradeno stoječo vodo*«, je *voda ali dež*, ki »*prežene smrad in ustanovi novo življenje*«. Prav tako je *nevihta ali hudo vreme*, ki s seboj morda prinese poplave, vetrolom in strele, toda po nevihti »*vročina neha, narava oživi ... , in kužne bolezni nehajo*«. Mir pa je *gnil* in v mirnem času se je marsikaj *usmradilo*. ⁵⁴⁰

V članku »Občudujte junaštvo!«, ki ga je na prvi strani ravno tako objavil *Slovenec*, je bil poudarek na povelečevanju moči in poguma. Anonimni avtor, ki ga je spodbudila neka bitka hercegovskih upornikov s Turki, je bralce spomnil, da je razvoj orožja in vojskovanja osebni pogum napravil skoraj nepotreben in da je *viteško junaštvo* postalo redko. Toda Hercegovci so v bitki ob Dugi pokazali *spartansko junaštvo*. Zlasti so se izkazali v boju s hladnim orožjem, z *nožem, handžarom*, kjer odločata »*neprestrašenost, telesna moč in pogum*«. Na koncu obsežnega članka je pisec sklenil, da je treba deželo junakov vzeti *gnili* Turčiji, iz katere *puhti smrad*, ter jo prepustiti »*junakom, ki bodo rodili zopet junake!*«. ⁵⁴¹ Brez dvoma je bilo piščevo razmišljanje pod velikim vplivom slovanskega čustvovanja, ampak spregledati ne moremo niti splošnega občudovanja bojevnikov, ki bodo z vojno očistili domovino

⁵³⁸ »Poguben mir«, *Slovenec*, 21.8.1877, 1, 2; 23.8.1877, 1; 25.8.1877, 1, 2; 1.9.1877, 1, 2; 6.9.1877, 2, 3; 11.9.1877, 1, 2; 15.9.1877, 1, 2. Zaradi dveh člankov iz serije (6.9. in 15.9.) je bil *Slovenec* zaplenjen.

⁵³⁹ Vasilij Melik, »Odmev dogodkov ob okupaciji Bosne in Hercegovine 1878. na Slovenskem«, v *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine : Posebna izdanja, 43 (Sarajevo, 1979), 245.

⁵⁴⁰ »Poguben mir«, *Slovenec*, 21.8.1877, 1; 23.8.1877, 1; 6.9.1877, 2.

⁵⁴¹ »Občudujte junaštvo!«, *Slovenec*, 9.5.1876, 1, 2.

gnilobe in smradu. Najbolj izrazito se je načelno vojno navdušenje izkazalo v kratkem članciču, ki ga je objavil *Slovenec* ob smrti znanega ameriškega lingvистa, publicista in mirovnika Elihuja Burritta (1810-1879), torej v kontekstu, ki s spopadi na Balkanu ni imel nobene povezave. Pokojnega so predstavili kot velikega zagovornika svetovnega miru, ki pa je nedosegljiv cilj. Nasprotno, so menili pri *Slovenecu*, vojna je celo zaželena, saj brez nje ne bi bilo napredka! Svojo misel pa so podkrepili z naslednjim primerom iz zgodovine:

*Kitajci ... so zaostali, ker so bili brez vojske, vsmradila se je vsa njih kultura, kakor stoječa voda. Po vojski se občna nramnost sčisti, kakor zrak po nevihti. Vojska ohrani narode čvrste, pogumne, odkritosrčne; dolg mir pa jih pomehkuži.*⁵⁴²

Opozoriti moram, da se razmišljanja te vrste v prejšnjih letih v slovenski publicistiki skoraj niso pojavljala. Nasprotno, zaznati je bilo mogoče zadržanost do vojske in vojskovanja ter zaskrbljenost za mir, ki – kakor priča na primer dopis iz Ljubljane iz maja 1878 – ni povsem izginila niti v času vojne na Balkanu.⁵⁴³ Med redke, bojevitejše izjeme je sodil Veselýjev, tudi sicer izstopajoči, *Južni Sokol* (gl. poglavje 6.4), ki je že v uvodnem programskem članku pisal o močnih in šibkih, o boju in borbah.⁵⁴⁴ Zdi se mi, da je bila večja pogostost pozitivnega ocenjevanja vojne in junakov deloma povezana s prodorom nekakšnega socialnega darvinizma med Slovence. Zelo jasno so se takšna prepričanja kazala v *Slovenčevem* uvodniku »Kako je z vojsko?«, kjer je komentator obžaloval neodločnost Evrope, ki ne posreduje v prid balkanskih kristjanov. Sklenil je, da se je Evropa postarala in spridila ter je obsojena na propad, saj nima več odločnosti, ki jo je kazala še v času križarskih vojn.⁵⁴⁵ Obenem je jasno, da sta bili politična situacija na Balkanu in v domovini gotovo poglobitvi razlog za vojno navdušenje. Toda sedaj na kratko skočimo še na Primorsko in nato dokončajmo začeto balkansko zgodbo.

8.4 Vmesna epizoda: bojeviti Primorci ali Slovenija kot protiitalijanska vojna krajina

V letu 1877 so domneve o tem, da bi priključitev Bosne in Hercegovine utegnili povzročiti reformo avstrijske države, spodbudile tudi obuditev programa zedinjene Slovenije. V tem okviru so zlasti na Primorskem mnogi poudarjali pomen te enote za obrambo Avstrije pred Italijo, kar seveda sodi v okvir naše teme. Takšne ideje nikakor niso bile nove. Tu in tam so jih Slovenci pa tudi dunajski listi omenjali že takoj po vojni z Italijo leta 1866 in v času taborskega gibanja. Takrat so Slovenci kot dokaz svoje primernosti za varovanje meje med drugim navajali občinske

⁵⁴² »† Elihu Burritt«, *Slovenec*, 13.3.1879, 4.

⁵⁴³ V članku se znova omenja zamisel o vseevropski federalni republiki, katere privrženec naj bi bil »menda tudi Garibaldi«. Glede na to gre verjetno za ideje ženevske *Mednarodne lige za mir in svobodo* (gl. poglavje 6.4). Pisec jih oceni kot dolgoročne, vendar klub temu izvedljive. »Iz Ljubljane«, *Slovenec*, 18.5.1878, 2, 3.

⁵⁴⁴ »Naš program«, *Južni Sokol*, 13.8.1871, 1.

⁵⁴⁵ »Kako je z vojsko?«, *Slovenec*, 6.2.1877, 1.

straže, ki so bile na Goriškem organizirane tik pred vojno in so štejele nekaj tisoč mož.⁵⁴⁶ In ko sta Luka Svetec in Valentin Zarnik neuspešno sestavljala resolucijo za zedinjeno Slovenijo, ki naj bi jo sprejel kranjski deželni zbor, je Zarnik menda na vsak način želel v utemeljitev pritakniti stavek: »Slovenija bode jez vedno rastočemu italijanizmu.«⁵⁴⁷

Avstrijske oblasti so bile za slovenske pobude seveda dojemljive zlasti, ko je bil položaj napet. Nazadnje so se podobne zamisli pojavile med 1. svetovno vojno, ko se je vojaški vrh po vstopu Italije v vojno na strani antante igral z mislijo o ustanovitvi nekakšne slovenske vojne krajine, ki naj bi predstavljala protiutež Madžarom in obrambni okop proti Italijanom. Toda nasprotovanje nekaterih Slovencev nenaklonjenih vojakov je poskrbelo za neuspešen zaključek te epizode.⁵⁴⁸

V letih 1876, 1877, 1878 in pozneje so tržaški in goriški Slovenci na različne načine razglašali svojo zvestobo Avstriji ter nasprotovanje iredentističnim simpatijam in ambicijam dela tamkajšnjih Italijanov. Takšno ravnanje je bilo reakcija na govornice o neposredni vojni nevarnosti na jugozahodni meji Avstro-Ogrske. Že oktobra 1876 je dopisnik *Slovenca* v poročilu o obisku generala Kuhna v Gorici in o govoricah o utrjevanju meje zapisal, da bi bila najboljša obramba – »najboljši in najtrdnjši živi nasip« – ustanovitev združene Slovenije.⁵⁴⁹ Vendar so bila časninarska opozorila na lojalnost Slovencev in nevarnost iredentizma sprva slabo sprejeta. Leta 1876 je bil zaplenjen uvodnik *Edinosti*, ki je govoril o Sloveniji kot živem jezu zoper Italijo.⁵⁵⁰ Enaka usoda je še avgusta 1877 doletela uvodni članek, v katerem je avtor kritiziral avstrijsko politiko do Slovencev ter zopet priporočal gradnjo jezu zoper Italijo – ustanovitev združene Slovenije.⁵⁵¹ Ščasoma pa se je odnos vlade spremenil. Novembra 1877 je tržaški deželni namestnik delegaciji društva *Edinost*, ki je prišla protestirat zoper iredentistične demonstracije v Italiji in izrazit slovensko lojalnost, zagotovil, da vlada to ceni.⁵⁵² V začetku leta 1878 je *Slovenski narod* že poročal o cesarjevi zahvali za izjavo in njegovi pohvali zvestih Slovencev. Hkrati je deželni namestnik vladi priporočil, naj jih podpre in uporabi kot protiutež Italijanom.⁵⁵³ Ko so se v javnosti pojavili domnevni načrti za prestavitev italijansko-avstrijske meje na Sočo, so oblasti organizirale podpisovanje izjav zvestobe med prizadetim slovenskim prebivalstvom. Poleg tega so dovolile tabore, katerih osrednje sporočilo je bilo ravno nasprotovanje italijanskim ozemeljskim

⁵⁴⁶ Andrej Gabršček, *Goriški Slovenci : Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice*, zv. 1, *Od leta 1830 do 1900* (Ljubljana, 1932), 87–130 passim.

⁵⁴⁷ Fran Levstik, »O šentpeterski zaupnici g. dr. Zarniku«, v *Zbrano delo*, zv. 9, 159.

⁵⁴⁸ Walter Lukan, »Zur Biographie von Janez Evangelist Krek (1865–1917)«, doktorska disertacija, 2 zv. (Universität Wien, 1984), zv. 1, 201–203; Janko Pleterški, *Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925 : Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma* (Ljubljana, 1998), 336–342; Rok Stergar, »Politična dejavnost avstro-ogrske armade na Slovenskem med 1. svetovno vojno : poskus pregleda«, (v tisku).

⁵⁴⁹ »Iz goriške okolice«, *Slovenec*, 19.10.1876, 3.

⁵⁵⁰ »Slovani in vlada v Trstu«, *Edinost*, 28.10.1876, 1 (zaplenjeno).

⁵⁵¹ »Avstrija, zakaj nisi zidala v suši jeza?«, *Edinost*, 11.8.1877, 1.

⁵⁵² »Poročilo«, *Edinost*, 24.11.1877, 3.

⁵⁵³ »Cesarjeva pohvala Slovencev«, *Slovenski narod*, 3.1.1878, 2; Branko Marušič, »Taborsko gibanje na Primorskem«, v *Primorski čas pretekli : Prispevki za zgodovino Primorske* (Koper, 1985), 89.

željam, med nastopajočimi pa so bili tudi visoki državni uradniki, ki so Slovencem marsikaj obljubljali.⁵⁵⁴ Na treh taborih, ki so že z okrasjem oznanjali slovensko avstrijstvo, je vladalo zelo bojevito razpoloženje. V Kojskem so celo streljali z možnarji, obrnjenimi seveda proti *pogoltni* Italiji.⁵⁵⁵

V časnikarskih razpravah so obrambo Avstrije pred sosedi navajali kot glavni razlog za ustanovitev združene Slovenije. Uvodničar *Edinosti* je novo deželo primerjal z Vojno krajino, Slovence pa s Krajišniki.⁵⁵⁶ Tržaški dopisnik *Slovenskega naroda* je menil, da bi bila slovenska kronovina *živa trdnjava*, goriški dopisnik tega lista je vlado pozival, naj podpre zveste Slovence, ter zagotavljal: »Orožja nam dajte, pa naše svete narodne pravice, in stali bomo kot tisočletni hrast, braneči svojo in naših skupno domovino!«⁵⁵⁷ Pesniško razpoloženi dopisnik iz Škednja pa je fantaziral o braniteljih domovine in pozival Primorce, naj prežijo »kakor urni in čili Crnogorac« ter morebitne napadalce neusmiljeno napadejo. »Koj naj puška trešči njega, telo njegovo naj se povalja v prah i meso naj služi nebesinjim [sic] orlom v jed«, je sklenil krvoločni pisec.⁵⁵⁸ Tržaška *Edinost* je ob tem spomnila še na leta 1868 razpuščeni tržaški okoliški bataljon ter zagotovila, da so zato tržaški Slovenci sicer brez orožja, vendar še vedno izurjeni in pripravljani. Poleg tega je pisec zagrozil, da bodo Slovenci slejkoprej zahtevali vrnitev Beneške Slovenije.⁵⁵⁹

V nadaljevanju je bojevito razpoloženje botrovalo konkretni pobudi, da bi Primorci ustanovili *slavjansko zvezo deželnih strelcev*, ki bi skrbela za urjenje tamkajšnjega prebivalstva v streljanju. S tem bi Slovence usposobili za pomoč armadi v primeru vojne in zagotovili pravšen sprejem Italijanov.⁵⁶⁰ Nekakšne zametke ideje o organizaciji paravojaškega urjenja sicer srečamo že v članku *Edinosti* iz marca 1877. Tedaj je pisec hvalil krepitev slovanstva med vojaštvom in predlagal uvedbo vojaškega urjenja slovenskih mladeničev.⁵⁶¹ V istem časniku so se leto in pol kasneje pridružili strelski pobudi. Obžalovali so ukinitvev okoliškega bataljona, ki bi s tržaškimi iredentisti hitro opravil, ter prepoved *Primorskega Sokola*, ki bi uril dobre vojnike in hrabre boritelje. Predlagali so, naj bi strelska društva nekako nadomestila obe organizaciji.⁵⁶² Kljub silnemu navdušenju pa za nas tako zanimiva zamisel ni bila uresničena, čeprav je še dalje imela nekaj zagovornikov. Nek časnikar je oktobra leta 1878 obžaloval, da strelska organizacija ni bila ustanovljena, ter

⁵⁵⁴ Kratko: Marušič, »Taborsko gibanje na Primorskem«, 89–91; Melik, »Spremembe na Slovenskem in v Cislitvaniji«, 59; isti, »Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja«, 276, 277. Zelo izčrpno pa: Petko Luković, »Borba Slovenaca za ujedinjenu Sloveniju na izmaku velike krize na istoku od marta do novembra 1878. i njen odjek kod srpskog naroda u kneževini Srbiji i Vojvodini«, *Zgodovinski časopis* 34 (1980), 175–213.

⁵⁵⁵ T. F., »Iz Gorice«, *Slovenski narod*, 4.4.1878, 2, 3.

⁵⁵⁶ »Kdor je moder, v suši zida jez«, *Edinost*, 12.10.1878, 1.

⁵⁵⁷ »Iz Trsta«, *Slovenski narod*, 1.5.1878, 3; »Iz Gorice«, prav tam, 20.6.1878, 2.

⁵⁵⁸ »Iz Škednja«, *Slovenski narod*, 26.11.1878, 3.

⁵⁵⁹ »To smo mi!«, *Edinost*, 12.1.1878, 1, 2. O razpustitvi simbolično zelo pomembnega okoliškega bataljona: Josip Merku, *Okoličanski bataljon : »Fatti di luglio – 1868« : Gradivo za zgodovino Trsta*, ur. Mirella Urdih in Peter Merku (Trst, 2002).

⁵⁶⁰ »Lahonska agitacija«, *Slovenski narod*, 22.8.1878, 2, 3.

⁵⁶¹ »Slovan v vojaški suknji«, *Edinost*, 10.3.1877, 1; »Slovan v vojaškej suknji«, *Slovenski narod*, 13.3.1877, 1, 2.

⁵⁶² »Oglasimo se!«, *Edinost*, 12.10.1878, 1, 2.

našteval številne koristi takšnega združenja. Menil je, da bo primorskim Slovincem v primeru vojne z Italijo še močno žal, če ne bodo mogli pomagati avstrijski vojski. Poleg tega, je še zapisal, bi strelske vaje krepile pogum in voljo preprostega slovenskega prebivalstva ter tako pomagale izboljšati politični položaj Slovencev v Istri.⁵⁶³ Leta 1880 je uvodničar *Edinosti* menda tudi namigoval na potrebnost obrambne organizacije, ko je zapisal, da bi se morali voditelji *južno-slovanskega naroda* dogovoriti, kako ga bodo pripravili na morebitni boj z Italijani. Predlagal je, da bi *Italiji irredenti* nasproti postavili *rešeno Avstrijo*, ki se naj ne bi ukvarjala z demonstracijami, temveč bi skrbela »le za to, da se irredentarji dostojno sprejmó, ako bi kedaj napali krasno našo domovino.«⁵⁶⁴

Čeprav imam le malo konkretnih podatkov, domnevam, da so slovensko izražanje zvestobe dobro sprejeli tudi vojaški krogi, ki so vseskozi natančno spremljali italijanski irredentizem v Primorju in na Goriškem, poleg tega pa so se v tistem času resno ukvarjali z grozno italijanskega napada. Po ruski napovedi vojne Turčiji aprila 1877 so se namreč okrepile avstrijske priprave na okupacijo Bosne in Hercegovine, saj se je zdelo, da se utegne operacija začeti v kratkem. Toda v generalštabu so se bali, da bo Italija v tem primeru začela povzročati težave in šef generalštaba, baron Anton von Schönfeld, je iz sestava predvidenih okupacijskih sil umaknil divizijo, ki jo je namenil okrepitvi 3. armadnega zbora.⁵⁶⁵ Poleg tega so se vodilni vojaki v letih 1876–79 vseskozi poigravali z možnostjo preventivne vojne zoper Italijo. V njej naj bi igrale veliko vlogo ravno rezervne domobranske enote, saj bi bili aktivni polki skupne vojske potrebni na jugovzhodu.⁵⁶⁶ V takšnem položaju je bilo védenje o zanesljivosti in zvestobi ter celo navdušenju obmejnega prebivalstva zagotovo pomirjujoče. Vsekakor so zastopniki vlade, ki so govorili na taborih, navzočim sporočili, da je vlada (oziroma vladar) nad Slovenci navdušena, in obljubili, da bo njihova zvestoba v napeti situaciji zagotovo nagrajena. V časnikih so se poleg tega semtertja pojavile novice o Albrechtovih izjavah, ki so govorile o potrebnosti podpiranja Slovencev v jadranskem primorju. V začetku leta so slovenski časniki objavili, da naj bi se Albrecht na dvoru zavzemal za Slovincem naklonjeno spremembo narodne politike na Primorskem.⁵⁶⁷ Prav tako naj bi Albrecht aprila istega leta ob sprejemu novoimenovanega kranjskega deželnega predsednika, Andreja Winklerja, pohvalil slovenske vojake in izjavil, da so Slovenci za Avstrijo pomemben dejavnik ter živa trdnjava proti Italijanom.⁵⁶⁸ Čeprav je v tem primeru šlo za nepreverjene časnikarske zapise, se mi vendar zdi, da jim – glede na poznavanje Albrechtovih prepričanj – lahko precej zaupamo. V tem primeru imamo vsaj posredno potrditev naklonjenosti *vojaške stranke* Slovincem in njihovim protiitalijanskim načrtom.

⁵⁶³ »O brambi našega slovanskega Primorja proti Italijanom«, *Slovenski narod*, 6.10.1878, 2.

⁵⁶⁴ »Slovanom na obalih sinje Adrije!«, *Edinost*, 18.2.1880, 1.

⁵⁶⁵ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 71, 72.

⁵⁶⁶ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 98, 99; Allmayer-Beck, *Der stumme Reiter*, 249, 250.

⁵⁶⁷ Najprej je o tem iz *dobrega vira* poročal *Slovenski narod*, novico je povzel *Slovenec* in verjetno *Edinost*, ki sicer ni navedla vira. »Z Dunaja«, *Slovenski narod*, 20.1.1880, 1; *Slovenec*, 22.1.1880, 2; *Edinost*, 28.1.1880, 3.

⁵⁶⁸ »Nadvojvodi o Slovincih«, *Slovenski narod*, 24.4.1880, 1.

Kljub vsemu uradnemu odobravanju ideje o nekakšni slovenski protiitalijanski krajini ne smemo pripisati prevelikega pomena. Naklonjenost je bila predvsem izraz pragmatične ocene trenutnega položaja na avstrijsko-italijanski meji in sprememb na vrhu cislajtanske politike. Podobne predloge so že prej in tudi pozneje oblikovali tako Slovenci kot vojaki, a teoretično privlačna zamisel ni nikoli našla dovolj vztrajnih pristašev na odločilnih mestih. Pisec uvodnika »Proč s pretirano udanostjo« je že oktobra 1878 rojake opozoril, da jih vlada vleče za nos. »*Za Boga! dragi Slovenci na Primorskem, ali res mislite, da si sami s protidemonstracijami zagotovite ali izboljšate stanje ubogega našega naroda?*«, je zapisal in opozoril, da se vlada igra s Slovenci, ki jih izrablja zoper Italijane, ne da bi jim v resnici želela izpolniti narodne zahteve. »*Slovenci, ne bodimo šalobarde! Ne dajmo se rabiti za cepce, s katerimi bi v zadregi mlatili po Italijanih*«, je sklenil tržaški pisec, ki je *Narodu* s svojim člankom nakopal zaplembo.⁵⁶⁹

Očitno si oblasti niso želele kakršnegakoli zmanjševanja slovenskega patriotičnega navdušenja. Pri tem so bile precej uspešne, kajti vneto slavljenje Avstrije se je na Primorskem nadaljevalo še v letu 1879. Zlasti ob volitvah v tržaški deželni zbor ter ob praznovanju srebrne poroke cesarja in cesarice so tamkajšnji Slovenci kar tekmovali v izkazovanju lojalnosti in sovraštva do Italijanov. Pri tem so znova kazali precejšnjo mero bojevitosti. Eden izmed piscev je zagotavljal, da bi Slovenci, če bi le dobili svoje pravice, sami obračunali z sumljivimi Italijani. »[P]reseneto mi sami naréšimo [sic] izdajalskim Lahom njih 'irredento' na laški hrbet, da bi bežali in tekli doli do skrajnega konca Sicilije, tuleči od bolesti naših udarcev!«, je zatrdil.⁵⁷⁰ Dobro leto kasneje, junija 1880, ko protiitalijanska polemika ni bila več tako silovita, ponehala pa vendar ni, je *Slovenčev* uvodničar šel še dlje in je napovedal, da Slovenci nikdar ne bodo sprejeli avstrijskega popuščanja Italiji. Če bi Avstrija otopila Primorje se bo slovenski narod uprl z orožjem v roki in »na lastno odgovornost zapodil furlansko druhal čez mejo.«⁵⁷¹ Bojaželjnost slovenskih Primorcev so zagotovo spodbujale novice, ki so bile sicer bolj na ravni govoric, o konkretnih italijanskih napadalnih načrtih. Dopisnik *od Soče* je v enem izmed svojih poročil v *Slovincu* natančno opisal domnevni poskus vdora italijanskih emigrantskih prostovoljcev čez avstrijsko mejo, kjer naj bi poskusili sprožiti prevrat. Načrt naj bi preprečila budnost avstrijskih oblasti in strah italijanske vlade pred vojno.⁵⁷²

V čas srditega pisnega obračunavanja z Italijani sodi tudi nastanek znane pesmi Simona Gregorčiča *Soči*. Prvič je bila objavljena v Stritarjevem *Zvonu* leta 1879.⁵⁷³ V letih 1879 in 1880 je pesnik v *Zvonu* poleg tega objavil še vrsto drugih vojaških pesmi z motivi iz preteklih italijanskih vojn.⁵⁷⁴ Čeprav danes v *Soči* marsikdo vidi pesnikovo vizijo 1. svetovne vojne in soških bitk, je že Anton Slodnjak menil, da je šlo za starejšo zamisel, ki jo je Gregorčič ubesedil kot odziv na ustanovitev *Italie irredente* leta 1878.⁵⁷⁵ Zdi se mi, da je glede na takratno razpoloženje in tudi na

⁵⁶⁹ »Proč s pretirano udanostjo«, *Slovenski narod*, 11.10.1878, 1 (zaplenjeno).

⁵⁷⁰ »Iz Trsta«, *Slovenski narod*, 2.5.1879, 4.

⁵⁷¹ »Noroglave želje Italijanov«, *Slovenec*, 26.6.1880, 1, 2 (citat na s. 2).

⁵⁷² »Od Soče«, *Slovenec*, 4.1.1879, 2, 3.

⁵⁷³ Gr. [Simon Gregorčič], »Soči«, *Zvon* 5 (1879), 225.

⁵⁷⁴ Janez Dolenc, »Vojaški motivi v Gregorčičevi poeziji«, *Goriški letnik* 20–21 (1993–94), 7–13.

⁵⁷⁵ Anton Slodnjak, *Obrazi in dela slovenskega slovstva: Zgodovina slovenskega slovstva od začetka do osvoboditve* (Ljubljana, 1975), 169.

Gregorčičev verze, ki pravijo, »*da daleč ni ta dan*«, ko bo prišlo do bitke ob toku Soče, očitno, zakaj lahko *Soči* uvrstimo v kontekst tu opisanih dogodkov. Vsebinsko vsekakor sodi med najmanj tenkočutne reakcije na občutek ogroženosti primorskih Slovencev. V rokopisni verziji se je končala celo s skrajno krutima verzoma: »*na zemlji tvoji tujcev tropi / naj ne dobódo ni – gróbov!*«, ki pa ju je pesnik pred objavo prečrtal.⁵⁷⁶ Kljub posegu pa je ostala bojevita in krvava ter še kako primerena za nacionalistično propagando, ki jo je dejansko s pridom uporabljala.

V takšni atmosferi je z vnovičnim pozivom k treznosti ostal precej osamljen eden izmed tržaških dopisnikov *Slovenskega naroda*, verjetno prav tisti, ki je napisal oktobra leta 1878 zaplenjeni članek. Njegovo bistro opažanje, da protiitalijanske demonstracije Slovincem ne bodo pomagale, ker jih oblast le izrablja za *krotenje* Italijanov, v precej brutalnem ozračju ni vzbudilo želenega odmeva.⁵⁷⁷ Prevladujoči ton je ostal nespremenjen, čeprav je bilo še nekaj posamičnih pozivov k zmernejši politiki. V *Slovincu* je na primer skoraj sočasno spravne zamisli objavil neznani pisec, ki je zagovarjal spoštovanje Italijanov in njihovo enakopravnost, svaril pred povezovanjem z nemško stranko v Trstu ter namesto tega ponujal slovensko nevtralnost in dosleden boj za svoje pravice.⁵⁷⁸

Toda pustimo sedaj ob strani smotrnost takratnih političnih strategij in slovenskega odnosa do Italijanov. V celotni zgodbi so za nas vendarle zanimive predvsem pobude o organizaciji paravojaških strelcev. Nedvomno so bili pri tem pomembni tirolski zgledi, saj je pisec *Edinosti* izrecno poudaril, da bi moral biti cilj strelskega urjenja spremeniti Primorje v *druge Tirole*.⁵⁷⁹ Na drugi strani je nezamisljivo vlogo gotovo igrala tradicija nekdanjega bataljona teritorialne milice, kar je tudi videti iz tržaškega časnika. Očitno je imela leta 1868 ukinjena vojaška formacija v zavesti Slovencev iz Trsta in okolice zelo pomembno vlogo. Predstavljala je tako realno kot (predvsem) simbolično silo, ki je slovenskemu prebivalstvu dajala občutek samozavesti v konfliktu z italijanskimi meščani. Gotovo ni bilo naključje, da je ob patriotičnih slavnostih tržaških Slovencev še ob koncu sedemdesetih let 19. stoletja igrala prav godba razpuščenega bataljona.⁵⁸⁰ Če upoštevamo tudi dejstvo, da je bil okoliški bataljon pred ukinitvijo edina pretežno slovenska avtonomna vojaška enota v habsburški monarhiji, je jasno, zakaj bi bilo v prihodnosti še potrebno pisati o realni in simbolični zgodovini enote.

⁵⁷⁶ Simon Gregorčič, *Zbrano delo*, zv. 1, ur. France Koblar, Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev (Ljubljana, 1947), 401, 402 (urednikove opombe); Marjan Štrancar, »Za Gregorčičevo *Soči* : ob njeni 110-letnici in obletnici tabora v Šempasu«, *Jezik in slovstvo* 34 (1988/89), 77, 78.

⁵⁷⁷ »Iz Trsta«, *Slovenski narod*, 3.4.1879, 2, 3. K sklepanju, da je oba članka napisal isti avtor, me navaja skoraj identično sporočilo ter uporaba nekaterih značilnih in ne prav pogostih izrazov (med drugim *šalobarde*).

⁵⁷⁸ »Trst«, *Slovenec*, 1.4.1879, 1, 2.

⁵⁷⁹ »Oglasimo se!«, *Edinost*, 12.10.1878, 2.

⁵⁸⁰ *Slovenski narod*, 13.4.1879, 3.

8.5 Zasedba Bosne in Hercegovine, 1878

*Na boj, na boj, u Bosno solzorosno
Me kliče svitlega Vladarja glas!
Na Turško zemljo stopil bom ponosno,
Za dom boril se hrabro vsaki čas!
In to orožje moje zmagonosno
Zavda Turčinu smrt naj in pogin!
Orožje svoje vsikdar smrtonosno
Umé rabiti prav slovenski sin.⁵⁸¹*

Slovenski odnos do avstrijske zasedbe Bosne in Hercegovine, kot se je oblikoval in javno manifestiral v zadnjem obdobju vzhodne krize, v letih 1876, 1877 in 1878, je nedvomno močno pripomogel k spremembi odnosa vlade do Slovencev. Posebno v primerjavi z avstrijskimi Nemci, ki so skoraj brez izjeme odklanjali širitev monarhije na jugovzhod, so se Slovenci dobro odrezali. Ustavoverci so namreč zaradi politike do Bosne in Hercegovine prišli v oster spor z (večinoma ustavoverno) vlado in – kar je bilo zanje še usodnejše – s cesarjem. Njihovi zadržki do širitve, ki jo je naposled junija leta 1878 odobril berlinski kongres, so bili povežani s strahovi pred povečanim deležem slovanskega prebivalstva, poleg tega pa so jih skrbeli stroški. Ne smemo namreč pozabiti, da so bili liberalci nenaklonjeni povečevanju državnih izdatkov, zlasti seveda vojaškega proračuna, saj so imeli vse od leta 1848 do armade vsaj zadržan odnos. Zaradi glasovanja o izrednih vojaških stroških za okupacijo je leta 1878 razpadla nemškoavstrijska liberalna stranka, leto pozneje pa so bili liberalci z nastopom vlade Eduarda Taaffeja za dolgo potisnjeni v opozicijo.⁵⁸²

V slovenskih deželah se je sprememba nakazovala že nekoliko prej. V začetku leta 1878 je bil zamenjan kranjski deželni predsednik; novoimenovani Franz Kalina je bil Slovincem manj nenaklonjen kot njegov predhodnik. Poleg tega je vlada, kar sem že opisal, dovolila tri tabore in na štajerskih deželnozborskih volitvah septembra 1878 ni več podpirala ustavovernih kandidatov.⁵⁸³ Slovenci so ponujeno priložnost dobro izkoristili. Čeprav je bilo njihovo zavzemanje za avstrijsko okupacijo gotovo iskreno in motivirano z narodnimi (povečanje deleža Slovanov v

⁵⁸¹ Ivan Zarnik, »Slovó slovenskega vojaka«, *Slovenec*, 10.10.1878, 6.

⁵⁸² Melik, »Spremembe na Slovenskem in v Cislitvaniji«, 59–67; Rüdiger Malli, »Der Konflikt zwischen realer und nationaler Politik hinsichtlich der Okkupation Bosniens und der Hercegovina bei den Parteien Cisleitheniens«, v *Geschichte und ihre Quellen : Festschrift für Friedrich Hausmann zum 70. Geburtstag*, ur. Reinhard Härtel (Graz, 1987), 309–315; Leopold Kammerhofer in Walter Prenner, »Liberalismus und Aussenpolitik : Die Orientfrage und der Widerstand der Deutschliberalen gegen die Okkupation von Bosnien und Herzegovina 1875–1879«, v Leopold Kammerhofer, ur., *Studien zum Deutschliberalismus in Zisleithanien 1873–1879 : Herrschaftsfundierung und Organisationsformen des politischen Liberalismus*, Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie, 25 (Wien, 1992), 217–237; Helmut Rumpler, *Eine Chance für Mitteleuropa : Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*, Österreichische Geschichte : 1804–1914, ur. Helmut Rumpler (Wien, 1997), 453, 454.

⁵⁸³ Melik, »Spremembe na Slovenskem in v Cislitvaniji«, 59; isti, »Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja«, 271.

državi), političnimi (pričakovana reforma monarhije) in gospodarskimi (možnost zaposlitve in trgovanja v novih pokrajinah) razlogi, so hkrati uspešno igrali na patriotične strune. Politiki so vseskozi računali, da se bodo s podpiranjem zasedbe in s poudarjanjem slovenskega vojaškega prispevka prikupili cesarju in tako izboljšali svoj položaj.⁵⁸⁴ Takšne misli je povsem jasno izrazil Janez Bleiweis, ko je 5.10.1878 v kranjskem deželnem zboru v imenu slovenske manjšine neuspešno predlagal adresu, naslovljeno na cesarja. V njej se mu je želel zahvaliti za zasedbo Bosne in Hercegovine, opozoriti, da so Slovenci pri njej sodelovali z veseljem, ter obenem naštetii vse njihove želje. Med njimi je bila na pomembnem mestu združitev vseh slovenskih pokrajin v eno. Bleiweis je torej nadvse previdno – sam je rekel *preponižno* – zahteval plačilo za zvestobo.⁵⁸⁵

Še preden se je avstrijska politika dokončno odločila za okupacijo, so Slovenci polemizirali z njenimi nasprotniki, z ustavoverno stranko, in pri tem niso pozabili poudariti, da so slovenska stališča identična stališčem dinastije in armade.⁵⁸⁶ Pri izpolnitvi svojih želja je slovenska javnost računala tudi z domnevno naklonjenostjo ljudi iz vojaških krogov. Tako so v *Slovencu* razglabljali o *blagih in poštenih namenih* dveh generalov iz habsburške hiše, nadvojvod Albrechta in Janeza Salvatorja. Od njune naklonjenosti so si obetali prevlado *slavjanoljubne politike* in federalizacijo monarhije. Vse to naj bi prepričalo še Srbijo in Črno goro, da bi se prostovoljno priključili habsburški državi, ki bi postala večinsko slovanska.⁵⁸⁷ Številna časninarska poročila o slovenskem deležu v zasedbenih četah in navdušenju ter pogumu slovenskih vojakov so skupaj s kritiko mlačnosti političnih nasprotnikov gotovo služila tudi dokazovanju lojalnosti. Pisanje o ljubljanskem sprejemu kranjskega pešpolka, ki se je iz Trsta odpravljal v Bosno, je bilo še kako značilno. Časniki so opozarjali na navdušenje Slovencev in na *kisle obraze* ljubljanskih Nemcev. Poleg tega so se zgražali, ker mestne oblasti, ki so bile v ustavovernih rokah, niso pogostile odhajajočih.⁵⁸⁸ Slovenski mestni odbornik Josip Regali je zato na seji mestnega sveta celo interpeliral župana, ki se je branil, da je na železniški postaji sprejel poveljnika polka, kaj več pa ni bila njegova dolžnost.⁵⁸⁹ Zgodba se je ponovila ob vrnitvi polka iz Bosne, leta 1879. Tedaj je mesto sicer pripravilo sprejem, vendar je *Slovenec* ustavovernemu županu in mestnim odbornikom kljub temu očital, da so to storili le zaradi priganjanja slovenskih odbornikov in strahu pred vojaško zamero. Obenem je poudaril slovenski značaj polka in kot nesprejemljivo demonstracijo označil županov nemški nagovor.⁵⁹⁰

Na drugi strani je bilo med Slovenci nedvomno veliko povsem preprostega, iskrenega, *vse-za-dom-in-cesarja* patriotizma. Kazal se je ob odhodih vojakov in pri skrbnem spremljanju dogodkov na bojišču. Slovenski časniki so o bojih natančno poročali, saj so imeli številne dopisnike v vrstah vojakov in častnikov, ki

⁵⁸⁴ Melik, »Odmev dogodkov ob okupaciji«, 246–248.

⁵⁸⁵ *Obnavne* (1878), 130, 131, 174, 175.

⁵⁸⁶ K., »Nemške novine in bosensko vprašanje«, *Slovenski narod*, 5.5.1878, 1, 2.

⁵⁸⁷ »Jugoslovani pod Habsburžani«, *Slovenec*, 29.8.1878, 2.

⁵⁸⁸ *Slovenski narod*, 16.7.1878, 2; »Iz Dolenjskega«, *Slovenec*, 25.7.1878, 3.

⁵⁸⁹ *Slovenski narod*, 21.7.1878, 3, 4. O stališčih ljubljanskih Nemcev do vzhodne krize ter okupacije Bosne in Hercegovine sicer najizčrpnije: Matić, *Nemci v Ljubljani*, 152–156.

⁵⁹⁰ »Nemčurska zagrizenost«, *Slovenec*, 2.12.1879, 1, 2.

so sodelovali v avstrijskih okupacijskih četah.⁵⁹¹ Eden izmed dopisnikov, ki je sicer verno popisal številne težave, s katerimi so se soočali vojaki, je svoje pismo končal z izlivom domovinske ljubezni. Zatrdil je, da je vredno pretrpeti vse napore za osvoboditev *sobratov* in da »naša ljuba Avstrija pridobi dve novi, jako lepi in rodovitni deželi«. Za oceno verodostojnosti patriotičnih čustev ni nepomembno, da naj bi po navedbah v časniku šlo za privatno pismo, ki je šele naknadno prišlo v roke urednikom.⁵⁹² Vendar Slovenci v času vojaških operacij niso gojili le nežnih čustev. Marsikateri člankar se je izkazal s silovitimi protiturškimi izbruhi. Dopisnik iz Ljubljane se je septembra v *Slovenecu* zavzemal za ostro ravnanje z *zverinskimi mohamedanskimi* protiaustrijskimi uporniki. Hvalil je vojake in častnike, ki so začeli kazati potrebno ostrino, ter bralce poučil, da je z *druhaljo* mogoče ravnati le tako.⁵⁹³ Eden izmed mnogih slovenskih častnikov, ki je dopisoval v slovenske liste, je v nekem svojem pismu pohvalil *kranjske Janeze*, vojake 17. pešpolka. Zatrdil je, da so *jako vrli in hrabri*, poleg tega pa so *veseli in pri dobrem humorji*, kar je podkrepil z naslednjim – očitno zanj silno smešnim – dogodkom:

*Morali smo n.pr. črez potok, v katerem je ležal ubit Turek, naši ljudje so ga porabili za most, vsak mu je stopil na zadnjo oplat.*⁵⁹⁴

Kot se spominja Jernej Andrejka, tedanji poročnik 17. pešpolka in pozneje pisec *Slovenskih fantov v Bosni in Hercegovini 1878*, so vojaški poveljniki znali spretno še dodatno spodbuditi slovensko navdušenje. Njegov poveljnik, polkovnik Friedrich Prieger, ga je tik pred odhodom iz Trsta zaprosil, naj mu zažvižga nekaj slovenskih narodnih pesmi. Med njimi je potem izbral polkovni signal, ki so ga uporabljali trobentači. Andrejka je poudaril, da je bila poteza zelo uspešna, saj je domači poziv okrepil moralo vojakov.⁵⁹⁵ Poleg tega časopisna poročila omenjajo, da so polkovne godbe slovenskih polkov praviloma igrale domače pesmi in koračnice, kar je navduševalo tako civilne poslušalce kakor vojake.

Seveda vse posledice posega v Bosno in Hercegovino niso bile sprejete z odobravanjem. Poročila o padlih in ranjenih so bralce opozarjala na krvavo plat vojne. Precejšnja zmeda, ki je nastala pri poročanju o žrtvah, je napravila prostor za govornice, ki so marsikatero družino po nepotrebem spravile v skrb. Časnikarji so opozarjali še na breme, ki ga je vpoklic naložil posameznikom, in pozivali, naj v bodoče država prevzame skrb za družine vpoklicanih rezervistov.⁵⁹⁶ Konkretna ukrepe v tej smeri je sprejel kranjski deželni zbor, ki je poskrbel za finančno varnost družin vpoklicanih deželnih uslužbencev in učiteljev ter jim zagotovil, da jih bodo službe čakale do vrnitve.⁵⁹⁷ Josip Vošnjak je čez dobrega pol leta načel težave

⁵⁹¹ Poročanje natančno povzema: Luković, *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni*, 336–344.

⁵⁹² »Iz Travnika«, *Slovenec*, 27.8.1878, 3.

⁵⁹³ »Iz Ljubljane«, *Slovenec*, 10.9.1878, 3.

⁵⁹⁴ »Prijateljska poročila iz Bosne«, *Slovenski narod*, 27.8.1878, 1. Na izvodu, ki ga hrani NUK, je s svinčnikom dopisano: »Levec po pismu Drenika«, kar očitno označuje avtorja.

⁵⁹⁵ Jernej pl. Andrejka, *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878* (Celovec, 1904), 17, 18.

⁵⁹⁶ Npr. »Z Gorenjskega«, *Slovenec*, 23.7.1878, 2, 3; »Privatni milodari ne zadostujejo«, prav tam, 5.9.1878, 2.

⁵⁹⁷ *Obravnave* (1878), 60, 264, 265 ter pril. 28 in 90.

vpoklicanih tudi v državnem zboru. Februarja 1879 je kot prvopodpisani v interpelaciji, naslovljeni na skupno vlado, opozoril, da so mnogi rezervni vojaški zdravniki še vedno v Bosni in Hercegovini, medtem pa drugi zasedajo njihova službena mesta. Zato je predlagal, naj vojska rezerviste odpusti in na njihova mesta postavi aktivne vojaške zdravnike, ki jih ne primanjkuje.⁵⁹⁸ Domobranski minister, baron Julius von Horst, je v odgovoru, 31.3.1879, sporočil, da si vlada prizadeva za čimprejšnji odpust vseh rezervistov, kar se bo zgodilo z zmanjševanjem številčnosti okupacijskih čet. Že aprila naj bi domov odšlo tudi precej rezervnih vojaških zdravnikov.⁵⁹⁹

Josip Serneć pa je v svojih spominih izrazil domnevo, da vpoklic posameznikov ni bil slučajen. Ker so bili iz njegove odvetiške pisarne poleg njega vpoklicani še koncipient, stenograf in vodja pisarne, je sumil, da je imel prste vmes celjski okrajni glavar.⁶⁰⁰ Neglede na upravičenost suma je jasno, da so takšni dogodki puščali grenak priokus. Opazimo ga tudi v poročanju o sestavi okupacijske vojske, ko so razni dopisniki sicer navijali za čim bolj slovansko sestavo, a so hkrati nekoliko pogodrnjali nad majhnim deležem nemškoavstrijskih enot. Ob zagotavljanju neomajne zvestobe cesarju je uvodničar *Edinosti* vseeno vprašal: »[Z]akaj se vse iz ene dežele kliče pod orožje in zakaj ne iz vseh in iz vsake nekoliko?«⁶⁰¹

Sem in tja so časniki izražali tudi skrb, ali so upravičena velika pričakovanja slovenske politike.

Mi še zdaj ne vemo, bo li prelita kri naših dragih rodila dober sad za Avstrijo – za nas? Nadjamo se tega pač, a poroščva za to do zdaj nimamo še nobenega. Zato je vkljub slavnim zmagam naših junakov po Avstriji še mrzlo, mrzlo!

je avgusta v uvodniku zapisal *Slovenec*.⁶⁰² Josip Vošnjak pa je že nekaj dni prej v *Slovenskem narodu* opozarjal, da se kažejo prva neugodna znamenja, ki dajejo slutiti neobetaven razvoj. Na podlagi vesti, ki so govorile o strpni avstrijski politiki do muslimanskih oblastnih struktur, je sklepal, da obstaja nevarnost »*pestovanja turškega elementa*« ter madžarsko-nemško-muslimanskega protislovenskega zavezništva v monarhiji. Zato, je zapisal, slovensko veselje nad zasedbo Sarajeva ne more biti neskaljeno, saj navsezadnje »*kri naših junakov ni tekla v prid divjemu Turku*«. ⁶⁰³

Posebno neugodno je na Slovenskem odmeval odhod poveljnika okupacijske armade, znano prosllovanskega generala Josipa Philippovića (Filipovića). Zagotovilo, da se pesimistična pričakovanja vendarle ne bodo uresničila, pa so Slovenci videli predvsem v dvorskih in vojaških krogih. Tako so upajoče spremljali vesti o potovanju generala Becka v Sarajevo, saj so sklepali, da bo zavrnil madžarsko politiko in podprl Slovanom prijazno upravo zasedenih provinc.⁶⁰⁴ V resnici pa je

⁵⁹⁸ SPSHAR, 8. sesija, 13557. Slovensko besedilo v »Z Dunaja«, *Slovenski narod*, 26.2.1879, 3.

⁵⁹⁹ SPSHAR, 8. sesija, 13876.

⁶⁰⁰ Serneć, *Spomini*, 31.

⁶⁰¹ »Za dom in cesarja«, *Edinost*, 14.9.1878, 1.

⁶⁰² »Mrzlo, mrzlo!«, *Slovenec*, 29.8.1878, 2.

⁶⁰³ Dr. V. [Josip Vošnjak], »Sarajevo«, *Slovenski narod*, 23.8.1878, 1.

⁶⁰⁴ »Skrivno poslaništvo fml. Becka v Sarajevu«, *Slovenski narod*, 20.11.1878, 2.

šef cesarjeve vojaške pisarne že pred začetkom operacij generala Philippovića posvaril, naj bo nepristranski ter naj sicer podpira lojalno katoliško prebivalstvo, a hkrati tudi izobražene in premožne muslimane. Ker se krajišniški general ni držal navodil, je Beck odpotoval v Bosno in Hercegovino, da ga zamenja. Med misijo je zaustavil še prve poskuse agrarne reforme in tako podprl muslimane ter napovedal bodočo avstrijsko politiko.⁶⁰⁵

Vendar kljub razočaranju, ki je spremljalo Philippovićevo razrešitev, Slovenci niso izgubili zaupanja v *vojaško stranko*. Decembra 1878 je *Slovenec* v poročilu o triumfalnem potovanju odpoklicanega generala iz Sarajeva v Prago z velikim odobravanjem povzel članek hrvaškega *Obzora*, ki je v Philippoviću videl Radetzkyjevega naslednika in napovedal, da bo vojska v prihodnje igrala odločilno vlogo v politiki. Armada naj bi postala zaveznik Slovanov in rušitelj dualizma.⁶⁰⁶ Tudi *Slovenski narod* je januarja naslednjega leta upajoče povzegal vesti ruskih časnikov, ki so poročali, da vojaška stranka na Dunaju pridobiva pomen. Pri tem ni pozabil omeniti, da je ta »Slovanom prijazna«, hkrati pa »sili stopiti v zvezo z Rusijo«.⁶⁰⁷ Skoraj obupano pa je zvenela novička iz *Slovenca*. Napoved generalskega sestanka, ki naj bi bil posvečen analizi bosansko-hercegovskega pohoda, so pričakujoče zaključili z ugotovitvijo, da bodo vojaki morda razpravljali še o čem drugem.⁶⁰⁸

8.6 Vojaške izkušnje okupacije

Obisk Friedricha Becka v Sarajevu in nasploh njegova vloga v okupacijskih operacijah sta bila pomembna tudi s povsem vojaškega gledišča. Ob pisanju o političnih razsežnostih zasedbe namreč ne smemo pozabiti, da je bila okupacija Bosne in Hercegovine ogromna vojaška operacija. Nekaj odstavkov moramo torej posvetiti še tej plati takratnega dogajanja. Nenazadnje je bilo v bojih udeleženih več tisoč Slovencev.⁶⁰⁹

Preden so avstro-ogrške enote stopile na tla obeh turških provinc, so tako avstrijski kot tuji poznavalci večinoma pričakovali, da bo zasedba potekala mirno in da bo za umiritev razmer v primeru odpora bosanskih neregularnih enot zadostovala že demonstracija sile. Le redkokdo si je predstavljal, da bi se na hitro organizirane domače enote brez sistema poveljevanja in zaledne oskrbe lahko uspešno uprle sodobni armadi evropske velesile.⁶¹⁰ Friedrich Beck je bil sicer živčen in je

⁶⁰⁵ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 78, 81; Glaise-Horstenau, *Das Leben des Generalstabschefs*, 210–212.

⁶⁰⁶ – o., »General Filipovič«, *Slovenec*, 14.12.1878, 2, 3.

⁶⁰⁷ »Slovanske Avstrije bodoče delo«, *Slovenski narod*, 22.1.1879, 1.

⁶⁰⁸ *Slovenec*, 14.1.1879, 3.

⁶⁰⁹ Najpopolnejši pregled operacij enot s slovenskimi vojaki je še vedno Andrejka, *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini*.

⁶¹⁰ Robert Donia, »The Battle for Bosnia: Habsburg Military Strategy in 1878«, v *Otpor austrougarskoj okupaciji*, 109–114. O organiziranosti in stanju domačih in rednih turških enot: Rade Petrović, »Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini«, prav tam, 23–26; Mehmedalija Bojić, »Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine«, prav tam, 75–77.

napovedoval, da zadeva ne potekala povsem gladko, toda tudi on si je pohod zamislil kot mirovniško operacijo in ne kot nasilno okupacijo.⁶¹¹ Dejansko so v začetku operacije potekale mirno, težave pa so nastopale le zaradi težko prehodnega terena in pomanjkanja uporabnih prometnic. Prodor proti ključnima strateškima ciljema, Mostarju in Sarajevu, je bil zato težaven in počasen, topništvo in oskrba sta komajda dohajala pehoto. Dodatne probleme je povzročalo vreme, saj je vročina zahtevala kar nekaj žrtev med izčrpanimi vojaki.⁶¹² A že po nekaj dneh se je pokazalo, da bo za zadošitev upora potrebno več od demonstracije sile. Muslimani, ki so se jim neredko pridružili pravoslavni, občasno pa celo katoliški prebivalci, so se začeli spopadati s prodirajočimi avstrijskimi enotami. Branili so se v posameznih utrjenih postojankah in obenem z gverilskim bojevanjem ogrožali zaledne komunikacije avstrijske vojske. V nekaterih spopadih so zasedbene sile utrpele precejšnje izgube, nasprotnike so prisilile k umiku šele z uporabo topništva, na eni izmed smeri prodora pa so se morale umakniti.⁶¹³ Na posameznih mestih so avstro-ogrskim enotam iz zagatnega položaja pomagale prostovoljske čete hercegovskih Hrvatov, ki so zasedbo podprli.⁶¹⁴

Kljub temu, da so bile komunikacije resno ogrožene, se je poveljujoči general odločil za nadaljevanje prodora proti Sarajevu, medtem ko so enote generala Jovanovića že 5. avgusta zasedle Mostar. Philippović pa je bil obenem prisiljen zaprositi za številčne okrepitve. Le dan po rojstnem dnevu Franca Jožefa, 19. avgusta, so avstrijske čete po ulični bitki zasedle Sarajevo in s tem dosegle še drugi glavni cilj operacije. Kljub temu se boji še niso končali, temveč so trajali vse do oktobra, ko so znatno okrepljene enote uspele zadošiti upor pred začetkom zime.⁶¹⁵

Ocena uspešnosti avstro-ogrške vojske v njeni prvi resni operaciji po izgubljeni vojni leta 1866 in reorganizaciji po letu 1868 ne more biti enoznačna. Na eni strani je res, da so se čete generala Philippovića prilagodile nepričakovanim razmeram in uspele uničiti ali razbiti uporniške enote, ki so na težavnem terenu s pridom uporabljale gverilsko taktiko. Po drugi strani pa ne moremo spregledati, da je bilo načrtovanje operacij – med drugim sicer zaradi prilagajanja političnim danostim v monarhiji – slabo in da je bilo potrebno okupacijski kontingent med operacijo povečati za več kot trikrat. Cesarsko-kraljeva vojska je naposled v Bosno in Hercegovino poslala več kot četrt milijona vojakov, kar je predstavljalo tretjino njenegega vojnega potenciala. Majhne niso bile niti izgube, ki so znašale več kot 5000 padlih, ranjenih oziroma pogrešanih vojakov.⁶¹⁶ Nekateri kritiki so opozarjali še na slabo štabno in obveščevalno delo, pomanjkanje ustrezne opreme, slab in zatikajoč oskrbovalni sistem ter nepripravljenost rezervistov na vojne napore.⁶¹⁷

V celoti je bila izvedba okupacije torej uspešna, je pa pokazala nekatere očitne slabosti. V naslednjih letih so si jih zato vojaki in politiki prizadevali odpraviti,

⁶¹¹ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 77, 78.

⁶¹² Donia, »The Battle for Bosnia«, 114, 115.

⁶¹³ Donia, »The Battle for Bosnia«, 115, 116; Bojić, »Svrgavanje turske vlasti«, 78–80.

⁶¹⁴ Tado Oršolić, »Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878.«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 42 (2000), 302.

⁶¹⁵ Donia, »The Battle for Bosnia«, 117–120; Bojić, »Svrgavanje turske vlasti«, 81–93.

⁶¹⁶ Donia, »The Battle for Bosnia«, 120.

⁶¹⁷ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 102.

kar je zahtevalo nove reformne posege. Med ključne neposredne posledice vojne za turški provinci moramo šteti zamenjavo na čelu generalštaba. Baron Anton von Schönfeld, dotedanji načelnik, je bil namreč šibkega zdravja in je okupacijo preživel na bolniškem dopustu, njegove dolžnosti pa je skoraj v celoti prevzel šef Franc Jožefove vojaške pisarne, agilni Friedrich Beck. Zato je bil, ko so se v prvi polovici leta 1881 začela pogajanja o Schönfeldovem nasledniku, prvi kandidat. Po taktičnem obotavljanju ter predstavitvi svojega programa in vsebinskih zahtev je bil junija 1881 imenovan za šefa generalštaba celotnih oboroženih sil. Pred imenovanjem je dosegel pravico neposrednega komuniciranja s cesarjem in glavnim inšpektorjem ter predvidenim vrhovnim poveljnikom vojske Albrechtom, kar za bodoči položaj generalštaba sploh ni bilo nepomembno.⁶¹⁸

Beckovo imenovanje na novo funkcijo je pomenilo njegovo dokončno uveljavitev, hkrati pa začetek dolgega obdobja, v katerem je priseljenec iz Nemčije odločilno oblikoval podobo avstro-ogrskih oboroženih sil. V začetku je s svojo vizijo, energijo in diplomatskimi sposobnostmi blagodejno vplival na njihov razvoj, ob koncu dolgega službovanja (trajalo je vse do 1906) pa je ostareli general postal ovira modernizacije. Toda o vsem tem bom še pisal, prej pa bomo znova pogledali na jugovzhod.

⁶¹⁸ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 84–87; Glaise-Horstenau, *Das Leben des Generalstabschefs*, 244–258; Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 106, 107.

9 Ekskurz: boj za Žumberak – Kranjska in ukinitev Vojne krajine

Na naslednjih straneh želim na kratko osvetliti problem, ki se odnosov med Slovenci in armado sicer le bežno dotika, vendar si po moje kljub temu zasluži nekaj odstavkov. Problem kranjskega boja za vrnitev vojaškega Žumberka je bil namreč predvsem političen, saj je iz doslej znanih virov videti, da so bili vojaki do razmejitve med Kranjsko in Hrvaško indiferentni. V celotnem kompleksu vprašanj v zvezi z razpustitvijo Vojne krajine je bil spor okrog Žumberka seveda le poststranska zadeva, ki na izid zgodbe ni bistveno vplivala. Toda v okviru obravnavane problematike je preigravanje o meji vseeno zanimivo. Navsezadnje se je, kakor kažejo indeksi predsedstvene pisarne, vojno ministrstvo z njim ukvarjalo dobrih deset let. V obdobju od 1873 do 1885 je bil žumberški spor celo edina slovenska zadeva, ki je pustila sledove v tem fondu in ni sodila v običajno rutino. Že zato je torej ne morem ignorirati in je potreben kratek ekskurz.

Problem je bil seveda tesno povezan z ukinjanjem Vojne krajine, ki se je začelo leta 1869. Tedaj je cesar popustil pod madžarskim pritiskom in vojnemu ministru Kuhnu ukazal, naj začne s procesom razpustitve. Ta ni potekala mirno, saj so ji Krajišniki močno nasprotovali. Od leta 1848, ko so v hrvaškem saboru izglasovali vključitev Krajine v civilno Hrvaško, se je položaj namreč precej spremenil. Prebivalci Vojne krajine so ukinjanje te stare vojaške ustanove občutili kot madžarsko zmago ter grožnjo svojemu gospodarskemu in narodnemu obstoju. Toda madžarsko vztrajanje in vojaški zaton krajišniških čet sta bila močnejša od njihovih protestov in od argumentov nekaterih zagovornikov iz vojaških vrst.⁶¹⁹ Seveda je to dogajanje zanimivo zlasti v okviru hrvaške zgodovine, četudi ni bilo brez odmeva na Slovenskem. Josip Jurčič je na primer leta 1871 o *provincializiranju Vojaške granice* napisal obširen uvodnik v *Slovenskem narodu*.⁶²⁰

Toda spor okrog Žumberka in Marindola je imel v okviru vključitve Vojne krajine v Hrvaško posebno usodo. V tem primeru je bilo bistvo drugje. Gozdnati Žumberak so namreč v 13. stoletju kolonizirali kranjski plemiči in je bil do vključitve v

⁶¹⁹ O ukinjanju Vojne krajine: Mirko Valentič, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849–1881*, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest : Monografije, 12 (Zagreb, 1981); Rothenberg, »The Struggle over the Dissolution«, 63–78; Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 415–417.

⁶²⁰ Josip Jurčič, »Provincializiranje Vojaške granice«, v *Zbrano delo*, zv. 10, ur. Janez Logar, Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, ur. France Bernik (Ljubljana, 1982), 429–432.

Vojno krajino v 18. stoletju del Kranjske.⁶²¹ Razumljivo je torej, da so različni kranjski predstavniki ob govoricah o ukinjanju še bolj pa ob dejanskem začetku provincializacije zahtevali vrnitev pokrajine. In prav te zahteve nas bodo zanimale na naslednjih straneh, pri čemer bomo še posebno pozorni na vlogo, ki jo je v razreševanju spora odigralo vojno ministrstvo. V svojem prikazu kranjskih zahtev se glede faktografije skoraj v celoti naslanjam na poglavje iz magisterija kolega Marka Zajca,⁶²² zato bom z opombami opremil le podatke, ki izvirajo iz drugih virov.

Nedolgo potem, ko se je v letu 1869 začel dolg proces ukinjanja Vojne krajine, je na pobudo poslanca veleposestva, viteza Josefa Savinschgga, o Žumberku razpravljala kranjski deželni zbor. Na seji 19. oktobra 1869 je metliški graščak obširno utemeljil zgodovinske pravice Kranjske do Žumberka in upravni odsek je čez nekaj dni deželnemu odboru naložil, naj nadaljuje razpravo o od dežele ločenih delih ter poroča deželnemu zboru. Nekako v istem času je Valentin Zarnik, ki je Savinschggov govor nekajkrat prekinil z navdušenimi vzkliki, ureditev meje na žumberškem področju vključil v svoj koncept resolucije o zedinjeni Sloveniji ter ga predložil klubu kranjskih slovenskih deželnozborskih poslancev. V drugi točki je zapisal naj bo »prikotku ... znanemu po imenu: žumberske stótnije in Marindol ... na izvoljo dano, združiti se z novo kronovino.«⁶²³ Zaradi nasprotovanja večine članov poslanske skupine Zarnikovi radikalni zasnovi, je bilo sprejeto in deželnemu zboru predloženo besedilo, ki ga je sestavil Luka Svetec in zedinjene Slovenije sploh ni omenjalo. V tej resoluciji ni bila omenjena niti možnost priključitve spornih ozemelj.⁶²⁴ Razprava o Žumberku pa ni bila omejena le na dvorano deželnega zbora. Argumenti za vrnitev pokrajine Kranjski so se že dober mesec pred Savinschggovim govorom pojavili v *Novicah*. V časniku so objavili povzetek razprave kranjskega deželnega zbora iz leta 1847, ko so stanovi govorili o razmejitvi s sosednjo Hrvaško in sklenili, da vrnitve Žumberka ne bodo zahtevali, dokler ne bo prišlo do sprememb položaja Vojne krajine. Avtor članka je pri tem dodal, da je sedaj nastopil *ta čas* in da Žumberčani že *radostno nam željo razglašajo* po vrnitvi v okvire Kranjske.⁶²⁵

Nejasen status Žumberka sta upoštevala oba zakona o razpustitvi Vojne krajine, tako avstrijski iz leta 1871 kot ogrski iz leta 1872, saj sta določala, da naj se

⁶²¹ O kolonizaciji in razvoju hrvaško-slovenske meje na tem območju nazadnje – in po moje zelo prepričljivo: Miha Kosi, »... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ... : (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku)«, *Zgodovinski časopis* 56 (2002), 43–91.

⁶²² Marko Zajc, »Problem slovensko-hrvaške meje v 19. stoletju«, magistrsko delo (Univerza v Ljubljani, 2003), pogl. 'Čegav je Žumberk?'. Kolegu Zajcu se najlepše zahvaljujem, da mi je dovolil uporabo svojega tedaj še neobjavljenega teksta in večkrat odgovarjal na moja dodatna poizvedovanja.

Razprave okrog Žumberka Zajc sicer povzema tudi v: isti, »Dobri, pogumni, zli : Podoba žumberških Uskokov na Kranjskem v drugi polovici 19. stoletja«, *Razprave in gradivo*, št. 42 (2003), 222–237 in v: isti, »Žumberak kot pozabljena regija : Ali kako lahko mejno področje zmede slovenske politike«, *Zgodovinski časopis* 57 (2003), 261–266. Gl. še: Rahten, »'Croatia alpestris'«, 3, 4.

⁶²³ Celotno besedilo Zarnikovega predloga je v polemičnem članku v *Slovenskem narodu* objavil: Levstik, »O šentpeterski zaupnici g. dr. Zarniku«, 159, 160.

⁶²⁴ Gorše, *Doktor Valentin Zarnik*, 112–114.

⁶²⁵ »Deželni zbor Kranjski 12. septembra 1847. leta in pa okraj Žumberški«, *Novice*, 15.9.1869, 296, 297.

provincializacija teh krajev odloži do ureditve mejnih vprašanj. Iz dokumenta, ohranjenega v dunajskem vojnem arhivu, je očitno, da ogrska vlada spornih krajev ni imela nikakršnega namena prepustiti Kranjski. Februarja leta 1873 je namreč ogrski ministrski predsednik, Béla (Adalbert) Wenckheim, pisal skupnemu vojnemu ministru in ga prosil, naj mu posreduje vse dokumente, ki jih v zvezi z Žumberkom in Marindolom hranijo v arhivih ministrstva. Obenem je predlagal, naj mu minister posreduje še številne statistične podatke o omenjenih ozemljih in tamkajšnjem prebivalstvu. Franz Kuhn je nato registraturni direkciji svojega ministrstva ter zagrebški generalni komandi naročil, naj pripravita zahtevano gradivo.⁶²⁶

Precej pozneje je zadevo vzela v roke cislajtanska vlada, ki je profesorju dunajske univerze, Augustu Fournierju, šele leta 1881 naročila, naj prouči problem. V poročilu, ki ga je končal aprila 1881, je dunajski profesor zatrdil, da vsi dokumenti potrjujejo upravičenost kranjskih zahtev po ponovni vključitvi Žumberka in Marindola. V začetku julija je zgodovinske argumente priznala tudi ogrska vlada. Navzlic temu se je Dunaj nekaj dni kasneje odločil omenjeni področji začasno prepustiti hrvaški civilni upravi. Oktobra se je v razpravo znova vključil kranjski deželni zbor. Zadevo je najprej predebatiral upravni odsek, čez teden dni pa je bila na vrsti obravnava poročila na deželnozborski seji. Poročilo ustavoverne večine je predstavil poslanec dr. Savinschegg, v imenu slovenske manjšine je govoril poslanec belokranjskih kmečkih občin Anton Navratil.

Medtem ko se je večina ob sklicevanju na historične in druge razloge zavzemala za ponovno priključitev spornih ozemelj h Kranjski, so slovenski poslanci poudarjali narodno načelo ter nasprotovali zahtevam ustavovercev. Predlagali so le pripojitev Marindola, kranjske pravice do Žumberka naj bi zamenjali za ustrezno železniško povezavo s Hrvaško. Ob glasovanju je predlog večine dobil precej več glasov. V času razprave je *Slovenski narod* povzel slovensko stališče do problema. Avtor, verjetno Ivan Tavčar, je zapisal, da na Slovenskem ni nikogar, ki bi si želel priključitve *hrvatskih selišč* v Žumberku in Marindolu, saj je prijateljstvo s Hrvati pomembnejše od historičnega prava. Med Slovenci in Hrvati naj bi razmejitve potekala le na podlagi jezikovne meje.⁶²⁷ Vendar vsi Slovenci niso povsem delili takšnega mnenja. Nekaj mesecev prej je *Slovenec* zapisal, da so žumberški *uskoki* sicer res *Srbo Hrvati*, a to so tudi Belokranjci. Zato je vseeno, komu bo Žumberak priključen, je zatrdil pisec, ki pa je hkrati dal vedeti, da bi mu bilo ljubše, če bi ga dobila Kranjska. V nadaljevanju je namreč razglabljal o možnosti priključitve Istre, zato je jasno, da je dal prednost historičnim argumentom.⁶²⁸ Tudi sicer je katoliški časnik bolj kakor narodnostno zagovarjal zgodovinsko načelo razmejitve. Čez nekaj let so na primer v uvodniku »Žumberk« ob povzemanju članka iz dunajskega *Vaterland* zahtevali ohranitev pridobljenih pravic in zatrjevali, da bo usoda sporne pokrajine srečna le pri *pravi materni deželi*.⁶²⁹

⁶²⁶ KA, KM, Präs., 124–1/1 (1873), dopis ogrskega min. preds. Béle (Adalberta) Wenckheima vojnemu ministru Franzu Kuhnu, Präs. 58, Dunaj, 9.2.1873; koncept dopisov registraturni direkciji RKM in generalni komandi v Zagrebu, Präs. Nro. 556, Dunaj, 13.2.1873.

⁶²⁷ –r.– [Ivan Tavčar], »V Ljubljani«, *Slovenski narod*, 6.11.1881, 1. Moja domneva, da je avtor Tavčar, temelji na dejstvu, da je enako šifro uporabljal v *Slovanu*, v začetku osemdesetih let pa je nedvomno pisal za *Narod*, ki ga je med Jurčičevo boleznijo leta 1881 tudi urejal.

⁶²⁸ *Slovenec*, 21.5.1881, 3.

⁶²⁹ *Slovenec*, 16.6.1883, 1, 2.

Čez desetletje in pol, leta 1896, se je vprašanje ureditve meje s Hrvaško znova pojavilo v kranjskem deželnem zboru. Slovenci so spet spremenili svoje stališče in obe slovenski stranki sta soglasno glasovali za zahteve, ki so bile zelo podobne tistim iz leta 1881. Očitno se je navdušenje nad Hrvati, ki je slovenske poslance prevevalo takrat, zmanjšalo, tako da so pri njihovem glasovanju praktični razlogi prevladali nad južnoslovansko solidarnostjo. Ivan Tavčar je v debati na primer priznal, da sicer še misli enako kot pred petnajstimi leti, a bo podprl resolucijo, ker se bodo tako izboljšale pogajalske pozicije Cislajtaniije pri prihajajočih pogovorih o reviziji nagodbe.

Ker niti složno delovanje vseh kranjskih strank ni imelo zelenega učinka, se je deželni zbor k zadevi znova vrnil čez dve leti. Vendar niti ta poslednja intervencija ni dosegla zastavljenih ciljev in poslej se deželni politiki uradno z zadevo niso več ukvarjali. Problem pripadnosti Žumberka sicer ni bil pozabljen – Jožef Schwegel je na primer leta 1902 v proračunskem odseku državnega zbora govoril o inkorporaciji v Kranjsko, Fran Šuklje pa je še tik pred začetkom vojne na lastno pobudo na terenu preverjal, komu so naklonjeni tamkajšnji prebivalci –,⁶³⁰ a z njim so se v glavnem ukvarjali zgodovinarji. Na slovenski strani sta se v polemično razpravljanje vključila Anton Koblar in Josip Mal. Slednji je celo posegel v politiko, ko je leta 1916 deželnemu odboru predložil spomenico o pripadnosti Žumberka in Marindola ter v začetku leta 1917 v *Slovencu* objavil članek »Za integriteto Kranjske: Od Drave do Adrije!«, v katerem je utemeljeval potrebo po državnopravni nasloinitvi Slovencev na deželo Kranjsko v njenih zgodovinskih mejah. V članku Žumberka sicer ni izrecno omenjal, je pa poudarjal pomen predlagane Velike Kranjske za obrambo države.⁶³¹

V celotni dolgoletni, prevratov polni zgodbi je za nas zanimiva zlasti vloga vojske. Videli smo, da je ogrska vlada v utemeljevanje svojih zahtev že takoj na začetku pritegnila vojno ministrstvo. Ogrski ministrski predsednik je od ministra zahteval podatke o sestavi prebivalstva, saj so Madžari očitno videli, da so historični argumenti na strani Kranjcev. Žal odnosa vojske do razrešitve spora ne moremo v celoti rekonstruirati. Večina dokumentov vojnega ministrstva je bila namreč škartirana še pred izročitvijo Vojnemu arhivu. Spisi iz let 1882, 1883 in 1885 so bili uničeni v celoti, tisti iz let 1881 in 1884 pa deloma. Kljub temu lahko na podlagi ohranjenega gradiva sklepamo, da vojaki niti niso oblikovali svojega stališča. Vse kaže, da so bili v spor vmešani le kot dotedanji upravitelji ozemlja. Kot takšni so seveda razpolagali z množico podatkov o zgodovini in sedanjosti spornih krajev.

Zaradi pomanjkljive ohranjenosti gradiva ni jasno niti, ali so sprte strani vojsko vendarle poslušale pridobiti na svojo stran. Nemški poslanci kranjskega deželnega zbora so leta 1881 sicer omenjali strateški pomen Žumberka za obrambo Kranjske, vendar tega ne moremo šteti za resen poskus. Glede na znano nenaklonjenost precejšnjega števila vojakov do domnevno separatističnih Madžarov bi bila povezava kranjskih Nemcev in armadnega vrha načelno gotovo možna. Toda obrobnost Žumberka je bila vendarle tolikšna, da si težko predstavljam, kakšen

⁶³⁰ »Iz budgetnega odseka«, *Slovenec*, 16.1.1902, 2; Šuklje, *Iz mojih spominov*, zv. 2, 246–248.

⁶³¹ Josip Mal, »Za integriteto Kranjske: Od Drave do Adrije!«, *Slovenec*, 30.1.1917, 1, 2.

interes bi zanj imela vojska. Najbrž je verjetneje, da zaradi malenkostnega nagajanja ne bi bila pripravljena zapletati že tako zamotanih odnosov z Madžari. Povsem drugače bi bilo, če bi – povsem hipotetično – na meji s Kranjsko ležal večji del Vojne krajine. Tedaj bi bilo zanimanje armade za urejanje hrvaško-kranjske meje skoraj gotovo bistveno večje.

Celoten žumberško-marindolski zaplet pa je nedvomno zanimiv tudi kot primer slovenskega spreminjajočega se odnosa do zgodovinskega prava. A to je že druga tema, ki nas tokrat ne zanima. Zato se v nadaljevanju vračamo k temi, ki nas spremlja ves čas – k sprejemanju vojaških zakonov.

10 Nove reforme: teritorializacija in dopolnjevanje zakonodaje

10.1 Desetletno podaljšanje veljavnosti obrambnega zakona, 1879

Leta 1878, v času razpleta krize v Bosni in Hercegovini, bi na parlamentarni dnevni red morala priti obnovitev §§ 11 in 13 obrambnega zakona. Prav takrat je namreč poteklo deset let od njegovega sprejema in avstrijski ter ogrski parlament bi morala znova določiti, kako velika je lahko armada ter kakšen naj bo vsakoletni vpoklic nabornikov. Zaradi zasedbe Hercegovine in Bosne je bila razprava preložena na naslednje leto in sprejeto je bilo enoletno začasno podaljšanje veljavnosti obeh členov.⁶³² Medtem je padla avstrijska vlada in jasno je bilo, da bo ena izmed prvih nalog nove ravno podaljšanje veljave teh dveh členov za naslednje desetletje. Cesar je za predsednika vlade predvidel grofa Eduarda Taaffeja, ki je že bil v vladi prav v času, ko je ta skozi nenaklonjeni parlament spravila obrambni zakon (1868).

Toda takoj v prvih pogajanjih z zmernima liberalnima prvakoma, Ernstom Pernerjem in grofom Francem Coroninijem, se je pokazalo, da Taaffejeva naloga ne bo lahka. V zameno za sodelovanje v vladi sta zahtevala zmanjšanje vojaških stroškov, česar Franc Jožef nikakor ni hotel sprejeti. Zato je Taaffe opustil svoja prizadevanja, vlado je začasno prevzel Karl Stremayr, medtem ko je Taaffe dobil notranje ministrstvo.⁶³³ Po porazu liberalcev na volitvah in vrnitvi Čehov v državni zbor pa je grof dobil še eno priložnost. Vendar je bilo jasno, da opozicija novi vladi ne bo popuščala, velikost vojske in vojaških stroškov pa bosta pomemben kamen spotike. Tema je namreč igrala določeno vlogo že v volilni kampanji, saj so jo v svoje programe kar po vrsti uvrščali različni nemški kandidati liberalne provenience. Georg Schönerer je v svojem programu iz junija 1879 med zahteve uvrstil krčenje vojaškega proračuna s pomočjo skrajšanja vojaškega roka in zmanjšanja vojske. Varčevanje pri vojaških izdatkih so razglašali kandidati *Štajerske napredne stranke* (*Steirische Fortschrittspartei*), naš stari znanec, Franz Wiesthaler, ki je kandidiral v mariborski mestni kuriji, pa je zopet predlagal celo ukinitve stalne vojske in uvedbo milice. Zmanjšanje vojske sta prav tako zahtevala odbor 112-ih (ki so glasovali zoper zasedbo Bosne in Hercegovine) in stari parlamentarni klub

⁶³² Rauter, *Die österreichische Wehrgesetzgebung*, 22, 23.

⁶³³ Jenks, *Austria Under the Iron Ring*, 32, 33.

naprednjakov.⁶³⁴ Po volitvah je varčevalne zahteve postavil vplivni odbor, ki je avgusta v Linzu sestavil liberalni program za prihajajoče zasedanje državnega zbora.⁶³⁵ Skratka, že pred začetkom zasedanja novega sklica državnega zbora je bilo jasno, da je pred vlado in poslanci težka naloga.

Nasprotovanje liberalnih nemških politikov podaljšanju obstoječega stanja na področju obrambe je ponudilo dobrodošlo možnost slovenski politiki. Spet je lahko poudarjala svojo zvestobo državi in napadala nasprotnike. Že po objavi programa 112-ih je *Narodov* komentator veselo ugotovil, da so se ustavoverci z zahtevami za zmanjšanje vojske sami postavili v opozicijo, saj v danem trenutku ni mogoča vlada, ki bi cesarju predlagala kaj takšnega. Obenem je iz objave programa v *Laibacher Tagblatt*, listu ljubljanskih ustavovercev, sklepal, da tudi oni stojijo na takšnem stališču.⁶³⁶ Pri tem se ni oziral na odklonilno stališče do programa, ki so ga pri ljubljanskem nemškem časniku kar dvakrat označili za pomanjkljivega in nejasnega ter zato zaenkrat nesprejemljivega.⁶³⁷ Važneje se je *Narodovemu* piscu zdelo, da je bil program objavljen na prvi strani, kar naj bi bilo enako soglašanju z njim.

Omenjenemu časnikarju so sledil še drugi, ki prav tako niso bili niti najmanj prizanesljivi. *Narodov* dopisnik z Gorenjskega je ustavoverske zahteve po varčevanju označil za *švindeln*, obenem pa je bralcem namignil, da številni *nemški ustavoverski izdajalski kričači* sploh niso zainteresirani za obstanek Avstrije.⁶³⁸ Nek drug časnikar je v komentarju programa štajerskih naprednjakov njihove zahteve po zmanjšanju vojske na kratko odpravil s pripombo, da je takšno stališče razumljivo, ker jim je vojska politično nasprotna.⁶³⁹ V Ljubljani pa so slovenski mestni svetniki z vsemi silami poskušali preprečiti izglasovanje peticije, ki je zahtevala razširitev pravice do enoletnega služenja na absolvente srednjih poklicnih šol. Predlagali so, da o peticiji ne bi niti glasovali, namesto tega pa bi sprejeli zaupnico Taaffejevi vladi. Ustavoverna večina je oba predloga zavrnila, slovenski časniki pa so ocenili, da je s tem vladi izrekla jasno nezaupnico.⁶⁴⁰

Toda na drugi strani nam številne notice kažejo, da niti Slovenci niso bili tako navdušeni nad obrambnim zakonom. Medtem ko je politika dokazovala svojo zvestobo cesarju in njegovi vojski, so dopisniki pisali o pripombah na zakon. Tema je bila še kako prisotna tudi v predvolilnem boju. Že zelo zgodaj je *Slovenec* v »Vodilu za državne volitve«, precej natančnem seznamu predvolilnih želja in priporočil, zapisal, da si bodo morali slovenski poslanci tudi s krčenjem vojaških

⁶³⁴ *Österreichische Parteiprogramme*, 185–189 (za Schönererja); Cvirm, *Trdnjavski trikotnik*, 88–90 (za štajerske naprednjake in Wiesthalerja); Kammerhofer, ur., *Studien zum Deutschliberalismus in Zisleithanien*, 272–280, 283–285 (objava programa 112-ih, naprednega kluba in štajerskih naprednjakov).

⁶³⁵ Jenks, *Austria Under the Iron Ring*, 38; Kammerhofer, ur., *Studien zum Deutschliberalismus in Zisleithanien*, 285, 286 (objava predloga resolucije).

⁶³⁶ »Naša nemška in nemškutarska ustavoverna stranka se je postavila zoper vlado!«, *Slovenski narod*, 14.5.1879, 1, 2.

⁶³⁷ »Das Wahlprogramm der Okkupationsgegner«, *Laibacher Tagblatt*, 10.5.1879, 1, 2; »Das Programm der '112'«, *Laibacher Tagblatt*, 13.5.1879, 1.

⁶³⁸ P., »Z Gorenjskega«, *Slovenski narod*, 29.6.1879, 6, 7.

⁶³⁹ »Program štajerskih 'fortšritlerjev'«, *Slovenec*, 24.5.1879, 2.

⁶⁴⁰ Matic, *Nemci v Ljubljani*, 195; »Nezaupanje ministerstvu«, *Slovenski narod*, 26.11.1879, 1, 2.

izdatkov prizadevati za olajšanje *silnih davkarskih bremen*.⁶⁴¹ V resnici so potlej kandidati volivcem kar po vrsti obljubljali to ali ono dodatno ugodnost. Josip Vošnjak je v svojih nastopih na primer zagovarjal dodatne olajšave za kmečke sinove, o tem so ga spraševali tudi udeleženci predvolilnih shodov.⁶⁴² Podobne zahteve so kandidatu Viljemu Pfeiferju postavili dolenjski volivci.⁶⁴³ Vitez Hugo Berks, ki so ga pri kandidaturi v celjskem mestnem volilnem okraju podprli Slovenci, je v svojem programu obljubil, da si bo pri sprejemanju obrambnega zakona prizadeval za *velike prihranke*. Kot rezervni častnik je tudi napovedal, da bo raje odložil svoj čin, kakor da bi zaradi zvestobe armadi zanemaril svoje dolžnosti do volivcev.⁶⁴⁴

Podobna pričakovanja in zahteve so se ponavljala še po volitvah. Mihael Hermanu so njegovi volivci pred odhodom na Dunaj postavili seznam zahtev. Na devetem mestu so mu naročili, naj si prizadeva, da bodo vojske oproščeni odlični dijaki, olajšave pa naj bi dobili pravniki, profesorji, bogoslovci in učitelji.⁶⁴⁵ Tudi uvodničar *Slovenskega naroda* je izvoljenim poslancem priporočal, naj si ob podaljševanju veljavnosti obrambnega zakona predvsem (!) prizadevajo za zmanjšanje obremenitev prebivalstva.⁶⁴⁶ *Slovenčev* pisec je celo v cesarjevem prestolnem govoru, s katerim je vladar napovedal uvrstitev obrambnega zakona v vladni program, našel napoved varčevanja pri obrambnih izdatkih, kar je bilo seveda daleč od resnice.⁶⁴⁷ Še tik pred začetkom obravnave zakona v državnem zboru pa je *Narodov* državnozbornski poročevalec napovedal, da bodo *avtonomisti*, torej stranke, ki podpirajo vlado, zakon podprli, a si bodo hkrati prizadevali za nove olajšave. Dopisnik *Slovenca* pa je poročal, da so nekateri slovenski poslanci podporo zakonu povezovali z zagotovili za uresničitev narodnih zahtev.⁶⁴⁸

Ob vsem napovedovanju boja za spremembe je bilo vendarle jasno, da slovenska politika ne bo glasovala proti vladi. Nastop Taaffejeve vlade je bil pač čas velikih pričakovanj in hkrati čas popuščanja. Slovenci so takrat celo javno razglasili, da politična združitev slovenskih dežel ni njihov ključni cilj. V zameno za vladno naklonjenost so bili pripravljene pristati na upravno združevanje, vztrajali pa so predvsem pri praktični uresničitvi enakopravnosti v šolstvu, upravi in sodstvu. Obiti, povezani z novo vlado, so bili preveliki, da bi jih kazalo ogroziti zaradi malenkosti, ki so težile volivce. V tem smislu so časniki po volitvah začeli poudarjati, da je podaljšanje veljavnosti obrambnega zakona nujno zlo. Glavni argument zagovornikov je bil splošen evropski položaj, ki naj bi domnevno onemogočal vsakršno zmanjševanje vojske.

⁶⁴¹ »Vodilo za državne volitve«, *Slovenec*, 31.5.1879, 1.

⁶⁴² »Volilni shod na Vranskem«, *Slovenski narod*, 19.6.1879, 1, 2; »Volilni shod v Brežicah«, prav tam, 24.6.1879, 2.

⁶⁴³ Točka šest zahtev je bila: »Naj se posestniki podedovanih kmetij oprostijo vojaščine sploh ali vsaj od aktivne službe v armadi.« »Iz Šempetra«, *Slovenski narod*, 29.6.1879, 6.

⁶⁴⁴ »Program viteza Berksa«, *Slovenski narod*, 4.7.1879, 1, 2.

⁶⁴⁵ »Sprevodnica gospodu M. Hermanu v državni zbor«, *Slovenski narod*, 30.7.1879, 1, 2.

⁶⁴⁶ »Shod slovenskih poslancev«, *Slovenski narod*, 28.9.1879, 1.

⁶⁴⁷ *Slovenec*, 11.10.1879, 3.

⁶⁴⁸ a., »Vojaška postava v državnem zboru«, *Slovenski narod*, 23.11.1879, 1, 2; »Vojaška postava pa vlada«, *Slovenec*, 20.11.1879, 1.

V resnici takšna razlaga ni bila privlečena za lase, čeprav je bil poglobitni razlog za odločitev slovenskih politikov gotovo drugje. Z nasprotovanjem zakonu bi se namreč slabo zapisali pri cesarju. Franc Jožef je bil odločen. Avstro-Ogrska si ni mogla privoščiti razoroževanja, saj so jo sosede v absolutni ali relativni velikosti vojske precej presegale. Septembra so se zato začela posvetovanja z odločilnimi možmi obeh polovic monarhije. Presenetljivo kooperativni Madžari so sicer predlagali le triletno podaljšanje obstoječega stanja, toda cesar je na koncu zahteval, naj obe vladi poskusita skozi parlamentarni proceduri spraviti desetletno. Taaffejeva vlada je zakon v državni zbor poslala 15. oktobra, ta ga je prepustil obrambnemu odboru, katerega član je bil tudi slovenski poslanec Viljem Pfeifer, čez mesec pa so se predsednik vlade in ministri začeli sestajati z voditelji klubov in zbirati glasove. Zaradi značaja zakona, s katerim se je parlament za desetletje odpovedal svoji pravici odobritve vsakoletnega vpoklica nabornikov, so potrebovali težko dosegljivi dve tretjini.⁶⁴⁹

Razprava, ki se je začela 1.12.1879, je takoj pokazala, da bo vlada le stežka dobila takšno večino. Njen predlog so sicer podprli Čehi, Poljaki, Slovenci in nemški konzervativci, toda manjkali so glasovi levice. V petdnevni debati so parlamentarci z leve v glavnem ostro nasprotovali zakonu. Pri glasovanju sicer niso bili popolnoma uspešni, tako da je zakon dobil večino, ne pa zahtevanih dveh tretjin. Poleg tega je državni zbor sprejel resolucijo, s katero je pozval vlado, naj v okviru obstoječe obrambne organizacije karseda varčuje. Bolje je šlo v gosposki zbornici, ki je sredi decembra zakon soglasno sprejela.⁶⁵⁰ S tem je vlada dobila še eno priložnost, saj se je zakonsko besedilo moralo vrniti v poslansko zbornico.

V dogajanje se je znova vključil cesar, ki je začel prepričevati zmerne nemške liberalce, naj si premislijo. Lobiranja sta se lotila tudi Gyula Andrassy in njegov naslednik, baron Heinrich Haymerle, Taaffe in njegov domobranski minister, general Julius Horst, pa sta medtem prepričevala madžarskega ministrskega predsednika Kálmána Tiszó, naj ne hiti s sprejemanjem zakona. V Cislajtániji so namreč predvidevali, da bo to le zaostriło opozicijo v državnem zboru.⁶⁵¹ Ampak kljub vsem prizadevanjem je bil uspeh pičel. Pri naslednjem glasovanju, 17. decembra, je vlada dobila nekaj glasov več, vendar še vedno premalo. Zakon je bil naposled sprejet tri dni kasneje. Ob tretjem glasovanju se je, potem ko sta Taaffe in Horst v usklajevalnem odboru obeh zbornic obljubila kar največjo varčnost in upoštevanje izrečenih poslanskih pripomb pri naslednji noveli obrambnega zakona, premislilo dovolj liberalnih poslancev in predlog je s štirimi glasovi večine dobil potrebni dve tretjini glasov.⁶⁵² Zdi se, da je vlada večino zagotovila še z drugimi, manj načelnimi, prijemi. Nekaj let kasneje je konservativni katoliški poslanec, tirolski duhovnik Josef Greuter, liberalnega poslanca in univerzitetnega profesorja v Pragi,

⁶⁴⁹ Jenks, *Austria Under the Iron Ring*, 42–44; Jandeseck, »Die Stellung des Abgeordnetenhauses«, 31; SPSHAR, 9. sesija, 50.

⁶⁵⁰ SPSHAR, 9. sesija, 512–539, 542–573, 576–614, 616–651, 654–678; Jenks, *Austria Under the Iron Ring*, 45, 46; Jandeseck, »Die Stellung des Abgeordnetenhauses«, 32–36.

⁶⁵¹ Jenks, *Austria Under the Iron Ring*, 47, 48.

⁶⁵² SPSHAR, 9. sesija, 837–844, 865–882. O pogajanjih v uskladitveni konferenci: Jenks, *Austria Under the Iron Ring*, 48, 49; Rauter, *Die österreichische Wehrgesetzgebung*, 24.

dr. Emila Saxa, v državnem zboru obtožil, da je profesuro dobil, ker je leta 1879 glasoval za vladni predlog.⁶⁵³ Seveda so bili takšni očitki težko dokazljivi in morda krivični, vendar iz drugih primerov zanesljivo vemo, da je vlada po potrebi znala biti še kako prepričljiva. Kakorkoli že, vojska je s spremembami zakona dobila želeno stabilnost, ministrski predsednik pa je izvojeval silno pomembno politično zmago.

Slovenski poslanci so ves čas disciplinirano glasovali z večino, v debati se je oglasil le Karel Klun. V splošni razpravi je predstavil razloge za sprejetje zakona. Na prvo mesto je postavil patriotizem in poudaril, da Slovenci ne bodo glasovali za vlado, saj niso vladna stranka, temveč za državo. Poleg tega je opozoril na zunanjepolitične okoliščine, pri čemer ni pozabil spomniti na ozemeljske zahteve neimenovane ekspanzivne sosesde, ki jo zanimajo predvsem predeli ob Jadranu. Liberalni opoziciji pa je očital, da zakonu ne nasprotuje iz iskrenih razlogov. Pozivi k varčevanju naj bi bili le besedičenje, v resnici naj bi šlo za nasprotovanje enemu izmed stebrov *legitimnosti, avtoritete in konzervativizma*.⁶⁵⁴ Govor ni ostal brez odmeva v domovini. *Slovenec* ga je silno pohvalil ter ga označil za najostrejši napad na opozicijo.⁶⁵⁵ Pozneje je svoje razloge za izglasovanje zakona javno predstavil tudi poslanec notranjskih kmečkih občin, Adolf Obreza. V razgrnitvi svojega delovanja v parlamentu – periodično jo je izdajal v samozaložbi – je priznal, da zakon ni zmanjšal obremenitve prebivalstva, vendar česa takšnega zaradi splošnih evropskih razmer niti ni bilo mogoče pričakovati. Zatrdil je še, da so slovenski poslanci zakon podprli zaradi neizogibne potrebnosti primerno velike vojske ter *ljubezni do našega dobrotljivega cesarja*.⁶⁵⁶ Jasno je torej, da so slovenske poslance pri glasovanju vodili taktično-politični razlogi, ki smo jih v podobnih situacijah že zaznali. Gotovo pa je bilo v govorjenju o skrbi za obstoj monarhije tudi precej iskrenega interesa. Nenazadnje se je v danem trenutku zdelo, da se bo država začela razvijati v želeno smer.

10.2 Zakon o vojaški taksi (1879/80)

V istem, še bolj pa v naslednjem letu so slovenski poslanci dobili novo priložnost za izrekanje o vojaških vprašanjih. V začetku novembra je vlada vložila predlog zakona o vojaški taksi, ki ga je državni zbor prepustil v prvo branje obrambnemu odboru.⁶⁵⁷ Zakon je uvajal nov davek, ki naj bi ga nekaj let plačevali vojske oproščeni moški. Zbrani dohodki bi bili namenjeni podpiranju vojaških invalidov, vdov in sirot. Takšna rešitev je bila predvidena že ob sprejemanju obrambnega zakona leta 1868, vendar je vlada ni pripravila vse do leta 1879.

⁶⁵³ »Iz državnega zbora«, *Slovenski narod*, 25.1.1881, 1, 2; *Slovenec*, 29.1.1881, 4.

⁶⁵⁴ SPSHAR, 9. sesija, 567–573. V slovenščini sočasno objavljeno v: »Govor slovenskega poslanca Kluna o vojni postavi : (Po stenografičnem zapisniku)«, *Slovenec*, 11.12.1879, 1–3.

⁶⁵⁵ »Naš poslanec Klun in ustavoverci«, *Slovenec*, 6.12.1879, 1.

⁶⁵⁶ Adolf Obreza, *Svojim volilcem o svojem delovanju v zborovanju državnega zbora na Dunaji l. 1879–1880* (Ljubljana, 1880), 8–10; isti, *Svojim volilcem o svojem delovanju v zborovanju državnega zbora na Dunaji 1884.–1885. l.* (Ljubljana, 1885), 23, 24.

⁶⁵⁷ SPSHAR, 9. sesija, 248, 265.

V obrambnem odboru poslanske zbornice je vlada sprva naletela na nekoliko nepričakovan odpor provladnih strank. Te so v času, ko se je pripravljala rekonstrukcija vlade, z glasovanjem proti njenemu predlogu želele pokazati, da njihova podpora ni vnaprej zagotovljena. Obenem so poslanci vladnega bloka hoteli izraziti svoje negodovanje nad domobranskim ministrom Juliusom Horstom, ki je v prerivanjih znotraj vlade podprl Karla Stremayerja, edinega preostalega liberalnega ministra prvega ranga.⁶⁵⁸ Do začetka razprave so bile razlike med vlado in njej naklonjenimi poslanci že odpravljene, toda ton razpravam je še vedno dajala politična taktika. Drugo branje zakona se je začelo na 82. seji 9. sesije, 27.4.1880. Vladnemu predlogu so ostro nasprotovali opozicijski liberalni poslanci, ki so sicer razglašali, da idejo načelno podpirajo, niso pa želeli podpreti osovražene Taaffejeve vlade. Moravski poslanec Johann Fux je zakon označil za nov sad militarizma, vsakršno debato o njem pa za nesmiselno, saj naj bi vlada že imela nepremakljivo večino. Ker so bile ravno v tistem času aktualne jezikovne naredbe za Češko, Fux ni pozabil omeniti, da vlada glasove pridobiva tudi na tak način. Toda kljub Fuxovi ugotovitvi o neplodnosti nadaljnega razpravljanja so se za govorniškimi pultom vrstili opozicijski poslanci, ki so po vrsti vlagali dopolnila in argumentirali svoje nasprotovanje zakonu. Vladi naklonjeni poslanci niso bili tako zgovorni, temveč so zagovarjanje vladnega predloga prepuščali poročevalcu obrambnega odbora. Svojo voljo so povsem nedvoumno izrazili pri glasovanjih, ko so bili opozicijski predlogi prepričljivo zavrnjeni. Med redkimi govorniki vladne strani je bil tudi slovenski poslanec Viljem Pfeifer, ki je celo podprl enega izmed predlogov Johanna Fuxa. Ta je želel spremeniti davčne razrede, tako da bi bili bolj obremenjeni bogatejši. Toda kljub Pfeiferjevemu zavzemanju je popravek na glasovanju propadel. Zakon je bil naposled v tretjem branju sprejet 12. maja 1880.⁶⁵⁹

Poleg Pfeiferja sta izmed slovenskih poslancev v razpravi sodelovala le še vitez Josef Schneid, ki je enkrat uspešno predlagal prekinitev debate, in Karl Hohenwart, ki je prav tako prodrl s proceduralnim posegom. Sicer so tukajšnji poslanci molčali in glasovali za predloge večine. Adolf Obreza je svoje glasovanje pozneje utemeljil s pravičnostjo zakona, ki naj bi enakomerno porazdelil obveznosti med vse (moške) prebivalce. Povsem primerno se mu je zdelo, da tisti, ki so bili oproščeni vojaškega služenja, kako drugače prispevajo. Zato je za vojaško takso glasoval z *lehkejšim srcem* kakor za podaljšanje veljavnosti obrambnega zakona.⁶⁶⁰

Zakon so enoglasno podpirali tudi slovenski časniki. V svojih člankih so prav tako poudarjali pravičnost nove ureditve ter polemizirali z – po njihovem – neiskrenimi nemškimi liberalnimi poslanci, ki zakona menda niso podprli le zaradi nagajanja vladi. V uvodniku »Vojaška taksa« je *Slovenski narod* razpravo o zakonu izrabil za silovit antisemitski in protinemški izpad. Neznani avtor članka je zapisal, da Slovenci nimajo razlogov za nasprotovanje zakonu, saj so »*pri nas ... po*

⁶⁵⁸ »Avtonomisti in vlada in potreba splošnega avtonomističnega programa«, *Slovenec*, 4.3.1880, 1. O boju znotraj Taaffejeve vlade: Jenks, *Austria Under the Iron Ring*, 55–65.

⁶⁵⁹ SPSHAR, 9. sesija, 2737–2758, 2760–2792, 2796–2834, 2837–2854, 3218–3248, 3253–3254; Jan-desek, »Die Stellung des Abgeordnetenhauses«, 38–40.

⁶⁶⁰ Obreza, *Svojim volilcem, 1879–1880*, 27–28; isti, *Svojim volilcem, 1884.-1885. l.*, 24.

kmetih čvrsti fantje še in zdravi, zato je skoraj vsak uže vojak.« Na drugi strani pa so v velikih mestih in med Nemci mladeniči »*krofasti, gnjilokrvni, slabotni, nevzrasli, za vojake nesposobni*«, a dovolj premožni, da lahko plačajo novi davek. Po mnenju pisca vojaška taksa Slovencev torej skoraj ne bo prizadela, tembolj pa jo bodo čutili *mestni bogatini* in *seveda judje*. Prav zaradi tega naj bi nemški časniki, ki jih seveda vodijo Judje ali pa so častnikarji vsaj odvisni od njih, tako močno nasprotovali novemu zakonu. *Narodov* pisec je bil razumljivo drugačnega mnenja, saj je bil prepričan, da je šele nova ureditev vojaško obveznost res napravila splošno. Zdravi slovenski kmetje bodo še naprej odhajali k vojakom, medtem ko bodo mestni in judovski bogatini plačevali »*za ubozeza kmetskega fanta, ki nema denarja, pa ima čvrsto pest*«, je svoje razmišljanje utemeljil avtor uvodnika.⁶⁶¹ Značilni stereotipi o strahopetnih Judih in junaških Slovencih ter o golšastih Nemcih in krepkih Slovencih so bili očitno nadvse pripravno sredstvo za prepričevanje o koristnosti nove zakonodaje, ki je v resnici vsaj deloma rešila problem oskrbe ranjenih vojakov in družin padlih, a hkrati nedvomno dodatno obremenila prebivalstvo.

V naslednjih letih se je nekajkrat pokazalo, da je zakon dejansko prizadel tudi revnejše in ne le premožnih. Državni zbor se je na primer na 16. seji naslednje sesije znova ukvarjal z vojaško takso na pobudo slovenskega poslanca Kluna in ljubljanskega magistrata. Slednji je namreč na državni zbor naslovil peticijo s predlogi za spremembo zakona. Občina je predlagala drugačno lestvico, ki naj bi razbremenila revne, in pravico občine, da zadrži desetino pobranega denarja ter s tem pokrije stroške pobiranja.⁶⁶² Tudi sicer so se poslanci večkrat ukvarjali s takso, ko so zahtevali, naj ministrstvo na ta ali oni način spremeni oziroma dopolni zakon.⁶⁶³ Poslanec Lavoslav Gregorec se je leta 1892 na zboru svojih kmečkih volivcev pohvalil prav s prizadevanji za spremembo zakona o taksi. Zbranim je pojasnil, da je sodeloval pri sprejemanju resolucije kmetijskega odbora, v kateri so se zavzeli za oprostitev vseh, ki imajo letni dohodek manj kot 450 goldinarjev, za uvedbo progresivne lestvice obdavčitve in za dodelitev pomoči vdovam in sirotam rezervistov, ki so umrli na orožnih vajah.⁶⁶⁴ Vojaška taksa in predvsem način njenega pobiranja sta bila tudi tarča častnikarske kritike. Leta 1889 dopisnik X-x v *Slovenskem narodu* sicer ni oporekal upravičenosti uvedbe dodatne obdavčitve, a je komisijam, ki so takso odmerjale, očital, da so površne ter brez pravega nadzora županov.⁶⁶⁵

⁶⁶¹ »Vojaška taksa«, *Slovenski narod*, 1.5.1880, 1.

⁶⁶² *SPSHAR*, 10. sesija, 488–492 (priloga 5).

⁶⁶³ Jandesek, »Die Stellung des Abgeordnetenhauses«, 72, 80, 97 in passim.

⁶⁶⁴ »Krvni davek, vojaška taksa : Iz govorov poslanca dr. Gregoreca pred volilci l. 1892«, *Slovenski gospodar*, 19.1.1893, 17, 18.

⁶⁶⁵ X-x., »Iz Ljubljane«, *Slovenski narod*, 19.4.1889, 2.

10.3 Vmesna epizoda: boj za ljubljansko garnizijo

Preden nadaljujemo pregled zakonskih sprememb, ostanimo še pri problemih bolj praktične narave. Odnos med Slovenci in vojsko se je seveda oblikoval tudi ob vsakodnevnih in manj načelnih temah. V tem delu ne bom mogel obdelati vseh in to najbrž niti ni potrebno, a tu in tam je vredno pogledati pod politično gladino in poskusiti osvetliti katero izmed njih. Le tako bo mogoče ustrezno opozoriti na večplastnost razmerij med vojsko in Slovenci. Med dogajanje, ki ga ne morem zaobiti, gotovo sodijo prizadevanja lokalnih skupnosti za pridobitev čim več in čim večjih vojaških enot. Problem bi sicer v prihodnje zaslužil temeljitejšo obdelavo, vendar se bom tokrat omejil le na oris ene izmed epizod. Mislim, da bom s tem uspel pokazati tudi splošne značilnosti problematike.

V Ljubljani, ki sem jo izbral za prikaz, sta povečanje garnizije in primerna nastanitev vojakov zbudjala precejšno pozornost ravno v letih 1879/80. Zato najbrž ne bo narobe, če si takratno dogajanje pogledamo prav zdaj. Nenazadnje se pri pisanju bolj ali manj držim kronološkega principa. Seveda pa bom pri svojem prikazu občasno posegel v predzgodovino in omenil še nadaljnji razvoj. Že takoj na začetku moramo pogledati v leto 1840. Tedaj je mestna uprava v kranjsko prestolnico povabila Benedikta Witthalma in ga prepričala, naj postavi stavbo za nastanitev vojakov. Gradčan je takoj za mejo mestne občine, v Spodnji Šiški, res postavil veliko stavbo, ki je dobila ime Kolizej. Vendar je Witthalm dobil konkurenco in v posloplju so se namesto vojakov naselile trgovine, skladišča in drugi stanovalci. Nekatere izmed najemnic so se ukvarjale celo s prostitucijo in Kolizej je prišel na slab glas. Le ob vojni z Italijo leta 1866, ko je skozi Ljubljano šla ogromna, skoraj polmilijonska množica vojakov, je občina Kolizej uporabila za njihovo nastanitev.⁶⁶⁶

V pripravah na občinske volitve leta 1880, ko si je slovenska stranka obetala ponovno osvojitve mestne hiše, je prav veliko posloplje ob robu Tivolija igralo precejšnjo vlogo. V razglasu *Narodnega meščanskega volilnega odbora* so slovenski kandidati trdili, da se ustavoverno delovanje zoper mestne interese najlepše vidi v prizadevanjih za nakup Kolizeja s sredstvi loterijskega posojila. Narodnjaki so se namreč zavzemali za gradnjo nove velike vojašnice, ki bi bila primerljiva s stavbami v drugih mestih.⁶⁶⁷ Ravno gradnji nove vojašnice so v daljšem obračunu z nemško mestno upravo istočasno precej prostora namenili v *Slovenskem narodu*. Pri tem so zatrdili, da bi Ljubljana lahko dobila več vojakov le, če bi jim lahko ponudila ustrezno namestitvev. Kolizej, »tista s cestnim blatom zidana baraka«, naj bi bila za vojašnico povsem neprimerna.⁶⁶⁸ Ustavoverci seveda niso bili enakega mnenja. Še nekaj mesecev po volitvah, ko so se sicer že kazali znaki, da nakup Kolizeja morda le ne bi bil najboljša odločitev, so v svojem glasilu poudarjali dobre strani morebitne kupčije. Predvsem so opozarjali na manjše stroške, ki bi

⁶⁶⁶ Francè Škerl, *Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe 1860.–1869.* (Ljubljana, 1938), 31, 32, 34, 35, 138 (op. 115).

⁶⁶⁷ Razglas je bil objavljen v več slovenskih časnikih; gl. npr. *Novice*, 31.3.1880, 106.

⁶⁶⁸ –?–, »Kdo pravi, da ne zmagamo?«, *Slovenski narod*, 3.4.1880, 1, 2.

nastali za mesto, če ne bi bilo treba graditi nove kasarne. Trdili so, da narodnjaki mislijo le na politiko, ne pa na finance.⁶⁶⁹

Da je v volilnem boju leta 1880 na površje splavala problematika ljubljanske garnizije, ni bilo naključje. Leta 1879 sprejeti zakon o namestitvi vojakov je namreč na to področje prinesel nekaj novosti. Poleg tega pa je okupacija Bosne in Hercegovine za sabo potegnila precejšnje premeščanje vojaških enot. Zato se je marsikomu zdelo, da je nastopil čas za povečanje števila stalno nameščenih vojaških enot v Ljubljani, ki je imela ravno v tistih letih precej majhno garnizijo. Mestna deputacija, ki se je aprila leta 1879 odšla poklonit cesarju in cesarici ob njuni srebrni poroki, je obisk Dunaja izkoristila še za avdienco pri vojnem ministru, kjer je prosila za povečanje garnizije. Ljubljancani so bili sicer vljudno sprejeti, a so jim na ministrstvu dali vedeti, da ni veliko upanja.⁶⁷⁰ Kljub temu je dopisnik *Slovenskega naroda* nekaj mesecev kasneje rotil mestne očete, naj si ne privoščijo *odlašanja* (poudarek je iz originala – gre seveda za besedno igro s priimkom ljubljanskega župana Antona Laschana) ter naj ne zamudijo priložnosti, ki se ponuja ob premeščanju okupacijskih enot iz Bosne in Hercegovine. Omenil je sicer, da so na Dunaju že zavrnilo ljubljanske prošnje, vendar je mislil, da ob odločni akciji vse še ni zamujeno.⁶⁷¹ In res je septembra naslednjega leta glasilo ljubljanskih ustavovercev, *Laibacher Wochenblatt*, zadovoljno objavilo novico, da prideta v Ljubljano v začetku oktobra 1880 dva bataljona in štab 26. pešpolka. Tako bo Ljubljana – so zapisali – po več kot dveh letih znova dobila veliko garnizijo in vojaško godbo.⁶⁷² Čez slab mesec pa je list moral objaviti slabšo novico: en bataljon naj bi verjetno v kratkem odšel v Maribor, kjer je na voljo prazna erarična vojašnica. Pisec je mestno upravo takoj začel braniti pred pričakovanimi očitki, saj je zatrdil, da takšni odločitvi niso botrovale pomanjkljive ljubljanske nastanitvene zmogljivosti. Dodal je tudi, da je magistrat odločujoče instance zaprosil, naj v Ljubljano vendar pošljejo oba bataljona, ter jih obenem obvestil o načrtih za prenovo Kolizeja ali – če se vojska z njo ne bi strinjala – izgradnjo nove vojašnice za tri bataljone.⁶⁷³

Prizadevanja iz let 1879 in 1880 opozarjajo na pomembnost vojaške posadke za mesta. Čeprav so bili vojaki s svojim občasnim popivanjem, razgrajanjem in celo nadlegovanjem žena *jako čislanih posestnikov* (gl. str. 42) dostikrat precej nadležni, so hkrati predstavljali zanimiv in nezanemarljiv dodaten vir dohodkov za številne meščane. Že podatek, da je ob popisu leta 1880 v Ljubljani živelo 1666 vojakov (6.3 % prebivalstva), ob tistem leta 1890 že 2171 (7.1 % prebivalstva), leta 1900 pa 2592 (7.1 % prebivalstva), pokaže, kako pomemben del mesta je bila garnizija.⁶⁷⁴ Zato so si mesta na različne načine prizadevala za pridobitev čim večjega

⁶⁶⁹ »Zur Frage der Adaptierung des Coliseums«, *Laibacher Wochenblatt : Organ der Verfassungspartei in Krain*, 30.10.1880, 4.

⁶⁷⁰ »Z Dunaja«, *Slovenec*, 24.4.1879, 2, 3.

⁶⁷¹ »Iz Ljubljane«, *Slovenski narod*, 1.10.1879, 2.

⁶⁷² »Von der neuen Laibacher Garnison«, *Laibacher Wochenblatt*, 18.9.1880, 6.

⁶⁷³ »Militärdislokation«, *Laibacher Wochenblatt*, 16.10.1880, 5.

⁶⁷⁴ *Special-Orts-Repertorien von Krain* (Wien, 1884), 1; *Special-Orts-Repertorien der im österreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*, zv. 6, *Krain* (Wien 1894), 1; *Leksikon občin za Kranjsko* (Dunaj, 1906), 1.

števíla vojakov. Med sredstva za dosego tega cilja seveda števíjemo gradnjo primer-
nih vojašnic, ki so jih mesta lahko ponudila vojnemu ministrstvu. Ustrezna po-
slojpa za namestitév so bila zelo pomembna, ker jih država še zdaleč ni imela
dovolj. Po povečanju vojske z uvedbo splošne vojaške obveznosti je bila do izgrad-
nje števílnih novih vojašnic ob prelomu stoletja v eraričnih poslopih nameščena
le dobra polovica vojakov. Ostali so gostovali v občinskih vojašnicah, najetih so-
bah ali celo pri civilistih. To je povzročalo števílne probleme, zlasti na področju
higijene in zdravja.⁶⁷⁵ Leta 1866, po koncu bojev v severni Italiji, so naprimer vojaki
v Ljubljano prinesli kolero.⁶⁷⁶

Izgradnja sodobne vojašnice je bila zaradi vsega povedanega najbrž najboljši
način za prepričevanje vojaških oblasti. Kolizej je bil v primerjavi z novo stavbo
zanesljivo mnogo manj privlačen, čeprav je bila primerjava stavbe s podrtijo naj-
brž nekoliko pretirana. Navsezadnje stoji – vsaj v večjem delu – še danes! Vendar
se je pokazalo, da se slovenski kandidati niso motili in da stara stavba vojakom
res ni ustrezala. Vojno ministrstvo je namreč zavrnilo zamisel ljubljanskega magi-
strata o adaptaciji Kolizeja in zahtevalo gradnjo nove vojašnice za popoln pehotni
polk ali vsaj dva bataljona in regimentalni štab. Zaradi tega se je mestni svet leta
1881 večkrat ukvarjal s projektom nove pehotne kasarne. Na seji 24. marca je poro-
čevalec finančnega odseka, Josef Suppan, svetnike obvestil o razpletu načrta za
nakup in prenovo Kolizeja in predlagal, naj dovolijo začetek postopka za nakup
ustreznih zemljišč. Spremembo je navdušeno podprl slovenski svetnik Josip Re-
gali, njegov strankarski kolega Edvard Horak pa je poskusil prodreti s polovičar-
skim načrtom o nadzidavi ali dozidavi ene izmed obstoječih vojašnic. Naposled je
mestni svet enoglasno podprl predlog finančnega odseka.⁶⁷⁷

Sprememba gradbenih načrtov je slovenski strani na mestnih volitvah leta 1881
seveda ponudila dobrodošlo priložnost za dokazovanje svoje premissljenosti in
nespametnosti nasprotnikov. Že v mesecih pred volitvami debata o novi vojašnici
ni povsem potihnila. V komentarju rezultatov popisa prebivalstva je *Slovenčev*
pisec ugotavljal, da se Ljubljana prepočasí veča tudi zato, ker nima višjega
vojaškega poveljstva in nove kasarne. Poglavitni del krivde je pripisal mestnim
oblastem, ki se ne ukvarjajo s ključnimi problemi, temveč z *malenkostno*
nemškutaríjo.⁶⁷⁸ O vojašnici so govorili tudi na *ljudskem shodu*, ki ga je februarja leta
1881 sklical Josip Regali s tovariši. Sklicatelj je v svojem govoru trdil, da so nespa-
meten nakup Kolizeja preprečili le narodni mestni svetniki ter vojaško poveljstvo.
Trdil je tudi, da bo v Ljubljano prišlo več vojakov samo, če bo mesto zgradilo novo
vojašnico.⁶⁷⁹ Problematika je postala še aktualnejša tik pred mestnimi dopolnilni-
mi volitvami, ki so bile napovedane za konec aprila 1881. Tedaj so Slovenci nemško
mestno upravo obtožili, da je kriva, ker Ljubljana nima višjega poveljstva, in da je
slepa za mestne koristi, kar se je najbolje pokazalo v njenem zavzemanju za nakup

⁶⁷⁵ Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht«, 112–115.

⁶⁷⁶ Škerl, *Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe*, 36.

⁶⁷⁷ Zgodovinski arhiv Ljubljana [dalje ZAL], LJU – Rokopisne knjige, Cod. III/32, »Gemeinde-
raths-Sitzungs-Protokoll vom Jahre 1881«, rokopis, fol. 35–37.

⁶⁷⁸ »O Ljubljani«, *Slovenec*, 25.1.1881, 1, 2.

⁶⁷⁹ *Slovenec*, 17.2.1881, 4; *Slovenski narod*, 22.2.1881, 3.

Kolizeja. Trditve ustavovercev, da so dobri gospodarji, naj bi bile *gol humbug*.⁶⁸⁰ Ustavoverci nasprotnikom seveda niso ostali dolžni. Pretekle narodne mestne uprave so obdolžili zapravljivosti, sebi pa so pripisali zasluge za številne uspešne podvige, med njimi za odločitev o gradnji nove vojašnice.⁶⁸¹ Poleg tega so poskušali karseda relativizirati pomen načrtov v zvezi s Kolizejem. Lokalni poročevalec *Laibacher Wochenblatt* je zapisal, da je šlo le za eno izmed možnih rešitev, ki jo je ustavoverna mestna uprava ponudila vojski. Bila naj bi najcenejša in zato bi jo, če bi bili vojaki s stavbo zadovoljni, kazalo uresničiti ter privarčevati kak goldinar.⁶⁸² Narodnjaki, ki so volitve pričakovali s precejšnjim upanjem na večino, so odgovorili in volivce spet spomnili na ustavoverska stališča iz preteklega leta. Obenem so zasluge za odločitev za novo kasarno, tako kot za vse druge stavbene projekte, pripisali narodnim mestnim svetnikom.⁶⁸³ *Narod* pa je le dan pred začetkom volitev celo objavil, da se širijo govorice o odhodu vojaške godbe in preostanka vojakov iz Ljubljane.⁶⁸⁴ Glede na čas objave lahko nepreverjeno novico mirno uvrstimo med negativno predvolilno propagando.

Kljub ostri predvolilni polemiki so svetniki obeh strank po volitvah delovali presenetljivo složno. Na seji 14.6.1881 so na Suppanov predlog sklenili, naj se magistrat začne pogajati s ponudniki zemljišč, ter kljub nasprotnemu predlogu grofa Karla Chorinskyja odločili, da bo vojašnica relativno majhna, namenjena le dvema pehotnima bataljonoma. Poleg tega so varčni svetniki pooblastili magistrat, da poizve, če bi bil vojašnico na svoje stroške pripravljen sezidati kak privatnik, ki bi jo potem oddajal mestu. Mestni očetje naj bi gradnjo ponudili tudi deželi in če je ta ne bi želela prevzeti, bi od nje v skladu s § 23 zakona o namestitvi vojaštva od Kranjske zahtevali plačevanje letne doklade.⁶⁸⁵

Čeprav si je mestni svet vztrajno prizadeval, da bi vojašnico zgradili s čim manjšimi stroški, je ob koncu leta postalo jasno, da bo vendar treba seči nekoliko globlje v žep. Na seji 29. decembra je Suppan namreč prebral uredbo vojnega ministrstva, ki jo je ljubljanskemu magistratu poslala graška generalna komanda. Ministrstvo je v njej sporočalo, da soglaša z nameravano gradnjo, a hkrati poudarilo, da bi bilo zelo zaželeno, če bi bila vojašnica vendarle večja. Svetniki so bili primorani naročiti mestni upravi, naj še enkrat povpraša ministrstvo o dokončnosti njegove odločitve in obenem vse načrte za gradnjo pripravi tako, da jih bo mogoče uskladiti z vojaškimi željami.⁶⁸⁶

Gradnja pehotne vojašnice pa ni bila edina namestitvena zadeva, ki je leta 1881 zaposlovala predstavnike ljubljanskega mesta. Precej so se ubadali tudi z morebitno naložbo v novo domobransko kasarno. Zgodba o tem se je pravzaprav začela že leta 1880, ko se je z njo začel ukvarjati kranjski deželni zbor. Kot sem že omenil, je bil julija 1879 sprejet nov zakon o nastanitvi vojske, ki je med drugim deželam

⁶⁸⁰ »Ljubljančani!«, *Slovenec*, 16.4.1881, 2; »Meščanje!«, prav tam, 21.4.1881, 1; »*!*«, »Pred ljubljanskimi volitvami«, *Slovenski narod*, 20.4.1881, 1, 2. Citat je na strani 2.

⁶⁸¹ »Vor den Gemeinderathswahlen«, *Laibacher Wochenblatt*, 23.4.1881, 2.

⁶⁸² *Laibacher Wochenblatt*, 23.4.1881, 3.

⁶⁸³ *Slovenec*, 26.4.1881, 4.

⁶⁸⁴ »En uspeh nemškega mestnega zbora ljubljanskega«, *Slovenski narod*, 24.4.1881, 3.

⁶⁸⁵ »Gemeinderaths-Sitzungs-Protokoll, 1881«, fol. 78–80.

⁶⁸⁶ »Gemeinderaths-Sitzungs-Protokoll, 1881«, fol. 177.

nalagal enakomerno porazdelitev stroškov stalne vojaške namestitve. Ker ta obveznost ni bila konkretizirana, je kranjski deželni odbor 9.6.1880 pripravil poročilo o posledicah zakona za Kranjsko. V njem je po vsestranski osvetlitvi problematike ugotovil, da deželi manjka okrog štiristo mest v vojašnicah ter da je do deželnih doklad upravičena Ljubljana. Zato je predlagal, da ga deželni zbor pooblasti za začetek pogajanj z ljubljansko mestno občino o deželni subvenciji, ki bi jo mesto dobilo za gradnjo nove domobranske vojašnice. Čez deset dni, 19. junija, so se deželni poslanci seznanili s poročilom in zadevo dodelili upravnemu odseku v nadaljnjo obravnavo.⁶⁸⁷

Odsek je že 8. julija pripravil svoja priporočila, ki so deželnemu zboru svetovala, naj pooblasti deželni odbor, da se z Ljubljano sporazume o gradnji. Mestu naj bi za 25 let ponudili zagotovilo 5 % letnega donosa na kapital, če bi s svojim denarjem zgradilo potrebno stavbo. V primeru, da do sporazuma ne bi prišlo, bi se lahko odbor pogajal tudi s privatniki ali pa se odločil za gradnjo z deželnimi sredstvi. Deželni poslanci so se potem na seji 12.7.1880 zapletli v ostro polemiko, saj so nemški poslanci predlagali zvišanje zagotovljenega donosa na 5.75 % ali celo 6 %. Slovenci so zamisli nasprotovali in poudarjali, da je že 5 % donos dovolj dober, poleg tega pa mora deželni zbor varovati interese dežele. Pri glasovanju so bili presenetljivo uspešni in predlog ustavovernih poslancev je padel s 17 glasovi proti 15.⁶⁸⁸

Toda naslednje leto, 14.6.1881, se je na seji ljubljanskega mestnega sveta zgodilo natanko to, kar so v deželnem zboru napovedovali ustavoverni poslanci. Ljubljanci so ocenili, da so predlogi dežele neustrezni, saj ne zagotavljajo zadostnega donosa na vložena sredstva. Zato so ponudbo zavrnilo, deželi predlagali, naj gradi sama, mesto pa ji je v tem primeru pripravljeno odstopiti primerno parcelo.⁶⁸⁹ Zanimivo je, da je bil sklep soglasen, niti Slovenci mu niso nasprotovali. Očitno jih niso prepričali niti argumenti njihovih tovarišev v deželnem zboru niti pisanje *Slovenca*, ki je ravno na dan seje trdil, da je potrebno obe kasarni sezidati »v interesu vseh meščanov.« Velika garnizija naj bi prinašala dobiček, poleg tega je treba misliti na morebitno vojno z Italijo, so poudarili v časniku. Takrat bi kranjska prestolnica postala glavno taborišče nekaj deset tisoč vojakov in zaradi pomanjkanja primerne namestitve bi trpeli civilisti, ki bi jih morali neprostoovoljno gostiti.⁶⁹⁰

Kljub vsem argumentom je bila v tem primeru skrb za mestni proračun očitno močnejša od morebitne strankarske discipline. In videli smo, da se je to zgodilo že v razpravah o novi pehotni vojašnici, tako da je oboje gotovo dobro opozorilo na večplastnost debate. Politični momenti pač niso vedno odločali in zato so slovenski mestni svetniki tu in tam glasovali kot varčni Ljubljanci.

Zgodba pa se z ljubljansko zavrnitvijo še ni končala. Deželni odbor je 9. julija na lastno odgovornost ponudil magistratu, naj postavi pogoje, pod katerimi bi vendarle prevzel gradnjo.⁶⁹¹ Toda ljubljanski mestni odbor ni bil pripravljen na

⁶⁸⁷ *Obravnave* (1880), 36, 587–592 (priloga 43).

⁶⁸⁸ *Obravnave* (1880), 243–249, 788, 789 (priloga 84).

⁶⁸⁹ »Gemeinderaths-Sitzungs-Protokoll, 1881«, fol. 80, 81.

⁶⁹⁰ *Slovenec*, 14.6.1881, 4.

⁶⁹¹ *Obravnave* (1881), 547 (priloga 46).

pogovore. Na seji 25.7.1881 je na predlog svojega finančnega odbora naročil magistratu, naj deželnemu odboru sporoči, da mesto ni sposobno prevzeti dodatne gradnje, saj ima že preobsežen gradbeni program.⁶⁹² Deželni odbor ni mogel storiti nič drugega, kot da je v svojem poročilu ugotovil, kaj je preostalo Kranjski. Jasno je bilo, da mesta ni mogoče prepričati, odbor pa je ugotovil tudi, da se dežela gradnje kasarne ne bo mogla lotiti prej kot leta 1883. Postopki so bili namreč zapleteni in dolgotrajni, saj so zahtevali usklajevanje z domobranskim in vojnim ministrstvom ter pristojnim graškim vojaškoteritorialnim poveljstvom. Zaradi tega je odbor priporočil podaljšanje najemne pogodbe za obstoječo domobransko vojašnico, ki je stala na Rimski ulici, do leta 1885. Medtem bi v miru pripravili načrte za novogradnjo ali adaptacijo. Hkrati so se deželni odborniki znašli še pred dodatnimi zahtevami mestne občine. Kot sem že omenil, je ta deželi ponudila tudi gradnjo pehotne vojašnice. V primeru, da bi se je mesto lotilo samo, pa je od dežele zahtevalo ustrezna nadomestila. Deželni odbor je lahko samo ugotovil, da gradnje ne more prevzeti in bo zaradi tega moral mestu ponuditi primerno podporo.⁶⁹³

Razglabljanje o vseh navedenih zadevah je deželni odbor zaposlovalo tako dolgo, da svojega poročila ni uspel pripraviti do zaključka 6. seje deželnega zbora, 11.10.1881. Zato je poslanec Adolf Schaffer kolege le obvestil, da bo poročilo natisnjeno v kratkem ter jih prepričal, da so ga brez poprejšnjega vpogleda prepustili finančnemu in upravnemu odseku v nadaljnjo obravnavo.⁶⁹⁴ Ta je do 17. oktobra pripravil svoje poročilo, ki so ga čez tri dni poslanci sprejeli brez razprave. V njem je predlagal, naj deželni odbor pripravi vse potrebno za gradnjo ali prezidavo domobranske vojašnice ter se obenem pogaja z mestom Ljubljana o gradnji pehotne. Dogovoril naj bi se ali za plačilo fiksne letne vsote iz deželnih sredstev ali za pokritje morebitne razlike do 5.5 % donosa na vložena mestna sredstva.⁶⁹⁵

Med naslednjim zasedanjem se je deželni zbor znova soočil s problematiko pehotne in domobranske vojašnice. Medtem je deželni odbor proučil različne možnosti; Peter Grasselli je med drugim pri lastniku obstoječe domobranske kasarne poizvedel, ali jo je pripravljen prodati deželi. Josip Gorup je sicer izrazil načelno pripravljenost, a potem so prednost očitno dobile druge rešitve.⁶⁹⁶ Za jesensko zasedanje deželnega zbora je odbor zopet pripravil poročilo o razvoju dogodkov in obravnavala sta ga združena finančni in upravni odsek. Pokazalo se je, da gradnja nove domobranske vojašnice ni potrebna, saj bo mogoče še naprej uporabljati dotedanjo. Mestna občina je najemno pogodbo zanj podaljšala že decembra leta 1881, od dežele pa je zahtevala le povračilo razlike med najemnino in povračilom domobranskega ministrstva. Poslanci so se s temi pogoji strinjali in zadeva je bila vsaj za nekaj časa rešena. Bolj zapletena so bila pogajanja o subvencioniranju gradnje pehotne vojašnice. Ker je, kot smo že videli, vojno ministrstvo zahtevalo poslopje za nastanitev celega polka, je magistrat od dežele zahteval

⁶⁹² »Gemeinderaths-Sitzungs-Protokoll, 1881«, fol. 107.

⁶⁹³ *Obravnave* (1881), 546–558 (priloga 46).

⁶⁹⁴ *Obravnave* (1881), 87.

⁶⁹⁵ *Obravnave* (1881), 210, 211, 595–598 (priloga 55).

⁶⁹⁶ Pismo Josipa Gorupa Petru Grasselliju, Reka, 16.3.1882: Drnovšek, *Arhivska zapuščina Petra Grassellija*, 81.

večje nadomestilo in deželni zbor je sprejel izhodišča za nova pogajanja.⁶⁹⁷ Zgodba se je s tem v nekem smislu zaključila, saj je naslednje leto deželni odbor poslanec lahko le obvestil, da je o novi ponudbi pisal ljubljanskemu magistratu, a ta nanjo še ni odgovoril.⁶⁹⁸ Nič novega ni bilo niti v letu 1884.

Na tem mestu bomo zgodbo prekinili tudi mi, se vrnili nazaj v leto 1881, v ljubljanski mestni svet, ter, da bo slika popolnejša, pogledali še preostali dve vojaško-gradbeni zadevi, ki sta ga zaposlovali. Sredi avgusta se je svet ukvarjal s ponudbo vojaškega ministrstva, ki je obvestilo mesto, da je pripravljeno tja iz Celovca trajno premestiti divizion (bataljon) konjenice s štabom, če le mesto zgradi leta 1882 vseljivo vojašnico. Poročevalec finančnega odseka, Josef Suppan, je v svojem nastopu omenil, da bi bila selitev za deželo gotovo dobrodošla, za Ljubljano pa le, če bi dobila zagotovilo, da hkrati ne bo odšla pehota. Poleg tega bi bili stroški gradnje visoki, ponujena najemnina pa bi zagotavljala prenizek, le 2.9 % donos. Zato je svet na predlog odseka zavrnil ponudbo skupnega vojnega ministrstva.⁶⁹⁹ Enako usodo je septembra, mesec dni pozneje, doživel predlog erarja, da bi mesto poleg obstoječe Nušakove konjeniške kasarne kupilo še hlev za *sumljive konje*. Ker naj bi bili stroški nakupa previsoki, so svetniki ministrstvo zavrnilo, vendar so hkrati pooblastili magistrat, naj poizve, ali bi bilo mogoče poceni najeti primerno poslopje.⁷⁰⁰

Celotno dogajanje okrog vojašnic in zlasti zavrnitev zadnjih dveh ponudb kažeta, kaj vse je vplivalo na številčno stanje vojaške posadke v posameznem mestu. Načelno navdušenje nad čim večjo in zato tem donosnejšo garnizijo se je moralo soočiti s stroški za nastanitev. Armada vojakov ni bila pripravljena namestiti kamorkoli, temveč je zahtevala moderno grajena, zdravstveno in higiensko ustrezna poslopja. Poleg tega vojaške oblasti niso bile neobčutljive na ceno najema. Videli smo, da so Ljubljanji ponujali vsote, ki – vsaj po mnenju mestnega sveta – niso zagotavljale dovolj visokega donosa na v gradnjo vloženi kapital. Nizke najemnine so bile seveda povezane s proračunskimi omejitvami, a tudi s konkurenco na *trgu namestitev*. Ljubljana se je na primer z ostro konkurenco spopadla že pred časom. Leta 1865, ob drugem valu pošiljanja avstrijskih prostovoljcev v Mehiko, je skoraj izgubila zbirno mesto, čeprav se je leto prej mesto izkazalo s solidno organizacijo nastanitve. Toda v drugem poskusu je Praga vojašnice ponudila zaštonj, kar bi skoraj odločilo v njen prid.⁷⁰¹

Sicer je imela ljubljanska garnizija prav v šestdesetih letih 19. stoletja v posameznih krajših obdobjih spoštovanja vredno velikost, tako da je še dolgo predstavljala zgled za prihodnje mestne uprave. Namestitev zbirnega centra za mehiške prostovoljce je Ljubljanji prinesla lepe dohodke, čeprav je trajala le dve leti. V tistem času se je mestna oblast lotila še drugega, mnogo obetavnejšega vojaškega podjetja. V začetku šestdesetih let je namreč takratni poveljnik avstrijske italijanske

⁶⁹⁷ *Obzornice* (1882), 44, 48, 215–222 (priloga 27), 168–170, 309 (priloga 41). O podalšanju najema za domobransko vojašnico: »Gemeinderaths-Sitzungs-Protokoll, 1881«, fol. 176, 177.

⁶⁹⁸ *Obzornice* (1883), 105 in str. 163 letnega poročila deželnega odbora.

⁶⁹⁹ »Gemeinderaths-Sitzungs-Protokoll, 1881«, fol. 114, 115.

⁷⁰⁰ »Gemeinderaths-Sitzungs-Protokoll, 1881«, fol. 139.

⁷⁰¹ Škerl, *Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe*, 24–26.

armade, Ludwig Benedek, predlagal preselitev generalnega poveljstva iz Vidma v Ljubljano. Sprva so jo Ljubljančani zavrnili, a že čez nekaj let si je župan Mihael Ambrož začel prizadevati za njeno uresničitev. Čeprav je imel v začetku dobre obete, je poveljstvo ostalo v Vidmu. Delo je leta 1866 nadaljeval dve leti prej izvoljeni župan Etbin Henrik Costa. Posrečilo se mu je, da se je julija leta 1866 poveljstvo preselilo v kranjsko prestolnico, kjer so si vojaki uredili urade v Auerspergovem dvorcu in hotelu *Pri Slonu*. Poteza bi Ljubljanji zagotovo prinesla precej dodatnih dohodkov, a že čez nekaj mesecev je vojska reorganizirala svoja teritorialna poveljstva in sedež preselila v Gradec. Vsi poskusi župana Coste so bili zaman, v štajerski prestolnici je poveljstvo, ki je leta 1883 postalo poveljstvo 3. armadnega zbora, začelo poslovati že v začetku oktobra.⁷⁰² Enako neuspešne so bile poznejše prošnje magistrata, ki si je občasno še prizadeval za vrnitev sedeža 3. korpusa iz Gradca v Ljubljano. V stvarnem registru vojnega ministrstva je na primer za leto 1898 zabeležen negativen odgovor na takšno pobudo.⁷⁰³

Ljubljanski mestni očetje so si za povečanje dohodkov od garnizije prizadevali še na druge načine. Kot smo že videli, sta leta 1880 tako slovenska kot nemška stran želeli pridobiti nove enote in hkrati karseda zmanjšati stroške za njihovo namestitvev. Ena si je prizadevala za nakup in obnovo Kolizeja, druga pa za izgradnjo novega, sodobnega poslopja. Oboji so poskušali kar največ iztržiti od dežele. Poleg tega je mestni svet v letih pred tem poskušal znižati vse višje stroške za nameščanje vojakov. Državno nadomestilo namreč ni več zadostovalo za plačilo najemnin, ki so jih zahtevali lastniki vojašnic. Zato je mesto, ki pred sprejemom zakona leta 1879 še ni moglo računati na deželno pomoč, primanjkljaj izterjalo od meščanov, ki niso bili družbeniki *Meščanskega zavoda za umestenje vojakov*. Člani te posebne korporacije so namreč za bivanje vojakov skrbeli sami, saj so najeli lastno vojašnico.⁷⁰⁴ V mestnem svetu sta obe stranki podprli prošnjo vojnemu ministru, naj Ljubljano uvrsti v višji tarifni razred, kar bi pomenilo, da bi država za nastanitev vojakov več prispevala.⁷⁰⁵ Ustavoverna mestna uprava je v nekaj letih uspela prepričati ministru in ustavoverci, ki so se radi predstavljali kot gospodarsko kompetentna stranka, so to potezo šteli med največje uspehe svoje oblasti v Ljubljani.⁷⁰⁶

Ne vemo sicer, ali so jim volivci tudi iz tega razloga namenili zmago na občinskih volitvah aprila 1880, a najbrž teh dosežkov niso povsem spregledali. Zmanjšanje davčnih obremenitev je bilo pač vedno dobrodošlo. Prav tako verjetno niso ostala spregledana prizadevanja za povečanje garnizije. Marsikateremu meščanu je vojska namreč prinašala dodaten dohodek. Zaslužili so gostilničarji, kavarnarji in hotelirji, različni trgovci, lastniki najemnih stanovanj in vojašnic, lokalni vojaški dobavitelji, pa tudi ta ali ona gospodična je za izboljšanje svojega denarnega stanja vojakom ponujala svoje usluge.

⁷⁰² Škerl, *Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe*, 38, 39.

⁷⁰³ KA, KM, Präs, Sachregister (1898), geslo »Laibach«. Spis KM, Präs, 25–3 (1898) je bil žal škaritan.

⁷⁰⁴ *Slovenec*, 28.9.1876, 3.

⁷⁰⁵ *Slovenec*, 14.12.1876, 4.

⁷⁰⁶ Matic, *Nemci v Ljubljani*, 191.

Našli so se še drugačni načini. Maja leta 1879 se je z izvirnim poskusom služenja denarja v povezavi z vojsko srečalo ljubljansko porotno sodišče. Pred porotniki se je namreč znašel pisarniški uslužbenec Ferdinand Lorenz. Obtožba ga je bremenila goljufanja gospe Ulbing, lastnice Nušakove vojašnice v Trnovem. Ta se je želela stavbe iznebiti zaradi prezadolženosti in spretni Lorenz ji je obljubil, da bo posredoval pri pristojnih uradnikih vojnega ministrstva ter jih prepričal v smotrnost nakupa stavbe. Od lastnice je s to pretvezo iztržil skoraj 2000 fl., ki naj bi jih namenil za podkupnine, a jih je zaigral in drugače porabil, ne da bi v zvezi s prodajo ukrenil karkoli. Ko je lastnica vojašnice naposled posumila v Lorenzovo poštenost, se je ta hitro znašel pred sodniki, ki so mu po kratki obravnavi prisodili pet let ječe, poostrene z vsakomesečnim enodnevnim postom.⁷⁰⁷

Tu bomo zgodbo o ljubljanski garniziji zaključili in se v nadaljevanju vrnili na Dunaj. Tam so generali namreč pripravljali korenito prenavo načina razmeščanja vojaških enot. Razlog zanjo sicer ni imel dosti opraviti z zgoraj opisanim bojem za vojake, je pa določen vpliv imel tudi nanj. Poglejmo!

10.4 Velika reorganizacija vojske, 1881–1883

V začetku osemdesetih let 19. stoletja je avstro-ogrška vojska doživela novo pomembno in temeljito reformo svoje notranje strukture. Z njeno uveljavitvijo je bila armada organizirana po teritorialnem načelu, njena mirnodobna razporeditev pa je bila skoraj popolnoma izenačena s tisto, ki je bila predvidena v primeru vojne. Sočasno sta parlamenta sprejela novelo obrambnega zakona, ki je uveljavila nekaj manjših sprememb v služenju vojaškega roka. Na naslednjih straneh si bomo najprej ogledali proces teritorializacije, nato pa zakonodajni postopek v dunajskem državnem zboru. Tu bo poudarek seveda na delovanju slovenskih poslancev in na reakcijah slovenske javnosti.

Ključni problem, s katerim so se od vojn v letih 1866 in 1870 srečevali vojaški načrtovalci vseh kontinentalnih sil, je bilo kar največje skrajšanje mobilizacije. Na podlagi izkušenj pruske vojske se je zdelo, da bodo bodoče vojne odločene v nekaj kratkih, a silovitih spopadih ter da bo imela odločilno prednost tista stran, ki bo kar najhitreje mobilizirala čim večjo armado. Pozneje se je sicer pokazalo, da je bilo takšno prepričanje zmotno, a ob koncu 19. stoletja so vanj dvomili le redki. Zato so generalštabi mobilizacijske postopke neprestano izboljševali in tako poskušali pridobiti kak dan prednosti. Marsikaj se je na primer dalo iztržiti z gradnjo novih in modernizacijo obstoječih železnic. Med bistvene dejavnike hitre mobilizacije pa je nedvomno sodila ustrezna mirnodobna razporeditev enot. Pruske izkušnje so načrtovalce naučile, da je najbolj smiselno, če so polki v mirnem času nastanjeni v bližini svojih nabornih okrajev, kjer so stanovali rezervisti, in skladišč opreme ter oborožitve. Na ta način se je bilo mogoče izogniti mukotrpnemu in zamudnemu premeščanju iz trenutne garnizije v domačo in šele nato na bojišče. Poleg tega se je kot koristna pokazala tudi naslonitev vojaškoteritorialne organizacije na vojno strukturo oboroženih sil (*ordre de bataille*). Vojska naj bi bila torej že

⁷⁰⁷ »Izpred porotnega sodišča«, *Slovenski narod*, 15.5.1879, 3; 16.5.1879, 4.

v mirnem času razporejena v armadne zборе, kar je korpusnim poveljnikom omogočalo pravočasno seznanitev s podrejenimi enotami in poveljniki, hkrati pa v primeru mobilizacije spet prihranilo nekaj dragocenega časa.

Toda avstrijska vojska je svoje polke in bataljone že tradicionalno premeščala po državi. Vzroki za takšno prakso, ki je bila nekaj desetletij poprej povsem običajna tudi v drugih državah, so bili številni. Na eni strani je bilo potrebno zagotoviti dovolj čet v strateško pomembnih deželah, ki so imele premalo prebivalstva, da bi jih lahko zbrale same, na drugi pa poskrbeti, da bo vojska v primeru notranjih nemirov brez zadržkov ukrepala. Po letu 1878 se je pojavila še dodatna komplikacija, saj je bilo treba znatne sile namestiti v Bosni in Hercegovini (in še v novopazarskem sandžaku), medtem ko te pokrajine prvih nekaj let sploh niso dajale vojakov. Skratka, argumentov za ohranitev dotlej običajne prakse ni manjkalo.⁷⁰⁸

Kljub temu sta v letu 1881 šef generalštaba Schönfeld in šef cesarjeve vojaške pisarne Beck začela opozarjati, da se prehodu na teritorialno razporeditev enot ne bo več dalo izogniti. Brez tega ni bilo mogoče skrajšati mobilizacijskega časa, kar bi bilo lahko usodno v spopadu s številčno precej močnejšo rusko armado. Primerjava z zaveznico Nemčijo je pokazala, da avstro-ogrska armada neznansko zaostaja. Nemške armade bi bile na spopad pripravljene v dvajsetih dneh, medtem ko bi Avstrijci potrebovali še enkrat več časa.⁷⁰⁹ Schönfeld je januarja in marca leta 1881 zapisal, da brez teritorializacije ne bo mogoče doseči bistvenih sprememb, njegov predvideni naslednik Beck je podobne sklepe oblikoval aprila.⁷¹⁰ A aktualni in bodoči šef generalštaba sta bila s svojimi idejami precej osamljena, saj jim večina vodilnih vojakov iz različnih razlogov ni bila naklonjena. Nadvojvoda Albrecht, ki se je sicer že dolgo zavzemal za uvedbo stalne korpusne organizacije, nasprotoval pa je teritorializaciji, je predlagal sklic komisije pod cesarjevim predsedstvom. Ob koncu maja 1881 so se zato sestali Franc Jožef, Albrecht, vojni minister, grof Arthur von Bylandt-Rheidt, Friedrich Beck ter še trije generali. Cesar je takoj v začetku pojasnil, da je nezviševanje ravni vojaških izdatkov pogoj za kakršnokoli reformo, večina je nasprotovala radikalnim posegom v notranjo organizacijo vojske. Sklenili so, da naj predlog reorganizacije pripravi nova komisija vojnega ministrstva.⁷¹¹

Razpravo o različnih variantah so ovirale številne omejitve. Poleg že omenjene denarne je komisija morala upoštevati nespremenljiv rekrutski kontingent, nujnost ujemanja vojaškoteritorialne s politično razmejitvijo in še nekatere druge dejavnike. Naposled je bilo po skoraj letu dni v aprilu leta 1882 pripravljeno zaključno poročilo, ki je ponujalo štiri možnosti. Minister Bylandt je izbral eno in jo dal dopolniti, tako da je med drugim že upoštevala spremembe v prebivalstvu, ki jih je pokazalo štetje

⁷⁰⁸ Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 395.

⁷⁰⁹ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 105.

⁷¹⁰ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 105–107; Franz Hlavac, »Die Armeereorganisation der Jahre 1881–1883 in der Donaumonarchie«, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 27 (1974), 240–245. Še obširnejša je disertacija istega avtorja, vendar tu citiram njegov članek, ki je lažje dostopen in za naše potrebe dovolj informativen. Sicer podrobneje: isti, »Die Armeereorganisation der Jahre 1881–1883 in der Donaumonarchie«, doktorska disertacija (Universität Wien, 1973).

⁷¹¹ Hlavac, »Die Armeereorganisation«, 245, 246; Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 108–110.

iz leta 1880. Predlog je predvideval precejšno, a nepopolno teritorializacijo, povečanje števila pehotnih polkov na 102, spremembo vojaškoteritorialnih v korpusna poveljstva in upoštevanje vojne razporeditve sil. Nova organizacija naj bi bila popolnoma uveljavljena v začetku leta 1883. Dejansko jo je kmalu odobril cesar, nato sta bili z njo seznanjeni obe vladi, ki sta se z njo strinjali, delegacije pa so izglasovale potrebna sredstva. Reforma je bila v vseh podrobnostih izvedena do konca leta 1883, ko je generalštab že lahko ocenil, da se je čas mobilizacije skrajšal na 35 dni. Pozneje je bila nova organizacija še nekajkrat malenkostno dopolnjena, a vse do 1. svetovne vojne je ostalo njeno bistvo nespremenjeno.⁷¹²

V celoti je bila prenova torej uspešna, čeprav vsi niso bili zadovoljni. V cislajtanski delegaciji je na primer nemški poslanec iz Brna, Eduard Sturm, trdil, da se bodo zaradi teritorializacije oblikovali narodno homogeni armadni zbori, vojaki, ki bodo služili le v domači deželi, se ne bodo mogli naučiti nemško in vojska zaradi vsega tega ne bo več enotna, avstrijska. Zato bo spremembe sicer podprl, a hkrati odklonil vsakršno odgovornost za neljube posledice, ki jih prinašajo, je sklenil liberalni poslanec.⁷¹³ Povsem miren ni bil niti Albrecht, ki je v pismu Becku opozarjal, da je ob prerazporeditvi enot treba preprečiti premočno oslabitev garnizij v večjih centrih in razpršitev polkov po *pokvarjenih gnezdih*.⁷¹⁴ Nadvojvoda pač ni nikoli pozabil na izkušnjo leta 1848 in je vseskozi zagovarjal potrebo po zadostnem številu vojakov v velikih mestih, ki so bila po njegovem prepričanju pod udarom različnih revolucionarnih rovarjev. Poleg tega se je tako kot Eduard Sturm bal nastanka narodnih milic, ki bi zrastle iz stalno garnizoniranih enonrodnih korpusov.⁷¹⁵

10.5 Novela obrambnega zakona (1881) in nov domobranski zakon (1883)

Medtem ko so se generali lotevali opisanih sprememb, so se parlamentarci znašli pred novo novelo obrambnega zakona iz leta 1868. Vlada je namreč sklenila uveljaviti nekaj sprememb v podrobnosti služenja vojaškega roka. Med drugim je zaradi potreb urjenja želela podaljšati aktivno služenje v mornarici za eno leto (na štiri) in uvesti osemtedensko začetno urjenje za nadomestne rezerviste, hkrati pa uveljaviti nekatere olajšave, ki jih je obljubila uskladitveni konferenci gosposke in poslanske zbornice med sprejemanjem podaljšanja obrambnega zakona leta 1879 (gl. poglavje 10.1). Vlada je v novelo vključila tudi dodatne ugodnosti za študente teologije in kmete, torej stvari, ki jih je v začetku sedemdesetih neuspešno predlagal že Radoslav Razlag (gl. poglavje 6.2).⁷¹⁶

Novelo je vlada vložila v državni zbor in ta jo je po ustaljenem običaju v obravnavo prepustil obrambnemu odboru. Druga obravnava se je začela na 174. seji

⁷¹² Hlavac, »Die Armeereorganisation«, 246–275; Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 110–112; Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 395–397.

⁷¹³ Hlavac, »Die Armeereorganisation«, 264.

⁷¹⁴ Glaise-Horstenau, *Das Leben des Generalstabschefs*, 272.

⁷¹⁵ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 106; Miller, Jr., »Politics, the Nationality Problem, and the Habsburg Army 1848–1914«, zv. 1, 156.

⁷¹⁶ Rauter, *Die österreichische Wehrgesetzgebung*, 24, 25.

9. sesije, 5.12.1881. Poročevalec, češki poslanec Karel Mattuš, je zbornico obvestil, da se odbor strinja z vladnim predlogom in ga priporoča v sprejem. Poleg tega je odbor predlagal še izglasovanje resolucije, s katero bi vlado pozvali, naj prošnje za izredno poročno dovoljenje, ki so jih morali vlagati vojaški obvezniki, oprosti vseh taks in kolekov. Že prvi protigovornik, liberalni nemški poslanec Josef Schöffel, je v svojem nastopu ostro kritiziral tako koncept obrambnega zakona iz leta 1868 kot predlagano novelo in s tem nakazal, da opozicija vladi ne bo prizanašala. Kljub temu se je že na naslednji seji začela specialna debata, v kateri je Schöffel med drugim neuspešno predlagal spremembo § 21, tako da bi vsi naborniki, ki so končali ljudsko šolo in znajo brati, pisati in računati ter telovaditi in streljati, v skupni vojski aktivno služili le dve leti.⁷¹⁷

Nasploh so si opozicijski poslanci prizadevali za dodatne olajšave, vendar so bili njihovi predlogi po vrsti zavrnjeni. Uspešnejši je bil slovenski poslanec, Goričan Josip Tonkli, ki je na 179. seji, 12. decembra, predlagal spremembo in dopolnitev § 27, ki je urejal služenje učiteljev. Vladno besedilo je učitelje izenačilo z edinimi gospodarji kmetij, saj je predvidevalo le osemtedensko služenje ter oprostitev vseh vojaških vaj. Tonkli, ki se je skliceval na izkušnje pruske vojske in hvalil učiteljske vojaške in predvsem poveljniške sposobnosti, pa je predlagal, da bi se učitelji morali udeleževati periodičnih orožnih vaj, ki naj bi bile po možnosti v času počitnic. Tako ne bi trpel pouk, učitelji pa bi bili kar najboljše usposobljeni. Dopolnilo je dobilo zadostno podporo in je bilo dano na glasovanje, kjer je kljub ostrim protestom Karla Rechbauerja nepričakovano dobilo večino. Ob glasnem čudenju levice je zanj glasoval celo poročevalec večine, Karel Mattuš.⁷¹⁸ Ni povsem jasno, zakaj se je Tonkli zavzel za takšno spremembo. V svojem nastopu jo je utemeljeval z natančnejšo in za učitelje ugodnejšo ureditvijo vojaške obveznosti, o tem so že pred začetkom parlamentarne obravnave pisali tudi časniki, vendar izglasovano besedilo v resnici ni bilo nič ugodnejše.⁷¹⁹ Morda se odgovor skriva v hkratnem prizadevanju parlamentarne večine, da bi preprečila sprejem opozicijskih predlogov, ki so predvidevali dodatne ugodnosti za absolvente meščanskih šol, nižjih gimnazij in realk. Po časnikarskih poročilih in parlamentarni razpravi sodeč, je nasprotovanje izviralo iz skrbi za enakopravnost kmečkega prebivalstva, ki bi v primeru uveljavitve takšnih olajšav takorekoč edino služilo tri leta. V ozadju se je seveda skrivalo dobrikanje obeh strani lastnim – kmečkim oziroma mestnim – volivcem. Tak je bil najbrž tudi vzrok Tonklijeve intervencije.

Na naslednji seji so poslanci zaključili specialno debato in nato na 181. seji zakon sprejeli v tretjem branju. Schönerer je sicer poskusil doseči poimensko glasovanje, a ni bili uspešen, zakon pa je bil sprejet s solidno večino, s 164 glasovi proti 127.⁷²⁰ Nove določbe niso prinašale posebno korenitih sprememb, a so bile verjetno največ, kar je vojska lahko spravila skozi oba parlamenta. Liberalna opo-

⁷¹⁷ SPSHAR, 9. sesija, 2668, 6211–6241, 6262–6293.

⁷¹⁸ SPSHAR, 9. sesija, 6306–6321, 6325–6346.

⁷¹⁹ *Slovenec* je na primer konec novembra pisal, da so avtonomistični poslanci sklenili predlagati večje olajšave za učitelje. Navedeni sklepi so bili skoraj povsem identični s Tonklijevim predlogom. »Z Dunaja«, *Slovenec*, 29.11.1881, 3.

⁷²⁰ SPSHAR, 9. sesija, 6351–6370, 6387.

zicija je tako ali tako nasprotovala vsakršnemu povečevanju vojaškega proračuna, omejena je bila tudi pripravljenost vladnih strank podpreti kaj takšnega. V poglavju o podaljšanju obrambnega zakona leta 1879 smo lepo videli, da so poslanci večine z vlado glasovali predvsem, ker so pričakovali koncesije na drugih področjih. Vojska je ob zadnjih reformah sicer lahko računala na presenetljivo sodelovanje ogrske vlade in parlamenta, toda vsem je bilo jasno, da bodo tudi Madžari slej ko prej izstavili račun, ki ga marsikdo ne bo pripravljen plačati. Na Ogrskem seveda še zdaleč niso zamrle ideje o lastni vojski.

Zaradi vsega povedanega vojaški vrh ni niti poskušal uveljaviti korenitih sprememb, ki bi naprimer zvišale letni vpoklic. Delež nabornikov je zato ob naraščajočem prebivalstvu hitro padal in aktivna vojska ter rezerva sta bili v času splošnega evropskega povečevanja armad precej manjši, kot bi lahko bili. Prav tako so za ostalimi silami zaostajali vojaški proračuni. Od uvedbe dualizma do leta 1892 je Avstro-Ogrska za vojsko in mornarico porabila trikrat manj kot Rusija, pol toliko kot Nemčija in le malo več kot Italija.⁷²¹ Ob tem je pomen leta 1881 sprejetih zakonskih reform videti večji. Vojno ministrstvo je pač poskušalo iz obstoječega sistema izvleči kar največ in ga je zato izboljševalo v majhnih korakih. Leta 1881 sprejeto osemtedensko urjenje nadomestnih rezervistov je bilo naprimer pomemben ukrep, saj je omogočil vsaj osnovno usposabljanje nabornikov namenjenih nadomeščanju vojnih izgub. Ti do tedaj sploh niso bili deležni nikakršnega vojaškega pouka. Prav tako dobrodošla je bila razširitev nabora s treh letnikov na štiri. Tako so naborne komisije lažje zapolnile letni naborni kontingent, tudi kadar je bil delež iz zdravstvenih razlogov nesposobnih nabornikov nepričakovano visok.

V letu 1883 je avstrijski državni zbor storil še en podoben mali korak. Obravnaval in sprejel je namreč nov domobranski zakon. Ta je nadomestil leta 1869 sprejeti in v letih 1872 in 1874 dopolnjeni zakon, njegov pomen pa je bil zlasti v opustitvi zakonske določitve notranje organizacije domobranstva. Poslej je bila prepuščena cesarju oziroma eksekutivi. Poleg tega je zakon dopustil tudi uvedbo kadrskega sistema v domobransko konjenico, za kar si je vlada zaman prizadevala že v sedemdesetih.⁷²² Tokrat je zadeva tekla mnogo bolj gladko. Vlada je vložila predlog, ki je bil 8.2.1883 dan v prvo branje in nato poslan obrambnemu odboru državnega zbora. Na dnevni red je znova prišel na 308. seji, 1. maja, ko se je začelo drugo branje. Proti zakonu sta govorila liberalna poslanca Karl Rechbauer in Josef Schöffel. Prvi je zatrdil, da je zakon nov dokaz, kako ostaja neuresničena obljuba iz prestolnega govora o zmanjšanju vojaškega bremena. Po podaljšanju veljavnosti obrambnega zakona za deset let (1879) in njegovi noveli (1881) je tokratni predlog nova, dodatna obremenitev prebivalstva, je dodal. Opozoril je, da bi bilo po njegovem mnenju potrebno prenos pristojnosti glede notranje organizacije na cesarja potrditi z dvotretjinsko večino, poleg tega je ostro nasprotoval uvedbi kadrskega sistema v konjenico.

Predlogu zakona je odločno nasprotoval tudi Schöffel, odgovarjal je domobranski minister, grof Zeno Welser von Welsersheimb, vendar se razprava ni razživila. Ko je slovenski poslanec Josip Tonkli precej hitro predlagal zaključek generalne

⁷²¹ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 106.

⁷²² Rauter, *Die österreichische Wehrgesetzgebung*, 26, 27.

debate, se je zbornica strinjala brez razprave.⁷²³ Časniki so poročali tudi, da je bila udeležba poslancev na seji sila skromna. Na naslednji seji se je začela specialna debata in liberalni poslanec baron Rudolf Hackelberg-Landau je predlagal ločeno glasovanje o tretjem odstavku prvega člena zakona. Alinea je urejala prenos pristojnosti za notranjo organizacijo s parlamenta na cesarja. S tem poskusom, ki se je končal neuspešno, se je nehalo aktivno prizadevanje opozicije za spremembe. Državni zbor je v nadaljevanju hitropotezno in skoraj brez razprave sprejel preostale člene in zaključil specialno debato. Na naslednji seji, 4.5.1883, je izglasoval še zakon v celoti.⁷²⁴

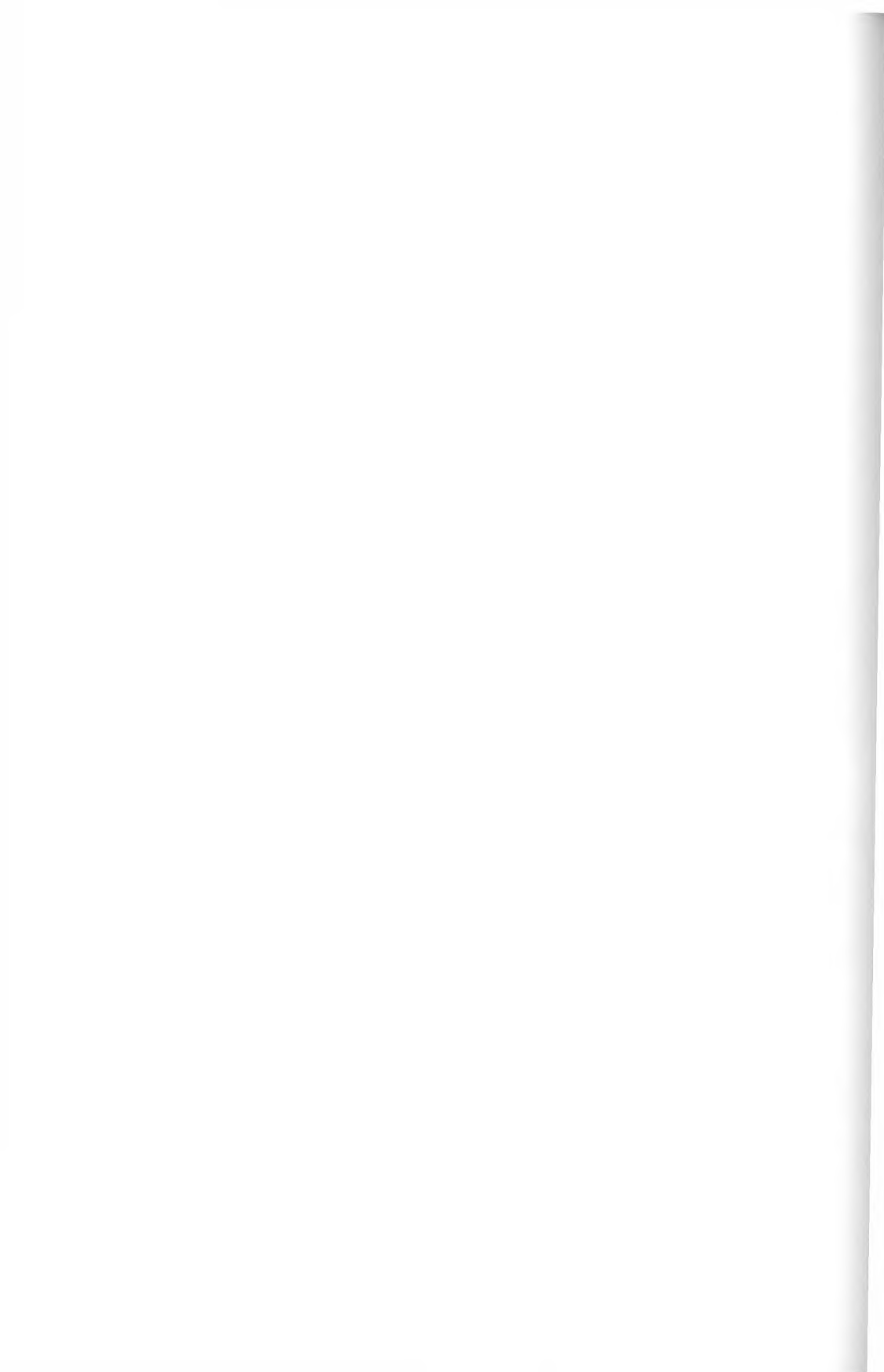
Disciplina vladnih strank in nemoč opozicije se nista kazali le v hitrosti postopka, temveč tudi v dejstvu, da je bil zakon sprejet v besedilu, ki je bilo identično vladnemu predlogu. Dotlej so, kot smo že večkrat videli, tako opozicijski kot vladi naklonjeni poslanci vedno prodrli s posameznimi spreminjevalnimi predlogi, ki so občasno posegali celo v samo zasnovo predlaganih vojaških zakonov. Tokrat pa je vlada svoj predlog z lahkoto spravila skozi parlament. Tudi v slovenski javnosti zakon ni sprožil razprave, kar je bilo ravno tako neobičajno. Čeprav so Slovenci kot po pravilu glasovali za vojaške zakone, ker se niso želeli zameriti vladarju ali ker so poskušali iztržiti določene koncesije, se je o predlogih vedno razvila vsaj minimalna debata in kritičnih pripomb ponavadi ni manjkalo.

Adolf Obreza, ki je v svojem poročilu tudi tokrat pojasnil razloge za svoje glasovanje, je prepustitev pristojnosti za urejanje notranje organizacije utemeljil z večjo prilagodljivostjo. Zatrnil je, da se državnem zboru sedaj ne bo treba več ukvarjati z vsako malenkostno spremembo, nadzor pa bo obdržal, saj bo še vedno odločal o denarju. Uvedbo aktivne domobranske konjenice je seveda utemeljeval s potrebo povečanja vojaške moči države.⁷²⁵ Verjetno lahko njegovo pojasnilo brez posebnega dvoma upoštevamo, kljub vsemu pa s tem še ni povsem pojasnjeno, zakaj debate o novih rešitvah takorekoč ni bilo. Odgovor najbrž lahko iščemo v politični situaciji tistega trenutka. Zdi se, da liberalna opozicija štiri leta po nastopu Taaffejeve vlade ni več upala na njen skorajšnji padec, tako da ni imela volje za trd boj. Hkrati so bili poslanci, ki so vlado podpirali, zaradi nekaterih vladnih ukrepov vse bolj prepričani, da bodo od nje dobili pričakovane in zahtevane koncesije, ter so zato disciplinirano glasovali za njene predloge. Mislim torej, da je predlog domobranskega zakona padel v za vlado ugoden trenutek in je bil zaradi tega sprejet brez običajne polemike. Kot bomo videli, je politično brezvetrje hitro minilo in že ob naslednjih razpravah o vojaških zadevah ni manjkalo ostre debate.

⁷²³ SPSHAR, 9. sesija, 9078, 10701–10720.

⁷²⁴ SPSHAR, 9. sesija, 10724–10735, 10750.

⁷²⁵ Adolf Obreza, *Svojim volilcem o svojem delovanju in zborovanju državnega zbora na Dunaji 1882.–1883. l.* (Ljubljana, 1883), 20–23.

11 Uvedba črne vojske (1886)

11.1 Parlament, Slovenci in črna vojska

Sredi osemdesetih let 19. stoletja so avstrijskemu vojaškemu vrhu povzročale skrbi nove zaostitve na Balkanu. Istočasno slabšanje odnosov z vojaško okrepljeno Rusijo je dodatno spodbudilo vojaške priprave in leta 1886 sta oba parlamenta znova dopolnjevala vojaški sistem. Domobranske enote, ki so bile ob ustanovitvi predvidene za službo v zaledju in obrambo domačih dežel, je vojaški vrh vse hitreje vključeval v prvo linijo obrambe in pokazala se je potreba po enotah, ki bi domobrancel nadomestile pri izvrševanju prvotnih nalog.⁷²⁶ Vlada je zato državnemu zboru znova predlagala ustanovitev *črne vojske* (*Landsturm*). Ta prostovoljna vojaška formacija je na Ogrskem ter Tirolskem in Predarlškem že obstajala, njeno organizacijo v preostalih delih države pa je državni zbor leta 1869 odločno zavrnil. Vlada je nato leta 1880 v parlament zopet poslala predlog črnovojniškega zakona, ki pa nikoli ni prišel do glasovanja, saj ga obrambni odbor v naslednjih šestih letih ni utegnil obravnavati.⁷²⁷

Uvedba črne vojske ni imela nasprotnikov le med politiki, nasprotovali so ji tudi številni visoki vojaki, med njimi nadvojvoda Albrecht in skupni vojni minister, grof Arthur von Bylandt-Rheidt. Poglavitni razlog za skepso je bil strah pred oborožitvijo socialno in narodno nezanesljivih slojev prebivalstva. Zato je Albrecht, ki nikoli ni zaupal Madžarom, nasprotoval oblikovanju črne vojske na Ogrskem, bil pa se je pripravljen sprijazniti z domnevno lojalnimi črnovojniki iz cislajtanskih alpskih dežel. Kot ponavadi je bil ključni mož, ki je dosegel preboj, šef generalštaba, Friedrich Beck. S spretnim prepričevanjem, kar je bila njegova specialnost, je dobil podporo cesarja in ogrske ter avstrijske vlade.⁷²⁸

Predloga zakonov, ki sta ju tokrat v parlamenta poslali dunajska in budimpeštanska vlada, sta opuščala prostovoljnost, sicer pa nista dosti odstopala od predhodnih zamisli. Črnovojniki so s sprejemom zakona postali vsi vojaško sposobni moški, ki niso bili aktivni ali rezervni pripadniki skupne vojske, mornarice, domobranstva in nadomestne rezerve. Obveznost je za vojake trajala od dopolnjenega 19. do dopolnjenega 42. leta, za upokojene častnike pa do 60. leta. V črno vojsko so bile vključene tudi različne obstoječe paravojaške organizacije, kot so bile

⁷²⁶ Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 422.

⁷²⁷ Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 422; Rauter, *Die österreichische Wehrgesetzgebung*, 27.

⁷²⁸ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 131, 132.

meščanske garde in strelska združenja. Vpoklic je bil mogoč le v primeru vojne ali grozeče vojne nevarnosti; po posvetovanju z vlado ga je ukazal cesar. Zaradi tega se črnovojnikom v miru ni bilo treba udeleževati vaj ali kontrolnih shodov niti se kako drugače uriti.⁷²⁹

Da je bil *Landsturm* res zamišljen le kot pomožna vojaška sila, je potrjevala odsotnost uniform. Črnovojniki naj bi nosili svoja civilna oblačila, njihovo pripadnost vojaški formaciji bi označevali samo barvni trakovi in oznake činov. Pripadniki meščanskih straž in drugih korporacij z vojaškim značajem bi obdržali svoje uniforme.⁷³⁰ Ideja je zbuvala različne pomisleke. *Slovenec* je naprimer poudarjal nepraktičnost takšne ureditve in nevojaški izgled črnovojnikov. Svojim bralcem je slikal podobo zmešnjave, ki naj bi nastala:

*Tukaj vidiš profesorja v suknji na škrice, takoj poleg njega pa Ljubljansko barabo. ... Ondi stal bode posestnik dveh gruntov v irhastih hlačah nasproti četovodju, beriču. ... V tretji vrsti zopet videl bodeš čevoljarja z osmoljeno obleko poleg gorskega majarja v pošteni suknenini.*⁷³¹

Poudarili so, da tudi v vojski »suknja gospoda dela«, da bi uniforme zelo dvignile vojaški duh črnovojnikov in da varčevanje tokrat ni na mestu. Črna vojska naj bo »kakor se to spodobi, za pravega vojaka, ne pa za – spaka!«⁷³² Za uvedbo uniform so si prizadevali tudi nekateri poslanci. Karl Türk je v specialni debati predlagal spremembo § 7, da bi uniforme v primeru vojne dobile vsaj bojne enote črne vojske. Zbornica je njegov predlog zavrnila, vendar je poročevalec, dr. Karel Mattuš, ob tem pripomnil, kako je vlada v obrambnem odboru zagotovila, da bo v vojni bojne enote črne vojske opremila z odvečnimi uniformami iz vojaških skladišč.⁷³³ Nevojaški videz črnovojnikov pa ni bil sporen le zaradi estetskih razlogov, temveč so se zaradi njega porajala resnejša vprašanja. Že ob prvem poskusu ustanovitve črne vojske leta 1868 so se med poslanci pojavili dvomi, ali bi takšna vojaška formacija sploh uživala mednarodnopravno zaščito. Strah, da bi bili črnovojniki lahko razglašeni za proste strelce (*franc-tireur*), je bil poleg nenaklonjenosti širitvi vojske med glavnimi razlogi za takratno zavrnitev zakona. Zato se je vlada tokrat zelo potrudila in že v prvem členu zakona poudarila, da je črna vojska del oboroženih sil in da njeni pripadniki uživajo zaščito vojnega prava. Tudi pristojni odbor državnega zbora je v svojem poročilu zagotovil, da so izpolnjeni vsi pravni pogoji, ki jih je postavila bruseljska konferenca iz leta 1874. Poslanska zbornica je vprašanju kljub temu posvetila precej pozornosti in poslanci so naročili vladi, naj črnovojnikom z zavezujočimi mednarodnimi pogodbami zagotovi mednarodnopravno zaščito.⁷³⁴

Vendar vsi zadržki niso preprečili potrditve vladnega predloga, ki je v parlamentarnem postopku doživel zgolj neznatne spremembe. Zakonu so ostro, a

⁷²⁹ Rauter, *Die österreichische Wehrgesetzgebung*, 27, 28; *Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane* (1886), 297–299.

⁷³⁰ Rauter, *Die österreichische Wehrgesetzgebung*, 28; *Državni zakonik* (1886), 299, § 7.

⁷³¹ *Slovenec*, 12.3.1886, 2.

⁷³² *Slovenec*, 1.4.1886, 2.

⁷³³ SPSHAR, 10. sesija, 2239–2243.

⁷³⁴ SPSHAR, 10. sesija, 2247–2250; Rauter, *Die österreichische Wehrgesetzgebung*, 28.

neuspešno nasprotovali le nekateri nemški poslanci. Poslanec Alfred Knotz je v svojem dolgem govoru vladi očital, da je opozicija zanjo le *odvečna štafaža*, kajti večina in vlada bosta zakon vsekakor sprejeli, račun pa bo plačal nemški narod.⁷³⁵ Zastopniki večine so medtem pozivali k čim večji enoglasnosti in razpravi v *duhu patriotične sloge*.⁷³⁶ Slovenski poslanci, ki so bili del vladne koalicije, so zakon podprli brez razprave. Naklonjenost zakonu se je jasno kazala tudi v poročanju časnikov, saj so bile pripombe razmeroma redke. Še več, lahko bi rekli, da so slovenski časniki uvedbo črne vojske sprejeli z odobravanjem in sem ter tja celo s patriotičnim navdušenjem. Tako je *Slovenec* že omenjenega nemškega poslanca, dr. Alfreda Knotza, zaradi njegovega govora ozmerjal za gobezdača in veleizdajalca, ga napotil v norišnico ter pribil, da bi bilo prav, »če bi se zdravniki izrekli o Knotzovih možganih, ali so sploh še v normalnem položaji ali ne.«⁷³⁷

Kljub vsemu so se pomisleki pojavljali tudi v slovenskih časnikih. Novo povečanje vojske je zbuvalo skrbi finančne narave, marsikomu se je zdel evropski mir vse bolj ogrožen. Pri *Slovenskem narodu* so dvomili, ali predvidena organizacija črne vojske ustreza avstrijskim razmeram. Zatrtili so, da ne dvomijo v potrebnost reforme, a da bi morala biti črna vojska organizirana na narodni podlagi. *Narodov* pisec je trdil še, da je sprejemanje novega zakona priložnost za slovenske poslance, ki morajo v zameno za podporo zahtevati izpolnitev narodnih pričakovanj.⁷³⁸ Prav možnost ločenih črnih vojsk je močno vznemirjala nekatere nemške poslance. Alfred Knotz je domneval, da bosta češki in poljski *Landsturm* cena, ki jo bo za sprejem zakona morala plačati vlada. V svojem govoru je opozoril, da se v čeških in poljskih časnikih vedno znova pojavljajo takšne zahteve ter da želijo Čehi in gališki Poljaki iz *Landsturma* narediti svoj honved. Takšna narodna garda naj bi postala temelj njihovih narodnih držav in sredstvo za zatiranje Nemcev. Končna posledica pa bo, je zatrtil poslanec, državljanska vojna.⁷³⁹

Dejansko so se v tistem času pogosto pojavljale novice – objavljali so jih tudi slovenski časniki – o domnevnih koncesijah, ki naj bi jih iztržili Čehi oziroma Poljaki na vojaškem področju. Nobeno presenečenje torej ni, če so predstavniki avstrijskih Nemcev, ki so bili že tako prepričani, da je Taaffejeva vlada močno proslovanska, ob tem zagnali vik in krik. Sramežljiva in enkratna zahteva Slovencev, ki jo je objavil *Narod*, jih je, če so jo sploh opazili, najbrž le dodatno utrdila v prepričanju, da se bliža katastrofa. V resnici vlada podpornikom zakona ni ponudila tako obsežnih koncesij in po uvedbi črna vojska ni imela nikakršnih narodnih obeležij. Česa takega v času Taaffejeve vlade niti ne bi smeli pričakovati. Nenazadnje je bila zanjo značilna politika malih korakov, tako imenovano drobtiničarstvo. V tem obdobju so Slovenci – predvsem zaradi strahu pred vrnitvijo nemškoliberalne vlade – opustili zahteve po združenju Sloveniji in uveljavila se je oportunistična politika.⁷⁴⁰

⁷³⁵ SPSHAR, 10. sesija, 2093.

⁷³⁶ Tako poročevalec, staročeški poslanec dr. Karel Mattuš. SPSHAR, 10. sesija, 2092.

⁷³⁷ *Slovenec*, 19.4.1886, 2.

⁷³⁸ »Narodno opolčenje«, *Slovenski narod*, 26.2.1886, 2.

⁷³⁹ SPSHAR, 10. sesija, 2105–2112.

⁷⁴⁰ Vasilij Melik, »Slovenska politika v Taaffejevi dobi«, *Zgodovinski časopis* 29 (1975), 112 in passim.

Zato ne preseneča, da je bila zahteva po tako (zlasti simbolno) pomembni pridobitvi, kot bi bila slovenska črna vojska, izrečena bolj mimogrede in je ostala brez pravega odziva. Leta 1869 je Lovro Toman narodno organizacijo domobranstva vendarle zahteval v parlamentu, slabi dve desetletji kasneje pa se slovenski poslanci v državnem zboru sploh niso oglasili! Tudi v vladi najmanj naklonjenem slovenskem časniku, v *Slovenskem narodu*, je bil zakon, kljub navedenim željam, v celoti dobro sprejet. Sploh je bilo v tistem času glasilo radikalnih narodnjakov presenetljivo naklonjeno armadi. Malo po tem, ko je generalmajor Ludwig Janski z obiskom groba generala Hentzija, ki je leta 1849 padel v bojih z upornimi Madžari, na Ogrskem sprožil val demonstracij in parlamentarnih razprav, je *Slovenski narod* objavil dvostranski uvodni članek nekega Austriacusa. Anonimni avtor je v njem napadel Madžare in Italijane (ter mimogrede še nemške liberalce in gališkopoljsko aristokracijo) in jih obtožil, da zaradi obrambe svojih privilegijev napadajo skupno vojsko in s tem skupno državo.⁷⁴¹ Pri svojem pisanju je Austriacus poudarjal patriotizem Slovencev in njihovo obrambo armadnih interesov. Po njegovem naj bi pravi *skupno-državni duh* vladal le še med tlačeniimi narodi in v vojski.

Takšna stališča niso bila le rezultat trenutne politične situacije ter tradicionalne nenaklonjenosti Italijanom in Madžarom, temveč so bila za slovensko politiko značilna skoraj do propada monarhije. Posamezniki ali večje skupine so – kot sem tu in tam že zapisal – namreč vseskozi gojili upanje, da se bodo na nek način prikupili vojski in dinastiji ter si pridobili njuno naklonjenost in pomoč pri uresničitvi narodnopolitičnih ciljev. Zato moramo pri raziskovanju odnosa slovenske politike do vojske upoštevati, da je nanj močno vplivala politična taktika. Kar strinjamo se lahko z listom ljubljanskim Nemcev, v katerem so prav leta 1886, le nekaj mesecev pred objavo *Narodovega* provojaškega komentarja, opozorili na nenavaden odnos narodne stranke do nekaterih zadev. Anonimni časnikar je menil, da stranka občasno zagovarja stališča, ki ji niso ljuba, a so vseč odločilnim instancam. Njena prava prepričanja pridejo na dan le, kadar se počuti varno in močno. Med teme, pri katerih je sprenevedanje še posebno očitno, naj bi sodilo vprašanje uporabe nemščine v vlogi državnega in poveljevalnega jezika.⁷⁴²

Ostre besede je izzval uvodnik, ki je nekaj dni pred tem izšel v *Slovenskem narodu* in v katerem se je neki M. D–r. odzval na pisanje dunajske *Neue freie Presse* ter pri tem v zaključku zapisal, da sta nemška *štatsšpraha* in komanda le sredstvo za ponemčenje avstrijskih Slovanov in priključitev monarhije Nemčiji.⁷⁴³ Dejansko je bil ton tega članka drugačen od tona Austriacusovega komentarja. Medtem ko je M. D–r. videl v nemškem poveljevalnem jeziku hudo nevarnost, je Austriacus hvalil *skupno-državni duh*, ki naj bi vladal v armadi. Ob tem je poudaril, da je nemško poveljevanje le *zunanja jezikovna lupina* resničnega skupnega vojnega duha, ampak težko je verjeti, da se ni zavedal dejanskega stanja. Nemški poveljevalni in službeni jezik sta bila – o tem sem že in bom še pisal – za večino vojakov nujna in nezamenljiva sestavina *skupno-državnega duha*. Mislim, da je Austriacus (gotovo

⁷⁴¹ Austriacus, »Kdo je proti c.kr. vojni?«, *Slovenski narod*, 21.6.1886, 1, 2. O aferi Janski: Allmayer-Beck, *Der stumme Reiter*, 279, 280.

⁷⁴² *Laibacher Wochenblatt*, 30.1.1886, 5.

⁷⁴³ M. D–r., »Avstrijski Nemci in ravnopravnost«, *Slovenski narod*, 19.1.1886, 1, 2.

niti psevdonom ni bil izbran naključno) pri pisanju svojega komentarja namenoma zamižal na eno oko, saj je želel nastali položaj izkoristiti za dobrikanje branilcem *skupno-državnega duha*. Prepričan sem, da so bila stališča, ki jih je zapisal M. D-r., v resnici bolj reprezentativna za radikalne narodnjake okrog *Slovenskega naroda*. Gotovo pa ne želim trditi, da se je vprašanje poveljevalnega jezika zdelo silno važno kar vsem Slovincem. Mislim le, da se je politična elita intimno večinoma zavedala problematičnosti privilegirane položaja nemščine, vendar je nanj pristajala zaradi politične taktike. V trenutku razburjenosti je M. D-r. lahko namignil, kako ne bi bilo napak, če bi Slovincem poveljevali v slovenščini,⁷⁴⁴ toda ko je šlo zares, so slovenski politiki skrbno pazili, da ne bi preveč drezali v prepovedane teme.

Zapisal sem že, da so slovenski poslanci leta 1868 glasovali za obrambni zakon, ker se niso želeli zameriti cesarju. Vasilij Melik pa je v svojem standardnem pregledu politike Taaffejeve dobe poudaril, da si je slovenska stranka prav v tistem času izrazito prizadevala ugajati vladi in cesarju.⁷⁴⁵ Citirano pisanje *Slovenskega naroda* priča, da takšne zamisli niso bile tuje niti krogu radikalnega Ivana Hribarja, ki je takrat v časniku že imel odločilen vpliv.⁷⁴⁶ To le potrjuje, kar je zapisal sicer silno kritični Dušan Kermavner: obe frakciji mladoslovencev (elastikarji in radikali) sta se morda razlikovali v svojih daljnoročnih ciljih, večinoma pa ne v odnosu do vlade, v dnevnapolitični taktiki torej.⁷⁴⁷ Nenazadnje Hribar v svojih spominih piše, kako je še leta 1897 upal, da bo lahko *s primernim postopanjem* pridobil naklonjenost Franca Jožefa, in kako si je prizadeval, da bi se v Ljubljani naselil član cesarske družine.⁷⁴⁸

Toda politična taktika najbrž ni zanimala velikega dela prebivalstva. Iz odlomkov časopisnih člankov lahko ugotovimo, da ga uvedba črne vojske še zdaleč ni veselila. Tržaška *Edinost* je že pred sprejemom zakona pisala, da je zakonski predlog med *nižjim, prostejšim ljudstvom* povzročil veliko vznemirjenje. Časnik je poročal, da se kmetje in delavci bojijo novih bremen in zlasti daljšega služenja.⁷⁴⁹ Podobne novice je objavljala koroški *Mir*. Časnik, ki državni politiki sicer ni posvečal veliko prostora in je tudi sprejemanju nove zakonodaje namenil le nekaj vrstic, je nekajkrat

⁷⁴⁴ Ironično pisani odlomek se glasi: »Ako bi se pri slovanskih oddelkih avstrijske vojske, rabil dotični slovanski kot službeni in poveljni jezik, – ako bi, recimo slovenski polkovnik, v kritičnem trenutji stopil na čelo svojemu slovenskemu polku ter svojim rojakom-vojakom – v materinem jeziku polagal važnost trenutja na srce, jim povedal, da je ž njimi vred zapustil v isti domovini krvavečim srcem ljubljeno ženo in otroke pa da je pripravljen na čelu svojih rojakov žrtvoovati dragoceno kri za domovino, – kaj bi bilo to? – no, kaj družega kakor izdaja – razpad vojske – propast monarhije!« Prav tam, 2.

⁷⁴⁵ Melik, »Slovenska politika v Taaffejevi dobi«, 115, 116.

⁷⁴⁶ Od zamenjave Josipa Vošnjaka, februarja 1886, je imel odločilen vpliv pri *Narodu* Ivan Hribar. Vasilij Melik, »Ivan Hribar in njegovi Spomini«, v Ivan Hribar, *Moji spomini*, ur. Vasilij Melik, 2 zv. (Ljubljana, 1983–84), zv. 2, 627–631; Dušan Kermavner, »Slovenska politika v letih 1879 do 1895 : Političnogodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848–1895«, v Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, zv. 5/II, 332–338.

⁷⁴⁷ Kermavner, »Slovenska politika v letih 1879 do 1895«, 340–342.

⁷⁴⁸ Hribar, *Moji spomini*, zv. 1, 182, 307, 464. Gl. tudi: Melik, »Ivan Hribar in njegovi Spomini«, 642–644.

⁷⁴⁹ »Črna vojska«, *Edinost*, 13.3.1886, 1.

poročal o vznemirjenju zaradi obrambne reforme. Dopisnika iz Celovca in kamniške okolice sta pisala, da naj bi med ljudmi vladal precejšen strah.⁷⁵⁰ K temu je verjetno na svoj način prispevalo prav površno pisanje istega lista. V februarja objavljenem članku so namreč zakonski predlog predstavili tako, da je nepoučen bralec zlahka spregledal prave namene vlade. Poznejše zatrjevanje, da pretirana skrb ni potrebna, saj bodo črnovojniki vpoklicani samo v vojnem času, najbrž ni moglo prepričati bralcev, ki so poprej brali, kako bo moral »vsak ... pod orožje do 42. leta« in bo torej »vse vojak«.⁷⁵¹

Ni čudno, da v nasprotju s politiki in časniki precejšen delež prebivalstva očitno ni bil prepričan v koristnost in potrebnost črne vojske. Ob tem želim spet spomniti na časopisne reakcije ob skrajšanju vojaškega roka leta 1868 in na svojo domnevo, da je bilo med ljudmi sprejeto mnogo bolje kakor v časnikih (gl. poglavje 3). Podatek, da je leta 1886 sprožila strah in vznemirjenje že misel na podaljšanje vojaške obveznosti, po moje potrjuje takšen sum. Ne zdi se mi namreč mogoče, da bi le slabih dvajset let pred tem ljudi komaj zanimalo precejšnje skrajšanje vojaškega roka. Če je skrb vzbujala potencialna razširitev vojaške obveznosti, je skrajšanje aktivnega služenja z osmih let na tri preprosto moralo navdušiti.

Kakor sem omenil, so časniki vznemirjenje ljudi poskušali zmanjševati že v času sprejemanja črnovojniškega zakona, ko so neprestano poudarjali, da bodo nove obveznosti aktualne le v primeru skrajne sile. Pojasnjevanje nove ureditve se je nadaljevalo še po sprejemu zakona. *Koledar Družbe sv. Mohorja*, ki je dosegel širok krog bralcev, je v naslednjih dveh letih vsakokrat objavil članek o spremembah. Avtor, Anton Koder, je v priljudnem slogu pojasnil najzanimivejše določbe v zvezi z vojaško obveznostjo in črno vojsko, pri tem pa ni pozabil poudariti, da se Slovenci niso nikdar obotavljali žrtvovati se za *vero, dom in cesarja*.⁷⁵² Podobna, popularno pisana pojasnila različnih vidikov zakona je leta 1887 mesec in pol objavljala *Slovenski gospodar*, list, ki je tudi sicer veliko prostora namenjal enostavnim razlagam zakonov, ustanov in dogodkov.⁷⁵³

⁷⁵⁰ *Mir*, 10.4.1886, 50, 51 in 53.

⁷⁵¹ *Mir*, 25.2.1886, 30.

⁷⁵² Anton Koder, »Brambene postave : ali poduk o dolžnostih in pravicah avstrijskih državljanov za brambo domovine«, *Koledar Družbe sv. Mohorja* (1887), 45–48; isti, »Črna vojska«, *Koledar Družbe sv. Mohorja* (1888), 75–77.

⁷⁵³ »'Črna vojska', nje namen in sestava«, *Slovenski gospodar*, 10.3.1887, 73, 74; 17.3.1887, 82; 24.3.1887, 89, 90; 31.3.1887, 98; 7.4.1887, 106; 14.4.1887, 114; 21.4.1887, 122; 28.4.1887, 130.

11.2 Razprava o slovenskem imenu

Na koncu poglavja bom nekaj prostora namenil še zanimivi epizodi, povezani z uvedbo črne vojske. Uredniku slovenske redakcije državnega zakonika, Mateju Cigaletu, slovenski izraz za *Landsturm* namreč ni bil ljub in je zato že v začetku leta 1886 s posredovanjem Josipa Stritarja prosil Frana Levstika, naj razmisli o ustrežnejšem sinonimu.⁷⁵⁴ V odgovoru je Levstik poudaril, da je »'črna vojska', imenovana po slovanskem pravem svojstvu«, a da je »ta beseda zdaj uže nedostatna«. Zaradi tega je predlagal uvedbo *domobranstva* in *domobrancev*.⁷⁵⁵ Ob tem moram spomniti, da so takrat za *Landwehr* praviloma uporabljali slovenski izraz *deželna bramba*, za *Landwehrmann* pa (*deželni*) *brambovec*, tako da je bil predlog načeloma sprejemljiv. Tega ni spremenila niti redka Komelova uporaba izrazov *domobranba* in *domobranba* za *Landwehr*.⁷⁵⁶

Vendar Cigaletu *domobranstvo* ni dišalo, ker so ga za *Landwehr* že uporabljali Hrvati. Tako je še naprej poskušal najti ustrežnejšo rešitev in je za pomoč prosil Josipa Vošnjaka. V svojem pismu je zapisal, da nima veliko stika s slovenskimi poslanci ter da ne ve, na koga bi se obrnil s svojo težavo. Zato prosi za nasvet Vošnjaka, saj ve, da je »goreč rodoljub in izvrsten pisatelj«. Cigale je Vošnjaku predlagal, naj problem predebatirajo v »zboru duhovitih mlajših mož«. V pismu je navedel več svojih idej (*deželna napoved*, *deželni vzdig*, *vseskupni nabor*, *občni nabor*, *deželni vstanek*, *občna vojska*, *deželni sklic*, *deželno oboroženstvo*, *deželni dobor*, *ljudovojstvo*), a je pristavil, da ga nobena ni navdušila ter da bo, če se bodo tako odločili *Ljubljancanji* (sic), pač ostal pri starem prevodu.⁷⁵⁷ Še isti dan, 18. februarja, pa se je Cigale očitno navdušil nad novo rešitvijo problema in je zato Vošnjaku poslal dopisnico. V njej je predlagal, da bi po češkem zgledu (*zemska hotovost* – *deželna pripravljenost*) in s pomočjo hrvaščine tvorili *deželno spremnost* oziroma *deželno spremno*. Vojaki bi se v tem primeru imenovali *spremniki*.⁷⁵⁸

Žal Vošnjakovi odgovori niso ohranjeni, tako da ne vemo, kakšen rezultat je prineslo Cigaletovo poizvedovanje. Vendar je očitno, da stari izraz marsikomu ni bil všeč. *Slovenski narod* je 22.2.1886 uvodni članek, v katerem je predstavil predlog črnovojniškega zakona, naslovil »Narodno opolčenje«. Pri *Narodu* se niso trudili z iskanjem novega izraza, temveč so neokretno poimenovanje skovali s pomočjo ruščine. Svojim bralcem so v opombi pojasnili, da *opolčenje* izvira iz besede polk in da so si ga izposodili, ker je »več nego mučno, kovati nove izraze«. ⁷⁵⁹ Vendar skovanka ni prodrla v druge časnike. Pri *Slovincu* so v začetku poročanja o novem zakonu še uporabljali stari izraz, pozneje pa so se odločili za uporabo besed *domobran* (za *Landsturm*) in *domobranci*. Odločitev so utemeljili z rezultati ankete

⁷⁵⁴ Stritarjevo pismo Levstiku, Dunaj, 2.1.1886, v Josip Stritar, *Zbrano delo*, zv. 10, ur. France Koblar, *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev* (Ljubljana, 1957), 141, 142.

⁷⁵⁵ Levstikovo pismo Stritarju, Ljubljana, 10.1.1886, v Fran Levstik, *Zbrano delo*, zv. 11, ur. Anton Slodnjak, *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev*, ur. Anton Ocvirk (Ljubljana, 1980), 363–365.

⁷⁵⁶ Korošec, *Slovenski vojaški jezik*, 43, 45.

⁷⁵⁷ AS, fond Josip Vošnjak, pismo Mateja Cigaleta Vošnjaku, Dunaj, 18.2.1886.

⁷⁵⁸ AS, fond Josip Vošnjak, dopisnica Mateja Cigaleta Vošnjaku, Dunaj, 18.2.1886.

⁷⁵⁹ »Narodno opolčenje«, *Slovenski narod*, 22.2.1886, 1.

slovanskih jezikoslovcev, ki naj bi jo naročili češki poslanci, ter pojasnili, da je izraz sicer bolgarski.⁷⁶⁰ Tudi *Novice* so pisale o *črni vojski* ali o *domobranu* ter *domobrancih*. Nove izraze so časnikarji sicer dokaj dosledno uporabljali, a se kljub temu niso prijeli. Nekateri listi, na primer *Edinost* in *Slovenski gospodar*, sploh nikoli niso iskali novega termina. V *Narodu* se je namesto *opolčenja* staro poimenovanje znova začelo pojavljati že aprila, ko sta časopisa *Slovenec* in *Novice* šele začela uporabljati svoj nov prevod. Naposled je – in to je bilo verjetno odločilno – v slovenskem prevodu zakona pri uveljavljenem izrazu ostala tudi slovenska redakcija državnega zakona.⁷⁶¹

⁷⁶⁰ »Domobran – domobranci«, *Slovenec*, 15.4.1886, 1.

⁷⁶¹ *Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane* (1886), 297–299.

12 Nikoli končana zgodba: spet nova zakonodaja

12.1 Sprejemanje novega obrambnega zakona (1888/89)

Le dve leti po tem, ko so poslanci z uvedbo črne vojske zadnjič posegli v vojaško ureditev Avstro-Ogrske, se je vojaškemu vrhu znova zdelo potrebno pomembno izpopolniti in povečati vojaške sposobnosti monarhije. Poleg splošnega evropskega oboroževanja je bil glavni razlog ponovno predvsem zaostritev odnosov z Rusijo. Bolgarska kriza je v letih 1886 in 1887 obe cesarstvi privedla na rob vojne, stalno povečevanje števila ruskih enot v kongresni Poljski pa je dvojno monarhijo postavljalo v silno neugoden položaj. Razmerje sil je namreč postalo takšno, da bi ruske čete lahko vdrle v Galicijo celo brez poprejšnje mobilizacije rezervistov. Okrepitev avstrijske obrambe je zato postala nujna in zasilne rešitve, h katerim se je v preteklem desetletju zatekala vlada, niso več zadostovale.⁷⁶²

Grozeči konflikt z Rusijo je v nevhvaležen položaj postavljala tudi Slovence. Vojne z Rusi si s panslovanskimi in rusofilskimi čustvi močno navdahnjena politika in javnost nikakor nista želeli, zato sta iskali različne rešitve nastalega položaja. Na eni strani so za zaplete obtoževali Madžare in se zavzemali za pomiritev ter zaveznitvo z Rusijo.⁷⁶³ Na drugi pa so se močno okrepile mirovniške misli. Časniki so se spraševali, kam bo pripeljala politika oboroženega miru, in računali, koliko milijard države vsako leto porabijo za oboroževanje. Evropski militarizem je postal krivec za vse težave. Celo *Slovenec*, ki je še nekaj let prej odločno zagovarjal Moltkejeve ideje o potrebnosti in koristnosti vojne, je leta 1888 pisal v prid miru brez orožja.⁷⁶⁴ A vojna grožnja je pomagala tudi prepričati poslance, da bo vendar potrebno razvezati mošnjo in izglasovati večje spremembe vojaške zakonodaje.

Drugi pomemben dejavnik, ki je vladi olajševal uveljavitev zamišljenih reform, je bil vpliv zaveznitva z Nemčijo na nemškoavstrijski svobodnjaški tabor. Medtem ko so liberalci – kot smo večkrat videli – običajno povzročali velike težave, saj

⁷⁶² Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 127–147; Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 114–117.

⁷⁶³ Značilno: »Klic po vojni«, *Slovenski narod*, 14.1.1888, 1; S., »Avstrija in Rusija«, prav tam, 26.3.1888, 1. O odnosu do Rusije pri Slovencih v obdobju 1886–1887 obsežno in značilno ostro: Kermavner, »Slovenska politika v letih 1879 do 1895«, 375–461.

⁷⁶⁴ O naklonjenih odzivih na Moltkejeve misli: *Slovenec*, 8.2.1881, 2; »Kaj slavni nemški general Moltke o vojni misli«, prav tam, 17.3.1881, 4. Za nasprotno stališče prim.: »Moltke in pariško društvo zagovarjateljev miru«, *Slovenski narod*, 30.3.1881, 1. *Slovenčeva* stališča leta 1888 pa v: »Žrtve evropskih armad«, *Slovenec*, 12.1.1888, 1; »Apostoli miru : Po Buckleyevi 'History of civilisations'«, prav tam, 22.3.1888, 1, 2; »Oboroženi mir«, prav tam, 14.6.1888, 1.

so se upirali povečevanju oboroženih sil celo, ko ga je predlagala njihova vlada, je bil položaj ob koncu osemdesetih precej drugačen. Vladni predlog je lahko računal na načelno naklonjenost sicer razcepljenega svobodnjaškega tabora, saj celo schönererjanci niso mogli nasprotovati krepitvi armade najpomembnejšega nemškega zaveznika – Avstro-Ogrske.⁷⁶⁵ Tudi pri zmernejših liberalnih poslancih sta kriza odnosov z Rusijo in zavezništvo z Nemčijo precej omilila nezaupanje do vojske, ki se je vleklo najmanj od leta 1848. Njihova varčnost je zato nekoliko popustila. V praksi so se posledice spremenjenega odnosa politike do vojaških izdatkov pokazale že v letu 1887, ko sta tako ogrska kot avstrijska vlada brez odlašanja odobrili sredstva za oborožitev vojske z novimi repetirkami tipa mannlicher.⁷⁶⁶ Vlada je v takšnem vzdušju v parlament lahko končno vložila zakon, ki je prinašal več kot le kozmetične spremembe.

Glavne spremembe, ki naj bi jih prinesel novi obrambni zakon, so bile: ukinitve fiksne vojne velikosti armade in namesto tega uvedba letnega kontingenta nabornikov (103.100 za skupno vojsko in 10.000 za cislajtansko domobranstvo), prestavitev začetka vojne obveznosti z 20. na 21. leto, vključitev nadomestne rezerve v skupno vojsko oziroma v domobranstvo ter ukinitve omejitve števila nadomestnih rezervistov. Poleg tega so bili vsi, ki so bili dotlej začasno oproščeni služenja iz poklicnih, socialnih ali zdravstvenih razlogov, samodejno uvrščeni v nadomestno rezervo, zaostreno pa je bilo tudi enoletno služenje.⁷⁶⁷

Zakonodajni postopek se je začel s prvim branjem v začetku novembra leta 1888.⁷⁶⁸ Nato se je z vladnim predlogom cel mesec ukvarjal obrambni odbor. Glavni predmet razprave so bile različne olajšave, ki jih je novi zakon ukinjal in zmanjševal. Poslanci so si prizadevali za ohranitev oprostitev določenih kategorij kmetov in za ohranitev olajšav za enoletne prostovoljce. V zvezi z enoletniki se je razvila tudi razprava o uporabi nenemških jezikov pri njihovih častniških izpiti. O vseh teh temah je precej razpravljaj tudi slovenski član obrambnega odbora, Viljem Pfeifer, ki je podpiral ohranitev olajšav in poudarjal pomen znanja jezikov vojakov, seveda pa hkrati dodal, da je znanje nemščine za častnike nujno, saj se sicer ne bi mogli sporazumevati med seboj. Nekako mimogrede je omenil tudi, da bi bilo smiselno razmisliti o skrajšanju aktivnega služenja v skupni vojski na dve leti. Poleg tega se je zavzemal še za izboljšanje vojaške prehrane.⁷⁶⁹

Odbor kljub prizadevanju številnih poslancev besedila zakonskega predloga ni spreminjal, temveč je sprejel le nekaj resolucij, ki so vladi priporočale to ali ono

⁷⁶⁵ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 121; Lothar Höbelt, *Kornblume und Kaiseradler: Die deutsch-freiheitlichen Parteien Altösterreichs 1882–1918* (Wien, München, 1993), 47–49; isti, »Die deutschen Parteien, das Reich und der Zweibund«, v *Der »Zweibund« 1879: Das deutsch-österreichisch-ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie*, ur. Helmut Rumpfer in Jan Paul Niederkorn, *Zentraleuropastudien*, 2, ur. Richard G. Plaschka in Anna M. Drabek (Wien, 1996), 361.

⁷⁶⁶ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 136, 137.

⁷⁶⁷ Rauter, *Die österreichische Wehrgesetzgebung*, 29, 30.

⁷⁶⁸ SPSHAR, 10. sesija, 9440, 9441.

⁷⁶⁹ Povzetek nastopov v: »Vojaški zakon«, *Slovenec*, 22.11.1888, 1, 2; »Vojaški zakon«, prav tam, 24.11.1888, 1; »Nova brambena predloga«, *Slovenski narod*, 30.11.1888, 1. V zahvalo za njegova prizadevanja so češki študenti iz Prage Pfeiferju celo poslali zahvalno brzojavko. »Vojaški zakon«, *Slovenec*, 29.11.1888, 2.

spremembo. V začetku decembra se je zakonodajni postopek nadaljeval z drugim branjem. Predstavniki klubov so v generalni debati predstavili stališča do zakonskega predloga. Ernst Plener je poudaril, da bo zakon nedvomno dodatno obremenil prebivalstvo, katerega odnos do vojske se je v zadnjem desetletju spremenil, tako da laže sprejema vojaško obveznost in vojaške izdatke. Obžaloval pa je, da so se po njegovem mnenju v razpravah odbora znova pokazale tendence izrinjanja Nemcev. Kljub temu, da so avstrijski Nemci zaradi tega zelo nezadovoljni s trenutno vlado, je zaključil, bo njegova skupina glasovala za zakon, ker nad Avstrijo še niso obupali. František Rieger, ki se je strinjal s Plenerjevim mnenjem, da bo zakon povečal obremenitev državljanov, a je menil, da gre pač za *malum necessarium*, je v svojem nastopu polemiziral predvsem s Plenerjevo tezo o izrinjanju Nemcev. Menil je, da o čem takem ne more biti govora, saj gre le za zmanjševanje njihovih predprav. Debata se je po še nekaj krajših nastopih končala, čeprav je poslanec Ferdinand Kronawetter kolegom očital, da se izogibajo temeljiti razpravi, ki bi ustrezala pomembnosti obravnavane zadeve in dostojanstvu parlamenta.⁷⁷⁰

Že na naslednji seji, 11.12.1888, se je začela specialna debata in je trajala vse do 281. seje, ki je bila 18. decembra. V razpravi so se poslanci večkrat dotaknili položaja avstrijskih Nemcev in pravic nemškega jezika. Zlasti burna je bila razprava o § 25, ki je nenemškim enoletnikom dopuščal, da izpit za rezervnega častnika opravljajo v materinskem jeziku. Ker je od njih hkrati zahteval le osnovno (*zum Dienstgebrauch genügend*) znanje nemščine, so nemški poslanci seveda napovedovali katastrofo in razpad armade. Enoletniki so bili tudi sicer predmet živahne razprave, saj so številni nasprotovali določbi iz § 25, ki je uvajala dodatno, drugo leto služenja za tiste, ki po prvem letu ne bi uspešno opravili izpita za rezervnega častnika. Kljub številnim protiargumentom, sta bila člena sprejeta v besedilu, ki ga je uskladil odbor. Enaka neugodna usoda je doletela predloga poslanca Karla Türka, ki je želel prezenčno služenje za pisanja, branja in računanja večše vojske skrajšati na dve leti, in njegovega tovariša Kronawettra, ki je takšno olajšavo predlagal za vse. Na seji 18. decembra je bil zakon v predlaganem besedilu sprejet z zelo solidno večino. Vlada je zlahka dobila zahtevani dve tretjini glasov.⁷⁷¹ Razmerje moči je bilo kar malo presenetljivo, saj so nekatere skupine v začetku razprave napovedovale, da bodo zakon podprle le, če bo v postopku precej spremenjen. Mladočeški poslanec Eduard Grégr je naprimer zatrdil, da bodo on in njegovi kolegi vladni predlog podprli samo, če bodo v specialni debati uspeli spremeniti njegove številne nepravilnosti. Očitno je marsikdo le taktiziral, da bi morda uspel izsiliti kakšno spremembo, poleg tega pa je vlada zopet uspešno prepričevala nasprotnike in skeptike. Pri pridobivanju glasov nemškoavstrijskih poslancev je med drugim dejavno sodelovalo nemško veleposlaništvo, ki je celo organiziralo sestanek različnih rivalskih parlamentarnih skupin liberalnega izvora.⁷⁷²

⁷⁷⁰ SPSHAR, 10. sesija, 10026–10052.

⁷⁷¹ SPSHAR, 10. sesija, 10059–10085, 10090–10121, 10124–10157, 10162–10205, 10209–10226, 10228–10253, 10257–10294, 10298–10335.

⁷⁷² Glaise-Horstenau, *Das Leben des Generalstabschefs*, 329; Höbelt, *Kornblume und Kaiseradler*, 49, 316; isti, »Die deutschen Parteien, das Reich und der Zweibund«, 361.

Tudi slovenski poslanci so svoje nezadovoljstvo z nekaterimi rešitvami pozabili in so glasovali za vladni predlog. Pfeifer, ki je v obrambnem odboru sicer podpiral posamezne korekture, je kot edini slovenski razpravljavec v drugem branju podprl premik začetka služenja z 20. na 21. leto, ob tem pa opozoril še na nujnost izboljšanja prehrane vojakov in – kar je bilo z obravnavano zadevo komajda povezano – na pomen ustrezne prehrane šolske mladine.⁷⁷³ Seveda ravnanje slovenskih poslancev ni bilo niti malo presenetljivo, temveč povsem predvidljivo. Tudi odziv časnikov je bil podoben. *Slovenski narod* je v nekem trenutku poslance pozval, naj premislijo, ali lahko brez razmisleka podprejo vse zakonske določbe, saj od Taaffejeve vlade niso dobili obljubljenega izboljšanja narodnega položaja.⁷⁷⁴ A v celoti so časniki pravilno napovedali, da o izidu glasovanja ni nobenega dvoma. Prav *Narod* je jasno ugotovil, da bodo poslanci gotovo podprli zakon, saj »gre za važne državne interese in v tacih slučajih naš državni zastop nema navade ugovarjati.«⁷⁷⁵

Zato pa so imeli takšno navado madžarski poslanci ogrskega parlamenta, ki so se tudi lotili obravnave novega obrambnega zakona. Medtem ko so bili v preteklem desetletju Madžari presenetljivo kooperativni, so parlamentarci tokrat vladni predlog pričakali na nož. Zahtevali so večjo vlogo madžarščine v skupni vojski, kar naj bi bil le korak do končnega cilja, do razdelitve skupne vojske na avstrijsko in madžarsko. Burno zasedanje so spremljale še burnejše demonstracije in neredi v podporo takšnim prizadevanjem. Seveda ne državni ne vojaški vrh nista bila pripravljena popuščati in ogrski ministrski predsednik Kálmán Tisza, ki se tudi ni strinjal s tako radikalnimi zahtevami, je ob nekoliko nepričakovani podpori Gyule Andrásyja naposled uspel zakon z zagotovilom manjših sprememb spraviti skozi parlament. Madžarščina je dobila večjo vlogo pri poučevanju madžarskih enoletnikov, skupna vojska pa se je preimenovala iz *cesarsko-kraljeve (k.k.)* v *cesarsko in kraljevo (k.u.k.)*.⁷⁷⁶ Kompromis je sicer začasno razelektril napeti položaj, vendar ni zadovoljil nobene strani. Madžari so hoteli svojo vojsko, generali so se bali razpada armade, Taaffe pa se je bal, da bo dogovor znova vzbudil apetit Čehom. Nezadovoljni so bili tudi Slovenci: *Narod* je opozarjal na katastrofalne posledice, ki naj bi jih prineslo nadaljnje popuščanje Madžarom, obsodil njihova prizadevanja za razdelitev armade in podprl ukinitve dualizma.⁷⁷⁷ Ob tej priložnosti je svoje ločeno mnenje menda protestno podal tudi visoki uradnik in pravni strokovnjak, Slovenec dr. Ivan Žolger, ki ga je zato opazil bodoči prestolonaslednik, izrazito protimadžarski nadvojvoda Franc Ferdinand.⁷⁷⁸

Madžarska prizadevanja za večjo vlogo madžarščine v skupni vojski ali celo za njeno delitev pa niso bila motivirana le z željo po lastni, povsem samostojni oboroženi sili. Skupna vojska je bila Madžarom namreč nesimpatična tudi zaradi

⁷⁷³ SPSHAR, 10. sesija, 10109–10110. Slovenska objava: »Govor poslanca Pfeiferja«, *Slovenec*, 15.12.1888, 1, 2.

⁷⁷⁴ »Beseda našim državnim poslancem«, *Slovenski narod*, 12.11.1888, 1.

⁷⁷⁵ »O novem vojnem zakonu«, *Slovenski narod*, 7.11.1888, 2.

⁷⁷⁶ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 109, 119, 120; isti, »Toward a National Hungarian Army«, 814; Jenks, *Austria Under the Iron Ring*, 245–247.

⁷⁷⁷ »Dualizem«, *Slovenski narod*, 23.1.1889, 1, 2.

⁷⁷⁸ Murko, *Spomini*, 125.

njene jezikovne politike. Priznavanje polkovnih jezikov je precej zaviralo prizadevanja za madžarizacijo ogrskih Slovakov, Romunov in Srbov. Prav zato so madžarski politiki zahtevali uveljavitev madžarskega polkovnega jezika v vseh enotah, ki so imele naborne okoliše na Ogrskem.⁷⁷⁹ To so v veliki meri dosegli leta 1906, ko so izsilili uvedbo madžarščine v večino ogrskih polkov.⁷⁸⁰

Čeprav so Slovenci večkrat izrazili svoje negodovanje nad madžarskimi prizadevanji, je po drugi strani razprava na Ogrskem tudi v slovenski javnosti vzpodbudila malo živahnejšo debato. Madžarske jezikovne zahteve so posamezniki izrabili za oblikovanje lastnih. *Slovenec* je zatrdil, da bi madžarski uspeh moral izboljšati tudi položaj slovanskih jezikov v skupni vojski in domobranstvu. Zato je zahteval, da naj se v bodoče enoletne prostovoljce poučuje in izprašuje v njihovem materinem jeziku, in upal, da bodo takšne izboljšave v zakon uvedene že v gosposki zbornici.⁷⁸¹ Pozneje, ko je bilo že jasno, da je bilo upanje prazno, pa je *Slovenec* celo pisal o federalizaciji armade. V članku, ki se je odlikoval po precej nejasno oblikovanih zahtevah, je pisec s psevdonimom Δ zatrjeval, da mora avstro-ogrška vojska v nasprotju z madžarskimi zahtevami ostati enotna in da *pameten človek* ne more pričakovati, da bi se »armada raztrgala po narodnostih«, a zapisal tudi, da vojski zadostuje »centralizem pod nadpoveljništvom skupnega vojnega gospoda, centralizem discipline, orožja, izvežbanosti«. Pri tem se je skliceval na nemški zgled, kjer obstajajo pruska, bavarska in druge vojske.⁷⁸² Kljub nasprotujočim si argumentom se zdi, da je pisec želel predvsem zavrniti zahteve po večjem uveljavljanju nemščine v vojski in preko tega tudi v civilnem življenju. Druge interpretacije – na primer v smislu zavzemanja za uvedbo narodnih kontingentov v skupni vojski – je zanikal že avtor, poleg tega pa niso posebno verjetne glede na okoliščine njegovega pisanja. Navsezadnje je vendar šlo za odziv na jezikovno razpravo na Ogrskem in v gosposki zbornici dunajskega državnega zbora.

Vsekakor v nadaljevanju poslanske razprave slovenski poslanci povsem pričakovano niso postavili zahtev, ki bi bile usmerjene v eno ali drugo smer. Aprila 1889 se je namreč novi obrambni zakon vrnil v poslansko zbornico, saj ga je gosposka zbornica sprejela v nekoliko spremenjeni formulaciji. Med drugim je bilo to potrebno zaradi sprememb, ki so jih uveljavili ogrski parlamentarci.⁷⁸³ Na 331. seji 10. sesije, 8.4.1889, so bili poslanci seznanjeni s sklepi perov in so novo besedilo prepustili v obravnavo pristojnemu odboru. Že čez dva dni se je zakon znova znašel pred poslanci, ki so ga hitro sprejeli, čeprav se je debata precej razplamtela. A glavni predmet pravzaprav ni bila vsebina spremenjenih členov, temveč zaveznitvo z Nemčijo. Poslanec Türk je v svojem nastopu desnici namreč očital, da zveze ne podpira iskreno, temveč le iz lažnih in egoističnih nagibov. Svoje mnenje je začinil z obžalovanjem, da v primeru krize Nemčija ne bo mogla računati na takšno zaveznico. Nastop je izzval Ernsta Plenerja, ki je Türka obtožil, da je

⁷⁷⁹ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 119; Vojtech Dangl, »Národnostná problematika v rakúsko-uhorskej armáde a Slováci« [Národnostná problematika v avstro-ogrski armáde in Slováci], *Československý časopis historický* 24 (1976), 853–858.

⁷⁸⁰ Dangl, »Národnostná problematika v rakúsko-uhorskej armáde a Slováci«, 865, 866.

⁷⁸¹ »§ 25. orožne postave in slovenščina«, *Slovenec*, 15.3.1889, 1.

⁷⁸² Δ , »Federalizem in armada«, *Slovenec*, 13.4.1889, 1, 2.

⁷⁸³ SPSHAR, 10. sesija, 12141.

svoj govor izrabil za poniževanje Avstrije. Podobno so reagirali še številni drugi poslanci, med njimi Karl Hohenwart, ki je poudaril, da želi s svojim nastopom izraziti nestrinjanje celega kluba.⁷⁸⁴ Türkov govor pa je imel tudi daljnosežne politične posledice. Zaradi njega je prišlo do spora med schönerejanci in njihov parlamentarni klub, *združenje nemškonacionalcev* (*Verband der Deutschnationalen*), se je posledično v začetku novembra 1889 po vrsti izstopov razpustil.⁷⁸⁵

Sicer je bil sprejem novega obrambnega zakona pomemben za prilagoditev avstro-ogrške vojske spreminjajočim se evropskim razmeram. Z določitvijo letnega kontingenta nabornikov je armada nekoliko nadomestila zaostanek, ki se je nabral od leta 1868. Vojske drugih evropskih sil (z izjemo Velike Britanije) so se namreč v tem času povečevale, medtem ko je bila velikost avstro-ogrskih sil omejena na 800.000 mož vojne sestave. V nekaterih izmed prejšnjih poglavij sem že pokazal, kako je vojaški vrh poskušal zaostanek nadoknaditi z različnimi delnimi rešitvami, ki pa problema niso mogle razrešiti. V resnici ga ni popolnoma razrešil niti novi zakon, saj se letni naborni kontingent ni povečeval glede na rast prebivalstva, temveč je bil fiksno določen in so ga lahko spremenili le parlamentarci. Poleg tega je bilo število nabornikov, ki so bili letno vpoklicani, precej nizko, posebno še, če ga primerjamo z drugimi evropskimi silami. Rusija je na primer vsako leto vpoklicala več kot 330.000 mož, Francija in Nemčija več kot četrto milijona, Avstro-Ogrska le nekaj več kot 125.000.⁷⁸⁶ Prav povečevanje letnega vpoklica je v prihodnje povzročalo velike skrbi vojaškemu vrhu in hkrati odpiralo možnosti političnih konfliktov.

Mirno obdobje Taaffejeve vlade, ki je naprimer leta 1883 domobranski zakon z lahkoto spravila skozi avstrijski parlament, se je namreč končalo. V avstrijski polovici monarhije so se, kot smo videli prav zdaj, že ob sprejemanju črnovojniškega in novega obrambnega zakona razvile ostre debate, čeprav je vlada še brez posebnih težav zbrala potrebne glasove. Toliko bolj napet je postal položaj na Ogrskem, kjer so Madžari ob sprejemanju obrambnega zakona postavili zelo daljnosežne nacionalne zahteve. Poleg tega se je narodni spor vrnil tudi v razprave v dunajskem državnem zboru, kar je dalo slutiti, da se bodo tudi pri cislajtanskih narodih ponovno vzbudili apetiti, ki so se pojavljali po uvedbi dualizma in madžarskega domobranstva. V naslednjem poglavju bomo videli, da so se v razpravah o novem domobranskem zakonu ob koncu leta 1893 ravno v zvezi s tem oglasili dalmatinski Hrvati in Čehi.

⁷⁸⁴ SPSHAR, 10. sesija, 12197–12204.

⁷⁸⁵ Höbelt, *Kornblume und Kaiseradler*, 47, 48.

⁷⁸⁶ Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 149.

12.2 Spet nov domobranski zakon (1893)

Komaj deset let potem, ko je državni zbor sprejel nov domobranski zakon, je vlada v parlament spet poslala zakonski predlog, ki je urejal avstrijsko domobranstvo. Vložitev novega zakonskega besedila je bila posledica uveljavitve novega obrambnega zakona tri leta pred tem, obenem pa je vlada želela spet okrepiti vlogo domobranstva v morebitni vojni. Predlog je dokončno pretrgal z miličniško tradicijo in vojska drugega reda se je po organizaciji in urjenju vse bolj približevala skupni vojski. Tako je želel vojaški vrh vsaj deloma nadomestiti zaostanek za drugimi armadami. Položaj se je namreč zdel zelo zaskrbljujoč, saj je monarhija vsako leto izurila le malo več kot polovico za vojsko sposobnih moških. Poleg tega je leta 1893 šef nemškega generalštaba postal Alfred von Schlieffen, ki je svojim avstrijskim kolegom hitro dal vedeti, da bo težišče nemških operacij na zahodu, na fronti proti Franciji. Njegov avstrijski pandan, Friedrich Beck, je v nastalem položaju sicer predlagal bistveno povečanje nabornih kontingentov skupne vojske in obeh domobranstev, vendar so bile njegove ideje uresničene šele leta 1912.⁷⁸⁷

Nadomestna rešitev je bilo podaljšanje prezenčnega služenja v domobranstvu na dve leti (za podčastnike tri) in obveznih orožnih vaj na dvajset tednov ter ukinitve vsakršnih omejitev glede uporabe domobranskih enot. Prejšnja ureditev je namreč zahtevala zakonsko odobritev napotitve domobrancev izven cislajtanskega ozemlja.⁷⁸⁸ Domobranski minister Welsersheimb, ki je 10. oktobra 1893 zakon predstavil v državnem zboru, je parlamentarce poskušal prepričati, da bo takšna rešitev cenejša od morebitnega povečanja skupne vojske.⁷⁸⁹

Poudarjanje relativno nizkih stroškov nove ureditve je bilo seveda še kako na mestu, saj povečevanje vojaških izdatkov nikoli ni bilo posebno popularno. Tudi med Slovenci je bilo v mesecih pred začetkom parlamentarne obravnave zakonskega predloga mogoče opaziti negotovanje nad višino vojaškega proračuna. Poslanec Viljem Pfeifer se je naprimer junija na zasedanju avstrijske delegacije spraševal, ali bodo »že izžete davčne moči« lahko prenesle nove obremenitve, ter se zavzel za diplomatska prizadevanja za pomiritev nasprotij z Rusijo, za ustanovitev mednarodnega razsodišča in celo za začetek enostranskega zmanjševanja vojske.⁷⁹⁰ Pozneje, oktobra, je svoje misli ponovil na zboru volivcev v Gradacu, ko je dodal še, da je bil žal le glas vpijočega v puščavi.⁷⁹¹ Tudi v obrambnem odboru, katerega član je bil, je Pfeifer v razpravi o novem zakonu veliko govoril o stroških oboroževanja ter resignirano ugotovil, da lahko državni zbor izglasuje kvečjemu manjše prihranke, saj je večina že podprla sprejem novih rešitev.⁷⁹² *Slovenski narod* pa je v kratkem komentarčku vladnih domobranskih načrtov sicer napovedal, da bo predlog sprejet brez težav, a je hkrati izrazil upanje, da mu bo vsaj nekaj poslancev nasprotovalo.⁷⁹³

⁷⁸⁷ Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 494; Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army*, 151, 152.

⁷⁸⁸ Rauter, *Die österreichische Wehrgesetzgebung*, 31.

⁷⁸⁹ *SPSHAR*, 11. sesija, 11106.

⁷⁹⁰ »Vojaško breme : Govor slovenskega delegata Viljema Pfeiferja v avstrijski delegaciji dne 14. t.m.«, *Slovenec*, 15.6.1893, 1 in 16.6.1893, 1.

⁷⁹¹ »Poročilo poslanca Vilj. Pfeiferja na shodu volilcev v Gradacu«, *Slovenec*, 9.10.1893, 2.

⁷⁹² »Novo breme«, *Slovenec*, 21.10.1893, 2.

⁷⁹³ »Državni zbor«, *Slovenski narod*, 4.10.1893, 2.

Res v državnem zboru ni manjkalo nasprotnikov novega zakona, ampak stroški tokrat niso bili glavno jabolko spora. Razprava je namreč padla v politično nadvse napet trenutek, saj je bilo spomladi na Češkem zaradi nemirov uvedeno izredno stanje, Taaffejeva vlada pa je v začetku novembra padla zaradi predloga volilne reforme. Pri padcu je relativno pomembno vlogo igral domobranski minister Zeno Welsersheimb, ki je na odločilnih sestankih podprl zamenjavo vlade, da bi zagotovil pravočasen sprejem novega domobranskega zakona, ki je zaradi razprav o volilni reformi obtičal v parlamentarni proceduri.⁷⁹⁴ Nova vlada kneza Alfreda Windisch-Grätza je nepriljubljeno reformo res takoj umaknila in tako napravila prostor vojaškemu zakonu. Ko pa se je razprava ob koncu novembra začela, je že drugi govornik, demokrat Ferdinand Kronawetter, splošno vojaško obveznost pogojeval z enako volilno pravico. Razglasil je, da bi za zakon glasoval le, če bi bila sprejeta Taaffejeva volilna reforma. Zakonu so na naslednji seji, 30.11.1893, v imenu svojih klubov po vrsti nasprotovali mladočeški poslanec Václav Formánek, ki je trdil, da po češkem državnem pravu o zadevi tako ali tako lahko razpravlja le državni zbor češkega kraljestva, dalmatinski poslanec Miho Klaić in njegov kolega, skupni govornik manjšine, Juraj Biankini. Ta je ostro napadel avstrijsko povezovanje z Nemčijo in Italijo ter pribil, da kot Hrvat ne more glasovati za predlagani zakon, ker so Hrvati sicer še pripravljene prelivati kri za svojega kralja, ne pa za vlado in njeno politiko.

Na koncu seje so poslanci poimensko glasovali o začetku specialne debate in nasprotniki zakona so ostali v precejšnji manjšini. Za nadaljevanje postopka so glasovali tudi tisti Slovenci, ki so po le nekaj dni starem razcepu ostali v Hohenwartovem klubu, člani hrvaško-slovenskega kluba pa so – tako kot je napovedal že Klaić – glasovali z opozicijo.⁷⁹⁵ Sicer mnenja o vladnem predlogu niso bila enotna niti v Hohenwartovi poslanski skupini, kjer so nekateri na seji kluba predlagali svobodno glasovanje, a je večina to dovolila le poslancem s Tirolskega, ki jih zakon tako ali tako ni zadeval.⁷⁹⁶

Naslednji dan se je začela razprava o posameznih členih in zlasti Hrvatim in mladočehi so predlagali številne spremembe. Juraj Biankini je v razpravi o § 7 predlagal celo, naj se v domobranstvu poveljuje v ljudskih jezikih (*Volkssprache*) posameznih dežel, kar je takoj podprl mladočeški poslanec Seichert. Razvila se je polemika, na glasovanju pa je predlog po pričakovanju padel. Na naslednji seji je bil nato izglasovan celotni zakon.⁷⁹⁷ Slovenci v razpravi niso sodelovali, in sicer niti tisti, ki so zakon podpirali, niti tisti, ki so mu nasprotovali. Glede na to, da je bilo šest poslancev v istem klubu kot Biankini, smemo sklepati, da so podprli njegov predlog o poveljevalnih jezikih, toda o tem so molčali. Predlog, kar je zlasti zanimivo, ni vzbudil niti posebne pozornosti slovenske javnosti, saj so ga časniki le bežno omenili. Ob vsem zavzemanju za uveljavitev materinščine so Slovenci tokrat zamudili priložnost za razpravo o vlogi slovenščine v vojski. Dejstvo

⁷⁹⁴ Jenks, *Austria Under the Iron Ring*, 291–303.

⁷⁹⁵ SPSHAR, 11. sesija, 11625–11640, 11655–11682. O razcepu: Vasilij Melik, »Slovenci v državnem zboru 1893–1904«, *Zgodovinski časopis* 33 (1979), 55–59.

⁷⁹⁶ »Hohenwartovci in brambna predloga«, *Slovenski narod*, 29.11.1893, 2.

⁷⁹⁷ SPSHAR, 11. sesija, 11690–11737, 11743, 11744.

dovolj zgovorno priča, da za slovenskim odnosom do vojske ne moremo najti kakšnega kontinuiranega in ambicioznega programa. Govorimo lahko kvečjemu o akcijah posameznikov in pri tem vedno znova opazimo velik vpliv dogodkov drugod v monarhiji. Prizadevanja za večjo vlogo slovenščine v vojski oziroma celo za uvajanje slovenskega poveljevanja v dele armade so se torej vedno znova pojavljala, a silno nesistematično in brez velike vztrajnosti. V resnici so podobno delovale skoraj vse avstrijske stranke, tudi liberalci in Čehi, ter sem in tja celo Madžari. Pravzaprav so imeli najbolj razvit in konsistenten vojaškopolitični program socialdemokrati, ki so, kot sem že omenil, v svoji programih vztrajno zagovarjali ukinitve stalne in uvedbo ljudske, miličniške vojske. Druge stranke so se v glavnem ukvarjale s partikularnimi zadevami (stroški, jezikovne pravice) in obenem pristajale na ureditev, po kateri je bila vojska v kompetenci krone.⁷⁹⁸ Tudi razlago slovenske vojaške politike lahko iščemo v oceni politike in velikega dela pišoče javnosti, da trmoglavljenje na vojaškem področju ne more prinesiti dobrih rezultatov. Eden izmed piscev je leta 1881 v odzivu na vojaško zaskrbljenost za vlogo nemščine v vojski povsem jasno in značilno zagotovil:

Kar se tiče nas Slovencev, naša armada in njena nemška komanda ni prav v nobeni nevarnosti ... Dokler toraj pri naši armadi velja nemška komanda, toliko časa jih bo tudi med slovenskimi fanti dovolj, ki bodo ta jezik temeljito znali in se ga primerno posluževali. Naše rodoljubje je tako iskreno, naša zvestoba do najvišje cesarske hiše tako stanovitna in naša zveza s starodavnim avstrijskim cesarstvom tako trdna, da se brez pomislika vsakemu trudu podvržemo in v vse privolimo, kar je neobhodno potrebno za obstanek, moč, čast in slavo naše skupne domovine in naše prevzvišene cesarske hiše!⁷⁹⁹

Že večkrat sem opozoril na podobne izjave, ki so se vedno znova pojavljale in pričajo o kontinuiteti politike lojalnosti. Kot sem že zapisal v poglavju o črni vojski: ob pomembnih odločitvah o vojski je prevladal občutek, da je potrebno pozabiti na lastne interese ter se podrediti interesu dinastije in armade. Takšna ocena je bila za politiko, ki je vedno upala, da si bo pridobila simpatije cesarja, dinastije in vojaškega vrha, glede na vztrajno naklonjenost teh dejavnikov enotni vojski najbrž še kako smiselna. Res pa ni povsem jasno, ali je prinesla kakršnekoli pozitivne rezultate ali je le preprečevala morebitne zamere? Toda k tem vprašanjem se bomo še vrnil, saj jih je potrebno osvetliti tudi v časovnem razponu.

⁷⁹⁸ Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht«, 118, 119.

⁷⁹⁹ »Nemščina pa armada«, *Slovenec*, 5.7.1881, 2, 3.

13 Prelom stoletja: novi časi in novi ljudje

13.1 Napoved zaostritev: narodni konflikt in vojska ob koncu stoletja

Seveda Slovenci niso bili popolnoma nezainteresirani za vojaška vprašanja. Kot smo videli na različnih mestih, so tu in tam postavljali drzne zahteve, vseskozi pa so se odzivali na armadno jezikovno prakso. Prav v letih 1892 in 1893 so se močno ukvarjali s položajem slovenščine v 7. koroškem pešpolku. Zaradi zmanjšanja deleža vojakov s slovenskim občevalnim jezikom pod 20 % slovenščina pri tej enoti ni bila več polkovni jezik. Poslanci so zato leta 1892 vložili interpelacijo, ki dolgo ni dobila odgovora, tako da so zadevo znova načeli v razpravi o proračunu domobranskega ministrstva za leto 1893.⁸⁰⁰ V svojem odgovoru je minister Welsersheimb zanikal, da bi vojska zatirala posamezne narode in poudarjal praktične težave jezikovne enakopravnosti.⁸⁰¹ Odgovor Slovencev očitno ni zadovoljil, saj je Viljem Pfeifer junija na zasedanju delegacij zopet spraševal skupnega vojnega ministra o položaju pri 7. pešpolku. Baron Ferdinand von Bauer je odgovoril, da je po njegovih podatkih pri polku le okrog 10 % slovenskih vojakov, vendar bo dal zaplet še enkrat preiskati. Poleg tega je priznal, da vojski manjka častnikov z znanjem slovenščine, a je obenem zavrnil uvedbo pouka slovenskega jezika v vojaške šole, ker bi jih to preveč obremenilo.⁸⁰² Dober mesec pozneje, ko je Bauer nepričakovano umrl, je *Slovenec* zapisal, da ni bil nenaklonjen Slovanom, vendar je bil žal o marsičem napačno obveščen.⁸⁰³ Mariborski list *Slovenski gospodar* pa se v obširnem, dvodelnem članku o položaju slovenskega jezika v vojski ni strinjal z ministrovo trditvijo o pomanjkanju slovenščine večših častnikov. Potem ko je pisec zatrdil, da se ne bo spuščal v ocenjevanje potrebnosti skupnega vojaškega jezika, in navedel vrsto prednosti uporabe narodnih jezikov v posameznih enotah,

⁸⁰⁰ »Državni zbor«, *Slovenec*, 24.1.1893, 1; »Državni zbor«, *Slovenski narod*, 24.1.1893, 1; Jandesek, »Die Stellung des Abgeordnetenhauses«, 79.

⁸⁰¹ »Državni zbor«, *Slovenec*, 27.1.1893, 2.

⁸⁰² »Iz delegacij«, *Slovenec*, 17.6.1893, 1. Žal so bili materiali vojnega ministrstva v zvezi z interpelacijo škartirani in ohranjen je le vpis v stvarni indeks. KA, KM, Präs, Sachregister (1892), geslo »Sprachen«; prav tam, 50–10 (1892) (škartirano).

⁸⁰³ *Slovenec*, 24.7.1893, 2.

je dodal še, da je slovenskih častnikov dovolj, le prestaviti jih je treba v slovenske enote.⁸⁰⁴

Celotna zgodba se je za Slovence nepričakovano ugodno končala leta 1904, ko je vojska spremenila kriterij za ugotavljanje deleža govorcev posameznega jezika. Namesto do tedaj uporabljane občevalnega jezika so začeli upoštevati vse jezike, ki jih je posameznik uporabljal. Zaradi tega je bila slovenščina kot polkovni jezik uvedena v 7. in 47. pešpolk, kjer je slovensko znalo 21 % oziroma 28 % vojakov.⁸⁰⁵ Ukrep je sicer vzbudil precej nezadovoljstva med avstrijskimi Nemci, ker je bila češčina uvedena v dva dotlej povsem nemška polka s Češke. Izkazalo se je namreč, da v 1. pešpolku iz Opave (Troppau) in 42. iz Terezína (Theresienstadt) češko zna skoraj četrtnina vojakov.

Nasploh se je od konca osemdesetih let 19. stoletja v Cislajtániji napovedoval vse ostrejši konflikt okrog armadne uporabe jezikov. Zgledu Madžarov, ki so madžarščini že izborili številne ugodnosti, so sledili predvsem Čehi, oglašali pa so se tudi Hrvati, Rutenci in drugi. Razprave ob sprejemanju proračuna in potrjevanju letnega nabornega kontingenta so zaznamovali očitki o privilegiranosti nemščine in prizadevanja za uveljavitev drugih jezikov. Vrstile so se interpelacije o jezikovni praksi v vojski ter njenem odnosu do posameznih narodov, ob koncu stoletja je pozornost zlasti pritegovala *zde* afera. Šlo je za konflikt med Čehi, ki so se na kontrolnih vpoklicih rezervistov začeli demonstrativno oglašati s češkim *zde* namesto z nemškim *hier*, ter vojsko in vladarjem, ki sta ocenila, da gre za nedopusten napad na enotnost poveljevalnega jezika.⁸⁰⁶

Poleg tega se je politični položaj slabšal z vse večjim zaostrovanjem narodnih konfliktov, ki so svoj vrh dosegli z nemiri ob uvedbi Badenijskih jezikovnih naredb za Češko 1897. V nemirnih časih je vojska, ki je mnogokrat mirila nemire, postala tarča napadov z vseh strani. Znani so naprimer spopadi z nemškimi demonstranti v Gradcu ali podobni dogodki v Pragi. Leta 1899 je prišlo tudi do spopadov med pretežno slovenskim 17. pešpolkom in nemškimi prebivalci Celovca. Nemški časnik *Freie Stimmen* je dogodke seveda interpretiral kot napad Kranjcev na mirne celovške meščane in objavil, da naj bi vojaki med drugim vpili: »*Wir sind Siebzehner und Krainer, wir werden euch Deutschen schon zeigen, Heil zu schreien! Živio!*«⁸⁰⁷ Podobne reakcije so bile značilne: narodi so bili bolj in bolj prepričani, da je vojska naperjena proti njim in da hkrati podpira njihove nasprotnike.

Armadni vrh se je poskušal braniti na različne načine. Proti urednikom *Freie Stimmen* so na primer sprožili tožbo, vendar jim je pravosodno ministrstvo svetovalo, naj jo umaknejo, saj je malo možnosti, da bi jo dobili, s tem povezana publiciteta pa bi le okrepila nejevoljo lokalnega prebivalstva.⁸⁰⁸ Vojska je nasploh budno spremljala pisanje časopisja in različne konflikte s civilnim prebivalstvom. Odzvala se je tudi s prestavljanjem regimentov iz njihovih domačih nabornih okrajev in vrsto drugih potez za preprečevanje prodora domnevne ali resnične

⁸⁰⁴ »Slovenščina pri c.kr. vojski«, *Slovenski gospodar*, 22.6.1893, 205; 29.6.1893, 213, 214.

⁸⁰⁵ KA, KM, Präs, 50–31/1 (1905), dopis Präs. Nr. 7564, 1905, in priložene tabele.

⁸⁰⁶ O parlamentarnih razpravah: Jandesek, »Die Stellung des Abgeordnetenhauses«, 69–159 passim. O aferi *zde*: Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 130.

⁸⁰⁷ *Freie Stimmen*, 26.8.1899, 4.

⁸⁰⁸ KA, KM, Präs, 59–20/1 (1899), dopis pravosodnega ministrstva, 21.512/99, Dunaj, 5.10.1899.

nacionalistične agitacije v enote. V stvarnem registru vojnega ministrstva se je pojavila kar posebna rubrika o *disciplinskih ukrepih za preprečevanje prodora narodnih prizadevanj* (*Massregeln zur Verhütung des Eindringens nationaler Bestrebungen*).⁸⁰⁹

Poleg nacionalistov pa se je vojska počutila napadena tudi od socialistov, anarhistov in različnih antimilitarističnih gibanj. Vojska je reagirala s sistematičnim odvzemanjem činov ne dovolj pravovernim častnikom in nadzorovanjem vojakov. Poskušala je tudi preprečevati širjenje sporne literature v vojski, cenzura je omejevala vojski nenaklonjena poročila, ki so jih objavljali socialistični časniki.⁸¹⁰ Relativno šibko slovensko delavsko gibanje vojske po doslej zbranih podatkih ni posebno vznemirjalo, čeprav so na primer ljubljanski socialdemokrati na svojem zborovanju 10.2.1889 pozdravili sklepe kongresa v Hainfeldu, ki je med drugim podpril ukinitve stalne vojske in uvedbo milice.⁸¹¹ Toliko manj so se najbrž vojaki ukvarjali z mirovniki oziroma antimilitaristi, ki se na Slovenskem kljub nekaterim že omenjenim nastavkom niso organizirano pojavljali. Še v novem stoletju je bil slovenski pacifizem v glavnem omejen na posamične časopisne komentarje in poročila o različnih evropskih in avstrijskih mirovniških organizacijah.⁸¹² Precej več dela so imele vojaške in policijske oblasti na primer s Čehi, kjer se je protimilitarizem, ki se je napajal iz narodnih in ideoloških izvirov, širil med anarhisti, narodnimi socialisti in socialdemokrati.⁸¹³

Kljub vsemu so tudi Slovenci doživeli vsaj eno manjšo (skoraj) pacifistično afero. Zgodba se je začela s pridigo kaplana Andreja Plečnika, ki je pri vojaški maši nadomestil vojaškega duhovnika Franca Ivanetiča. V svojem nagovoru je Plečnik vojakom opisoval njihovo trpko usodo, razlagal, da poveljniki zanje ne skrbijo, ter tako po mnenju nekaterih prisotnih neprimerno predstavljal vojaško službo mladim nabornikom. Zaradi tega je stotnik celovškega 4. domobranskega pešpolka, Franz Seidler, po maši vložil prijavo na lokalnem domobranskem poveljstvu. V njej je izčrpno povzel celotno pridigo in navedel še vrsto slovensko govorečih častnikov (nadporočnika Josefa Kruckenhauserja in Franca Zwirna, poročnika Victorja Hanuscha in Antona Pohla), ki naj bi prav tako slišali sporne besede.⁸¹⁴ Dogodek se je že naslednji dan znašel v časnikih, *Slovenski narod* je izrabil

⁸⁰⁹ KA, KM, Präs, Sachregister (1900), geslo »Nationalität«.

⁸¹⁰ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 121; Janez Rotar, *Socialna in politična misel Podlimbarskega*, Razprave in eseji, 14 (Ljubljana, 1969), 119–121.

⁸¹¹ Dušan Kermavner, *Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884–1894* (Ljubljana, 1963), 105–107. Objava sklepov hainfeldskega kongresa v: *Österreichische Parteiprogramme 1868–1966*, 138–144.

⁸¹² Značilen primer iz omenjenega časa je: »Avstrijska mirovna družba«, *Slovenski narod*, 12.9.1902, 1.

⁸¹³ Jan Havránek, »Der Tschechische Pazifismus und Antimilitarismus am Vorabend des Ersten Weltkrieges«, v *Friedensbewegungen: Bedingungen und Wirkungen*, ur. Gernot Heiss in Heinrich Lutz, Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, 11, ur. Grete Klingenstein et al. (Wien, 1984), 114–135.

⁸¹⁴ KA, KM, Präs, 34–11/1 (1901), pismo Franza Seidlerja k.k. Landwehr-Stations-Commando, Ljubljana, 14.10.1900. Zanimivo je, da je Kruckenhauser 17.10.1900 v svojem poročilu zapisal, da slovensko ne zna zadosti in da pridige ni razumel ter zato o njeni vsebini ne more govoriti. Prav tam, pismo Josefa Kruckenhauserja poveljstvu 1. bataljona 17. pešpolka, Ljubljana, 17.10.1900.

ponujeno priložnost in ostro napadel pridigo *fanatičnega kaplana*.⁸¹⁵ Pozneje so o zadevi pisali tudi časniki drugod po monarhiji, kar priča, da je dogodek vzbudil širšo pozornost.⁸¹⁶ Na prošnjo vojaških oblasti se je v postopek vključilo še ministrstvo za uk in bogočastje, ki je zaprosilo deželnega predsednika, naj se pogovori s Plečnikovim predstojnikom, ljubljanskim škofom Antonom Bonaventuro Jegličem. Potem ko sta se škof in deželni predsednik o zadevi pogovarjala in si dopisovala, je Jeglič svoje mnenje pisno sporočil še poveljstvu 3. korpusa. Ministrstvo je na podlagi tega menilo, da je zadeva razčiščena.⁸¹⁷ V svojem pismu je škof odločno branil kaplana Plečnika, saj je poudaril, da je že večkrat nadomeščal vojaškega kurata, ne da bi se kdorkoli pritožil. Poleg tega, je menil Jeglič, so poročila o vsebini pridige preostra, saj nikakor ni bila napad na vojaški poklic, temveč je njen avtor želel le prikazati težavnost služenja. Škof je pismu priložil še povzetek sporne pridige, ki ga je pripravil njen avtor, kaplan Andrej Plečnik.⁸¹⁸ Poveljnika korpusa, generala Eduarda Succovatya, odgovor ni zadovoljil in zato vse do leta 1913 ljubljanski civilni duhovniki pri vojaških ceremonijah niso smeli nadomeščati svojih vojaških kolegov.⁸¹⁹

Precejšnja reakcija na dogodek, ki se nam danes zdi komaj vreden omembe, priča o miselnosti oblegancev, ki se je vse bolj širila med vojaki, zlasti pa v vojaškem vrhu. Ta je skušal armado v strahu pred vdorom različnih, po njegovi oceni rušilnih, vplivov čim bolj izolirati od družbe. Pri tem se je skoraj obsedeno oklepal nekaterih svojih posebnosti. Poleg tega, da je v času cvetočih nacionalizmov vojska vztrajala pri ohranitvi (v veliki meri namišljenega) nadnarodnega značaja, je še naprej ohranjala običaje, ki jih je civilna družba že močno problematizirala. Mednje je gotovo sodil dvoboj, ki so ga sicer navdušeno prakticirali nekateri krogi civilnega prebivalstva, vendar so ga hkrati vse večji deli družbe zavračali kot absolutno nesprejemljivo prakso. Vojni in domobranski ministri so morali recimo vse pogostejše odgovarjati na vprašanja poslancev, ki so nasprotovali dvoboju, za odpravo duela pa so se zavzemale številne organizirane in neorganizirane skupine, ki so vključevale katoliško cerkev, socialdemokracijo in posebno *Antiduelno ligo*.⁸²⁰

V svoji obrambi pred dejanskimi in namišljenimi napadalci enotnosti častniškega zbora in s tem vseh oboroženih sil je vojska marsikdaj reagirala naravnost komično nespretno. V januarju leta 1902 so časopisi recimo poročali o incidentu, ki se je zgodil na dvornem plesu. Ko so (menda številni) častniki želeli nazdraviti s krščanskosocialnim dunajskim županom, Karlom Luegrom, je k družbi

⁸¹⁵ »Sčuvanje vojaštva v cerkvi«, *Slovenski narod*, 15.10.1900, 1. Kopija članka je bila priložena tudi dokumentaciji vojnega ministrstva o zadevi.

⁸¹⁶ KA, KM, Präs, 34–15/1 (1900), prepis članka iz *Deutsche Zeitung*, 17.10.1900.

⁸¹⁷ KA, KM, Präs, 34–11/1 (1901), dopis ministra za uk in bogočastje, 2831/C.U.M., vojnemu ministrstvu, Dunaj, 30.12.1900.

⁸¹⁸ KA, KM, Präs, 34–11/1 (1901), pismo A.B. Jegliča poveljstvu 3. korpusa, 26.10.1900.

⁸¹⁹ KA, KM, Präs, 34–11/1 (1901), pismo Eduarda Succovatya škofu Jegliču, Präs. Nro. 1403, Gradec, 7.11.1900. Umik prepovedi: prav tam, 34–15/1 (1913).

⁸²⁰ O vseh momentih zgodovine dvoboja med častniki predvsem: Hubert Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung, 31 (Osnabrück, 1983). Krajše: Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, 155–168; isti, »Chivalry, Gentlemanly Honor«, 1–12.

pristopil nek polkovnik in prisotnim častnikom prepovedal druženje z županom. Užaljeni Lueger je nato zapustil ples, časopisi pa so razlago dogodka med drugim iskali tudi v njegovemu nasprotovanju dvoboju.⁸²¹ Seveda takšno ravnanje večinoma ni prineslo zelenih rezultatov, ampak je le še poglobljalo spor. Vojska je dejansko bila vnaprej izgubljeno bitko s silami modernih časov, ki jih je s svojimi obrambnimi ukrepi lahko v prodoru kvečjemu upočasnila, ni pa jih mogla zaustaviti. Obenem je vojska s svojim nerodnim prizadevanjem povzročila precej, če uporabim moderen izraz, kolateralne škode, saj je večinoma pretiravala v svoji oceni sovražnih namenov posameznih skupin. Ukrepi so zaradi tega marsikdaj prizadeli gibanja in skupine, ki so bila v resnici precej spriznajzjena tako z avstro-ogrsko vojsko kot z državo, a jih je nespretno ravnanje vojaškega vrha odrivalo v radikalnejšo opozicijo. Številni podatki namreč pričajo, da sta bili lojalnost do države in zavezanost vojaški prisegi med prebivalstvom še zelo dolgo zelo močni. Navedbe iz dnevnika škofa Jegliča lepo kažejo, da so avstrijski škofje ob sprejemanju izjave zoper dvoboj zelo pazili, da ne bi preostro napadli vojske. Obenem jih je resno skrbelo domnevno prizadevanje nekaterih strank, da bi takrat aktualno dvobojno afero Ledochowski izrabile za ustvarjanje razkola med armado in katoliško cerkvijo.⁸²² Prav tako so češki vojaki leta 1897 večinoma brez upiranja razgnali češke demonstrante v Pragi, koroški Nemci pa nemške v Gradcu, kljub temu, da je nacionalizem dosegel praktično vse sloje.⁸²³ Socialdemokratski delavci so večinoma mirno odslužil svoj vojaški rok, ki so se ga potem radi spominjali, nekateri voditelji, na primer Karl Renner, pa so prav v vojski prišli v resen stik s socialističnimi idejami. Programi socialdemokratov so sicer v glavnem zagovarjali uvedbo milice, a ostra protivvojaška stališča so bila značilna le za majhne radikalne skupine. Mirovniško gibanje pa je kljub uspehom Berthe von Suttner v svojem vplivu ostalo omejeno.⁸²⁴

Občutek ogroženosti, ki je začel prevladovati v armadi, torej ni prinesel dobrih rezultatov. V marsikdaj skorajda paranoičnem vzdušju so se vojaki začeli prevečkrat zatekati k navidez enostavnim rešitvam in marsikomu se je zdela najenostavnejša in morda edina kar vojna. K agresivnemu iskanju rešitev je pripomogla tudi zamenjava nekaterih ključnih ljudi. Potem ko se je leta 1889 ustrelil cesarjev sin, prestolonaslednik Rudolf, je njegovo vlogo prevzel Madžarom sovražni Franc Ferdinand, leta 1895 je umrl konzervativni nadvojvoda Albrecht, posebitev nadnacionalnega ideala, leta 1906 pa je previdnega Friedricha Becka na čelu generalštaba zamenjal mnogo napadalnejši Franz Conrad von Hötzendorf. Oder za nove spopade je bil torej pripravljen.

⁸²¹ »Značilen dogodek na dunajskem dvornem plesu«, *Slovenec*, 23.1.1902, 2.

⁸²² Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, »Dnevnik škofa Jegliča«, tipkopisni prepis, zv. 2, 39, 40 (vpisa za 10.11. in 13.11.1900). O aferi Ledochowski: Olivia Thurn und Taxis, »Die Affäre Tacoli-Ledóchowski und die Gründung der Anti-Duell-Liga«, diplomatska naloga (Universität Wien, 1997); Nataša Starič in Sebastjan Hribar, »Dvobojna afero Tacoli-Ledochowski«, *Zgodovina za vse* 6, št. 2 (1999), 57–66.

⁸²³ Miller, Jr., »Politics, the Nationality Problem, and the Habsburg Army 1848–1914«, zv. 2, 206–220.

⁸²⁴ Allmayer-Beck, »Die bewaffnete Macht«, 117–121.

13.2 Povečanje naborniškega kontingenta in kriza z Madžari

Prvo dejanje je bilo na vrsti še v času Beckovega vodenja generalštaba. Povod za izbruh globoke krize v odnosih z Ogrsko so bila že stara prizadevanja vojaškega vrha za povečanje letnega kontingenta nabornikov. Avstrijske generale je spet mučila velikost vojske, problem, ki je evropske stratege pestil že pol stoletja. Vojaki so bili kljub številnim signalom, ki bi jih lahko opozorili, da se bo problema treba lotiti drugače, še naprej prepričani, da je številčna vojska panacea za vse strateške probleme modernega bojevanja. Strateška ofenziva po pruskem vzoru je namreč temeljila na prodoru mimo boka nasprotnika in njegovi obkolitvi. Vojske hipotetičnih napadalcev so se morale večati, ker so se povečevale vojske morebitnih branilcev ter se je zato podaljševala linija, ki so jo lahko uspešno branile. Če so torej želele prodreti mimo bokov branilcev, so se morale raztegniti tudi čete napadalcev.

Težave so se še povečale z uvedbo novega orožja, puške repetirke, ki je bila izpopolnjena z naboji s kovinskim tulcem in brezdimnim smodnikom, in strojnice, ki jo je izumil Hiram Maxim. Obe vrsti orožja – pojavili sta se v osemdesetih letih 19. stoletja – sta močno povečali hitrost streljanja in tako omogočili, da je posamezni vojak lahko branil daljši odsek fronte oziroma da je enako število vojakov branilo daljšo fronto. Nova oborožitev se je sprva izkazala v kolonialnih vojnah, toda do prave uveljavitve je prišla v burski vojni (1899–1902), ko so se Buri, oboroženi z repetirkami in strojnicami, dolgo branili pred izkušeno, moderno in večjo britansko vojsko.⁸²⁵

Vendar so neredki strategii burske uspehe pripisali drugim dejavnikom in se tako izognili kritičnemu pretresu uveljavljenih strateških in taktičnih zamisli. Franz Conrad von Hötzendorf, ki je že veljal za vodilnega avstrijskega teoretika in učitelja pehotnega bojevanja, je leta 1903, ko je bil sicer še poveljnik brigade v Trstu, v svoji analizi ugotovil, da evropski naborniki nikoli ne bodo tako spretni strelci kot Buri, britanske poraze pa je zaradi relativno majhnih izgub pripisal pomanjkanju odločnosti. Poleg tega, je sklenil, nekaj veljajo le izkušnje iz velikih evropskih vojn in ne iz Afrike.⁸²⁶ Conrada niso prepričale niti izkušnje japonsko-ruske vojne (1904–5), kjer se je v polni moči izkazala posodobljena artilerija, ki je skupaj s pehotnim orožjem skoraj onemogočila napadalce. Poleg tega se je jasno pokazal pomen vkopavanja in poljskih fortifikacij.⁸²⁷ Avstro-Ogrska je imela svoje opazovalce na obeh straneh fronte in eden izmed njih, podpolkovnik Max Csicseric von Bacsány, je zelo dobro videl, kaj se je zgodilo. Toda vpliv Conradove šole je bil tako velik, da so bile v taktiko avstrijske vojske naposled sprejete le malenkostne spremembe.⁸²⁸ Spet moram ponoviti: žal so se leta 1914 o zmotnosti Conradove

⁸²⁵ Wawro, *Warfare and Society*, 135–146. O novem orožju kratko in pregledno tudi: *Enciklopedija orožja*, s.v. »Repetirke zadnjače«, »Strelivo za ročno strelno orožje« in »Mitraljezi«. Za razvoj strateškega in taktičnega mišljenja v tem času gl. tudi: Ropp, *War in the Modern World*, 215–222.

⁸²⁶ Wawro, *Warfare and Society*, 145, 146; Peter Bruceck, »Taktische Erkenntnisse aus dem russisch-japanischen Krieg und deren Beachtung in Österreich-Ungarn«, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 30 (1977), 194, 195.

⁸²⁷ Wawro, *Warfare and Society*, 151–157.

⁸²⁸ Bruceck, »Taktische Erkenntnisse«, 191–220.

vere v moč volje in zmagovitost popolne ofenzive na svoji koži prepričali avstro-ogrski vojaki v Galiciji in Srbiji. Nedvomno inteligentni in dobro izobraženi general je z leti žal vse bolj vztrajal pri ne dovolj domišljenih taktičnih in strateških zamislih, ki si jih je oblikoval predvsem na podlagi študija francosko-pruske vojne. Ker pa v zgodovini ne manjka podobnih zmot, naj tudi na tem mestu opozorim, da Conrad še zdaleč ni bil osamljen. Čeprav so se mnogi visoki evropski vojaki intimno zavedali problematičnosti obstoječih načrtov, so še vedno vztrajali pri zamislih, ki so izvirale iz vojn za nemško združitev v letih 1866 in 1870/71. Kratke in silovite prihodnje vojne naj bi zaznamovala strateška ofenziva s ciljem obkolitve in uničenja nasprotnika v veliki odločilni bitki. Moralna premoč lastnih vojakov naj bi prinesla odločilno prednost, saj je bilo jasno, da bodo zaradi razvoja oborožitve izgube ogromne. Avanturistični in hazarderski Schlieffnov načrt je bil le najbolj znan primer skoraj fatalističnega vztrajanja pri neuresničljivem konceptu.⁸²⁹

Vsekakor pa v Avstriji v prvih letih novega stoletja še ni odločal Franz Conrad von Hötzendorf. Odločitve so takrat sprejemali drugi, ki morda niso bili tako prepričani v moč napada, kljub temu pa so razmišljali v podobnih strateških okvirih. Poleg tega je treba priznati, da so avstro-ogrške oborožene sile v velikosti toliko zaostajale za ruskimi, ki so bile najverjetnejši nasprotnik, da so okrepitev potrebovale tudi za obrambne naloge. Friedrich Beck si je vsekakor že celo desetletje prizadeval, da bi politike prepričal v nujnost povečanja letnega naborniškega kontingenta. Oba parlamenta bi se z zadevo morala spopasti leta 1899, ko je potekla desetletna veljava zadevnih členov obrambnega zakona iz 1889, toda zapletene politične razmere so avstrijsko vlado prisilile v začasno podaljsevanje doterdanega kontingenta s pomočjo ustavnega § 14, ogrski parlament pa je sprejemal začasne, enoletne zakone.⁸³⁰ Leta 1902 se je vojni minister (z nenavadno primernim priimkom) Edmund Krieghammer naposled odločil, da je položaj zrel za spremembo. Oktobra je v parlamenta poslal predlog zakona, ki bi omogočal, da vojska na polnem, triletnem služenju obdrži nadomestne rezerviste, vpoklicane za običajnih osem tednov.

Ideja je naletela na precejšen odpor. Tudi v slovenski javnosti in politiki nad povečanjem vojske ni bilo posebnega navdušenja. Že skozi celo leto 1902 so se ob različnih priložnostih oglašali časniki in poslanci, ki so načelno priznavali potrebo močne vojske, obenem pa govorili, kaj vse bi se moralo spremeniti, da bi povečanje podprli. Ivan Šusteršič, ki se je vse bolj uveljavljal kot voditelj slovenske katoliške stranke in širše *Slovanske zveze*, je recimo na junijskem zasedanju

⁸²⁹ O tej temi je ogromno literature, osnovni kratek pregled je: Michael Howard, »Men against Fire : The Doctrine of the Offensive in 1914«, v *Makers of Modern Strategy : From Machiavelli to the Nuclear Age*, ur. Peter Paret (Princeton, 1986), 510–526.

Poleg tega še: Stig Förster, »Dreams and Nightmares : German Military Leadership and the Images of Future Warfare, 1871–1914«, v *Anticipating Total War : The German and American Experiences, 1871–1914*, ur. Manfred F. Boemeke, Roger Chickering and Stig Förster, Publications of the German Historical Institute, ur. Detlef Junker (Washington, Cambridge, New York, 1999), 343–376. V istem zborniku je zanimiv tudi pregled ameriških vizij bodoče vojne: John Whiteclay Chambers II, »The American Debate over Modern War, 1871–1914«, prav tam, 241–279, ki pa se ne ukvarja le s strategijo in taktiko.

⁸³⁰ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 131; Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 493.

avstrijske delegacije v dolgem govoru s *političnimi, finančnimi in gospodarskimi* razlogi utemeljeval svoje nasprotovanje izrednemu vojaškemu proračunu. Povečanje stroškov za vojsko je med drugim povezoval z uvedbo splošne volilne pravice.⁸³¹

Reakcije so bile podobne po začetku javne razprave o Krieghammerjevem predlogu. Oglasil se je tudi liberalni *Slovenski narod*, ki je – kakor mnogi drugi – predlagal, naj vlada v zameno za odobritev večjega naborniškega kontingenta skrajša vojaški rok za eno leto.⁸³² Ob prevladujoči nenaklonjenosti v obeh polovicah monarhije je minister hitro umaknil svoj predlog, vendar je hkrati predlagal novo rešitev: povišanje števila rekrutov skupne vojske na 125.000 in obeh domobranstev na 14.500 oziroma 15.000.⁸³³ Nova zamisel seveda ni navdušila vseh, politiki in časnikarji so spet debatirali o predlaganem zakonu. Pomembna elementa ocene sta bila mladočeška obstrukcija in pripravljenost Koerberjeve vlade, da uporabi zasilni § 14. Naposled so se Čehi odločili, da bodo obstrukcijo prekinili in omogočili prvo branje zakona, kar je nekoliko razčistilo položaj.⁸³⁴ Začetek razprave (28.1.1903) je zaznamovala za prvo branje neobičajno dolga razprava. V njej slovenski poslanci sicer niso sodelovali, je pa Josip Pogačnik skupaj z dalmatinskima Hrvatoma Jurajem Ferrijem in Antejem Vukovićem ter še nekaterimi drugimi poslanci – med njimi sta bila v enem primeru tudi Ivan Plantan in Andrej Ferjančič, sicer člana Tavčarjevega *Jugoslovanskega naprednega kluba* – vložil dva nujna predloga, ki sta bila v skladu s poslovnikom poslana obrambnemu odboru.⁸³⁵ V prvem so podpisniki predlagali amnestijo za vse obveznike, ki so v tujini in ki bi se v določenem roku javili nabornim komisijam ali okrajnim glavarstvom. Drugi pa je bil pravzaprav besedilo zakona o *olajšanju služenja vojaškega roka*. Predlagatelji so v enajst členov zapisali vrsto olajšav, najpomembnejša je bila gotovo uvedba dvoletnega vojaškega roka.⁸³⁶

Sprejem zakona torej kljub uspešno začetemu postopku še ni bil povsem zagotovljen. Nadaljevala so se posvetovanja različnih klubov in domobranskega ministra Welsersheimba, ki je zakon poskušal spraviti skozi dunajski državni zbor, so pogosto obiskovale delegacije ter predstavljale svoje pogoje oziroma zahteve. Občasno so pozornost vzbujale tudi precej minorne zadeve, *Slovenski narod* je recimo v uvodnem članku svaril pred uvedbo verskih vaj v vojsko, kar so menda predlagali nekateri poslanci.⁸³⁷

Velika skupina poslanskih klubov, ki se ji niso pridružili le socialdemokrati, nemški liberalci in nacionalci, je svoje predloge strnila v 12 točk, ki jih je oblikoval slovenski poslanec Miroslav Ploj. Pomembnejše zahteve so bile: olajšave glede orožnih vaj, uvedba dvoletne vojaške službe in, zopet, spremembe zakona o vojaški

⁸³¹ »Iz delegacij: Govor del. dr. Šusteršiča dne 6. junija«, *Slovenec*, 14.6.1902, 1; 16.6.1902, 1; 17.6.1902, 1; 18.6.1902, 1. Šusteršič se je s svojim nastopom v delegaciji pohvalil tudi na zborovanju *Katoliškega političnega društva*, 23.6.1902, kjer so zbrani navdušeno pozdravili njegovo nasprotovanje povečanju vojaškega proračuna. »Stališče naših poslancev«, *Slovenec*, 24.6.1902, 1.

⁸³² »Nevarni rekruti«, *Slovenski narod*, 3.11.1902, 1.

⁸³³ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 131; Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 493.

⁸³⁴ Jandesek, »Die Stellung des Abgeordnetenhauses«, 135, 136.

⁸³⁵ *SPSHAR*, 17. sesija, 17563–17633.

⁸³⁶ *SPSHAR*, 17. sesija, priloga 1619 in 1620.

⁸³⁷ »Verske vaje za vojaštvo«, *Slovenski narod*, 30.1.1903, 1.

taksi.⁸³⁸ Toda v obrambnem odboru so takšni predlogi po vrsti padali, oba člena vladnega predloga pa sta bila gladko izglasovana. Slovenci so ostali v opoziciji, skupaj z vsenemci, mladočehi, krščanskimi socialci in še nekaterimi.⁸³⁹ Sicer je v *Slovanski zvezi*, klubu večine slovenskih poslancev, o glasovanju potekala burna debata in navodilo za oba člana, Josipa Pogačnika in Miroslava Ploja, so izglasovali le z glasom večine.⁸⁴⁰ V naslednjih dneh so se parlamentarci, ki niso podpirali vladnega predloga, znašli pod velikim pritiskom, saj so se po časnikih širili glasovi o vprašljivosti njihovega rodoljubja. Marsikdo si je premislil, drugi pa so poskušali braniti takšno odločitev. *Slovenec* je v komentarju »Stara politična pesem« zagovarjal ravnanje slovenskih poslancev, ki so vztrajali pri nasprotovanju. Pisec je poudarjal, da Avstrija brez dvoma potrebuje močno armado, vendar bi vlada morala upoštevati tudi ljudske potrebe. Kljub nasprotovanju vladi pa, je zatrdil, o patriotizmu Slovencev ne more biti dvoma.⁸⁴¹

V celoti so bili vladni pritiski in obljube različnih koncesij dovolj prepričljivi, tako da je bilo izid glasovanja mogoče uganiti že pred začetkom drugega branja. Kljub temu je bila razprava, ki je trajala od 17. do 20. februarja, intenzivna. Nastopajoči poslanci so v glavnem nasprotovali zakonu ter poudarjali že znane momente: finančno in človeško breme vojaščine, odnos vojske in države do različnih narodov in skupin. Zelo pomemben je bil amandma, ki ga je predlagal nemški naprednjak Karl Chiari, državni zbor pa ga je podprl. Dopolnilo je določalo, da bo povečanje števila nabornikov za skupno vojsko in mornarico veljalo le, če ga bo potrdil tudi ogrski parlament. *Chiarijeva formula* je v nadaljevanju zelo zapletla položaj, saj – kot bomo še videli – Madžari niso popustili. A zaenkrat je vse potekalo po vladnih načrtih. Na 204. seji, ki se je začela 19.2.1903, so poslanci končali drugo branje in z veliko večino izglasovali začetek tretjega. V nadaljevanju so opravili še tretje branje in v prvih urah naslednjega dne sprejeli zakon v celoti. Seja se je končala ponoči, šele 15 minut čez drugo uro.⁸⁴²

Vse razprave so minile brez sodelovanja slovenskih poslancev, le Ignacij Žitnik je bil prvi dan drugega branja prijavljen kot kontragovornik, vendar do prekinitve razprave ni prišel na vrsto. Sicer je odločnost *Slovanske zveze* nekoliko popuščala. V odboru sta njihova poslanca še glasovala proti, v sredo, 18. februarja, pa so v klubu sklenili, da se glasovanja v državnem zboru tokrat ne bodo udeležili.⁸⁴³ K ublažitvi stališč je verjetno prispevalo odločno stališče ministrskega predsednika Ernsta Koerberja, ki je Šusteršiču pred glasovanjem povedal, da mu je vseeno, kako se bo klub odločil, in ga opozoril, da mora seveda prevzeti odgovornost za svoje ravnanje.⁸⁴⁴ Ob zanesljivi večini si je prvi minister očitno lahko privoščil še komaj prikrito grožnjo za potrebe države nedojemljivim poslancem.

⁸³⁸ »Zahteve parlamentarne večine v zadevi vojaške predloge«, *Slovenec*, 4.2.1903, 1; »Vojaške olajšave«, prav tam, 5.2.1903, 1.

⁸³⁹ »Brambna predloga«, *Slovenski narod*, 12.2.1903, 1, 2.

⁸⁴⁰ »Vojna predloga«, *Slovenec*, 13.2.1903, 1.

⁸⁴¹ »Stara politična pesem«, *Slovenec*, 20.2.1903, 1.

⁸⁴² *SPSHAR*, 17. sesija, 18235–18280, 18302–18345, 18401–18504.

⁸⁴³ »Vojaška predloga sprejeta«, *Slovenec*, 21.2.1903, 1, 2.

⁸⁴⁴ Andrej Rahten, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu : slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897–1914* (Celje, 2001), 53.

Šusteršičeva prilagoditev stališč je ponudila priložnost njegovim kranjskim liberalnim nasprotnikom, ki so z neprikritim veseljem opazili kritičen članek v reškem *Novem listu*. Ta je trdil, da je šef *Slovanske zveze* ponujal ministrskemu predsedniku glasove svojega kluba v zameno za razpust kranjskega deželnega zbora. *Narodovega* komentatorja pravzaprav ni motilo, da je Šusteršič želel trgovati z glasovi, bolj se je zgražal nad njegovim ciljem. Očital mu je egoizem, saj naj bi po njegovem mnenju lahko glasove bolje izkoristil, na primer za izsiljevanje »kakah obče-narodnih pridobitev.«⁸⁴⁵

Obtožbe so bile precej težke in vprašati se moramo, ali so bile resnične? Ne-dvomno se je vlada s posredovanjem škofa Jegliča ravno v februarju pogajala s kranjsko *Katoliško narodno stranko* o reformi deželnozborskega volilnega reda.⁸⁴⁶ Ker stranka z vladno ponudbo o uvedbi splošne kurije s štirimi poslanci ni bila popolnoma zadovoljna, bi bilo načelno mogoče, da bi Šusteršič poskušal izrabiti glasovanje o naborniškem kontingentu za izboljšanje svojih pogajalskih pozicij. Voditelj katoliške stranke je bil pač mojster političnih kupčij, še več, Janez Evange-list Krek, njegov politični sopotnik, je nekoč izjavil, da je bila njegova poglavitna spretnost ravno »v tem, da natanko preračuna kako [lumparijo] mora napraviti vladi, da bo kasneje za svojo stranko žel.«⁸⁴⁷

Vendar je katoliški prvak hitro in odločno zanikal trditve *Novega lista* in *Sloven-skega naroda*. V izjavi, ki jo je objavil *Slovenec*, jih je označil za »čisto navadno in podlo laž«, raznašalca govoric pa je pozval, naj se razkrije, da ga bo lahko javno imeno-val za »čisto navadnega nesramnega lažnika«. Pri tem, je zapisal Šusteršič, se ne misli sklicevati na imuniteto, tako da ga bo obrekovalec lahko tožil.⁸⁴⁸ Glede na silno odločnost najbrž ni dvoma, da so bile obtožbe na Šusteršičev račun neutemeljene; *Narod* jih vsekakor ni več ponovil. Poleg tega je veliko vprašanje, če je bil Šusteršič dovolj močan, da bi lahko klubske kolege prepričal v takšno trgovino. Kranjske peripetije mnogih še zdaleč niso posebno zanimale in zgodba se zdi zato precej neverjetna.

V okviru slovenske politične in parlamentarne zgodovine so takšne epizode gotovo vredne pozornosti, ampak v tistem času se je v Avstro-Ogrski odvijala dosti usodnejša drama. Razprava o povečanju naborniškega kontingenta je na Ogrskem namreč trajala skoraj štiri leta in je monarhijo privedla na rob državljanske vojne. Madžari, tako vladna liberalna stranka kot opozicija, so že od sprejema zadnjega obrambnega zakona leta 1889 vse bolj trmasto zahtevali nove koncesije na vojaškem področju. Segale so od povečane vloge madžarščine v skupni vojski, premestitve madžarskih častnikov v madžarske polke, okrepitve in izpopolnitve honveda do popolne razdelitve skupne vojske. V politiki, ki je sicer predstavljala

⁸⁴⁵ »Nesmrtna blamaža lepega kluba«, *Slovenski narod*, 25.2.1903, 1.

⁸⁴⁶ Andrej Rahten, »Politika poslancev Katoliško-narodne stranke v kranjskem deželnem zboru 1892–1904«, *Tretji dan* 28, št. 10 (1999), 127; »Dnevnik škofa Jegliča«, zv. 3, 76–88 passim.

⁸⁴⁷ Fran Saleški Finžgar, *Zbrano delo*, zv. 12, *Leta mojega popotovanja*, ur. Jože Šifrer, Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, ur. France Bernik (Ljubljana, 1992), 268. Finžgar je sicer najprej napisal *neprijetnost*, a je v oklepaju hkrati dodal, da je Krek pravzaprav *rabil besedo lumparija*.

⁸⁴⁸ Ivan Šusteršič, »Izjava«, *Slovenec*, 28.2.1903, 1. Zgodba tudi v: Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 139.

komaj kakšnih 6 % prebivalstva, so vse bolj prevladovali nacionalisti. Avstro-Ogrska se je marsikomu zdela odveč in neodvisna Madžarska je postajala realen cilj.⁸⁴⁹ Ko je bil leta 1902 v budimpeštanski parlament poslan zakon o povečanju letnega kontingenta rekrutov, so vladni in opozicijski poslanci družno zgrabili priložnost in v zameno zahtevali uvedbo madžarskega poveljevalnega jezika, zastav in simbolov ter imenovanje Madžarov na poveljniška mesta v ogrskih polkih skupne vojske.⁸⁵⁰

Vojaški vrh in cesar seveda nista bila pripravljena popuščati, zato je parlament sprejem zakona blokiral. Maja je zaradi tega odstopil predsednik ogrske vlade Kálmán Széll, zamenjal ga je dotedanji hrvaški ban Károly Khuen-Héderváry, ki je slovel kot odločen politik. Toda že avgusta je odstopil. Franc Jožef, ki ga položaj nikakor ni veselil, je svoje nezadovoljstvo izrazil v odločnem ukazu, izdanem 16.9.1903 na manevrih v Chlopyh v Galiciji. Cesar je poudaril, da se ne misli odpovedati svojim pristojnostim in da bo ohranil enotnost vojske.⁸⁵¹ Vendar je v istem času pokazal pripravljenost na kompromis, saj je že čez nekaj dni pisal Khuenu, ta je še vedno opravljal posle ministrskega predsednika, in tako odprl pot pogajanjem, ki so se oktobra začela z odborom pod vodstvom Istvána Tisze. Hitro doseženi dogovor je med drugim predvideval večjo vlogo madžarščine v vojaškem šolstvu in dopisovanju vojske s civilnimi oblastmi na Ogrskem, ohranjal pa je nemški poveljevalni jezik in je bil popotnica imenovanju Tisze za ministrskega predsednika. Toda kompromis večine madžarskih poslancev ni zadovoljil, vladajoča liberalna stranka je po letu parlamentarnih bojev razpadla, v parlamentu so opozicijski poslanci fizično obračunali z gardisti in demolirali pohištvo, Tisza pa je januarja 1905 izgubil volitve. Franc Jožef, ki oblasti ni nameraval prepustiti zmagoviti in vse radikalnejši opoziciji, je junija na njegovo mesto imenoval generala Gézo Főjérváryja, s tem prekinil prakso parlamentarne vlade na Ogrskem in obenem začel razmišljati o uvedbi bistveno razširjene volilne pravice.⁸⁵²

Kriza na Ogrskem je medtem hromila vso državo. Dunajski državni zbor je moral septembra 1903 znova glasovati o nabornem kontingentu, saj *Chiarijeva formula* ni dovoljevala vpoklica novih obveznikov, če ga ne dovoli tudi ogrski parlament. Vojska je medtem zadrževala vojake, ki so že odslužili polna tri leta, in iskala drugečasne rešitve, naposled pa je morala pristati na odobritev starega kontingenta.⁸⁵³ Ko se je leta 1905 začela zapletati še mednarodna situacija, so se vojaki resno ukvarjali z možnostjo oborožene intervencije na Ogrskem. Aprila 1905 je generalštab pripravljaj načrte za *primer U*. Predvideval je dve možnosti: popoln

⁸⁴⁹ Norman Stone, »Constitutional Crisis in Hungary, 1903–1906«, *The Slavonic and East European Review* 45, št. 104 (1967), 163–167.

⁸⁵⁰ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 131, 132; Miller, Jr., »Politics, the Nationality Problem, and the Habsburg Army 1848–1914«, zv. 2, 232.

⁸⁵¹ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 132; Jandeseck, »Die Stellung des Abgeordnetenhauses«, 141; Wagner, »Die k.(u.)k. Armee«, 493. V navedenih delih se pojavljajo trije datumi izdaje ukaza iz Chlopov: 13. (Jandeseck), 16. (Wagner) in 18. (Rothenberg) september. Ukaz je bil sicer izdan 16.9.1903.

⁸⁵² Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 133; Miller, Jr., »Politics, the Nationality Problem, and the Habsburg Army 1848–1914«, zv. 2, 235–243; Stone, »Constitutional Crisis in Hungary«, 169–180.

⁸⁵³ Jandeseck, »Die Stellung des Abgeordnetenhauses«, 139–144.

vojaški napad z zvestimi četami in vzpostavitev vojaške uprave ali manjšo intervencijo v podporo vladi generala Fėjérváryja. Cesar je avgusta načrt odobril, vendar še ni dal dovoljenja za izvedbo.⁸⁵⁴

Naposled se je položaj po nadaljnjem zapletanju, kjer je vlogo igrala tudi nastajajoča hrvaško-srbska koalicija, razrešil brez večje uporabe sile. Februarja 1906 je cesar suspendiral ustavo in Fėjérváry je z vojsko razgnal razgrajajoče parlamentarce, potem pa z grožnjo uvedbe splošne (moške) volilne pravice, s koketiranjem z dotlej nepomembnimi madžarskimi socialisti ter z napovedjo policijskih postopkov opozicijo prisilil k popuščanju. Aprila so Madžari pristali na kompromis: cesarju so obljubili več vojakov in nemščina je ostala poveljevalni jezik, oni pa so v *aprilskem paktu* poleg že dogovorjenih koncesij dobili še popolni honved z vsemi rodovi, tudi dotlej spornim topništvo.⁸⁵⁵ Izid je vsaj za nekaj časa razelektril napeti položaj, čeprav nihče ni bil povsem zadovoljen in Madžari svojih obljub niso izpolnili vse do leta 1912. Jezil se je zlasti nadvojvoda Franc Ferdinand, ki Madžarov nikakor ni maral. V pismu nekdanjemu pribočniku, podpolkovniku Heinrichu Krausu-Elislagu, je že aprila 1903 zapisal, kako z vsemi močmi nasprotuje prizadevanjem Madžarov, da bi uničili zadnjo in najzanesljivejšo oporo monarhije in dinastije – armado.⁸⁵⁶ Toda ker se je Franc Jožef odločil, nadvojvoda ni mogel več vplivati na izid celotnega dogajanja. Svoj gnev je usmeril na šefa generalštaba Friedricha Becka in vojnega ministra, barona Heinricha von Pitreicha. Obema je zameril domnevno preveliko popustljivost in leta 1906 sta morala oba oditi.⁸⁵⁷

⁸⁵⁴ Kurt Peball in Gunther E. Rothenberg, »Der Fall 'U' : Die geplante Besetzung Ungarns durch die k.u.k. Armee im Herbst 1905«, *Aus drei Jahrhunderten : Beiträge zur österreichischen Heeres- und Kriegsgeschichte von 1645–1938*, Schriften des heeresgeschichtlichen Museums in Wien, 4 (Wien, München, 1969), 85–126; Miller, Jr., »Politics, the Nationality Problem, and the Habsburg Army 1848–1914«, zv. 2, 244–260.

V letu 1912, ko je ogrski parlament znova razpravljal o spremembi vojaške zakonodaje, je budimpeštanski *Pester Lloyd* objavil dokaj natančne podatke o načrtu. Vojska je seveda vse zanikala, *Slovenec* pa je menil, da gre le za spletke *madžarskih židov*. »Aufmarsch und Einmarsch in Ungarn«, *Pester Lloyd*, 10.3.1912 (jutr. izd.), 3 in 11.3.1912 (večerna izd.), 1; »Same spletke«, *Slovenec*, 12.3.1912, 1.

⁸⁵⁵ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 135, 136; Miller, Jr., »Politics, the Nationality Problem, and the Habsburg Army 1848–1914«, zv. 2, 260–269; Stone, »Constitutional Crisis in Hungary«, 181.

⁸⁵⁶ »Es ist hoechste Gefahr im Verzuge, denn in Ungarn arbeitet alles dahin um die einzige und verlässlichste Stütze der Monarchie und Dynastie, die Armee, auch noch zu ruinieren. Ich weiss nicht ob meine Bemühungen von Erfolg gekrönt sein werden, aber ich habe jetzt schwere Zeiten durchzumachen. Denn wer mir and die Armee greift, der greift mir ans Herz, und ich kann es nicht verwinden, dass die alterwürdigen Traditionen der Armee einer revolutionaeren Bande und Horde ausgeliefert werden sollen!« KA, Nachlässe und Sammlungen, Nachlaß Kraus von Elislago, B/1408:4, prepis pisma Franca Ferdinanda Heinrichu Krausu von Elislago, Dunaj, 29.4.1903.

⁸⁵⁷ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 136, 137. O padcu Becka podrobneje: Glaise-Horsternau, *Das Leben des Generalstabschefs*, 421–438. O vlogi Pitreicha – mimogrede rečeno, rodil se je 10.7.1841 v Ljubljani – v zgodbi in o njegovi zamenjavi: Mehdi P. Jay Hamidi Faal, »Beiträge zur Biographie des Reichskriegsministers Heinrich von Pitreich«, doktorska disertacija (Universität Wien, 2001); Heinrich von Pitreich, *Meine Beziehungen zu den Armeeforderungen Ungarns* (Wien, 1911).

Zato je bila najbrž z vidika dobrikanja dinastiji in posebno prestolonasledniku zelo na mestu poteza, ki jo je septembra 1903 potegnil Ivan Šusteršič. Le nekaj dni po objavi cesarjevega ukaza iz Chlopov, torej 22. septembra, je skupaj s tovariši iz *Katoliško narodne stranke* v kranjski deželni zbor vložil nujni predlog, v katerem je pozval k razpravi o ukazu. Predlagal je, naj poslanci v imenu vsega prebivalstva izrazijo »patriotično veselje nad jasnimi in odločnimi besedami, spregovorjenimi od najvišjega mesta države napram razdirajoči prešernosti, ki se pojavlja v državni polovici onstran Litve.« V razpravi je Šusteršič ob večkratnem odobranju leve strani zbornice ostro obsodil madžarsko politiko ter se veselil, da je cesar končno postavil mejo. Poleg tega je posebno poudaril njegovo obljubo, da se bodo v armadi spoštovale *narodne individualnosti*.⁸⁵⁸ V svojem govoru je v bistvu povzel misli, ki so se v bolj ali manj ostri obliki že ves čas razprave o naborniškem kontingentu pojavljale v časopisju katoliškega in liberalnega tabora. Kljub temu je Ivan Hribar preprečil takojšen sprejem izjave, saj je zahteval, da jo najprej obravnava upravni odsek, ob tem pa se je pridružil tudi mnenju Jožefa Schwegla, ki je nasprotoval preostremu napadu na Madžare.⁸⁵⁹ S tem je bil pomen demonstracije sicer zmanjšan, a Šusteršič je svoj namen vsaj v glavnem dosegel.

Hribarjevo nasprotovanje lahko pripišemo strankarskemu nagajanju, ki je bilo v času srditega političnega boja v kranjskem deželnem zboru v polnem razcvetu, nujni predlog *Katoliške narodne stranke* pa seveda sodi v kontekst slovenskih poskusov pridobivanja vladarjevih simpatij.⁸⁶⁰ Odobranje ukaza iz Chlopov je bilo nasploh priljubljena možnost dokazovanja lojalnosti. Nemškonacionalni poslanec štajerske ljudske stranke, Julius Derschatta, je recimo nekaj mesecev zatem svojo primernost za ministrsko mesto, ki se mu je nasmihalo, razglašal prav s priseganjem na enotnost armade.⁸⁶¹ Razložiti pa je vendar treba še v začetku poglavja opisano ravnanje Šusteršičeve *Slovanske zveze* v dunajskem državnem zboru, saj v slovenski odnos do vojaških vprašanj vnaša nove momente. Slovenski poslanci – prednjačili so člani *Zveze*, kot bolj ali manj pasivni sopotniki so se jim pridružili tudi Tavčarjevi naprednjaki – so namreč trmoglavo nasprotovali sprejemu zakona o naborniškem kontingentu. Nasprotovanje sicer ni bilo do konca konsekventno, saj niso glasovali proti, temveč so se le izognili glasovanju, toda v primerjavi z ravnanjem, ki sem ga izčrpno opisal v predhodnih poglavjih, je bila razlika očitna. Šusteršičev klub, v katerem je bila večina slovenskih poslancev, je v začetku postopka sprejemanja zakona postavil svoje pogoje, med drugim jih je oblikoval v predlog zakona o *olajšanju služenja vojaškega roka*, in pri njih vztrajal. Prvič po razpravi o uvedbi domobranstva v letu 1869 je torej na mesto molčanja ali prizadevanja za malenkostne spremembe stopila politika s konceptom. V zameno za povečanje števila nabornikov je zahtevala skrajšanje vojaškega roka na dve leti. Pri tem bi bilo seveda zanimivo vedeti, ali je bila uvedba te in drugih olajšav res poglobilni motiv nasprotovanja ali pa je *Slovanska zveza* želela dobiti

⁸⁵⁸ *Obravnave* (1903), 9, 10.

⁸⁵⁹ *Obravnave* (1903), 10, 11.

⁸⁶⁰ O položaju v deželnem zboru nazadnje: Rahten, »Politika poslancev Katoliško-narodne stranke«, 124–130.

⁸⁶¹ Höbelt, *Kornblume und Kaiseradler*, 193.

kakšne druge koncesije, na primer volilno reformo. Čeprav obtožba, da je Šusteršič želel doseči le razpustitev kranjskega deželnega zbora, verjetno ni imela osnove, ni nemogoče, da so poslanci taktizirali. Toda žal vsaj zaenkrat viri o tem molčijo, tako da bo na odgovor treba še počakati.

Zato pa lahko ne glede na motive poskusim odgovoriti na vprašanje, ali je bilo drugačno, odločnejše ravnanje pretežnega dela slovenske politike znanilec korenite spremembe njenega odnosa do vojaških vprašanj. Ali so se torej politiki odločili, da nima več smisla dokazovati lojalnosti z glasovanjem za vojaške zakone, ker takšna strategija tako ali tako ne prinaša želenih rezultatov ali pa je bilo ravnanje slovenski poslancev le posledica trenutnega razpoloženja, torej ostre opozicije do aktualne Koerberjeve vlade? Leta 1903 se je odnos *Slovanske zveze* do vlade namreč zelo zaostрил.⁸⁶² Šusteršičeva reakcija na ukaz iz Chlopov vsekakor govori v prid tezi, da je pri odločitvah v državnem zboru šlo, če uporabim vojaški žargon, za spremembo dnevopolitične taktike in ne dolgoročne strategije. Če bi se odnos do vojaških vprašanj v temelju spremenil, potem najbrž ne bi prišlo do tako navdušeno patriotičnega odziva na cesarjev ukor Madžarom, poleg tega pa bi poslanci na Dunaju vztrajali do konca in glasovali proti povečanju števila nabornikov, saj njihovi pogoji niso bili izpolnjeni. *Slovenčevo* zatrjevanje, da so se člani *Slovanske zveze* umaknili iz taktičnih razlogov, se je najbrž nanašalo prav na skrb, da se ne bi preveč zamerili cesarju.⁸⁶³

Mnenje, da Šusteršičeva politika v vojaških vprašanjih ne predstavlja preloma, temveč evolucijo, potrjuje tudi njegovo ravnanje v naslednjih letih. Njegovo politiko je zaznamovalo podpiranje vojaških interesov in poudarjeno velikoavstrijsko stališče, s čimer si je želel pridobiti naklonjenost prestolonaslednika. Ta naj bi zato ob prevzemu prestola nagradil zveste Slovence in uresničil slovenski narodni program.⁸⁶⁴ Za Slovence bi resničen prelom s politiko ugajanja dinastiji in armadi predstavljala opozicija v slogu socialdemokratov ali pa recimo zahteva po večji vlogi slovenščine v vojaškem poveljevanju ali na primer zagovarjanje ideje o ustanovitvi slovenskega domobranstva. To se seveda ni zgodilo.

Vendar je Šusteršič v slovenski odnos do vojske in dinastije kljub vsemu vnesel novo kvaliteto. Ob siceršnjem poudarjanju lojalnosti njegova politika ni bila vedno ponižna in ni se bal niti cesarjevih ukorov. Obstrukcije v kranjskem deželnem zboru recimo ni prekinil, niti ko ga je decembra 1903 k umiritvi položaja osebno pozval cesar.⁸⁶⁵ Prav tako se ni ustrašil kritike vojske. Septembra 1903 je razpravi o cesarjevem ukazu takoj sledila še debata o nujnem predlogu Šusteršiča in tovarišev v zvezi z uredbo vojnega ministrstva, ki je zaradi krize z Madžari ukazalo zadrževanje vojakov v aktivni službi tudi po odsluženih treh letih. Šusteršič

⁸⁶² Rahten, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu*, 52–57; Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 134–138.

⁸⁶³ »Stoar taktike 'Slovanske zveze' je, da je pri glasovanju absentirala.« »Opomba uredništva«, *Slovenec*, 28.2.1903, 1.

⁸⁶⁴ Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 141–144. O dvorjenju Francu Ferdinandu tudi: Andrej Rahten, »Zadnji slovenski avstrijakant : Prispevek k politični biografiji dr. Ivana Šusteršiča«, *Zgodovinski časopis* 53 (1999), 196–197.

⁸⁶⁵ Rahten, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu*, 54; Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 154–155.

je odločitev ministrstva v svoji utemeljitvi imenoval kar »*hudodelstvo nasproti našemu prebivalstvu in hudodelstvo proti avstrijskemu patriotizmu našega prebivalstva*«. Spraševal se je tudi, ali so ministri »*prišli ob pamet?*« Potem ko ga je deželni glavar opozoril, da hudodelstvo gotovo ni moglo biti namen vojnega ministra, pa je v medkljico dodal še: »*Potem je pa pamet izgubil, vsaj sem to tudi že povdarjal!*«, in si zaradi neprimerne besednjaka prislužil poziv k redu.⁸⁶⁶ Prav tako je Šusteršič vojsko še nadalje kritiziral zaradi dvoboja. O tem je na primer obsežno govoril na zasedanju delegacije leta 1904.⁸⁶⁷ Zaradi tega se ne morem strinjati z mnenjem Janka Pleterskega, da je bil Šusteršič *vojskoljub*.

Najbrž lahko povzamem, da je njegova politika v odnosu do vojaških vprašanj na splošno sicer vztrajala pri dokazovanju lojalnosti vladarju (in prestolonasledniku) ter tako nadaljevala tradicionalni slovenski odnos, obenem pa je bila v podrobnostih manj potrpežljiva, napadalnejša in bolj ambiciozna. Vzroki takšnega razvoja so bili morda deloma osebne narave – Šusteršič je bil brez dvoma konfliktna osebnost –, gotovo pa so bili povezani tudi z razvojem celotne avstrijske in posebej slovenske politike v začetku 20. stoletja. Obe sta postali radikalnejši, celo bolj grobi in – nekoliko poenostavljeno rečeno – lojalnost ni bila več privzgojena osebnostna lastnost, temveč predmet politične izbire. Čeprav niti politiki prejšnjih generacij niso bili naivni, je bila njihova zvestoba dinastiji, vsaj tako se mi zdi, precej iskrena, Šusteršičeva pa bolj stvar politične strategije. Odločitev za igranje na karto Franca Ferdinanda, kajti predvsem njemu je bilo namenjeno dvorjenje s podpiranjem vojske, je bila pogojena s prepričanjem, da je potrebno odločnega prestolonaslednika pridobiti na svojo stran, ga – kakor je zapisal sam Šusteršič – »*prepričati o kongruentnosti obojnih interesov*« in ga tako »*pripraviti za primerni državni udar ob njegovem prihodu na prestol.*«⁸⁶⁸

Očitno pri tem nista bili nemogoči ne občasna kritika vojske ne politična trgovina s podporo vojaški zakonodaji. Sam Šusteršič je leta 1912 na shodu zaupnikov ljudske stranke v Gorici v nastopu pojasnjeval stališče hrvaško-slovenskega poslanskega kluba do takrat aktualnega vojaškega zakona z donečimi besedami, ki jih velja zapisati v malo daljšem citatu:

*Moj predgovornik ... je povdarjal, da smo na stališču, da damo cesarju kar je cesarjevega, s prirojeno lojalnostjo; ker vemo, da je mesto našega naroda v Avstriji, da z Avstrijo stojimo in pademo. Lojalnost in patriotizem pa se ne sme zamenjevati, kakor se včasih na merodajnih mestih godi, z neumnostjo. Vlada misli, da so Slovenci dobri in pridni otroci, zato se ni treba zanje brigati. ... Mi smo na stališču, da [je] državi treba dati, kar potrebuje. Kakor smo pripravljeni to dati brezplačno, tako zahtevamo, da tudi drugi to dajo brezplačno. Če opazimo, da se delajo kravje kupčije, v tistem trenutku se postavimo na stališče egoizma: Groš za groš, knof za knof!*⁸⁶⁹

Poleg tega ne smemo spregledati, da je Šusteršičevo politiko zaznamovala precejšnja ambicioznost, ki je segala čez meje slovenskih dežel. Pri natančnem

⁸⁶⁶ *Obravnave* (1903), 11–15.

⁸⁶⁷ »Armada in ljudstvo : Govor dr. Šusteršiča v delegaciji«, *Slovenec*, 4.3.1904, 1.

⁸⁶⁸ Ivan Šusteršič [Šusteršič], *Moj odgovor* ([Ljubljana], 1922), 65, 66.

⁸⁶⁹ »Shod zaupnikov S.L.S.«, *Slovenec*, 1.3.1912, 1, 2. Citat je na s. 2.

spremljanju razprav njegovega kluba o naborniškem kontingentu opazimo, da se v njih skoraj ni pojavljalo jezikovno ali narodno vprašanje. *Slovanska zveza*, ki je sodila med večje parlamentarne skupine v fragmentiranem državnem zboru, je v tem primeru v bistvu delovala kot narodno nevtralna vseavstrijska sila. Janko Pleterski je že opozoril, da je bilo vojaško vprašanje prvo, kjer je kranjski politik poskušal nastopati kakor državnik.⁸⁷⁰ Kot tak se zanesljivo ni mogel vnaprej odpo-vedati razpravi o vojaških temah. Radikalna opozicija vladi, ki je na tem področju še vedno predvsem izvajala cesarjevo in vse bolj tudi prestolonaslednikovo politiko, zanj sicer ni prišla v poštev, kljub temu pa je lahko ob odločanju o armadi poskušal doseči svoje politične cilje. Tudi zato je bila njegova in s tem slovenska politika na tem področju poslej manj pohlevna.

Seveda pa Šusteršičeva stranka in njegova poslanska skupina nista predstavljali vse slovenske politike. V dunajskem parlamentu so sedeli še štirje kranjski liberalci, ki se zaradi spora na Kranjskem niso pridružili *Slovanski zvezi*. Vendar so vsaj ob razpravah o nabornikih ravnali podobno kot njihovi politični tekmeči. Najprej so zakonu nasprotovali, glasovanja pa se niso udeležili. Dva izmed poslancev Tavčarjeve skupine sta, kakor sem že omenil, sodelovala tudi pri vložitvi enega izmed dveh nujnih predlogov, ki so ju spisali Pogačnik, Ferri in Vuković. Zaradi številčne šibkosti poslanske skupine so bili liberalci sicer bistveno manj opazni, saj na primer niso imeli člana v obrambnem odboru. Njihovo glasilo *Slovenski narod* je precej pisalo o zakonu, predvsem o prednostih in slabostih dvoletnega vojaškega služenja, v celoti pa ni zagovarjalo dosti drugačnih stališč od domače konkurence.

Povsem drugače so nastopali socialdemokrati. *Jugoslovanska socialnodemokratska stranka* je ob sprejemanju zakona sledila stališčem avstrijske socialdemokracije, ki je odločno nasprotovala povečevanju vojske in se je dosledno zavzemala za uvedbo le dvoletnega vojaškega roka. Na zborovanju v Celju, 7. in 8. decembra 1912, je Etbin Kristan, ki je zastopal dunajsko centralo, navzočim pojasnil, da je predlog Koerberjeve vlade trenutno osrednja točka političnega boja. Na javnem shodu je o zadevi govoril še gost iz Gradca.⁸⁷¹ Strankino glasilo, *Rdeči prapor*, je vladnemu predlogu že od novembra 1902, torej od začetka postopka, napovedovalo *najljutejši boj* in trdilo, da bo ministrom *še dolgo po ušesih šumelo* zaradi glasnega in ostrega nasprotovanja socialdemokratskih poslancev.⁸⁷² Socialdemokrati so se navduševali nad idejo svetovnega miru, skrajšanje vojaškega služenja pa so ponujali kot začasno alternativo.⁸⁷³ Hkrati so se zavedali, da bo vlada z obljubami in grožnjami prepričala omahljivce in zagotovila potrebne glasove za sprejem svojega predloga. Zaradi tega so avstrijsko politiko nemočno primerjali kar s *karnevalom*, podpornike zakona pa ozmerjali z *ljudskimi izdajalci*.⁸⁷⁴

⁸⁷⁰ Pleterski, Dr. Ivan Šusteršič, 142.

⁸⁷¹ »Naš zbor«, *Rdeči prapor* : Glasilo jugoslovanske socialne demokracije, 12.12.1902, 1.

⁸⁷² »Vojni predlog«, *Rdeči prapor*, 7.11.1902, 1; »Novi darovi zmaju militarizma«, prav tam, 14.11.1902, 1.

⁸⁷³ Abditus [Albin Prepeluh], »Bebel in Jaurès«, *Naši zapiski* : socialna revija 1 (1902/1903), 116–119; »Bela suknja ...«, *Rdeči prapor*, 30.1.1903, 1.

⁸⁷⁴ »Avstrijski karneval«, *Rdeči prapor*, 20.2.1903, 2; »Politični izdajalci«, prav tam.

Socialdemokrati so polemizirali tudi s slovenskimi meščanskimi politikami. Glavni predmet polemike je bila ravno stalnica njihove politike – ugajanje vojski in dinastiji. Potem ko so se slovenski poslanci na Dunaju vzdržali glasovanja o naborniškem zakonu, so jim v *Rdečem praporu* očitali *politično zanikernost, hlapčevstvo ter servilnost in bizantinizem*. Ne brez razloga so ugotavljali, da so slovenski poslanci v odločilnem trenutku zaradi politične taktike pozabili na stališča, ki so jih zagovarjali dotlej. Skratka, diagnoza slovenskih socialdemokratov je bila uničujoča tudi z narodnega gledišča:

*Uživeli smo se v dejstvo, da je edini namen naše narodnosti, biti tako rekoč stražniki, vratarji habsburške monarhije, – in ponosni smo na to! Zato se nismo povzpeli nikoli do višjega stanja, do neodvisnosti napram drugih narodov in napram vladi!*⁸⁷⁵

Karl Linhart, eden radikalnejših socialdemokratov, je bil nekaj let pozneje še nekoliko manj indirektnen, ko je opozarjal na nekoristno žrtvovanje Slovencev za dinastijo.⁸⁷⁶ Albin Prepeluh pa je napovedoval, da bo armada morala razpasti na narodne enote, saj bo meščanstvo vseh narodov sledilo ogrskemu zgledu in si bo prilastilo vojsko, ki je sedaj braniteljica dinastije.⁸⁷⁷ Tako odločne misli bi – če bi takšna politika imela na Slovenskem množičnejšo podporo – odnos z dinastijo in vojsko gotovo zelo zapletle. Zato je razumljivo, da se v politiki, ki je računala na njuno podporo, niso mogle uveljaviti. Toda hkrati je treba ugotoviti, da je bil spor kljub temu skoraj neizogiben. Kajti čeprav je bila večina slovenske politike v odnosu do vojske večinoma vsaj previdna in se je zato izogibala radikalnim stališčem ter se poskušala izmakniti konfliktu z vojsko, se vendar ni uspela izogniti vsem pastem. V naslednjem poglavju bomo videli, da politikom ni spodrsnilo na parlamentarnem parketu, kjer so se kar dobro sukali, ampak jih je neprijetno presenčila radikalizacija mednacionalnega konflikta.

⁸⁷⁵ »Avstrijski karneval«, *Rdeči prapor*, 20.2.1903, 2. Sicer tudi: »Vse za 'domovino'«, prav tam, 22.2.1903, 1; »Vojaški zakon«, prav tam, 6.3.1903, 1.

⁸⁷⁶ Janko Pleterški, »Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894–1904«, v *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Documenta et studia historiae recentioris, 2 (Maribor, 1981), 46.

⁸⁷⁷ Albin Prepeluh-Abditus, »Na predvečer Avstrije«, v *Politični spisi*, ur. Tone Povž, Eseji, 9 (Trst, 1984), 22, 23.

14 Pred vojno: napoved spora vojske s Slovenci

14.1 Ljubljana, 1908

Leto 1908 v zgodovini dvojne monarhije in Evrope označuje aneksijska kriza. Spor o priključitvi Bosne in Hercegovine, pokrajin, ki ju je Avstro-Ogrska z mandatom velesil upravljala vse od leta 1878, je za nekaj časa zaposloval evropsko diplomacijo in grozilo je, da bo prerasel v vojno širših razsežnosti. Namera zunanjega ministra Aloysa Lexe Aerenthala, da bi s priključitvijo sprožil trialistično, oziroma subdualistično, velikohrvaško, notranjo reformo monarhije in hkrati evropske sile prepričal, da Avstro-Ogrska na Balkanu nima širitvenih ambicij, je propadla.⁸⁷⁸ Toda kljub vsem zapletom in čeprav zakulisje nikakor ni moglo biti splošno znano, so Slovenci aneksijo večinoma naklonjeno sprejeli. Zagovorniki trialistične rešitve so seveda upali, da je znak želenega razvoja. *Slovanska unija*, ravno ustanovljena parlamentarna grupacija, ki so ji pripadali vsi slovenski poslanci, je v podporo priključitvi začasno opustila opozicijo zoper vlado grofa Richarda Bienenrtha in glasovala za potrebne ukrepe, med drugim za potrditev letnega nabornega kontingenta. Slovenci so bili sploh silno aktivni, državnozborna poslanca *Slovenske ljudske stranke*, Ivan Šušteršič in Josip Pogačnik, sta od marca 1909 predsedovala pomembnima aneksijskemu in obrambnemu odboru. Prvi je v državnem zboru zagotovil, da bodo Slovenci – sicer s *krvavečim srcem* – opravili svojo dolžnost v morebitni vojni s Srbijo.⁸⁷⁹

Theodor Schwarz, kranjski deželni predsednik, je na podlagi takšnega odziva novembra 1908 na Dunaj sporočil, da jugoslovansko navdušenje pri Slovencih nima nič skupnega z velikosrbstvom, niti pri radikalnih liberalcih ne.⁸⁸⁰ Toda kljub takšnim naklonjenim poročilom in poslanskemu glasovanju za vojaške zahteve v aneksijskih debatah slovenski odnos z vojsko ni bil rožnat. V slovenski zgodovini je leto 1908 namreč znano predvsem po *septembrskih dogodkih*, nemirih, ki so to razmerje precej poslabšali. Zgodba je sicer že sorazmerno dobro raziskana in lahko bi jo na hitro odpravili kot še en incident, ki ni pustil trajnih posledic. Tako se je recimo iztekel oster spor po pretepih na Jančah in v Vevčah (gl. poglavje 5). Ampak

⁸⁷⁸ Osnovni pregled v: Rumpler, *Eine Chance für Mitteleuropa*, 561–566. V slovenščini tudi: Rahten, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu*, 72–77.

⁸⁷⁹ Rahten, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu*, 81–86; isti, »Parlamentarni boj poslancev Slovenskega kluba proti Bienenrthovi vladi leta 1909«, *Zgodovinski časopis* 50 (1996), 357, 358.

⁸⁸⁰ Cit. pri Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič*, 212.

čası so se spremenili in v nadaljevanju bom – upam – pokazal, zakaj so imeli septembrski dogodki morda celo večji vpliv na armadni odnos do Slovencev, kakor vojski prijazna politika v času aneksijske krize.

Nemiri so se začeli 12. in 13.9.1908 z zborovanjem *Družbe sv. Cirila in Metoda*, slovenske narodnoobrambne organizacije, na Ptujju. Lokalni Nemci so skupaj z okrepitevami iz drugih krajev Štajerske udeležence demonstrativnega zborovanja pričakali pripravljeni in prišlo je do neredov, v katerih so določeno vlogo igrale tudi pesti, palice, bandere in celo par (neuporabljenih) revolverjev.⁸⁸¹ Tak sprejem sonarodnjakov je močno razburil zlasti Ljubljancane. Začeli so se protesti, ki so organizirani vrh doživeli v petek, 18.9.1908, z zborovanjem več tisoč ljudi. Še isto noč so se začeli nemiri, uničevanje nemškega premoženja in pohodi demonstrantov po mestu. Razgrajanje se je nadaljevalo še v soboto in nedeljo, ko se je končalo po tragičnem posredovanju voda vojakov graškega 27. pešpolka.⁸⁸² Nekaj ranjenih in dve smrtni žrtvi so vse vpletene sicer streznili, demonstracije so se končale, vendar so streli vzbudili silno ogorčenje nad Nemci in armado.

V slovenskih deželah in drugod po monarhiji so Slovani govorili in pisali o podivjanem vojaštvu, Ivan Cankar je recimo v članku »Krvavi dnevi v Ljubljani« vojsko obtožil *aziatske brutalnosti* in sarkastično dodal: »Avstrijska armada ... je slavila v nedeljo zvečer svoj veliki praznik; zakaj slavno je premagala enega gimnazijca in eno kontoaristinjo!«⁸⁸³ Poleg tega je v ogorčenem pismu svoji zaročenki Steffi Löffler ravnanje vojske označil za *neznansko svinjarijo* in napovedal, da se ne bi čudil, če bi se odgovornemu častniku zgodilo kaj hudega.⁸⁸⁴ Ivan Šusteršič, ki je bil seveda dosti taktnejši, je nekaj dni po dogodku poslal skupnemu vojnemu ministru, baronu Franzu von Schönauichu, telegram, v katerem je zatrdil, da je vojska streljala brez opravičljivega razloga, ter zahteval obširno in temeljito preiskavo, ki naj bi pomirila upravičeno razburjeno prebivalstvo.⁸⁸⁵

Medtem je zadeva že prišla pred cesarja in na vojno ministrstvo. To je zavrnilo načrt poveljstva 3. korpusa, ki je zahtevalo oster vojaški odziv, minister pa je ukazal preiskavo streljanja.⁸⁸⁶ Preiskovalec, podmaršal Karl von Lang, se je takoj začel pogovarjati z udeleženci in pričami; mlajši liberalni politik Vladimir Ravnihar je

⁸⁸¹ Branko Goropevšek, »Odmev in pomen septembrskih dogodkov leta 1908 : (spomin na 90-letnico dogodkov), v *Slovenija 1848–1998*, 115–116.

⁸⁸² Goropevšek, »Odmev in pomen septembrskih dogodkov«, 116, 117; Marjan Matjašič, »Stališče vojaških oblasti do nemirov septembra 1908 v Ljubljani«, *Kronika* 32 (1984), 28–35. Za pregled dogodkov sem uporabljal tudi: Helena Jaklitsch in Iztok Petrič, »Septembrski dogodki 1908 : Ljubljana«, seminarska naloga (Univerza v Ljubljani, [1999]). Dragoceno je pričevanje v: Hribar, *Moji spomini*, zv. 1, 320–333.

⁸⁸³ Ivan Cankar, »Krvavi dnevi v Ljubljani«, v *Zbrano delo*, zv. 25, ur. Dušan Voglar in Dušan Moravec, *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev*, ur. Anton Ocvirk (Ljubljana, 1976), 77–79.

⁸⁸⁴ Pismo Cankarja Steffi Löffler, Ljubljana, 23.9.1908, v: Ivan Cankar, *Zbrano delo*, zv. 29, ur. Jože Munda, *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev*, ur. Anton Ocvirk (Ljubljana, 1974), 87–89.

⁸⁸⁵ KA, KM, Präs, 52–37/1 (1908), telegram Ivana Šusteršiča vojnemu ministru, Ljubljana, 24.9.1903.

⁸⁸⁶ Matjašič, »Stališče vojaških oblasti«, 29, 30, 34, 35.

bil eden izmed tistih, ki so dali pisno izjavo.⁸⁸⁷ V začetku oktobra je bila preiskava končana in Lang je ocenil, da vojska ni naredila večjih napak, čeprav je ugotovil, da naj poveljnik voda ne bi dal ukaza za uporabo orožja. Streljanje je pripisal napetim razmeram in ogroženosti vojakov. Mnenje deželnega predsednika Schwarza je bilo drugačno, saj je ocenil, da so vojaki prekoračili pooblastila, in razlago iskal v sovraštvu štajerskih vojakov do Slovencev. O tem naj bi med drugim pričala vojaška pisma, ki so jih bile oblasti prisiljene zapleniti.⁸⁸⁸

Ko danes ocenjujemo takratne zaplete, lahko rečemo, da je bila uporaba strelnega orožja skoraj gotovo nepotrebna, hkrati pa je res, da ravnanje vojske ni odstopalo od njenega ukrepanja v podobnih položajih. Vojaki so pred uporabo strelnega orožja pozivali demonstrante k miru, nataknili so bajonete, skratka izpeljali so vse predpisane korake, do morebitne napake je prišlo le pri uporabi pušk. Nikakor pa ne moremo spregledati, da je na razplet gotovo vplivalo sovrašтво med vojaki in prebivalstvom. Povsem mirno sožitje obojih je bilo v tistem času težko zagotoviti že v manj razgretem ozračju. Incidenti med *kanarčki* iz 27. pešpolka in Ljubljčanmi so se redno pojavljali v časnikih in nedvomno je nacionalizem obojih prispeval k napetosti. Zato je po svoje razumljivo, da je v izrednih razmerah prišlo do tragičnega incidenta.

Kljub temu lahko najbrž upravičeno domnevamo, da bi se napetosti sčasoma pomirile, čeprav je bilo v prvem trenutku sovrašтво veliko na obeh straneh. Pogreb obeh žrtev se je spremenil v veliko mirno demonstracijo, Ivan Tavčar pa je v govoru ob grobu zatrdil, da je med Slovenci in dinastijo zaradi dogodkov zazijal prepad.⁸⁸⁹ Med prebivalstvom se je zamera kazala še precej časa, tudi v obliki srbofilskih izjav, posameznih pretefov in kraj cesarskih zastav. Začel se je gospodarski, kulturni in družabni bojkot domačih Nemcev in vojakov.⁸⁹⁰ Toda na slovenski strani so se kmalu pojavili poskusi umirjanja. Škof Jeglič, ki je bil takoj po dogodkih vesel, da »se naša ljudska stranka izgredev ni vdeležila«, je pozneje zgroženo spremljal pisanje *Slovenca*. Med drugim ga je skrbelo hujskanje zoper vojsko.⁸⁹¹ Poleg tega se je v pismu Ivanu Šusteršiču zgražal nad ravnanjem liberalcev z Nemci. Zdelo se mu je »krivično in grešno« in poudaril je, da: »Na takem potu ... pač mi z liberalno stranko iti ne moremo«. ⁸⁹² Konflikt z vojsko seveda ni mogel ustrezati politiki, ki je računala na njeno podporo. Ljudska stranka se je zato začela zelo hitro distancirati od dogodkov.⁸⁹³ Čez nekaj let pa je dogodke iz septembra 1908 brez zadržkov uporabljala v notranjepolitičnem obračunavanju. Narodnonapredni poslanci so leta 1912 v kranjskem deželnem zboru protestirali, ker so se deželni odborniki Šusteršičeve stranke ukvarjali z zbiranjem obremenilnega gradiva o

⁸⁸⁷ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 75, 76.

⁸⁸⁸ Matjašič, »Stališče vojaških oblasti«, 30–34.

⁸⁸⁹ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 76.

⁸⁹⁰ Matjašič, »Stališče vojaških oblasti«, 29; Goropevšek, »Odmev in pomen septembrskih dogodkov«, 120; Matic, *Nemci v Ljubljani*, 347–354; Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 76.

⁸⁹¹ »Dnevnik škofa Jegliča«, zv. 7, 47, 49, 50 (vpisi za 22.9., 24.9. in 3.10.1908).

⁸⁹² Nadškofijski arhiv Ljubljana [dalje NŠAL], zapuščina Ivana Šusteršiča, pismo Antona Bonaventure Jegliča, Ljubljana, 4.10.1908. Gl. tudi: »Dnevnik škofa Jegliča«, zv. 7, 51 (vpis za 6.10.1908).

⁸⁹³ Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 214–217; Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 76.

ravnanju Adolfa Ribnikarja, liberalnega poslanca in uradnika ljubljanske občine, v času demonstracij.⁸⁹⁴ *Slovenski narod* je na podlagi izjav nekega anonimnega, a menda pomembnega slovanskega politika celo domneval, da je bila Ribnikarjeva aretacija pravzaprav poskus Šusteršičeve stranke, da bi svoje tekmece očrnila v vojaških krogih.⁸⁹⁵

Vsekakor so tudi liberalci sčasoma začeli umirjati položaj, čeprav se je Ivan Hribar, ki so mu dogodki skoraj uničili politično kariero, saj zaradi njih leta 1910 ni bil potrjen za župana, še leta 1912 zgražal nad prijaznim sprejemom častnikov, ko so prišli na strelsko tekmovanje v Ljubljano.⁸⁹⁶ V nasprotju z njim je bil liberalni dnevnik *Slovenski narod* nad tekmovanjem navdušen. Ob njegovi dodelitvi Ljubljani je objavil evforičen članek, ki je bil povsem identičen s *Slovenčevim*.⁸⁹⁷ Nekaj dni pred začetkom strelske tekme pa je med svoje bralce poslal pravi izbruh patriotizma. Vojakom in vojski je laskal na vso moč in zatrdil, da se Ljubljancani veselijo tekmovanja, saj se – tako kot vsi drugi Slovenci – zavedajo, da sta jim »žioljenje in napredovanje zajamčena samo pod okriljem dvozglavega orla, samo v varstvu c. in kr. Armade.«⁸⁹⁸ Upravičeno se lahko vprašamo, ali je bilo takšno pisanje povsem iskreno. Nedvomno je bil Ivan Tavčar, ki je imel po umiku Hribarja v stranki in njenem listu odločilno besedo, precejšen avstrijski patriot. Hkrati pa je bil relativno spreten taktik, ki je znal po potrebi z domoljubjem tudi pretiravati.⁸⁹⁹ Mislim, da je bilo navdušenje nad vojaškim tekmovanjem v precejšnjem delu zaigrano. Očitno so v stranki spoznali, da jim konflikt z vojsko škodi in so zato pozabili stare zamere ter začeli dokazovati, da niso nič manjši Avstrijci od domačih političnih tekmecev.

Razburjenje med prebivalstvom tudi ni bilo povsod enako intenzivno in ni trajalo zelo dolgo. Skoraj natanko leto po usodnih demonstracijah v Ljubljani je imel v okolici Radovljice manevre 5. dragonski polk in prebivalstvo ga je sprejelo tako lepo, da se je poveljnik 3. korpusa, general Potiorek, z daljšim pismom zahvalil kranjski deželni vladi in jo prosil, naj njegovo zahvalo posreduje lokalnim oblastem in prebivalstvu.⁹⁰⁰ Leta 1912 pa je v Ljubljani sprejem strelcev, ki so tako razburili Ivana Hribarja, navdušil domobranskega ministra Friedricha Georgija. V svojem nagovoru je – kot so poročali časniki – poudaril, da v mestu in deželi očitno »bijejo ... samo cesarju zvesta srca.«⁹⁰¹

Poleg tega je aneksijska kriza kmalu zasenčila drugo dogajanje, slovenski poslanci pa so zvestobo potrdili z lojalnim glasovanjem v nevarnem trenutku.

⁸⁹⁴ *Obravnave* (1912/13), 447, 458, 459, 485–487.

⁸⁹⁵ »Kajn : Senzacionalna razkritja o obsežni klerikalni intrigi«, *Slovenski narod*, 15.5.1912, 1.

⁸⁹⁶ Hribar, *Moji spomini*, zv. 1, 439, 440.

⁸⁹⁷ »Strelska tekma planinskih polkov v l. 1912«, *Slovenski narod*, 27.2.1912, 3, 4; »Strelska tekma planinskih polkov v l. 1912«, *Slovenec*, 27.2.1912, 1, 2. Članka sta povsem identična, tako da je najbrž šlo na uradno dobrodošlico. Morda je *Narod* z objavo na manj uglednih straneh le pokazal nekoliko manjše navdušenje od *Slovenca*.

⁸⁹⁸ »Dobro došli v Ljubljani!«, *Slovenski narod*, 15.5.1912, 3.

⁸⁹⁹ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 101; Hribar, *Moji spomini*, zv. 2, 104.

⁹⁰⁰ AS, Deželno predsedstvo za Kranjsko, splošni spisi, 2876 Präs (1909), dopis 3. korpusa deželni vladi, Präs. Nr. 3457, Gradec, 22.9.1909.

⁹⁰¹ »Domobranski minister Fridrih Georgi in srednješolska mladina«, *Edinost*, 21.5.1912, 1.

Septembrski dogodki bi torej verjetno ostali epizoda, če jih ne bi zelo resno vzela nasprotna stran – vojska. Razložila si jih je namreč v kontekstu srbofilstva, svojega največjega strahu. Vse od leta 1903, ko je v Srbiji oblast prevzela dinastija Karadjordjevičev in so se odnosi med državama začeli slabšati, je velikosrbska grožnja bolj in bolj skrbela avstrijske diplomate, posebno pa vojake. Šef generalštaba, Franz Conrad von Hötzendorf, je že kmalu po prevzemu funkcije začel pozivati k preventivni vojni. Na srečo med civilisti ni našel veliko zaveznikov, kljub temu pa je še naprej poskušal. Med aneksijsko krizo je znova agitiral za napad, vendar ga niso podprli ne zunanji minister Aerenthal ne vojni minister Franz von Schönauich ne prestolonaslednik Franc Ferdinand ne cesar Franc Jožef.⁹⁰² Toda Conrad je vztrajal. Čeprav je razmišljal tudi o notranjepolitičnih rešitvah in se je tu in tam ogreval za različne trialistične koncepte, je kot prepričan socialni darvinist verjel predvsem v neizogibnost vojne. Zmaga v vojni naj bi po njegovem mnenju pomagala urediti notranje razmere. Zato je general civilni vrh monarhije neprestano pozival k napadu, njegovi glavni nasprotnici pa sta bili Italija in Srbija. Predvsem slednjo je želel poraziti in vključiti v monarhijo ter tako rešiti južnoslovanski problem.⁹⁰³ Pri tem je Conrad skoraj povsem zanemarjal realne okoliščine, ki nikakor niso govorile v prid njegovim zamislim. Ne glede na vse težave, ki so pestile dvojno monarhijo in njeno vojsko je – prepričan, da lahko preživijo le države, ki so si zastavile ambiciozne cilje – vztrajal pri agresivnih rešitvah in zato sodi med poglavitne krivce za katastrofo 1. svetovne vojne.⁹⁰⁴

Razumljivo je, da se je v ozračju pozivanja na obračun s Srbijo pozornost usmerila na Srbe v monarhiji pa tudi na Hrvate in Slovence. Nenazadnje ni bilo mogoče spregledati vse močnejšega političnega sodelovanja med tremi narodi. Različne trialistične, subdualistične ali jugoslovanske zamisli so sicer našle nekaj zagovornikov med vojaki, a še več jih je za vsem videlo le velikosrbsko agitacijo, ki bo za monarhijo prej ali slej usodna. V vojnem ministrstvu so se kopičila poročila o *slovanskih rovarjenjih* (*slavische Umtriebe*). Vojni minister Schönauich je na primer julija 1907 dobil na mizo obsežno strogo zaupno poročilo zunanjega ministrstva, ki je govorilo o podpori Srbije hrvaško-srbski koaliciji in sovražnih načrtih obeh partnerjev.⁹⁰⁵ Hrvaški Srbi so se leta 1908 na podlagi podobnih poročil znašli pred zagrebškim sodiščem.

Gotovo je k zaostrovanju ozračja sem ter tja prispevala tudi slovenska stran, med drugim z nekaterimi simboličnimi potezami. Skoraj leto in pol po dogodkih,

⁹⁰² Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 152–156.

⁹⁰³ Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf*, 95, 96 in passim. Obširno tudi: Jan G. Beaver, »Civil-Military Conflict and the South Slav Question in the Habsburg Monarchy : A Political Biography of Franz Conrad von Hötzendorf«, doktorska disertacija (University of Nebraska, 1996).

⁹⁰⁴ Poleg Beaverja in Sondhausove biografije med drugim še: Lawrence Sondhaus, »The Strategic Culture of the Habsburg Army«, *Austrian History Yearbook* 32 (2001), 233, 234. Med specialisti za problematiko o Conradovi odgovornosti vlada skoraj konsenz, tako kot vsi opozarjajo, da so starejše avstrijske biografije Franza Conrada von Hötzendorfa silno apologetske in zato le omejeno uporabne.

⁹⁰⁵ KA, KM, Präs, 51–7/4 (1907), prepis poročila avstrijskega zunanjega ministrstva, Belgrad, 4.6.1907.

januarja leta 1910, je na primer 3. korpus zaradi slovenske znamke v spomin septembrskih žrtev nadlegoval različna ministrstva in iskal možnosti prepovedi, čeprav so civilni uradniki ugotovili, da ukrepanje ni mogoče.⁹⁰⁶ V takšnem ozračju, ki je včasih spominjalo na paranojo, je bil pomen septembrskih dogodkov v Ljubljani seveda povsem drugačen. Čeprav se je vojno ministrstvo v konkretni situaciji vsaj na začetku odzvalo precej mirno, je iz nadaljnega razvoja dogodkov očitno, da so se od tedaj dalje Slovenci v očeh nekaterih vojakov znašli v taboru sumljivih. Takšno prepričanje je prevladovalo predvsem na nižji ravni, v poveljstvu 3. armadnega zbora v Gradcu, od koder so v naslednjih letih na Dunaj pošiljali vse številnejše dopise o domnevnem srbofilstvu Slovencev. V začetku marca leta 1909 je na primer poveljnik korpusa, Oskar Potiorek, vojnemu ministru pisal o dveh gostilniških dogodkih. Prvič je bilo sporno, da je eden izmed udeležencev plesa v ljubljanskem *Narodnem domu* baje vzklikal Srbiji in srbskemu princu Juriju. Naslednjič pa se je sumljivo obnašal mladenič, ki je v gostilni tolkel po mizi in navijal za Srbijo. Po pričevanju prisotnih je izjavil, da Slovenci držijo z njo.⁹⁰⁷

V prvem primeru so nekateri izmed udeležencev zahtevali, naj posreduje mestni policist, ki pa se ni odzval. Poveljstvo korpusa, domobransko in vojno ministrstvo so zato sklepali, da je potrebno ukrepati, odstaviti župana Hribarja in poddržaviti mestno policijo, posebno še zato, ker naj bi mestna uprava in policija že v času septembrskih dogodkov ne bili dorasli položaju. Vojno ministrstvo je ob tem poudarilo še, da so srbofilske manifestacije zaenkrat redke, vendar pričajo o razpoloženju med prebivalstvom ter je zato treba odločno ukrepati.⁹⁰⁸ Za začetek je Potiorek ljubljanskemu poveljstvu naročil, naj budno spremlja, kako potekajo postopki zoper tiste, ki so bili vpleteni v omenjeni zadevi, kakšno je politično razpoloženje, zlasti še, če se pojavljajo državi in vojski sovražna prizadevanja, in naj opazuje ravnanje mestnega magistrata in policije ter o vsem izčrpno poroča v Gradec.⁹⁰⁹

Zaskrbljenost vojaških oblasti ni bila brez osnove. Kopičenja simpatij do Srbije v času, ko je grozil spopad zaradi Bosne in Hercegovine, pač ni bilo mogoče spregledati. Vendar so vojaki nedvomno pretiravali in zato niso mogli (ali hoteli) opaziti malenkosti, ki so precej relativizirale domnevno slovensko srbofilstvo. Zgoraj omenjena primera so namreč prijavi slovenski vojaki, ki so obkraj protestirali zoper takšno govorjenje. Prvič je slovenski domobranec, ko je slišal vzklike v čast Srbiji, reagiral in zatrdil, da se tako govorjenje v Avstriji ne spodobi in da so vsi skupaj vendar Avstrijci. Nato je, ko ni hotel posredovati navzoči policist, zadevo prijavil vojaškemu oblastem. Tudi v drugem primeru je slavljenje Srbije razburilo domobranca, ki je takoj odvrnil: »Avstrijci smo in imamo samo enega cesarja, ki smo

⁹⁰⁶ KA, KM, Präs, 52–6/1 (1910), spis vojnega ministrstva, Präs. No. 376, Dunaj, 18.1.1910; poročilo poveljstva 3. korpusa vojnemu ministru, Präs. Nr. 2644 (L), Gradec, 7.1.1910.

⁹⁰⁷ KA, KM, Präs, 53–11/1 (1909), poročilo poveljstva 3. korpusa vojnemu ministru, Präs. Nr. 1119, Gradec, 6.3.1909.

⁹⁰⁸ KA, KM, Präs, 53–11/1 (1909), poročilo poveljstva 3. korpusa vojnemu ministru, Präs. Nr. 1119, Gradec, 6.3.1909; »Anregung zur Schaffung einer Staatspolizei in Laibach«, spis vojnega ministrstva, Präs. Nr. 3255, Dunaj, 19.3.1909; 53–11/2 (1909), referat domobranskega ministrstva, Präs. Nr. 2854, Dunaj, 23.7.1909.

⁹⁰⁹ KA, KM, Präs, 53–11/2 (1909), poročilo poveljstva 3. korpusa vojnemu ministru, Präs. Nr. 1470, Gradec, 26.3.1909.

mu zvesti; če boste svoje izjave še enkrat ponovili, boste dobili klofuto.« Nagovorjeni je vojaku odvrnil, da naj se briga zase, ta mu je prisolil zaušnico, nato pa je vanj – baje zato, ker so grozeče vstali nekateri gostje lokala – vrgel še stol. Položaj je razčistila šele vojaška patrolja, ki jo je poklical napadeni.⁹¹⁰

Očitno je, da so bili vojaki iz Gradca v svojih ocenah razpoloženja prebivalstva nekoliko enostranski, oziroma da so pač našli le tisto, kar so iskali. Za užaljene vojake je postalo že gostilniško širokoustenje ena izmed podlag za presojo lojalnosti, zamera zaradi septembra leta 1908 pa je segla široko in je, spodbujena z vse večjim strahom pred domnevnimi in resničnimi srbofili, kar trajala. O tem lepo pričajo dokumenti dunajskega vojnega arhiva, čeprav so ohranjeni le delno in tako slika še zdaleč ni popolna. Precej gradiva o »*serbophile Umtriebe in Laibach*«, »*panslavistische Agitation in Krain*« in podobnem je bilo namreč škartiranega, ostali pa so na primer vpisi v stvarno kazalo predsedstvene pisarne vojnega ministrstva.⁹¹¹ Kljub temu lahko rekonstruiramo še nekaj zanimivih epizod. V letih 1908 in 1909 so se vojaške oblasti recimo ukvarjale s kranjskimi veterani.

Zgodba ima sicer nekajletno zanimivo predzgodovino in jo velja orisati, saj ni zanimiva le v kontekstu septembrskih dogodkov. Vanjo je med drugim vpleten tudi problem slovenskega poveljevalnega jezika. Vse skupaj se je začelo v letu 1904, ko so se različni državni in lokalni uradniki po dostopnih podatkih prvič ukvarjali z vprašanjem lojalnosti veteranov. Notranje ministrstvo je v začetku aprila na podlagi prošnje državne veteranske zveze (*Militärveteranen-Reichsbund*), ki je želela dobiti pravico do uporabe naslova cesarsko-kraljevi v imenih ter dvoglavega orla na štampiljkah in tiskovinah svojih lokalnih društev, zaprosilo deželna predsedstva, naj o tem oblikujejo svoja stališča ob upoštevanju lokalnih okoliščin. Nekaj dni za tem je kranjski deželni predsednik okrajnim glavarjem in ljubljanskemu županu poslal dopis, v katerem je zahteval, da mu poročajo o krajevnih veteranskih društvih ter o lojalnosti njihovih članov. Zanimalo ga je, ali se ogibajo narodne in politične agitacije.⁹¹²

V svojih odgovorih so lokalni funkcionarji po vrsti zagotavljali, da nimajo priponb na ravnanje društev in njihovih članov, ljubljanski župan, Ivan Hribar, pa ni pozabil poudariti, da je ljubljansko društvo, *Kranjski vojaški veteranski kor* (*Krainischer Militär-Veteranen-Korps*), pod pokroviteljstvom Franca Jožefa. Kot dokaz je priložil na ustreznih mestih podčrtano brošuro o četrstoletni zgodovini društva.⁹¹³ Deželnemu predsedstvu ni preostalo drugega, kot da je na Dunaj poslalo odgovor, v katerem je ugotovilo, da ni dvomov v lojalnost kranjskih veteranov in njihovih združenj. Previdno pa so pripomnili, da glede na trenutni položaj v državi tega

⁹¹⁰ KA, KM, Präs, 53–11/1 (1909), poročilo poveljstva 3. korpusa vojnemu ministrstvu, Präs. Nr. 1119, Gradec, 6.3.1909. V poročilu je citat zapisan v nemščini (»*Wir sind Österreicher, wir haben nur einen Kaiser und zu diesem halten wir; wenn Sie Ihre frühere Äusserung nochmals wiederholen, bekommen Sie eine Ohrfeige*«), čeprav ni dvoma, da je bil dialog slovenski.

⁹¹¹ KA, KM, Präs, Sachregister (1909, 1910), gesla »Aufruhr«, »Karfreit«, »Krain«, »Laibach«.

⁹¹² AS, Deželno predsedstvo za Kranjsko, policijske zadeve, konvolut 2, dopis ministrstva za notranje zadeve, 13951, Dunaj, 1.4.1904, in dopis kranjskega deželnega predsednika, 1526 pr, Ljubljana, 16.4.1904.

⁹¹³ AS, Deželno predsedstvo za Kranjsko, policijske zadeve, konvolut 2, dopis ljubljanskega magistrata, 13618, Ljubljana, 22.4.1904.

ne morejo zagotavljati za prihodnost in da se zato ne morejo izjasniti o primernosti podelitve želenih časti vsem društvom.⁹¹⁴

Naslednje leto so veterani očitno sklenili, da bodo sami poskrbeli za lojalnost svojih združenj in njihovih pripadnikov. V svoje statute so začeli vključevati člen o lojalnosti in določbe o izključitvi članov, ki ne bi bili zadosti patriotični in državi zvesti. Vlado je ta ukrep tako razveselil, da je sklenila olajšati s tem povezana birokratska opravila. Ministrstvo za notranje zadeve je določilo, da prenovljenih statotov ni potrebno predložiti v celoti, temveč le spremenjene določbe, finančno ministrstvo pa je veterane oprostilo plačila kolekov.⁹¹⁵ Skrb politikov in uradnikov za patriotična združenja je bila seveda razumljiva, saj v vse bolj zaostrenih narodnih in političnih razmerah takšnih organizacij res ni bilo na pretek. Odsluženi vojaki so imeli posebno velik vpliv na mladino, ki so jo navduševali s svojimi zgodbami. Karel Capuder je v svoji zgodovini 17. pešpolka na primer opisal, kako so z odlikovanji opremljeni veterani vnukom prepevali patriotične pesmi in jim pripovedovali o bojih v Italiji. Podobno situacijo je v nekem podlistku omenil tudi Janez Evangelist Krek, ko je obujal mladostne spomine na druženje z udeleženci italijanskih vojn.⁹¹⁶ Zanimariti ne smemo niti sodelovanja veteranskih združenj pri različnih slavnostih. Skratka, veterani so bili pomembni nosilci tradicije in s tem nezanemarljiva opora prizadevanjem za ohranitev skupnega duha v vse krhkejši državi.

Toda po septembrskih dogodkih leta 1908 se je hitro pokazalo, kako naivno je bilo pričakovanje, da bo zaradi simboličnega dokazovanja zvestobe veterane obšlo politično in narodno vrenje. Že v začetku oktobra 1908 je zaskrbljeno kranjsko deželno predsedstvo pri okrajnih glavarstvih poizvedovalo o morebitnih vplivih ljubljanskih dogodkov na veterane. Zlasti ga je zanimalo, ali so društva res začela uvajati slovensko poveljevanje. Odgovori, ki so začeli prihajati v naslednjih tednih, najbrž niso bili posebno razveseljivi, saj so vsi glavarji razen radovljiškega poročali ali o že izvedeni ali o načrtovani spremembi poveljevalnega jezika.⁹¹⁷ Le dan po tem, ko je deželno predsedstvo izdalo omenjeno odredbo, pa je za razburjenje poskrbel *Kranjski vojaški veteranski kor*. Ljubljansko društvo je na svojem izrednem občnem zboru, 11.10.1908, ob siceršnjem navdušenem vzklikanju cesarju gladko izglasovalo uvedbo slovenskega poveljevalnega jezika in prispevalo 150 kron ranjenim v demonstracijah ter 50 kron za spomenik ustreljenima. Predsednik društva, Jurij Mihalič, je člane zaman svaril pred posledicami in jih prepričeval, naj odločitev o denarju prepustijo odboru.⁹¹⁸

⁹¹⁴ AS, Deželno predsedstvo za Kranjsko, policijske zadeve, konvolut 2, koncept dopisa deželnega predsedstva notranjemu ministrstvu, 2057, 1904.

⁹¹⁵ AS, Deželno predsedstvo za Kranjsko, policijske zadeve, konvolut 2, dopisa notranjega ministrstva deželnemu predsedstvu, 5188 ex 1905 [sic], Dunaj, 8.2.1906, in 22647, Dunaj, 23.5.1906.

⁹¹⁶ Capuder, *Zgodovina c. in kr. pešpolka št. 17*, 110; dr. J. K. [Janez Evangelist Krek], »Peschiera«, *Slovenec*, 16.4.1914, 1.

⁹¹⁷ AS, Deželno predsedstvo za Kranjsko, policijske zadeve, konvolut 2, odredba deželnega predsedstva za Kranjsko, 5079, 1908, in priložena poročila okrajnih glavarjev iz Logatca, Kamnika, Ljubljane in Radovljice.

⁹¹⁸ AS, Deželno predsedstvo za Kranjsko, policijske zadeve, konvolut 2, zapisnik izrednega občnega zbora *Kranjskega vojaškega veteranskega kora*, Ljubljana, 11.10.1908, in poročilo (*Relation*) državnega komisarja, magistratnega koncipista Jančigaja, Ljubljana, 11.10.1908.

Na dogodek se je, potem ko je o njem 12. in 14. oktobra 1908 poročal *Grazer Tagblatt*, odzvalo poveljstvo 3. korpusa.⁹¹⁹ S pomočjo kranjskega deželnega predsedstva je zadevo takoj preverilo in nato predlagalo ukrepe. Ugotovilo je, da je takšno ravnanje rezultat *slovenske propagande*, predvsem pisanja *Slovenskega naroda*, in da je za združenje bivših vojakov nesprejemljivo.⁹²⁰ Domobransko ministrstvo je nato v soglasju z notranjim za društvo predlagalo odvzem cesarskega protektorata in pravice do uporabe državnega orla ter kranjskega grba na društveni zastavi, ugotovilo pa je tudi, da društvo pred imenom nima pravice uporabljati kratice *k.k.*⁹²¹ Predlagani ukrepi so bili hitro uveljavljeni, društvo je bilo poleg tega razpuščeno zaradi prekoračitve statutarne delokroga *s sprejemom demonstrativnega, proti oboroženim silam naperjenega sklepa*.⁹²²

Zgodba se s tem še ni končala, saj so lojalni ljubljanski veterani pod vodstvom predsednika razpuščenega društva, Jurija Mihaliča, kmalu zaprosili za odobritev nove organizacije, ki naj bi odslužene vojake združevala v ozračju pravilne, patriotične usmerjenosti. Deželno predsedstvo je za mnenje povprašalo na Dunaj in v Gradec, od koder so prišli ugodni odgovori, tako da je bilo društvo z imenom *Krainisches Krieger-Korps* ustanovljeno.⁹²³ Na prvem občnem zboru so člani, potem ko je predsednik v svojem govoru poudaril predvsem lojalnost in domoljubnost društva, brez razprave sprejeli vse sklepe. Ustanovitev je razveselila tudi poveljstvo 3. armadnega zbora, ki je v pismu kranjskemu deželnemu predsedstvu izrazilo upanje v uspešno delo *Krieger-Korpsa*. Poveljnik, Karl Shikofsky, je ob tem poudaril, da so se kranjski vojaki ne glede na *plemensko pripadnost (Stammesangehörigkeit)* vedno izvrstno borili in zato društvo ne bi smelo imeti težav pri trajnem usmerjanju rezervistov in odsluženih vojakov na poti njihovih prednikov (*»andauernd in jenen Bahnen zu erhalten, welche ihre Vorfahren – ruhmreich und von Erfolg begleitet – gewandelt sind.«*). Osnovna naloga veteranskega združenja bi morala biti, je dodal, ohraniti primerno miselnost karseda veliko Kranjcev in pomagati monarhiji v grozečih in resnih časih. Ob tem je obljubil pomoč, če bi se društvo odločilo oblikovati podmladek (*Jungmannschaft*), ki bi ga urilo v streljanju.⁹²⁴

⁹¹⁹ »Die Laibacher Veteranen«, *Grazer Tagblatt*, 12.10.1908 (večerna izd.), 8; prav tam, 14.10.1908 (jutr. izd.), 5.

⁹²⁰ AS, Deželno predsedstvo za Kranjsko, policijske zadeve, konvolut 2, pismo poveljnika 3. korpusa, Oskarja Potioreka, kranjskemu deželnemu predsedstvu, Theodorju Schwarzu, Präs. Nr. 3408, Krka (Gurk), 20.10.1908, in koncept odgovora deželnega predsedstva, 5372, Ljubljana, 1908; KA, KM, Präs, 70–3/4 (1908), poročilo poveljstva 3. korpusa vojnemu ministrstvu, Präs. Nr. 3566 (K), Gradec, 31.10.1908; prepis dopisa kranjskega deželnega predsednika, 5372 pr, Ljubljana, 1908.

⁹²¹ AS, Deželno predsedstvo za Kranjsko, policijske zadeve, konvolut 2, zaupni dopis notranjega ministrstva kranjskemu deželnemu predsedstvu, 39882, Dunaj, 20.11.1908; KA, KM, Präs, 70–3/4 (1908), akt domobranskega ministrstva, Präs. Nr. 5106, XVIII, Dunaj, 25.11.1908.

⁹²² AS, Deželno predsedstvo za Kranjsko, policijske zadeve, konvolut 2, koncept poročila deželnega predsedstva notranjemu ministrstvu, 6100, 1908, in zaupni dopis notranjega ministrstva kranjskemu deželnemu predsedstvu, 449333, Dunaj, 22.12.1908; KA, KM, Präs, 70–3/1 (1909), akt domobranskega ministrstva, Präs. Nr. 6358, XVIII, Dunaj, 1.1.1909.

⁹²³ AS, Deželno predsedstvo za Kranjsko, policijske zadeve, konvolut 2, koncept dopisa policijskega oddelka deželne vlade za Kranjsko notranjemu ministrstvu, 3094 Pol, 1909; KA, KM, Präs, 70–3/15 (1909), akt domobranskega ministrstva, Präs. Nr. 1772, XVIII, Dunaj, 1.12.1909.

Podpora državnih organov se je jasno kazala tudi v naslednjih mesecih in letih, ko je društvo eno za drugo pridobilo pravice in časti razpuščenega *Kranjskega vojaškega veteranskega kora*. Nazadnje je prevzelo še zastavo, ki jo je hranil kranjski deželni muzej. Vse to nedvomno priča, da so se oblasti zavedale potencialnega pomena nove patriotične organizacije. Misli generala Shikofskyja pa jasno kažejo, da ga ni spregledala niti vojska, ki ravno tako ni nasprotovala prošnjam in pobudam novega društva. Potem ko so dobili zelen odgovor na edino konkretno vprašanje, ki so ga postavili ob ustanovitvi – kakšen bo poveljevalni jezik novega društva –, so bili vojaki očitno pomirjeni.⁹²⁵

Opozoriti pa moram, da so *zbor vojščakov* kljub nemškemu poveljevanju in imenu pretežno sestavljali Slovenci, o čemer pričajo imena funkcionarjev in članov ter jezik ustanovnega občnega zbora. Očitno zaupanje vojakov v lojalnost Kranjcev le ni bilo povsem brez osnove. In najbrž smem domnevati, da se je tudi zaradi tega še dolgo obdržalo prepričanje o dobrem slovenskem ljudstvu, ki ga kvari le propaganda nekaterih prenapetih srbofilskih politikov. Zato ni čudno, da je bil po septembru leta 1908 večine neprijetne vojaške pozornosti vendarle deležen Ivan Hribar. Župan se je vojakom zelo zameril in naposled so leta 1910 dosegli, da ga po vnovični izvolitvi cesar ni potrdil. Kampanja se je sicer začela leta 1909, ko je Oskar Potiorek na Dunaj poslal poročilo nekega ovaduha, ki je Hribarja in še nekatere druge sumil srbofilske in rusofilske politike. Obvestilo je govorilo o nekem gostilničarju iz Podbrezj (Birkendorf) na Gorenjskem – bil naj bi *Srb po prepričanju* – in o polkovniku Jožefu Tomšetu pl. Savskodolskemu, ki je bil sumljiv, ker je bil poročen z gostilničarjevo sorodnico, bil *slovensko usmerjen*, njegovi otroci pa so bili vzgojeni dosledno narodno (*streng national*). Razen tega je letoval v bližini in imel stike z drugimi osumljenimi. Glavna akterja pa sta bila Ivan Hribar, ki je imel hišo v bližnjih Cerkljah, in njegov znanec, Rus Vladimir Aleksejevič Bobrinski. Ta dva sta vzbujala sum, ker naj bi imela bližnja pošta veliko prometa s Srbijo in ker je grof Bobrinski prejšnje poletje (leta 1908) želel kupiti bližnjo graščino Strmol, pri tem pa je baje celo trdil, da cena ni pomembna.⁹²⁶

Hribar v svojih spominih omenja, da se je neka Lina Kreuter hvalila, kako ga je očrnila na Dunaju, pri tem pa zlasti poudarjala obisk Bobrinskega na Gorenjskem in njegove namere s Strmolom.⁹²⁷ Hribar dogodek sicer postavlja v leto 1910, kar pa je najbrž njegova napaka. Očitno je izvedel prav za poročilo, ki ga hrani dunajski vojni arhiv, saj je vsebinsko ujemanje več kot opazno. Avtorstvo na dokumentu sicer ni navedeno, vendar niti ni posebno važno. Bistveno je, da je Potiorek ovaduhu (ali ovaduhinji) očitno verjel, saj je deželnemu predsedstvu priporočil,

⁹²⁴ AS, Deželno predsedstvo za Kranjsko, policijske zadeve, konvolut 2, prevod povzetka zapisa občnega zbora *Krieger-Korpsa*, št. 6, Ljubljana, 13.3.1910, in dopis poveljstva 3. korpusa deželnemu predsedstvu, 1648 (K), Gradec, 17.5.1910.

⁹²⁵ Novo društvo je seveda izbralo nemščino – armadni jezik. AS, Deželno predsedstvo za Kranjsko, policijske zadeve, konvolut 2, dopis poveljstva 3. korpusa deželnemu predsedstvu, 1648 (K), Gradec, 17.5.1910, dopis poveljstva veteranskega zbora deželnemu predsedstvu, št. 8, Ljubljana, 2.6.1910, in koncept dopisa deželnega predsedstva 3. korpusu, 1776, 1910.

⁹²⁶ KA, KM, Präs, 53–11/3 (1909), »Konfidentennachricht«.

⁹²⁷ Hribar, *Moji spomini*, zv. 1, 353, 354.

naj pazi na zadevo, in se zavzel za hišno preiskavo pri Hribarju.⁹²⁸ Namera mu ni uspela, saj je notranje ministrstvo sporočilo, da je zaradi Hribarjeve poslanske imunitete ni mogoče izpeljati.⁹²⁹

Kljub temu v Gradcu niso obupali. V maju so bili sicer še pripravljene dovoliti častno vojaško stražo pred magistratom, čeprav so menili, da bi tako lahko nastal vtis, da je čast namenjena osebi župana in ne ustanovi. Toda ker je ljubljanski poveljnik že izdal ustrezne ukaze, so popustili, odsvetovali pa so sprehod vojaške godbe skozi mesto, saj naj bi igrala tudi pred magistratom. Ob tem so celo priznali, da je bilo mogoče od sredine leta 1909 opaziti županovo prizadevanje za vnovično zблиžanje z vojaškimi oblastmi. Izrecno so poudarili dobro sodelovanje ob častniškem strelskem tekmovanju 3. armadnega zbora, ko je mesto zagotovilo namestitev za 230 častnikov.⁹³⁰ Poveljnik korpusa, Oskar Potiorek, se je zaradi tega zahvalil mestnim oblastem, kar je povzročilo določene težave po maju 1910, ko je bil Hribar spet izvoljen za ljubljanskega župana.

Notranje ministrstvo se je namreč odločilo, da bo priporočilo cesarju, naj ga ne potrди. Pri tem je upoštevalo pogosta svarila graškega korpusa, da bi njegovo nadaljnje županovanje utegnulo pripeljati do oblikovanja jugoslovanske iredente, in zatrjevanje, da je bil Hribar kriv za septembrske dogodke. Toda namera ministrstva je pricurljala v javnost in župan se je začel braniti, pri tem pa je dal zainteresiranim vedeti, da o njegovem konfliktu z vojsko ne more biti govora, saj se mu je Potiorek še decembra 1909 osebno zahvalil za prijaznost. Notranje ministrstvo je potem začelo zanimati, ali je odnos župana in vojakov res tako dober.⁹³¹ V Gradcu, kjer je Potioreka sicer že zamenjal nov poveljnik, so se podvzivali in po dveh dneh sporočili, da sporna zahvala ni bila namenjena županu, temveč županstvu, ter da še naprej podpirajo zamenjavo.⁹³² Hribar potem res ni bil potrjen, vojaki pa so se pripravljali na morebitne neredе in so okrepili mestno vojaško posadko. Zanimivo je, da pri tem niso prav nič dvomili v zanesljivost enot, ki naj bi zagotavljale red, čeprav sta bila tako eskadron 5. dragonskega polka kot bataljon 27. domobranskega pešpolka izrazito slovenski enoti. Vsekakor se strahovi niso uresničili in mesto je ostalo mirno.⁹³³

Ivan Hribar, ki je svojo odstavitev obširno popisal v spominih, pa je zatrdil, da je vojakom pri spletkarjenju pomagal nihče drug kot Ivan Šusteršič, njegov politični

⁹²⁸ KA, KM, Präs, 53–11/3 (1909), poročilo poveljstva 3. korpusa vojnemu ministrstvu, Präs. Nr. 1544 (K), Gradec, 27.3.1909.

⁹²⁹ KA, KM, Präs, 53–11/4 (1909), povzetek akta notranjega ministrstva, Z 4095/M.I., Dunaj, 16.4.1909.

⁹³⁰ KA, KM, Präs, 52–29/2 (1910), poročilo poveljstva 3. korpusa vojnemu ministrstvu, Präs. Nr. 1665, Gradec, 8.5.1910; izvleček iz ukaza podmaršala Ludwiga Matuschka, Res. Nr. 121.

⁹³¹ KA, KM, Präs, 52–29/3 (1910), pismo notranjega ministrstva vojnemu ministru, 17.8.1910. Hribarjev opis razrešitve in njegovih prizadevanj, v katerem ne omenja takšnih manevrov, v: Hribar, *Moji spomini*, zv. 1, 350–366, 454–457.

⁹³² KA, KM, Präs, 52–29/3 (1910), pismo poveljstva 3. korpusa vojnemu ministrstvu, Präs. Nr. 2810, Gradec, 19.8.1910, in priloge; 52–29/3–2 (1910); 52–29/3–12 (1910).

⁹³³ KA, KM, Präs, 52–29/4 (1910), pismo poveljstva 3. korpusa vojnemu ministrstvu, Präs. Nr. 2884, Gradec, 23.8.1910, in priloge; pismo poveljstva 3. korpusa, vojnemu ministrstvu, Präs. Nr. 2992 (K), Gradec, 1.9.1910, in priloge.

tekmec. Odstavljeni župan je zapisal, kako je iz različnih virov izvedel, da naj bi on prepričal Potioreka, ki je potem posredoval pri prestolonasledniku, ta pa je pritisnil na notranjega ministra. Šusteršičevemu javnemu zatrjevanju, da se je zavzemal zanj, Hribar seveda ni verjel, temveč ga je označil za *golo neresnico*.⁹³⁴ Zgodba ni zanimiva le zaradi vpogleda v osebne intrige, temveč – če je resnična – govori tudi, da je Šusteršič pri svojem iskanju vojaške naklonjenosti uporabljal moralno sumljive prijeme. O tem načelno ni nobenega dvoma, kar potrjuje vsaj njegovo ravnanje po začetku 1. svetovne vojne. Toda v konkretnem primeru vsaj v vojnem arhivu ohranjeni dokumenti Hribarjeve zgodbe ne potrjujejo. V enem izmed poročil Potiorek omenja le, da se je pozimi 1910 o odstitvi oziroma zamenjavi spornega župana pogovarjal z deželnim glavarjem Franom Šukljatom.⁹³⁵ Podatek je zanimiv, saj je Hribar v začetku obtožil Šukljata, da je zoper njega koval zarote z vojsko, pozneje pa se mu je opravičil, ker je izvedel, da naj bi bil *deželni glavar Šu...*, ki ga je omenjal njegov informator, Šusteršič.⁹³⁶

Poleg tega je treba Potiorekovo vlogo v zadevi malenkost relativizirati, saj je Gradec zapustil aprila 1910,⁹³⁷ poveljstvo 3. korpusa, pa je, kot sem opisal zgoraj, zadnje poteze v zvezi s Hribarjem vleklo še v prvih dneh avgusta. To seveda še zdaleč ne pomeni, da general pri zamenjavi ni igral nikakršne vloge. Nasprotno, njegova prizadevanja so bila verjetno odločilna, vendar pa njegovo prepričanje o nevarnosti Hribarjevega opravljanja županske funkcije ni bilo izjemno. V poveljstvu 3. korpusa so tudi pod vodstvom naslednjega poveljnika, podmaršala Karla Schikofskega, menili enako. Zato je nekoliko vprašljiva teorija, da je šele Šusteršič prepričal vojake, da je Hribar nevaren srbofil. Najbrž so se takšni sumi po poveljstvu širili že pred septembrom leta 1908, takratni dogodki so jih v očeh vojakov naredili še verjetnejše. Seveda ni izključeno, da je načelnik ljudske stranke sodeloval pri ovajanju domačega političnega nasprotnika – o tem udeleženci po navadi ne pišejo protokolov, tako da pomanjkanje dokumentov še ni dokaz –, skoraj gotovo pa je v tem primeru igral le stransko vlogo.

Kakorkoli že, viri za to uganko še zdaleč niso izčrpani, nadvse zanimiv bi bil recimo Potiorekov dnevnik, ki je v zasebni lasti. A rešitev bi v oceno dogajanja dodala le zanimiv, pikanten drobec, ne bi pa bistveno spremenila pogleda na celotno dogajanje. Po moje je v celotni zgodbi ključna ravno reakcija poveljstva 3. korpusa na septembrske dogodke. Kljub prizadevanjem Slovencev, da bi umirili situacijo, pri tem je kljub poznejšemu zgražanju očitno sodeloval tudi Ivan Hribar, se vsi vojaki niso dali prepričati, temveč so ostali pri površni presoji razpoloženja prebivalstva. Svoje mnenje so med drugim oblikovali na podlagi interpretacije gostilniških incidentov in predvsem z današnjega vidika pretiranega strahu pred širjenjem velikosrbske propagande med južnimi Slovani Avstro-Ogrske. Težava je bila predvsem v tem, da mnogokrat niso znali ali hoteli ločiti med posamezniki, ki

⁹³⁴ Hribar, *Moji spomini*, zv. 1, 361, 362, 457.

⁹³⁵ KA, KM, Präs, 52–29/3–2 (1910), pismo Oskarja Potioreka, Dunaj, 18.8.1910.

⁹³⁶ Hribar, *Moji spomini*, zv. 1, 363, 364.

⁹³⁷ Za Potioreka, od novembra 1883 do maja 1886 je kot poveljnik čete 17. pešpolka služil v Ljubljani, gl. solidno biografijo: Rudolf Jerábek, *Potiorek: General im Schatten von Sarajevo* (Graz, Wien, Köln, 1991).

so bili resnično naklonjeni Srbom, čeprav verjetno še niso obupali nad avstrijsko državo – tak je bil na primer Hribar –, ter med večino politike in prebivalstva, ki je, kot je zapisal Vasilij Melik, »sprejemala Avstrijo kot danost, ... čeprav so ob mislih na slovanstvo sanjali o različnih rešitvah.«⁹³⁸ Ob takšni nespretnosti se spomnimo še misli, ki jo je v zvezi z avstrijsko politiko po vojni zapisal zagrenjeni Ivan Šusteršič:

*Nesposobnost c.kr. avstrijske vlade v pogajanju jugoslovanskega problema je mejila na idiotstvo. V svoji nedosežni omejenosti je zamenjavala velesrbsko propagando s splošnim nacionalnim kretanjem slovenskega ljudstva in je ... dražila, mučila in odbijala narod in po tem potu ... agitirala za – velesrbsko propagando.*⁹³⁹

Vendar pa tudi mi ne smemo pretiravati: neposredno po letu 1908 je bilo prepričanje o nezanesljivosti Slovencev očitno močno zastopano v Gradcu, precej šibkeje pa na nekaterih višjih nivojih. V generalštabu, kjer je sedel sicer zaradi Srbov zelo zaskrbljeni Conrad, že niso bili pripravljene takoj verjeti vsaki govornici. Zgoraj omenjene sume v lojalnost Jožefa Tomšeta, ki jih je poskušalo zbuditi poročilo anonimnega ovaduha, so takoj odločno zavrnili in zatrdili, da je polkovnikova zvestoba izven vsakega dvoma. Zato so zahtevali izločitev odstavka poročila iz dopisa notranjemu ministrstvu.⁹⁴⁰

Kljub temu je bilo stališče 3. armadnega zbora, ki je imel dosti več stika s Slovenci in je bil zaradi tega glavni ustvarjalec mnenja o njih v vojaških krogih, zaskrbljujoče. Zlasti bi moralo skrbeti tiste slovenske politike, ki so upali, da jim bo vojska pomagala uresničiti njihove narodne načrte. Če je Šusteršič res sodeloval pri kampanji zoper Hribarja, je bil silno kratkoviden. Z njo namreč nista bila očrnjena le Hribar in kranjska liberalna stranka, temveč je na takšni podlagi raslo tudi mnenje o nezanesljivosti vse slovenske politike. Poudarjanje lastnega in vzbujanje suma v patriotizem političnih nasprotnikov kratkoročno ni bilo povsem neuspešno, dolgoročno pa je bilo precej nevarno. Naposled so leta 1915 nekateri vojaki ugotovili, da je bil Šusteršič v svoji politiki sicer previden, vendar ni dvoma, da je zastopal stališča, ki so bila v svojem bistvu protiaustrijska.⁹⁴¹ Vprašati se moramo, kako so se dokopali do takšnih sklepov, in o tem bom pisal v nadaljevanju.

⁹³⁸ Vasilij Melik, »Leto 1918 v slovenski zgodovini«, *Zgodovinski časopis* 42 (1988), 525. Tudi: Fran Zwitter, »Slovenci in habsburška monarhija«, v *O slovenskem narodnem vprašanju*, 18–21.

⁹³⁹ Šusteršič, *Moj odgovor*, 97, 98. Med psihološkimi razlogi za tak razvoj velja upoštevati zanimivo, na teoriji omejene racionalnosti utemeljeno razlago, v: Beaver, »Civil-Military Conflict and the South Slav Question«, 6–16 in passim.

⁹⁴⁰ KA, KM, Präs, 53–11/3 (1909), pripis na aktu vojnega ministrstva, Präs. Nr. 4734, Dunaj, 31.3.1909.

⁹⁴¹ *Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz*, 15.

14.2 Poskus iskanja zaveznikov – SLS, generali in vojaška zakonodaja iz leta 1912

Politiki *Slovenske ljudske stranke*, ki so morali vsaj slutiti, da v delih vojske Slovincem niso naklonjeni, so v naslednji letih kljub temu iskali sogovornike pri vojaških nasprotnikih dualizma. Ker so imeli v parlamentu vse manj zaveznikov in so obupavali nad možnostjo ustavne uresničitve slovenskega narodnega programa – v danem trenutku je bil to pač trializem –, so se oklepali dinastije in vojske, ki naj bi reformo vpeljali z oktroajem. Tudi zato so se vrnili k preverjeni taktiki: glasovanju za obrambne zakone. V prvi polovici leta 1912 se je državni zbor ukvarjal z novim obrambnim in domobranskim zakonom. Poslanci SLS, zlasti Josip Pogačnik, šef obrambnega odbora dunajskega parlamenta, niso zamudili priložnosti.

Z izglasovanjem je bilo aktivno služenje v skupni vojski skrajšano na dve leti, le v konjenici in topništvu so še naprej služili tri, v mornarici pa štiri leta. Hkrati so bili precej povečani letni naborniški kontingenti za skupno vojsko in domobranstvu. Poleg tega sta zakona uvedla še nekaj pomembnih, a manj temeljitih sprememb.⁹⁴² Najprej ju je sprejel ogrski parlament, kjer je ministrski predsednik István Tisza z železno odločnostjo in policijo zlomil opozicijo in tako končno izpolnil madžarsko obljubo iz leta 1906, pozneje pa so popustili tudi dunajski poslanci. Josip Pogačnik se je kot predsednik odbora moral spopasti z obstrukcijo Rutencev, ki so bili nezadovoljni zaradi sedeža načrtovane rutenske univerze, in nasprotovanjem različnih strank, najodločnejši so bili socialdemokrati. Kot podpredsednik poslanske zbornice je vodil precej sej in že v začetku obravnave, 19.3.1912, v imenu poslanske skupine obljubil glasove svojih kolegov in napadel Madžare, ki takrat še niso popustili. Poleg Pogačnika sta bila v obrambnem odboru dejavna še Ignacij Žitnik in Franc Pišek, v zbornici sta se oglasila Žitnik in Evgen Jarc. Prav vsi so – z nekaj malenkostnimi pomisleki – podprli sprejem zakona v nespremenjeni dikiiji.

Zanimiv je bil predvsem Žitnikov nastop, saj je na seji 19.6.1912 izrecno podprl ohranitev enotnega poveljevalnega in službenega jezika. Ugotavljal je, da nekaj nemških besed pač ne more raznarodovati vojakov (*»Aber durch die gemeinsame einheitliche Kommandosprache wurde noch kein Mann entnationalisiert«*), prav tako pa ni nič narobe, če vojska v notranjem poslovanju uporablja nemščino. Važno je le, da častniki v stiku z moštvom dosledno uporabljajo polkovne jezike.⁹⁴³ Takšna za Slovence nenavadna stališča so bila očitno usklajena s stranko in niso bila le Žitnikova domislica. Tudi poslanec Pišek je v obrambnem odboru glasoval proti amandmajem, ki bi nekoliko zmanjšali prevlado nemščine v domobranstvu. Žitnik, ki se glasovanj ni udeležil, in Pišek sta bila edina slovanska poslanca, ki nista podprla niti črtanja člena o nemškem uradovanju, niti predloga, da bi domobranstvo moralo v dopisovanju z avtonomnimi korporacijami – zlasti z občinami –

⁹⁴² Rauter, *Die österreichische Wehrgesetzgebung*, 32–35.

⁹⁴³ Celotna razprava: SPSHAR, 21. sesija, 2731, 2732, 2741–2776, 2784–2809, 2820–2854, 2865–2898, 2924–2959, 2970–2978, 4406–4434, 4450–4482, 4498–4538, 4547–4591, 4600–4659, 4669–4737, 4748–4778, 4779–4822, 4835–4850. Žitnikov govor: prav tam, 4427–4434. Citat je na s. 4430.

uporabljati njihov uradni jezik.⁹⁴⁴ SLS je bila očitno pripravljena narediti res veliko, da bi bila zakona sprejeta brez sprememb.

Zaradi tega so slovenski poslanci prišli v konflikt s hrvaškimi klubskimi kolegi. Ti namreč niso bili tako navdušeni nad vojaško reformo. V kritiki so prednjačili dalmatinski poslanci *Hrvaške stranke*, ki niso bili člani hrvaško-slovenske poslanske skupine. Predvsem Juraj Biankini in Ante Tresić-Pavičić sta odločno nasprotovala zakonu, posebno še štiriletnemu služenju v mornarici. Štirje poslanci dalmatinske *Stranke prava* so bili manj glasni, vendar niti oni niso bili tako zavzeti za sprejem zakona, kakor njihovi slovenski klubski tovariši. Razlike so se kazale že nekaj mesecev. Aprila, ko je bila na Hrvaškem uvedena Cuvajeva komisarska uprava, so Hrvatje iz Dalmacije, tudi člani Šusteršičevega kluba, hoteli napovedati obstrukcijo, a je slovenski načelnik dosegel, da so vložili le – sicer zelo odmevno – interpelacijo. Pri tem se je skliceval ravno na potrebo izglasovanja vojaške zakonodaje.⁹⁴⁵ Vendar pravaška pripravljenost na popuščanje ni bila neomejena. Žitnikova podpora prevladujoči vlogi nemščine v vojski jih je silno razburila, saj je bila povsem v nasprotju z njihovimi prizadevanji. Predsednik stranke Ivo Prodan je začasno izstopil iz skupne poslanske skupine in *Slovenski narod* je nekaj dni z neskritim užitekoro poročal o grozečem razpadu *Hrvaško-slovenskega kluba*. *Dan*, glasilo liberalnih mladincev, pa je precej optimistično napovedal celo propad ljudske stranke.⁹⁴⁶ Vsekakor se je jasno nakazoval zaplet, ki je čez nekaj mesecev pripeljal do odstopa Šusteršiča s čela kluba. Toda tokrat se je spor še zgladil. Menda sta k temu prispevala načelnikov privatni odmik od Žitnika in nepričakovana podpora slovenskih poslancev skrajšanju vojaškega roka v mornarici s štirih na tri leta.⁹⁴⁷ Tudi Žitnik je poskušal nekoliko popraviti vtis in je dunajski *Reichspost* poslal pismo, v katerem je poudaril, da je nemški poveljevalni jezik podprl le iz praktičnih razlogov, nemški jezik poslovanja pa samo za uporabo v poveljstvih.⁹⁴⁸

Poleg tega so pravaški poslanci, na katere so pritiskali tudi nekateri vidni člani stranke, dobili proste roke pri glasovanju. Trije so se vzdržali, Ivo Prodan pa je celo glasoval proti.⁹⁴⁹ Pravaško nasprotovanje zakonu je imelo dva poglobljena vzroka. Dalmatinske poslance je motilo trajanje vojaškega roka v mornarici, saj je daljše služenje, ki ga je ohranjal tudi novi zakon, nesorazmerno obremenjevalo prebivalce primorskih krajev. Prodan je na primer že prej ostro napadal takšno ureditev.⁹⁵⁰ Obenem je v vseh svojih pomembnejših programskih nastopih zahteval

⁹⁴⁴ »Državni zbor«, *Slovenski narod*, 19.6.1912, 1; »Domobrantska predloga«, *Edinost*, 19.6.1912, 1.

⁹⁴⁵ Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 285, 286; podrobneje: isti, »Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911–1913«, v *Študije*, 145–150.

⁹⁴⁶ »Kratek čas še, ko bomo lahko klicali, klerikalne stranke – ni več!« »Klerikalna stranka propada«, *Dan* : neodvisen politični dnevnik, 23.6.1912, 1.

⁹⁴⁷ O Šusteršičevemu stališču do Žitnikovih izjav: »Državni zbor«, *Slovenski narod*, 22.6.1912, 1. O glasovanju: »Brambna reforma«, *Dan*, 26.6.1912, 3.

⁹⁴⁸ »Die Südslaven und die Armeesprache«, *Reichspost*, 22.6.1912, 4.

⁹⁴⁹ Mirjana Gross, »Uloga šibenskog pravaštva u dalmatinskoj i opčehrvatskoj pravaškoj politici uoči prvog svjetskog rata«, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 1 (1971), 272; Marjan Diklić, *Don Ivo Prodan : političko djelovanje i parlamentarni rad* (Zadar, 2003), 79, 80, 253.

⁹⁵⁰ Diklić, *Don Ivo Prodan*, 116, 271, 272, 318.

uvedbo hrvaške vojske in celo mornarice, ki sta bili zanj neločljiv del suverenosti. Poudarjal je, da je – oziroma bi morala biti – Hrvaška državnopravno tako v odnosu do dinastije kot do Ogrske povsem avtonomna – tudi v *vojničtvu*.⁹⁵¹ Zato so ga seveda razburile Žitnikove izjave in zato ni mogel soglašati z slovenskimi poslanskimi tovariši, ki so brez večjih zadržkov podpirali ohranitev in okrepitev enotne skupne vojske.

Pravaška stališča do vojske so posebno zanimiva, ker se je ljudska stranka ravno v tem času zelo zblížala in naposled združila s *Hrvaško stranko prava*. Žal ne poznam sistematične, monografske obdelave te problematike, tako da lahko opozorim le na nekatere fragmente. Vsekakor vsi pravaši niso bili tako ambiciozni kot Dalmatinec Prodan. Junija 1912 je v trialistično razpravo, ki je potekala v dunajski *Reichspost*, posegel privrženec Mile Starčevića, Cherubin Šegvić. Pod vtisom težavnega sprejemanja obrambne zakonodaje je predlagal sorazmerno zastopstvo enot reformirane monarhije – torej Avstrije, Ogrske in Hrvaške – v osrednjem parlamentu, ki bi se ukvarjal le s skupnimi financami, carinami, državljanstvom, zunanjimi zadevami in – vojsko.⁹⁵² Vmesno različico je zagovarjala nemška knjižica *Selbstständiger Südslavischer Armeebereich*, ki je izšla med prvim in drugim branjem obrambnih zakonov pri dunajski založbi *Kroatische Korrespondenz*. Avtor, neki Miho Jerinić, je v njej razpravljal o vojaški zakonodaji, pohvalil nastope hrvaških poslancev na Dunaju ter postavil zahteve po preureditvi vojske. Predlagal je organizacijo posebnega južnoslovenskega vojaškega območja, ki bi obsegalo vse naborne okraje s Slovenci, Hrvati in Srbi. V uradovanju naj bi se uporabljali jeziki prebivalstva – torej slovenščina ali hrvaščina –, poveljevalo pa bi se v nemščini. Poleg tega bi moralo biti na tem ozemlju ustanovljeno še posebno domobransko poveljstvo, domobranskim enotam bi poveljevali v hrvaščini.⁹⁵³

V *Vseslovenski ljudski stranki* očitno niso bili istega mnenja kot don Prodan ali Jerinić, temveč so tako kot Šegvić zagovarjali ohranitev skupne vojske. Tako kot poslanci, je prizadevanja za novo zakonodajo od vsega začetka podpiral tudi strankin časnik. Pripombe in pritožbe, ki jih v mesecih pred parlamentarno obravnavo običajno ni manjkalo, so bile tokrat silno redke. »*Kar se nas tiče, se nad vojaško upravo ne moremo preveliko pritoževati*«, je zapisal *Slovenec* in dodal, da je problematično le znanje polkovnih jezikov, ki pa: »*se tudi ... obrne na boljše.*«⁹⁵⁴ Ko so nato objavili zaskrbljujoče podatke o znanju slovenščine med častniki polkov s slovenskimi vojaki, so poslance vendarle pozvali, naj vlado opozorijo na neustrezne razmere in zahtevajo spremembe.⁹⁵⁵ Manjkali pa so običajnimi pozivi k varčevanju in povečevanju olajšav za prebivalstvo ali pridobivanju koncesij na drugih področjih.

⁹⁵¹ Diklić, *Don Ivo Prodan*, 25, 119, 280, 312–315. Citat na s. 25.

⁹⁵² Cherubin Šegvić, »Die Anomalien der ungarischen Krise«, *Reichspost*, 12.6.1912 (jutr. izd.), 1, 2; Mirjana Gross, »Hrvatska politika velikoavstrijskog kruga oko prestolonaslednika Franje Ferdinanda«, *Časopis za suvremenu povijest* 2, št. 2 (1970), 42.

⁹⁵³ S.M.J. [Miho Jerinić], *Selbstständiger Südslavischer Armeebereich* (Wien, 1912). Miho Jerinić je bil verjetno Dalmatinec in je bil urednik dunajskega lista *Hrvatska država*, ki je sodeč po katalogih dunajske nacionalne knjižnice izhajal le eno leto. Žal nisem uspel najti drugih biografskih podatkov o njem.

⁹⁵⁴ »Značilen padec«, *Slovenec*, 9.8.1911, 1.

⁹⁵⁵ »Jezikovne razmere pri vojaštvu«, *Slovenec*, 22.8.1911, 1 in 29.8.1911, 1.

Vsekakor je bil položaj zanimiv! Odločen parlamentarni boj, ki je zaznamoval razpravo pred desetletjem, ob koncu leta 1902 in v začetku leta 1903, se je umaknil skoraj popolnemu soglasju z vlado. Šusteršičevi nasprotniki so bili gotovo prepričani, da so se potrdile deset let stare domneve reškega *Novega lista* o nizkotni politični trgovini (gl. str. 198). Sedaj, ko si je SLS zagotovila prevlado na Kranjskem, Šusteršič vlade ne izsiljuje več, so si najbrž mislili. Seveda za takšne domneve niso imeli ne dokazov ne indicev, prav tako kot jih nimamo mi.

Kaj takšnega se pač ni zgodilo prvič. Podpora vojaški zakonodaji – česar mi najbrž ni več treba posebno poudarjati – je bila že tradicionalna slovenska politična taktika. Ljudska stranka, ki se je želela prikupiti prestolonasledniku in armadnemu vrhu, je seveda ni opustila. Nenavadneje je bilo, da ni bilo niti časnikarske kritike, ki praviloma ni manjkala niti, kadar so poslanci molčali. Na ta način je namreč politika svojim volivcem razkrivala stališča, ki jih ni upala razglašati v parlamentu. Očitno pa je tokrat v katoliškem taboru vladalo soglasje o potrebnosti predlaganih sprememb. Seveda se postavlja vprašanje: zakaj je stranka tokrat ravnala povsem drugače kot deset let prej?

Zaupno razmerje Ivana Šusteršiča s predsednikom vlade, grofom Karlom Stürgkhom, je verjetno imelo določen vpliv na odnos poslancev do vladnih predlogov.⁹⁵⁶ Vendar to gotovo ni bilo odločilno, nenazadnje je bila SLS v opoziciji. Dosti pomembnejša je bila vsebina zakonskih sprememb, saj so prinašale prav to, kar so poslanci in javnost neuspešno zahtevali leta 1902 – skrajšanje služenja na dve leti. Poleg tega ne smemo spregledati niti tedanjega zunanjepolitičnega položaja. Številni Slovenci so verjeli, da je monarhija vse bolj ogrožena in da potrebuje močno vojsko. Poslanec Josip Fon je marca 1912 na goriškem zborovanju zaupnikov ljudske stranke poslušalcem zatrdil:

Naš klub je vedno glasoval za vojaške postavke. Mi smo na stališču, da [je] treba Avstrijo vzdržati na višini kot velesilo. Največja nevarnost nam preti od juga, in ako pride do vojske z nesrečnim izidom, bomo stroške plačali v prvi vrsti mi Slovenci. Kdor se torej smeje našemu lojalstvu in patriotizmu, tiče v novi zavod na Šempeterski cesti [=v norišnico].⁹⁵⁷

Tudi škof Jeglič je bil še nekaj mesecev po sprejemu zakona iskreno zaskrbljen za bodočnost Avstrije, saj mu je njegov sošolec, visoki častnik Jožef Tomše, potožil, da je zaradi preteklega madžarskega nagajanja vojska premajhna in ima premalo podčastnikov, topov in havbic.⁹⁵⁸ Vsi ti razlogi dobro pojasnjujejo, zakaj so poslanci ljudske stranke podprli zakon, a ne razložijo, zakaj niso niti predlagali sprememb posameznih členov niti niso glasovali za amandmaje drugih poslancev. Zlasti pri domobranskem zakonu, ki ga ni bilo potrebno usklajevati z Madžari, in kjer se je ponudila priložnost, bi na primer lahko podprli krepitev vloge nemških jezikov. V državnem zboru so takšne ideje imele precej zagovornikov, tako da je obstajala realna možnost za izglasovanje sprememb. V obrambnem odboru je bilo iz domobranskega zakona že črtano določilo o nemškem službenem jeziku,

⁹⁵⁶ O odnosu Stürgkh-Šusteršič: Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 269, 294, 295, 300.

⁹⁵⁷ »Shod zaupnikov S.L.S.«, *Slovenec*, 1.3.1912, 1.

⁹⁵⁸ »Dnevnik škofa Jegliča«, zv. 7, 235 (vpis za 29.11.1912).

proti prevladi nemščine so se v poslanski zbornici izrekli socialdemokrati, češki narodni socialist Václav Fresl je neuspešno predlagal celo razdelitev domobranstva po deželah in uvedbo deželnih jezikov za poveljevanje in poslovanje.⁹⁵⁹

Toda poslanci *Slovenske ljudske stranke* so dosledno zavračali spremembe in podpirali vladne predloge. Edina izjema je bilo glasovanje za skrajšanje vojaškega roka v mornarici, ko so se očitno res želeli odkupiti hrvaškim tovarišem. In še takrat naj bi se Šusteršič, tako je vsaj trdil pristranski liberalni tisk, za takšno ravnanje vnaprej opravičil domobranskemu ministru.⁹⁶⁰ Jasno je torej, da so SLS poleg prepričanja v potrebnost in koristnost zakona vodili še drugi razlogi. S svojim ravnanjem so – kot sem nakazal v začetku tega podpoglavja – predvsem želeli dokazati svojo nadpovprečno lojalnost in patriotizem armadnemu vrhu in dinastiji. Pravzaprav tega niti niso skrivali, ko so poudarjali, da se morajo v primeru vojaške zakonodaje vse stranke odpovedati politični trgovini in jo podpreti zaradi interesov države. Pogosto polemiziranje z ogrsko opozicijo pa tudi ni bilo slučajno. S tem so želeli opozoriti na razlike med *lojalnimi* Slovenci in *upornimi* Madžari. To ni bil nepomembno, saj še niso bili pozabljeni dogodki iz septembra 1908, ki so slovensko lojalnost postavili pod vprašaj. Šusteršiču in ostalim, katerih politični načrti so arhimedovo točko še vedno imeli v belvederskem dvorcu, je to moralo biti očitno, zato so na vso moč poskušali popraviti vtis.

Vendar koketiranje z armado ni bilo omejeno na Ivana Šusteršiča in njegove najožje pristaše. Janez Evangelist Krek je tik pred prvo svetovno vojno Anteju Trumbiću izrecno potrdil, da je hrvaško-slovenski klub glasoval za vojaške zakone, ker naj bi bila armada edina sposobna podpreti trialistične načrte. Poleg tega je v delegacijah razglašal, da se le vojaki zavedajo pomena jugoslovanskega vprašanja in poskušal navezati stike z visokimi častniki.⁹⁶¹ Tudi Anton Korošec je maja 1913, ko je v izčrpnem govoru v državnem zboru kritiziral avstrijsko notranjo politiko, poudaril, da je na vojsko oprta dinastija edino slovensko upanje.⁹⁶²

Naključna ni bila niti poslanska podpora ambicioznemu mornariškemu programu, pri čemer je bil zlasti aktiven Ivan Šusteršič. Zagovarjanje megalomanskega flotnega programa v delegacijah je bilo gotovo pogojeno tudi s tradicionalnim nezaupanjem do Italije in morda je nekaj dodalo še, da je bil njegov brat visok mornariški častnik, vendar je Šusteršič računel predvsem s tem, da največji prijatelj avstro-ogrske mornarice sedi v belvederskem dvorcu.⁹⁶³ Navdušeno pisanje *Slovenca* o mornarici in potrebnosti njene krepitve je bilo verjetno prav tako namenjeno nadvojvodovim ušesom, čeprav ne smemo zanemariti iskrenega prepričanja v nujnost pomorske krepitve monarhije. Navalizem, miselnost, ki je moč države povezovala z obvladovanjem oceanov, je našla pristaše tudi na Slovenskem. Ivan

⁹⁵⁹ SPSHAR, 21. sesija, 4842–43 (Fresl), 4846 (socialdemokrati).

⁹⁶⁰ »Brambna reforma«, *Dan*, 26.6.1912, 3; *Slovenski narod*, 25.6.1912, 4; »Državni zbor«, prav tam, 26.6.1912, 1.

⁹⁶¹ Pogovor s Trumbićem: Walter Lukan, »Politično delovanje Antona Korošca med prvo svetovno vojno – kratek oris«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 31 (1991), 29; o delegacijah in kontaktih s častniki: Rahten, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu*, 137, 138;.

⁹⁶² Bister, *Anton Korošec*, 127–130.

⁹⁶³ Sondhaus, *The Naval Policy of Austria-Hungary*, 176, 196; Rahten, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu*, 118, 119

Šusteršič je bil recimo ustanovni član *Avstrijskega mornariškega društva*, leta 1904 ustanovljene lobistične organizacije, ki si je prizadevala za krepitev mornarice. Med njenimi člani so bili pomembni aristokrati in politiki, pokrovitelj društva pa je bil od leta 1908 seveda Franc Ferdinand.⁹⁶⁴

Dejansko poteze SLS niso bile brez občudovalcev. Dunajska *Reichspost* je bila navdušena nad Žitnikovimi izjavami o nemščini.⁹⁶⁵ Nekaj uspeha pa so glasovanja v državnem zboru imela tudi na najbolj zaželenem mestu. Franc Ferdinand se je Josipu Pogačniku pisno zahvalil za zasluge pri sprejemanju zakona. Ob splovitvi bojne ladje SMS Tegetthoff mu je osebno izrazil tudi svoje zadovoljstvo z njegovim govorom v državnem zboru.⁹⁶⁶ Seveda pa ravnanje SLS navdušenja ni poželo povsod. Liberalni *Slovenski narod* se je zgražal zlasti nad Žitnikovim govorom in nad glasovanjem štajerskega poslanca Franca Piška v obrambnem odboru. *Narodov* dunajski dopisnik – torej verjetno Albert Kramer – je sicer priznaval, da je potreben enoten poveljevalni jezik, a je nasprotoval nemškemu jeziku poslovanja. Poudarjal je, da je treba zahtevati premestitev slovenskih častnikov v slovenske enote, saj potem ne bo več potrebe po nemškem urjenju in poslovanju.⁹⁶⁷ Sicer ne *Narod* ne *Dan*, najpomembnejša liberalna dnevnik, zakonoma nista nasprotovala, čeprav se nad njima še zdaleč nista tako navduševala kot *Slovenec*. »Kakor vsak trezen človek« – tako *Slovenski narod* –, sta pač menila, da je reforma nujna.⁹⁶⁸ Posamezne pripombe pa kažejo, da so imeli vsaj nekateri naprednjaki do vojaške problematike precej drugačen odnos od glavnih domačih političnih tekmecev. Pisci *Narodovih* člankov so se zavzemali za zmanjšanje obremenitev prebivalstva in za večjo vlogo slovenščine v vojski. Razen tega je eden izmed dopisnikov problematiziral vmešavanje generalov v politiko.⁹⁶⁹ Tržaška *Edinost* pa je objavila celo notico, ki je med vrsticami nakazovala naklonjenost do zamisli Miha Jerinića.⁹⁷⁰ A kljub kritiki je očitno prevladalo prepričanje, da ni pametno odkrito nasprotovati novi zakonodaji. Najbrž ni dvoma, da je na to odločilno vplival strah pred očitki o neloyalnem in nedomoljubnem ravnanju. Obenem so imeli kranjski naprednjaki na Dunaju le enega poslanca in v državni politiki niso igrali skoraj nikakršne vloge. Poslanec *Narodne napredne stranke*, dr. Vladimir Ravnihar, ni bil član obrambnega

⁹⁶⁴ Sondhaus, *The Naval Policy of Austria-Hungary*, 176–179. Seznam ustanovnih članov: KA, MKFF, karton 208, akt 28, dopis društva nadvojvodi Francu Ferdinandu, Dunaj, 25.9.1904.

Pristaši navalizma so na podlagi pisanja vplivnega ameriškega mornariškega častnika in pisca, Alfreda Thayerja Mahana, moč posamezne države povezovali predvsem z njenim obvladovanjem pomorskih poti, torej s karseda močno oceansko mornarico. Navalizem je imel številne zagovornike, med njimi je bil na primer tudi nemški cesar Viljem II., in je močno vplival na razvoj vojnih mornaric v desetletjih pred 1. svetovno vojno, s tem pa tudi na zaostritev nemško-britanske pomorske tekme. Ključno Mahanovo delo je: *The Influence of Sea Power upon History, 1660–1783* (1890). Standardni kratki pregled je: Philip A. Crowl, »Alfred Thayer Mahan: The Naval Historian«, v *Makers of Modern Strategy*, 444–477.

⁹⁶⁵ »Ein Slave für die Einheitliche Armeesprache«, *Reichspost*, 20.6.1912, 3.

⁹⁶⁶ Rahten, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu*, 118; »Prestolonaslednik pohvalil Pogačnikov govor«, *Slovenec*, 22.3.1912, 5.

⁹⁶⁷ »Državni zbor«, *Slovenski narod*, 19.6.1912, 1; »Državni zbor«, prav tam, 21.6.1912, 1.

⁹⁶⁸ »Pred krizo«, *Slovenski narod*, 14.6.1912, 1.

⁹⁶⁹ »Proti ustavi«, *Slovenski narod*, 20.1.1912, 1.

⁹⁷⁰ »Samostojno jugoslovansko armadno področje«, *Edinost*, 7.6.1912, 2.

odbora, oglasil pa se ni niti v zbornici. Njegov enotni češki klub je zaradi razlik v odnosu do novih zakonov razpadel, vendar so zmerne češke stranke reformo podprle.

Dejavnejša sta bila primorska narodnjaška poslanca, dr. Otokar Rybář in dr. Gustav Gregorin. V razpravah sicer nista veliko sodelovala, pravzaprav sta se oglasila le s proceduralnimi pripombami, a je Rybář svoje stališče do zakona obširno razložil v neki drugi debati. Tedaj je kritično pripomnil, da sklicevanje na državne potrebe, ki jih je treba podpreti brez pomislekov, ni prepričljivo, dokler narodi večnarodne države niso enakopravni. Vse dotlej narodni interesi namreč niso nujno enaki državnim. Dodal je, da se zaradi svojega slabega položaja Slovenci nikakor ne navdušujejo nad obrambno reformo. A tu se je tržaški poslanec ustavil in pripomnil, da *Jugoslovani* vendarle ne bodo delali težav, saj »*sedanji moment ni primeren za to*«. ⁹⁷¹ V tem duhu je Rybář, kot je zapisala *Edinost*, »glasoval za vse pametne manjšinske predloge«, vendar hkrati tudi za oba zakona. ⁹⁷²

Prav na takšno ravnanje so mislili v socialdemokratskem dnevniku *Zarja*, ko so napovedali: »*Brambna reforma bo dobila dvotretjinsko večino, ker se gospodje ničesar tako ne boje, kakor zamere zgoraj*«. ⁹⁷³ Takšnih strahov socialdemokrati očitno niso imeli in so od začetka nasprotovali obrambni reformi. Slovenska socialdemokracija ni imela svoji zastopnikov na Dunaju, zato je z odobravanjem spremljala poteze nemških in čeških tovarišev, o zakonu pa je zelo veliko pisalo strankino glasilo. Pravzaprav so se socialisti z vojsko ukvarjali vsaj toliko kot ljudska stranka, čeprav so seveda imeli povsem drugačna stališča. Ta niso bila samo posledica želje po polemiki s političnimi nasprotniki, ampak so izhajala iz relativno razdelanih zamisli o vojski. Socialdemokrati so zakonu očitali polovičarstvo, saj je dvoletno služenje uvajal le za del vojakov. Še vedno so zastopali zmanjševanje vojske in uvajanje miličniškega sistema. »[*Militarizem*] se bo moral [umakniti] novi brambni organizaciji, ki se bo ... imenovala 'oboroženo ljudstvo'«, je zapisala *Zarja*. ⁹⁷⁴ Predlagali so tudi poseg v cesarjeve prerogative, česar so se meščanske stranke posebno skrbno ogibale. V članku »*Brambna predloga*« je *Zarja* podprla prepoved ofenzivne vojne in parlamentarno odobritev vojne napovedi. ⁹⁷⁵

A tako radikalni predlogi so bili neuresničljivi. Poleg tega so bili najhitrejša pot do spora s cesarjem, prestolonaslednikom in vojaškim vrhom. Razumljivo je torej, da niti v sanjah niso prišli na misel strankam, ki so še vedno upoštevale realne politične razmere v monarhiji. Če torej upoštevamo politično težo posameznih skupin, česar v času splošne (moške) volilne pravice ni bilo težko izmeriti, moramo ugotoviti, da je pri Slovencih ob sprejemanju vojaške reforme prevladovala lojalistična politika. Najmočnejša stranka jo je izvajala, ker si je prizadevala skleniti zavezništvo z vojsko in prestolonaslednikom, druge parlamentarne skupine pa zato, ker si niso želeli nakopati njune zamere.

⁹⁷¹ Peter Rustja, *Otokar Rybář v dunajskem parlamentu*, Krožek za družbena vprašanja, 37, Zbirka Zgodovinskega časopisa, 28 (Trst, 2003), zv. 2, 220–223, 228.

⁹⁷² »Državni zbor«, *Edinost*, 26.6.1912, 1.

⁹⁷³ »Dopolnjeno je«, *Zarja*, 17.6.1912, 1.

⁹⁷⁴ »Militarizem«, *Zarja*, 15.6.1912, 1.

⁹⁷⁵ »Brambna predloga«, *Zarja*, 23.5.1912, 1.

14.3 Slovenci, srbofilstvo, jugoslovanstvo in 3. korpus (1912/13)

V letih 1912 in 1913 pa je na Balkanu prišlo do dogodkov, ki so močno odmevali na Slovenskem in so pomembno vplivali na medsebojni odnos Slovencev in avstro-ogrskih oboroženih sil. V začetku oktobra leta 1912 so Črna gora, Srbija, Bolgarija in Grčija napovedale vojno Turčiji in začela se je prva balkanska vojna, ki se je maja leta 1913 končala z za marsikoga nepričakovano zmago zaveznic. Še v istem letu so se zaveznice sprle in Bolgarija je napadla Srbijo, ki sta jo podprli preostali zaveznici in Romunija.⁹⁷⁶ Razvoj dogodkov avstro-ogrskemu državnemu vrhu nikakor ni ustrezal, saj je stežka sprejemal urejanje balkanskih razmer brez sodelovanja monarhije. Poleg tega se je močno okrepila in povečala Srbija, vsaj navidez trenutno največja grožnja obstoju monarhije. Zato so se avstrijski diplomati in vojaki s krizo intenzivno ukvarjali že v mesecih pred začetkom vojne. Zunanji minister Leopold Berchtold si je, poučen z aneksijsko krizo, prizadeval za mirno rešitev, šef generalštaba, general slovenskega rodu Blasius Schemua, se je nasprotno vse od začetka bojev zavzemal za vojaški poseg.

Njegovi pozivi so v vrhu monarhije naleteli na gluha ušesa in cesar je dovolil le delno mobilizacijo za zaščito srbske in ruske meje. Na svoje staro mesto je bil poklican Conrad, ki ga je cesar le leto prej zamenjal po zopetnem trmoglavem zagovarjanju preventivne vojne z Italijo. Stari in novi šef generalštaba se ni izneveril svojim prepričanjem in je takoj zahteval napad na Srbijo ter njeno razkosanje. Toda tudi on ni prepričal, saj si je premislil celo Franc Ferdinand, čeprav je sicer nekaj časa razmišljal podobno kot Conrad. Medtem se je kriza na Balkanu razpletala in zapletala z mornariško demonstracijo sil pri Skadru, ustanovitvijo Albanije ter drugo balkansko vojno. Avstrija je sicer ob tem dosegla to in ono, toda njeni generali niso dobili svoje vojne.⁹⁷⁷

Medtem ko so uspehi balkanskih držav, zlasti Srbije in Črne gore, avstro-ogrsko oblast navdajali s skrbjo, so se Slovani v monarhiji v glavnem navduševali nad uspehi bratrancev na Balkanu. Oskar Potiorek je iz Sarajeva poročal na Dunaj, da tamkajšnji Srbi ne morejo skriti svojega veselja in da mnogi pričakujejo srbsko zasedbo Bosne in Hercegovine.⁹⁷⁸ Na Češkem so se vrstile demonstracije v podporo balkanskim Slovanom, proti avstro-ogrski oboroženi intervenciji so govorili češki politiki, nemirni so bili tudi vojaški obvezniki. Pri 8. dragonskem polku je ob mobilizaciji prišlo celo do upora in češki vojaki so pogosto razglašali, da na Srbe ali Ruse ne bodo streljali. Podobne so bile reakcije na Hrvaškem, v Dalmaciji in na Slovaškem, kar je vojski zbujalo močan sum v lojalnost domačih Slovanov.⁹⁷⁹

⁹⁷⁶ Novejši pregled je: Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912–1913: Prelude to the First World War, Warfare and Society*, ur. Jeremy Black (London, New York, 2000).

⁹⁷⁷ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, 165–170; Horst Brettner-Messler, »Die Balkanpolitik Conrad v. Hötzendorfs von seiner Wiederernennung zum Chef des Generalstabes bis zum Oktober-Ultimatum 1913«, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 20 (1967), 180–276.

⁹⁷⁸ Jeřábek, *Potiorek*, 50, 51.

⁹⁷⁹ Richard Georg Plaschka, »Verhaltenskrise gegenüber dem multinationalen Staat: Tschechen und Tschechische Parteien im Oktober und November 1912«, v *Nationalismus – Staatsgewalt – Widerstand*, 217–231; isti, »Serbien und die Balkankriege als Motivationselemente in der österreichisch-ungarischen Armee«, prav tam, 232–245; isti, »'... a střílet nebudem!' : Ein Modellfall zur Frage der Auswirkung der Balkankriege auf Österreich-Ungarn«, prav tam, 246–252.

Seveda je do silnega navdušenja prišlo tudi na Slovenskem. Predrznе izjave so dajali posamezni slovenski vojaki, na pomoč balkanskim bratranceм je odšlo nekaj prostovoljcev.⁹⁸⁰ Časniki so slavili turške poraze in uspehe balkanskih zaveznic. Ob tem so se močno okrepile različne oblike jugoslovanskega čutenja, ki so segale od zavzemanja za povezovanje s katoliškimi Hrvati do idej o reševanju slovenskega vprašanja izven monarhije. List *Preporod* je s svojim radikalizmom sicer zastopal manjšino, a je vendar pisal o razpadu Avstro-Ogrske. Pa tudi tisti, ki so razmišljali v avstrijskem okviru, so zelo nasprotovali avstro-ogrski diplomaciji in njenemu vpletanju v balkanske dogodke. Predvsem ustanovitev neodvisne Albanije je imela med Slovenci le malo pristašev, o *Arnavtih* so časniki pretežno pisali z odkritim sovraštvom. Do vojne so bili kritični le socialdemokrati.⁹⁸¹

Položaj je bil do neke mere primerljiv z dogajanjem v času vstaje v Bosni in Hercegovini. Toda medtem ko je bila motivacija Slovencev precej podobna, katoliško časopisje je recimo v vojni znova videlo spopad krščanstva s Turki, so se spremenile nekatere okoliščine, ki so vplivale na vojaško presojo slovenskega navdušenja nad zmagovitimi zaveznicami. Zdaj na Balkanu ni šlo za dobrodošlo oziroma celo s strani avstrijske vojske spodbujeno krizo, ampak za krepitev potencialne sovražnice Srbije. Zato je armada izražanje solidarnosti z južnimi Slovani na oni strani meje doživljala kot simpatiziranje s sovražnikom. Poleg tega se je bistveno spremenila vojaška zasedba na južnoslovanskih območjih. Ob koncu sedemdesetih let 19. stoletja so bili lokalni poveljniki naklonjeni zamislim o južnoslovanskem povezovanju v okviru monarhije in so sami razmišljali o nekakšnih trialističnih rešitvah, v času balkanskih vojn pa je bil položaj povsem drugačen. Oskar Potiorek, upravitelj Bosne in Hercegovine ter eden ključnih ljudi na terenu, je na primer videl veliko nevarnost že v povezovanju obeh pokrajin s Hrvaško, ker naj bi vodilo k *državi nevarnemu trializmu*.⁹⁸² Drugačno mnenje Conrada in morda Franca Ferdinanda ter še koga je bilo vsekakor pomembno, ne pa odločujoče. Takt so zaenkrat dajali lokalni poveljniki.

Ti so bili – gotovo še pod vtisom septembra 1908 – zelo zaskrbljeni tudi nad položajem na Slovenskem. Janko Pleterski je že pred časom obdelal precej dokumentov iz arhivov notranjega ministrstva in 3. korpusa, njegov prikaz bom tu še dopolnil s spisi iz fondov vojnega ministrstva in nekaterimi drugimi dokumenti. V času zapletov na Balkanu se je namreč zgodilo marsikaj, kar je imelo močan vpliv na odnos vojakov do Slovencev. Vrstili so se na primer poulični incidenti in v vojaških arhivih ne manjka poročil o posameznih prosrbskih vzklikih in izjavah tako vojakov kot civilistov. Beremo lahko, da je bilo 15.12.1912 v Gorici iz skupine 15 slovenskih fantov slišati: »*Živio Srbija*«, in da so bili zato trije aretirani, o identiteti

⁹⁸⁰ Janko Pleterski, »Avstrija in Slovenci leta 1912–1913«, v *Študije*, 169.

⁹⁸¹ Najobširnejša študija o zadevi je še vedno: Dušan Biber, »Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskimi vojnami v letih 1912–1913«, *Istorija XX veka* 1 (1959), 285–324. O pisanju časopisja tudi: Davorin Jerman, »Pisanje slovenskega časopisja o balkanskih vojnah 1912–1913«, diplomska naloga (Univerza v Ljubljani, 2000); isti, »Slovenski tisk o Albancih v času balkanskih vojn«, *Zgodovina za vse* 8, št. 1 (2001), 70–76. O socialdemokraciji: Franc Rozman, »Stališče slovenske socialne demokracije do balkanskih vojn«, *Zgodovinski časopis* 42 (1988), 517–524.

⁹⁸² Jerábek, *Potiorek*, 49.

štirih pa še poizvedujejo.⁹⁸³ Kar nekaj dopisov govori o razpoloženju med vojaki, posamezniki so razglašali, da ne bodo streljali na Srbe, nekateri so peli *Hej Slovani*, drugi so se menda v primeru vojne pripravljali na pobeg na srbsko stran.⁹⁸⁴ Ob branju dokumentov v glavnem prej naletimo na bisere gostilniškega modrovanja kakor na resnično sistematično srbofilsko agitacijo. V Gradcu je naprimer neki odsluženi podčastnik srbskega rodu vojakom 2. bosansko-hercegoveškega polka v kantini razlagal, da bodo Srbi v primeru vojne iz Avstrijcev naredili golaž. S tem sta se ukvarjali kar dve poročili, čeprav je eden izmed poročevalcev že pripomnil, da ni jasno, ali se ni strašilec le šalil.⁹⁸⁵

Na kratko povedano: šlo je za dogodke, ki vojske gotovo niso mogli veseliti, a hkrati njihovega pomena ne bi smela precenjevati. Iz slovenske zgodovine je na primer dobro znan starejši primer zdravic v čast carja in Rusije ter na propad Avstrije, toda tako glavni protagonist razvpite zabave v Šiški, Fran Šuklje, kot drugi udeleženci so bili prej in pozneje spodobno lojalni državljani.⁹⁸⁶ O teži in resnosti takšnih incidentov na drugačen način govori tudi dogodek iz začetka prve vojne. Tedaj je moral ptujski nemškonacionalni župan Josef Ornig posredovati v prid Slovenca brez vsakršnih srbofilskih nagnjenj, štajercijanskega politika Franca Cecha, ki pa je bil priprt, ker je vpil »*Živela Srbija*«. Župan je graške oblasti prepričeval, da zadeva ni resna, saj Cech v pijanosti pogosto počne neumnosti.⁹⁸⁷ Ne trdim, da so bili vsi vzkliki v čast srbskega orožja ali kralja pijanski izgredi, vendar prav tako ne dvomim, da je marsikdaj šlo za trenutno razposajenost. Seveda je pogosto imela korenine tako v resnični naklonjenosti Srbiji kot v nezadovoljstvu z zunanjo ali notranjo politiko avstrijske države. Nikakor pa ni nujno, da so bili razgrajči zaradi tega protiavtstrijsko in neloyalno razpoloženi. Bili so pač nezadovoljni s trenutnim položajem v državi in ne z državo. A v napetih razmerah balkanske krize ali svetovne vojne je redkokdo presojal popolnoma hladno in zato je bil vpliv takšnih dogodkov gotovo večji, kot bi smel biti.

Nekoliko resnejša zadeva je bilo znamenito Cankarjevo predavanje »Slovenci in Jugoslovani«, 12.4.1913. Pisatelj in občasni politik naj bi pod vtisom balkanske vojne po pričanju prisotnega policijskega uradnika med drugim zagovarjal ustanovitev jugoslovanske republike in izrekel znamenita stavka: »*Pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku. Bodimo kakor Mazzini v Italiji!*« Cankar je v policijskem in sodnem postopku oboje sicer zanikal, vendar ni bil prepričljiv, tako da je dobil teden dni zapora. Za zadevo se je po omembi v dunajskem tisku zanimal celo

⁹⁸³ KA, KM, Präs, 53–8/93 (1912), dopis vojaškega poveljstva iz Gorice poveljstvu 3. korpusa, Res. Nr. 541, Gorica, 17.12.1912; Pleterski, »Avstrija in Slovenci leta 1912–1913«, 168.

⁹⁸⁴ KA, KM, Präs, 53–8/93 (1912), seznam incidentov na območju 3. korpusa; 53–7/58–3 (1913), več seznamov incidentov na območju 3. korpusa; Pleterski, »Avstrija in Slovenci leta 1912–1913«, 169.

⁹⁸⁵ KA, KM, Präs, 53–8/93 (1912), poročilo 1. bataljona 2. bosansko-hercegoveškega pešpolka, Re. Dl. Nr. 178, Gradec, 19.12.1912; poročilo 4. čete 2. bosansko-hercegoveškega pešpolka polkovnemu poveljstvu, Gradec, 19.12.1912.

⁹⁸⁶ Šuklje, *Iz mojih spominov*, zv. 2, 65.

⁹⁸⁷ Martin Moll, »Erster Weltkrieg und politische Justiz in Österreich-Ungarn: Empirische Befunde aus der slowenischen und deutschsprachigen Steiermark«, v *Zbornik Janka Pleterskega*, ur. Oto Luthar in Jurij Perovšek (Ljubljana, 2003), 256–257.

Franc Ferdinand in z njo se je ukvarjalo poveljstvo 3. korpusa.⁹⁸⁸ Kljub temu v okviru naše teme nima smisla preveč poudarjati tega nedvomno zanimivega dogodka. Cankar je res povedal nekatere stvari, zaradi katerih se je vojakom gotovo naježila koža, vendar njegovih stališč niso delili niti v socialdemokratski stranki, še manj pa v obeh glavnih političnih taborih na Slovenskem.⁹⁸⁹ Obe glasili, *Slovenec* in *Slovenski narod*, sta se takojci distancirala od Cankarjevega sporočila, čeprav je večina poznala le blažjo različico, ki jo je objavila *Zarja*. Politična teža Ivana Cankarja je morala biti znana tudi vojakom.

To še bolj velja za nekatere druge premissljevalce o prihodnosti Avstrije. Vladimir Knaflič, mladi sodelavec revije *Veda*, se je v svoji leta 1912 izdani knjigi *Jugoslovansko vprašanje* sicer navduševal nad balkansko prihodnostjo države in se obenem obregnil še ob trialistične načrte prestolonaslednika, generalov in *nekake vojne stranke*, a vendar ni ohranjenih dokumentov, ki bi kazali, da je kakorkoli vzbudil pozornosti vojaških opazovalcev slovenske politične scene.⁹⁹⁰

Zelo močan vpliv na armadno presojanje pa je gotovo imel razvoj v obeh glavnih političnih taborih, o čemer so vojake med drugim informirala pregledna poročila političnih oziroma policijskih uradov. Civilne oblasti so jih namreč pogosto posredovale različnim vojaškim poveljstvom. Njihovi avtorji so po vrsti ugotavljali, da so uspehi držav balkanske zveze v vojni proti Turčiji pomembno spremenili položaj. Opazne so bistvene razlike med poročili iz časa pred začetkom vojne in po njem. Julijsko poročilo iz Trsta, ki je bilo med najbolj popolnimi in poglobljenimi, je recimo poročalo o vzponu jugoslovanskega gibanja, a je še vedno pričakovalo, da ga bo *Slovenska ljudska stranka* odklonila iz ideoloških in praktičnopolitičnih razlogov. Poleg tega je avtor, policijski uradnik Anton Mahkovec, opozarjal na razlike med prizadevanji za nastanek Jugoslavije in trialističnim zamislimi ter bil hkrati prepričan, da obe ideji v glavnem še vedno nista naperjeni proti Avstro-Ogrski.⁹⁹¹

Poročilo iz novembra je znova omenilo razlike med razpoloženjem Hrvatov, Srbov in Slovencev, med politiko katoliškega in liberalnega tabora ter med vzdušjem v posameznih deželah. Toda hkrati je zaznavalo bistvene spremembe. Ugotavljalo je, da se je silovito navdušenje nad balkanskimi Slovani pokazalo tudi pri politikih *Slovenske ljudske stranke* in v katoliškem tisku. Kljub vsemu, je še pisalo v poročilu, katoliška stranka še vedno vodi dosledno avstrijsko usmerjeno politiko, navdušenje nad pravoslavniimi Srbi pa je nekoliko zaigrano, saj je deloma

⁹⁸⁸ Pleterski, »Avstrija in Slovenci leta 1912–1913«, 169–171; Cankar, *Zbrano delo*, zv. 25, 374–400 (opombe Dušana Voglarja z objavo vrste dokumentov). Objava predavanja v: Ivan Cankar, »Slovenci in Jugoslovani«, prav tam, 228–238.

⁹⁸⁹ Albin Prepeluh, eden pomembnejših publicistov socialdemokratske usmeritve, je prav leta 1913 zapisal: »Neupogljivost realnega dejstva nas sili, da iščemo izhoda v narodno prostost tostran, ne pa onstran političnih mej.« Albin Prepeluh-Abditus, »Slovenci ali Jugoslovani«, v *Politični spisi*, 138.

⁹⁹⁰ Vladimir Knaflič, *Jugoslovansko vprašanje: Politična razmišljanja o priliki balkanske vojne* (Ljubljana, 1912), 60–62.

⁹⁹¹ AS, Namestništvo za Primorje v Trstu, prezidenčni spisi, mikrofilm 97, poročilo tržaške policijske direkcije predsedstvu tržaškega namestništva, Zl. 1743/1–P-I., Trst, 22.7.1912. Pleterski, »Avstrija in Slovenci leta 1912–1913«, 173, 174.

spodbujeno s strahom, da bi se sicer liberalna stranka utegnila okrečiti na račun svoje radikalnejše držbe.⁹⁹²

Res je pomemben del *Slovenske ljudske stranke* še naprej poskušal poudarjati svoj avstrijski patriotizem in se nekoliko distancirati od premočne vneme za balkanske bratrance. Šusteršič, ki je še vedno upal, da bosta vojska in prestolonaslednik uresničila njegove načrte, je v pogovoru z urednikom *Slovenca*, Andrejem Kalanom, že sredi novembra svaril, da je potrebno v trenutni krizi »posvečati posebno pozornost vzdrževanju dinastičnih čustev našega naroda«, čeprav so razmere v posameznih deželah (tu je očitno mislil na Hrvaško) slabe in čeprav je razumljivo in naravno »oduševljenje za junaške čine naših balkanskih bratov«. Kljub vsemu je, kot že nekaj dni prej v zunanjepolitičnem odseku delegacije, zagovarjal pravico Srbije do neposrednega dostopa do morja preko Albanije.⁹⁹³ Nato pa je spremenil še to stališče in 7.12.1912 posegel v debato s krajšim člankom v *Slovencu*. Zapisal je, da se vojna končuje in je zato potreben premislek. Potem je poudaril, da so Slovenci boj *balkanskih bratov* spremljali z navdušenjem, vendar je sedaj prišel čas, ko morajo misliti na lastne interese. Te je v nadaljevanju izenačil z avstrijskimi – saj je šlo za *našo lastno domovino* – in začel razlagati, da so glede albanskega vprašanja v sporu s srbskimi. Menil je, da Srbija pravzaprav že ima izhod na morje preko Sandžaka in Črne gore, zato severno Albanijo zahteva neupravičeno. Ob nadaljnji nepopustljivosti bo sicer miroljubna in potrpežljiva Avstrija morala braniti svoje pravice in legitimne interese, nespametno Srbijo pa bo zadela krivda za vojno. Ob koncu je pohvalil še razumno bolgarsko ravnanje in ga dal Srbom za zgled.⁹⁹⁴

Šusteršičev poseg je bil očitno zamišljen kot avtoritativna razlaga pravilne slovenske politike. Poleg tega je načelnik stranke, tako kot tudi zaskrbljeni škof Jeglič, računal na omilitev neugodnega vtisa, ki je zaradi prosrbskih stališč vidnih članov in glasila stranke nastal zgoraj.⁹⁹⁵ Zato se ni zanašal le na objavo v slovenskem časniku, ampak je sočasno pripravil še nemški povzetek svojih stališč in ga poslal na Dunaj, kjer ga je dva dni pozneje na naslovnici z velikim odobravanjem objavila krščanskosocialna *Reichspost*.⁹⁹⁶ Pravzaprav so se novice s podobno tendenco v časniku pojavljale že dva tedna. Medtem ko so se vrstila poročila o hrvaškem in češkem navdušenju nad srbskimi in črnogorskimi zmagami, je bil ob koncu

⁹⁹² KA, KM, Präs, 53–8/92 (1912), prepis poročila tržaške policije, z. Zl. 11924/M. I., Trst, 22.11.1912. Pleterski, »Avstrija in Slovenci leta 1912–1913«, 174–176.

Pleterski izvod poročila iz arhiva notranjega ministrstva datira v leto 1913, kar je očitno lapsus. Na izvodu, ki izvira iz arhiva vojnega ministrstva in se tako vsebinsko kot po oznakah ujema s Pleterskijevim, je večkrat zapisano, da je spis iz leta 1912. Napačna datacija bi tudi pojasnila, zakaj v poročilu »zapeljajji druge balkanske vojne ... niso pustili sledu«, kar nekoliko bega Pleterskega.

⁹⁹³ [Andrej Kalan], »Dr. Šusteršič o sedanjem položaju«, *Slovenec*, 11.11.1912, 1; Rahten, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu*, 132; Biber, »Jugoslovanska ideja«, 288 (o nastopu v delegaciji).

⁹⁹⁴ Ivan Šusteršič, »Zunanji položaj«, *Slovenec*, 7.12.1912, 1. Gl. še: isti, *Moj odgovor*, 103.

⁹⁹⁵ Pleterski, »Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava«, 154.

⁹⁹⁶ NŠAL, zapuščina Ivana Šusteršiča, tipkopisa slovenskega in nemškega članka; »Unsere Südslaven und Serbien«, *Reichspost*, 9.12.1912, 1.

novembra objavljen dopis *uglednega Slovenca*, ki je zagotavljal, da so Karel Kramář, Vaclav Klofáč in *ljubljski Hribar* ter njihovi privrženci le manjšina, medtem ko večina Slovanov ostaja zvesta Avstriji in jo je pripravljena braniti pred katerikoli sovražnikom. Prav zato je potrebno opomniti liste sicer lojalnih slovanskih strank, naj opustijo *otročje* navduševanje nad srbskimi zmagami, je še dodal *ugledni* anonimni pisec. Njegove misli so navdušile *avstrijskega učenjaka*, ki je naslednji dan pisal o nesmiselnosti pričakovanj, da bo nastajajoča velika južnoslovanska država na Balkanu izboljšala položaj južnih Slovanov v monarhiji. V začetku decembra je *Reichspost* po *Slovincu* povzela še zagotovila Ivana Šusteršiča, da ni nikakršnega dvoma v kranjsko zvestobo Avstriji, nato pa je sledil že omenjeni Šusteršičev dopis.⁹⁹⁷

Glede na opis avtorja in ton pisanja ter zaradi kritike pisanja zmernega slovenskega časopisja najbrž ni dvoma, da je bil pisec prvega članka Ivan Šusteršič, njegove poteze lahko slutimo tudi v ozadju naslednjih dveh, medtem ko je bil zadnji nedvomno njegov. Očitno je spretni politik zaznal, da je potrebno morebitne zaveznike ali podpornike utrditi v veri v neomajno lojalnost velike večine Slovencev. Ker je znano, da so *Reichspost* brali tudi v belvederskem dvorcu, učinek najbrž ni bil zanemarljiv, toda spregledati ni bilo mogoče niti, da se pisanje *Slovenca* ni spremenilo. V stranki se je namreč nakazoval razcep med privrženci Janeza E. Kreka in Šusteršiča, ki sicer ni bil povezan le z balkansko politiko. Vsekakor sta bila v času 1. balkanske vojne Krek in Andrej Kalan do avstrijske politike na Balkanu zelo kritična in sta se kljub posredovanju Šusteršiča in njegovih pristašev še naprej navduševala nad Srbi.⁹⁹⁸

Opis nadaljnjih zapletov in otenkov v slovenski politiki bom izpustil, ker za obravnavano temo niso posebno pomembni. V grobem pa drži, da slovenska politika razen redkih in ne posebno reprezentativnih izjem še zdaleč ni prelomila z Avstrijo, čeprav so se tudi v obeh glavnih taborih pojavljali posamezniki, ki so malo manj prisegali na vnaprejšnjo zvestobo monarhiji in dinastiji. Fran Zwitter je leta 1967 v svojem preglednem članku o Slovencih in monarhiji upravičeno zapisal, da je bilo v času balkanskih vojn »*antiaavstrijsko gibanje ... šele v začetkih*«. ⁹⁹⁹ Vendar v okviru naše teme to niti ni bistveno, saj je na podlagi dogajanja, ki sem ga predstavil, del vojske položaj razumel drugače, kot ga razumejo zgodovinarji. Za nadaljnji razvoj dogodkov je bil subjektivni razmislek vojakov nedvomno pomembnejši.

Na poveljstvu 3. armadnega zbora, kjer še niso pozabili dogodkov iz leta 1908, je prevladovalo prepričanje o veliki nevarnosti slovenskega srbofilstva. V Gradcu so pripravili vrsto ukrepov za zatiranje *antidinastične* in *srbofilske* propagande, hkrati pa so spodbujali dunajske oblasti, naj ostreje ukrepajo. Že pripravljene sezname aretacij so prilagodili in zdi se, da so se sumljivi Slovenci in Hrvati ponekod prvič znašli na seznamu, ki je bil pripravljen za *vojni primer B*, torej za vojno s Srbijo.

⁹⁹⁷ »Die österreichischen Slaven und die Balkanereignisse«, *Reichspost*, 28.11.1912, 2; »Die Kulturinteressen unserer Südslaven und die Balkanvorgänge«, prav tam, 29.11.1912, 1, 2; »Die Slovenen und die Monarchie«, prav tam, 1.12.1912, 4.

⁹⁹⁸ Rahten, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu*, 129, 130; Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 297, 298.

⁹⁹⁹ Zwitter, »Slovenci in habsburška monarhija«, 21, 22. Citat je na strani 22.

Tržaški orožniki so namreč poveljstvo korpusa obvestili, da doslej v primeru vojne na Balkanu na svojem območju sploh niso načrtovali nikakršnega zapiranja sumljivih. Janko Pleterski je v svojem komentarju zapisal, da aretacij Slovencev in Hrvatov v primeru vojne s Srbijo niso načrtovali, ker so bile tako ali tako *samo-umevne*. Zato pač niso bile potrebne priprave in sezname.¹⁰⁰⁰

S takšno nenavadno interpretacijo se pač ne morem strinjati. Nasprotno! Mislim, da je treba takšno pripombo razumeti kot opozorilo orožnikov na pomanjkljivost dosedanjih načrtov. Ne vidim namreč nobenega razloga, zakaj bi bilo potrebno šele na novo opozarjati, da je potrebno v primeru vojne s Srbijo aretirati sumljive Slovence in Hrvate, če je bilo to *samoumevno*. Pregled gradiva vojnega arhiva po moje potrjuje, da armada pred letom 1908 in zlasti pred letoma 1912 in 1913 Slovencev ni uvrščala med problematične narode. V stvarnih indeksih ministrstva pod gesli, ki govorijo o politični nezanesljivosti, najdemo predvsem Čeha, Italijane in Srbe, drugi so se pojavljali le zelo sporadično. Ta leta so za odnos armade do Slovencev torej nedvomno prelomna. V njih se je nakopičila vrsta konfliktnih situacij, vojska je v Srbiji in velikosrbstvu začela gledati glavno nevarnost za obstoj monarhije in tudi slovenska politika je postajala radikalnejša. V takšnem spletu okoliščin je potem postalo sumljivo že skoraj vsako govorjenje o jugoslovanstvu ali trializmu, tudi če je prihajalo od ljudi, kot je bil Ivan Šusteršič, o čigar zavezanosti Avstriji sicer ne bi smelo biti dvoma. Del odgovora na vprašanje, ki smo si ga zastavili ob koncu prejšnjega podpoglavja, je torej potrebno iskati v zunanje- in notranjepolitičnem kontekstu, v katerem so vojaki delovali in si razlagali svojo okolico.

Vendar pa tako ni mogoče povsem pojasniti spremembe, ki je nastopila v zadnjem desetletju pred 1. svetovno vojno, zato bom v naslednjem podpoglavju poskusil predstaviti še druge razloge. Nenazadnje nekateri visoki častniki niso pristajali na takšna poenostavljanja. Conrad von Hötzendorf je na primer menil, da so Slovenci na splošno vredni zaupanja. Leta 1911, ko je v predlogu napada na Italijo kot minimalni cilj predlagal mejo na Tagliamentu, je izrecno poudaril, da tam živi precej Slovencev, kar lahko morda razumemo celo kot nekakšno reinkarnacijo zamisli o slovenski protiitalijanski vojni krajini.¹⁰⁰¹

Stališč ni bistveno spremenil niti pod vtisom balkanskih vojn. V poročilu o vplivih prve balkanske vojne na slovansko prebivalstvo ni omenjal slovenskih dežel, temveč je govoril le o nevarnem razpoloženju v Dalmaciji, na Hrvaškem, Češkem in Moravskem. Očitno je torej položaj presojal bolj diferencirano, kot so to počeli njegovi podrejeni v Gradcu. Poleg tega se je Conrad zavedal, da privlačne moči Srbije ni mogoče zatreti s policijskimi ukrepi, temveč s spremembami v monarhiji. Kot običajno je zato ponujal napad na Srbijo in Črno goro, saj je vseskozi zagovarjal rešitev južnoslovenskega vprašanja znotraj avstrijske države.¹⁰⁰²

¹⁰⁰⁰ Pleterski, »Avstrija in Slovenci leta 1912–1913«, 177–179.

¹⁰⁰¹ KA, MKFE, mo-81 (1911), poročilo šefa generalštaba cesarju Francu Jožefu, Res. Gstb. Nr. 4350, Dunaj, 15.11.1911. Angleški zgodovinar Norman Stone v svojem povzetku tega dokumenta govori celo o **naseljevanju** lojalnih Slovencev ob Tagliamentu, kar pa je očitno že njegova interpretacija, ki po moje nima osnove v dokumentu. Prim. Stone, »Army and Society in the Habsburg Monarchy, 1900–1914«, 109.

¹⁰⁰² Brettner-Messler, »Die Balkanpolitik Conrad v. Hötzendorfs«, 205, 206.

Šef generalštaba je še po izgubljeni vojni menil, da so se slovenski vojaki borili hrabro in so ostali zvesti, česar ne spremenijo niti posamični primeri izdaje.¹⁰⁰³ Takšna stališča bi bila seveda nepredstavljiva, če bi Conrad von Hötzendorf brez premisleka verjel poročilom o slovenski srbofiliji. Ni pa podatkov, ki bi nakazovali, da je s Slovenci resneje računal v svojih notranjepolitičnih načrtih. Slejkoprej se je ukvarjal zlasti s Hrvati in Srbi ter s Hrvaško, Bosno in Hercegovino in Srbijo.

So pa o za Slovence ugodnih notranjepolitičnih rešitvah razmišljali nekateri drugi vojaki, čeprav v glavnem šele v vojnem času. Nekdanji pribočnik nadvojvode Franca Ferdinanda in poveljnik 17. pešpolka, general Heinrich Kraus von Elislago, je julija 1918 v neki berlinski reviji objavil svoje – v resnici precej utopično – videnje federalizacije habsburške monarhije in v jugoslovansko enoto brez zadržkov vključil Kranjsko in slovenske dele Primorja, Štajerske in Koroške. Le za Trst je zaradi njegovega gospodarskega pomena predvidel poseben, Reki podoban položaj.¹⁰⁰⁴

Zanimive podatke je pred nekaj leti objavil tudi avstrijski zgodovinar Peter Broucek. Ugotovil je, da je deželni predsednik Bosne in Hercegovine ter glavni vojaški adut na jugu monarhije, general Stephan (Stjepan) Sarkotić, zgodaj spomladi leta 1918 opustil zavzemanje za zgolj (veliko)hrvaško rešitev jugoslovanskega vprašanja in se začel ogrevati za hrvaško-slovensko združitev.¹⁰⁰⁵ Podatki, ki jih v eni izmed opomb v svoji *Prvi odločitvi Slovencev za Jugoslavijo* navaja Janko Pleterski, takšni interpretaciji sicer nasprotujejo, vendar nekateri navedki iz Sarkotičevega dnevnika, objavljeni v njegovi biografiji ter v Bistrovi biografiji Antona Korošca, v grobem potrjujejo Broucekovo tezo.¹⁰⁰⁶

Povsem nedvoumno pa je bilo naročilo avstrijskega domobranskega ministra, podmaršala Karla Czappa von Birkstättna, enemu izmed svojih podrejenih ob koncu septembra ali v začetku oktobra 1918. Pripraviti je moral seznam vojaških objektov na južnem Štajerskem (vključno s Celjem, Ptujem, Mariborom in Strasom), južnem in osrednjem delu Koroške (tudi v Beljaku, Zgornji Beli, Šentvidu na Glini in Trbižu), Kranjskem, Goriško-Gradiškem, v Trstu, avstrijskem Primorju in Dalmaciji. Stavbe bi odstopili jugoslovanski enoti ob morebitni federalizaciji

¹⁰⁰³ »Wenn ich im vorstehenden auch noch der anderen slawischen und der romanischen Nationalitäten Erwähnung tat, so möchte ich hervorheben, daß sich die kroatischen, bosnischen und die slowenischen Truppen überall mit hervorragender Tapferkeit schlugen ... Daß einzelne Individuen durch Verrat an den Feind ihre Eidespflicht verletzten, dadurch schweren Schaden brachten und das Ansehen ihrer Truppenkörper schändeten, ändert hieran nichts.« Franz Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit: 1906–1918*, zv. 5, Oktober – November – Dezember 1914 (Wien, Leipzig, München, 1925), 476.

¹⁰⁰⁴ [Heinrich Kraus von Elislago], »Politische Fragen in Oesterreich-Ungarn«, *Europäische Staats- und Wirtschafts-Zeitung* 3 (1918), 514 (izrezek je ohranjen v njegovi zapuščini v dunajskem vojnem arhivu). Biografski podatki o avtorju: *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950*, s.v. »Kraus von Elislago Heinrich«.

¹⁰⁰⁵ Broucek, »Militärische Aspekte«, 358.

¹⁰⁰⁶ Ernest Bauer, *Der letzte Paladin des Reiches: Generaloberst Stefan Freiherr Sarkotić von Lovćen* (Graz, Wien, Köln, 1988), 138; Feliks J. Bister, *Anton Korošec, državnozbornski poslanec na Dunaju: življenje in delo, 1872–1918*, prev. Janko Moder (Ljubljana, 1992), 237; prim. Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918* (Ljubljana, 1971), 286 v op. 248.

monarhije in razdelitvi skupne armade na več teritorialnih vojsk.¹⁰⁰⁷ Imena krajev nakazujejo **možno** razmejitveno črto in torej tudi vojaška razmišljanja o vključitvi Slovencev v jugoslovansko enoto.

Nedvomno je vojna spremenila marsikatero prepričanje – povsem očitno pri Sarkotiću – in napravila dotlej komaj sprejemljive ideje privlačne. Vendar predstavljene zamisli po moje niso bile brez predzgodovine, saj si ne morem predstavljati, da bi se lahko pojavile pri ljudeh, ki bi bili prepričani, da so Slovenci nepopravljivi srbofili, in bi zato le nekaj let prej nepopustljivo zavračali vsakršno povezovanje Slovencev z južnimi Slovani iz druge polovice monarhije. Tisti so v zadnjih mesecih pred razpadom države raje gradili nemški most do Jadrana. Zato lahko s določeno mero previdnosti sklepamo, da so nekateri vojaški krogi podobno razmišljali že pred vojno. Mislim skratka, da so bili v vojski tudi po zaostritvah v desetletju pred začetkom svetovne vojne še častniki, ki so zmogli hladno presojati in so Slovence celo vključevali v svoje politične načrte. Oziroma, če povem še nekoliko previdneje: iz njih jih niso vnaprej izključili!

Za slovensko politiko pa je bilo posebno važno, da je prestolonaslednik sicer v korespondenci Srbe zmerjal s svinjami in v času aneksijske krize bosanskim Srbom napovedoval streljanje in obešanje, vendar je še vedno – čeprav je v njegovo pisarno prišla večina poročil iz Gradca – menil, da so Slovenci zaenkrat še zanesljivi.¹⁰⁰⁸

14.4 Nacionalisti v nadnacionalni vojski: poskus razlage vzrokov zaostritve odnosa vojske do Slovencev

Toda razmerje Slovencev in vojske je bilo nedvomno v težavah. V Gradcu, na poveljstvu 3. korpusa, je prevladalo prepričanje, da so Slovenci vse bolj protivstrijsko usmerjeni in da so vsi izrazi lojalnosti le nekakšna kamuflaža. Ne vemo pa, kako visoko je seglo takšno mišljenje, niti kako razširjeno je bilo. Vprašanje je torej, ali so bila slovenska prizadevanja usodno odvisna od poveljstev nižjih ravni, ki so neprestano razglašala, da se na Slovenskem za navidezno zvestobo državi in dinastiji skrivajo nevarni srbofili. Je bilo zaradi tega zanašanje na domnevno naklonjenost vojske in prestolonaslednika iluzija? Nekateri že omenjeni podatki sicer govorijo, da ne nadvojvoda ne šef generalštaba nista dvomila v lojalnost Slovencev. Toda ali ne bi ob sprejemanju ključnih odločitev zadostoval že manjši sum in ali ga morda niso že vzbudila poročila s terena?

Težava je v tem, da nikakor ne moremo zanesljivo vedeti, kaj je Franc Ferdinand nameraval storiti s Slovenci, čeprav je bilo o zadevi že precej napisanega.¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰⁷ Broucek, »Militärische Aspekte«, 361, 362.

¹⁰⁰⁸ Solomon Wank, »The Archduke and Aehrenthal: The Origins of a Hatred«, *Austrian History Yearbook* 33 (2002), 85, 86 (o Srbih); Andrej Rahten, »Trialistični koncepti velikoavstrijskih krogov in slovensko vprašanje«, v *Slovenci v Evropi: (O nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo)*, ur. Peter Vodopivec, *Historia*, 5 (Ljubljana, 2002), 48; Pleterski, »Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava«, 124 (o Slovencih).

¹⁰⁰⁹ Z obravnavo starejše literature nazadnje: Rahten, »Trialistični koncepti velikoavstrijskih krogov in slovensko vprašanje«, 43–54.

Kljub temu lahko rečemo, da bi se vojska gotovo podredila njegovemu načrtu; če bi se prestolonaslednik odločil za vključitev Slovencev v južnoslovansko enoto Velike Avstrije, bi se graški častniki morali sprijazniti s takšno odločitvijo. Napeti časi iz let 1908–13 bi bili potem le epizoda v odnosu vojske do Slovencev in Šusteršičeva politika hiperlojalnosti bi doživela potrditev. Ampak nadvojvodovi načrti so se pod vplivom spremenjenih presoj nenehno prilagajali, primer iz časa 1. svetovne vojne pa lepo kaže, kakšen vpliv so na odločujoče ljudi lahko imela nižja vojaška poveljstva. Leta 1915, po vstopu Italije v vojno na strani antante, se je vrhovno poveljstvo avstro-ogrske vojske – torej Franz Conrad von Hötzendorf – ukvarjalo z zamisljivo o oblikovanju Slovenije, ki naj bi bila nekakšna obramba pred Italijo. Ideja se je porodila na podlagi pogovorov slovenskega častnika Viktorja Andrejke s politiki iz kroga *Slovenske ljudske stranke*. Ne vemo sicer, kako resno so mislili vojaki na Dunaju, vemo pa, da so se v Mariboru, kjer je bilo takrat poveljstvo jugozahodne fronte, takoj lotili pošiljanja poročil, ki so slovensko zvestobo postavljala pod vprašaj. Med drugim so tedaj ugotovili, da je protiavstrijsko usmerjen tudi Šusteršič. Rezultat kampanje ni izostal: v vrhovnem poveljstvu so načrt arhivirali.¹⁰¹⁰

Kot je že davno ugotovila hrvaška zgodovinarica Mirjana Gross, je bil položaj podoben tudi drugod. V času balkanskih vojn so civilni uradniki v Dalmaciji poskušali prepričati državni vrh – tudi prestolonaslednika –, da je prebivalstvo še vedno lojalno, vojaške oblasti in njihovi zaupniki pa so na Dunaj pošiljali alarmantna poročila. Takšne vesti niso ostale brez učinka: Franc Ferdinand se je zbal *velikojugoslovanske* agitacije in je zahteval odločnejše ukrepanje.¹⁰¹¹ Na podlagi navedenega lahko sklepamo, da so bili predvojni slovenski načrti o sodelovanju z vojsko zelo odvisni od mnenja, ki so ga o njih imeli častniki nižjih poveljstev. Le poseg odločne in kompetentne osebe, ki se Slovincem nenaklonjenim vojakom ne bi pustila prepričati, bi lahko uresničil trialistične načrte. Tu pa se kot v začaranem krogu spet vrnemo do Franca Ferdinanda. Andrej Rahten sicer meni, da ni trdnih dokazov za nadvojvodov dvom v lojalnost Slovencev,¹⁰¹² a po moje bo treba v prihodnje natančneje raziskati ravno vpliv Slovincem nenaklonjenih vojakov. Vključitev slovenskih dežel v južnoslovansko (bolje: velikohrvaško) enoto reformirane Velike Avstrije je bila po vsem sodeč kvečjemu ena izmed možnosti v nadvojvodovih načrtih. Nikakor pa ni bila neizogibna nujnost. Vztrajno sejanje dvoma v slovensko zanesljivost in zlasti enačenje trialističnih zamisli s srbofilstvom bi zato lahko odločilno vplivalo na končno odločitev bodočega vladarja.

Zato se zastavlja ključno vprašanje. Ali so častniki na terenu pod vplivom pretiranega strahu pred močjo velikosrbske propagande zgolj napačno presojali in so na podlagi tega po najboljših močeh svarili pred državi nevarnim razvojem med Slovenci ali pa so bili v ozadju še drugi motivi? Zanima nas torej drugi del pojasnila vzrokov za zaostritev razmerja med vojsko in Slovenci. Za dokončni odgovor bi bilo potrebno še podrobneje raziskati gradivo 3. korpusa in nekaterih nižjih poveljstev ter vire o posameznikih, ki so imeli v Gradcu odločilen vpliv, toda kljub

¹⁰¹⁰ Gl. literaturo, navedeno v op. 548.

¹⁰¹¹ Gross, »Hrvatska politika velikoavstrijskog kruga«, 52–57.

¹⁰¹² Rahten, »Trialistični koncepti velikoavstrijskih krogov in slovensko vprašanje«, 48.

temu lahko poskusim nakazati vsaj začasen odgovor. Mislim namreč, da je v analizo potrebno pritegniti tudi narodno sestavo častniškega zbora, da je skratka določeno vlogo igralo tudi nasprotje med Nemci in Slovenci. Vpliv narodne pripadnosti na ravnanje častnikov sem začel analizirati že v poglavju o Jančah in Vevčah, vendar bom skušal prikazati še nekaj dodatnih vidikov.

Najprej moram znova ponoviti, da je vojska načelno spoštovala enakopravnost narodov, sebe pa videla kot nadnarodno, dinastiji zvesto vsedrjavno silo. Kljub temu ni mogoče spregledati, da je bila velika večina častnikov Nemcev in da je v njihovi komunikaciji prevladovala nemščina. Toda mnogi izmed teh Nemcev so bili dejansko precej narodnostno indiferentni, vsekakor pa niso bili nemški nacionalisti. Hkrati je bilo v vojski tudi nekaj častnikov, ki so bili zelo zavedni Čehi, Slovenci in Hrvati. Spomnimo se Rudolfa Maistra ali generalov Rodića in Philippovicha, ki sta bila kljub visokemu položaju prepričana južna Slovana. V vojski je bilo celo nekaj enot, v katerih so imeli večino nenemški častniki in nekateri izmed njih so svojo narodno pripadnost zelo jasno in javno izkazovali. Najbolj znan primer so bili najbrž častniki šopronskega 9. huzarskega polka, ki so v prisotnosti svojega poveljnika, mladega Franca Ferdinanda, med seboj govorili le madžarsko in nadvojvodo s tem spravljali v besnilo.¹⁰¹³ Pred ustanovitvijo ljubljanskega 27. domobranskega pešpolka naj bi bil pretežno slovenski tudi častniški zbor njegovega predhodnika, domobranskega bataljona. Heinrich Wieden von Alpenbach, generalštabni častnik, ki je leta 1901 prišel k novoustanovljenemu polku, je v svojih spominih zapisal, da so domobranski častniki postali *tonangebende und belebende Element* šele po ustanovitvi polka in prihodu častnikov skupne vojske. Pred tem naj bi se zbirali kar v slovenskem *Narodnem domu*.¹⁰¹⁴ Takšna sestava častniškega zbora je bila posledica lokalnega popolnjevanja, ki sicer za aktivne častnike ni bilo običajno, a so ga v domobranstvu očitno dolgo prakticirali.

Za rezervne častnike, ki so se rekrutirali iz vrst enoletnih prostovoljcev, je bilo v praksi značilno ravno neke vrste krajevno popolnjevanje. Enoletniki so namreč lahko izbirali kraj služenja in so, razen izjem, ki so se odločile na primer za univerzitetna mesta, pretežno služili pri domačih polkih. Zato ni presenetljivo, da se je v večini enot narodna sestava rezervnih častnikov v veliki meri ujemala z narodno sestavo prebivalstva nabornih okolišev. Razlike med eno in drugo so bile praviloma posledica izobrazbene ravni posameznega naroda, saj je bila srednješolska izobrazba pogoj za enoletno prostovoljstvo. Narodi z manjšim deležem srednješolcev so imeli zato manj enoletnikov in manj rezervnih oficirjev. Na narodno sestavo rezervnega oficirskega zbora so – poleg izobrazbe – določen vpliv imele še komisije, pred katerimi so kandidati opravljali sprejemni izpit. Iz nekega pisma Frana Levca vidimo, da je bilo v Ljubljani za uspeh odločilno znanje slovenščine in poznavanje slovenske literature. Najvplivnejša člana komisije sta bila pač dva slovenska stotnika in posledično so bili njuni sonarodnjaki v nekoliko

¹⁰¹³ Rudolf Kiszling, *Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este : Leben, Pläne und Wirken am Schicksalsweg der Donaumonarchie* (Graz, Köln, 1951), 20.

¹⁰¹⁴ KA, Nachlässe und Sammlungen, Nachlaß Wieden von Alpenbach, B/30:1, Heinrich Wieden von Alpenbach, »Lebensgeschichtliche Skizze«, neobjavljen rokopis, pola 9/2.

boljšem položaju.¹⁰¹⁵ Sicer je ministrska naredba s 15. aprila 1889 določala, da smejo kandidati izpit opravljati v kateremkoli jeziku, ki se uporablja pri pouku na javnih srednjih šolah v monarhiji, poleg tega pa morajo opraviti še preskus iz znanja poljubnega drugega jezika.¹⁰¹⁶

Narodna pripadnost rezervnih častnikov v miru sicer ni bila kdove kako pomembna, njen pomen pa se je pokazal med 1. svetovno vojno. Takrat so rezervni častniki stališča iz civilnega življenja prinesli v aktivno službo, kar ni ušlo vojaški preiskovalni komisiji, ki je leta 1917 raziskovala sporno protislovensko delovanje vojske. Ugotovila je, da so nemškonacionalni rezervisti domnevne državne sovražnike določali kar na podlagi svojih osebnih nazorov.¹⁰¹⁷ Zato lahko boljši položaj na Kranjskem, kjer so bili rezervni častniki v glavnem Slovenci, in zaostreno situacijo na Štajerskem ter Koroškem, kjer so bili večinoma Nemci, pripišemo tudi narodni pripadnosti tamkajšnjih rezervnih oficirjev.

Še bolj kakor nacionalna struktura rezervnih častnikov je bila z narodnostjo prebivalstva nabornega okoliša povezana struktura podčastniškega zbora. Podoficirji so se namreč rekrutirali izmed moštva. Zatorej ne smemo biti presenečeni, ko v spominih Simona Rutarja preberemo, da je bil ples podčastnikov kranjskega 17. pešpolka leta 1873 prireditelj, ki je imela »najbolj slovenski značaj, kar je je bilo kedaj v Trstu«. ¹⁰¹⁸ Dopis, ki ga je leta 1874 objavil tržaški dopisnik *Slovenskega naroda* in ki govori o slovenskih vabilih na enak ples, le potrjuje slovenski značaj podčastnikov 17. regimenta.¹⁰¹⁹ Poročilo iz leta 1878 plese natančno popisuje: udeleženci so dobili slovenska vabila, pričakal jih je transparent »Vse za dom in cesarja« in slavolok v narodnih barvah. Dvorana je bila prav tako okrašena z belo, modro in rdečo, ob slikah cesarja in cesarice sta stali avstrijska zastava in slovenska trobojnica s kranjskim grbom.¹⁰²⁰

O narodni pripadnosti podčastnikov 17. pešpolka pa pričajo še drugačni dogodki. Ljubljanski magistrat je v začetku leta 1909 deželnemu predsedstvu poročal o pretepanju vojaka izrazito nemškega graškega 27. pešpolka. Zaradi domnevno pomanjkljive urejenosti sta ga ustavila dva podčastnika kranjskega polka, priložnost je izkoristil prisotni civilist, ki ga je brž pretepel, medtem ko sta oba podčastnika dogodek mirno spremljala in nato odšla, ne da bi pomagala ležečemu in pretepenemu tovarišu.¹⁰²¹ Glede na okoliščine in čas dogodka – le nekaj mesecev po septembrskih dogodkih leta 1908 – je skoraj gotovo šlo za nacionalno motiviran obračun, kakršnih takrat ni manjkalo. Če bi namreč šlo za običajen pretep med civilisti in vojaki, potem bi se ga podčastnika seveda udeležila na drugi strani.

O slovenskosti nekaterih podčastnikov zgovorno priča tudi ravnanje Marka (Markusa) Korošca, ki je leta 1905 v imenu intendance 3. armadnega zbora pri

¹⁰¹⁵ Bernik, ur., *Pisma Frana Levca*, 114, 115.

¹⁰¹⁶ Jandesek, »Die Stellung des Abgeordnetenhauses«, 51, 52.

¹⁰¹⁷ Janko Pleterski, »Koroški Slovenci med prvo svetovno vojno«, v *Koroški plebiscit : Razprave in članki* (Ljubljana, 1970), 78.

¹⁰¹⁸ Rutar, *Dnevnik*, 135.

¹⁰¹⁹ *Slovenski narod*, 30.1.1874, 4.

¹⁰²⁰ »Iz Trsta«, *Slovenski narod*, 9.2.1878, 3.

¹⁰²¹ AS, Deželno predsedstvo za Kranjsko, splošni spisi, 134 pr, 1909, dopis ljubljanskega magistrata, št. 580, Ljubljana, 7.1.1908.

Narodni tiskarni naročil in nato v Celju razobesil slovenske uradne razglase in s tem sprožil manjši škandal. Nemški štajerski poslanec Josef Pommer je namreč protestiral pri ministrskemu predsedniku, ker je menil, da gre za slavizacijo južne Štajerske. Pommer je tudi sicer budno pazil na uporabo slovenščine pri vojaških oblasteh. S poslancema Franzem Gristmayerjem in Eduardom Wolffhardtom je 24.5.1897 domobranskega ministra interpeliral zaradi slovenskih navodil, ki jih je celjski črnovojniški okraj z izkaznicami razdelil nemškim črnovojnikom.¹⁰²² Takšen strah pred domnevno prekomerno uporabo slovenščine je seveda razumljiv, če upoštevamo, da je Pommer še leta 1901 v državnem zboru razlagal, kako je slovenščina *nerazvita*, in ugotavljal, da bodo Slovenci do univerze morda upravičeni šele čez sto let.¹⁰²³

Leta 1905 je vojno ministrstvo Pommerju odgovorilo, da je Korošec poziv izobesil v dobri veri, da pa je intendantca že predpisala obvezno izobešanje dvojezičnih razglasov. Uradniki ministrstva so najprej predlagali tudi Koroščevo premestitev, a je bil eden izmed nadrejenih očitno drugačnega mnenja, saj je predlog prečrtal in dopisal: »den Alldeutschen möchte ich diese Konzession nicht machen.«¹⁰²⁴ Kakor pri incidentu v Vevčah smo zopet naleteli na nerazodno potezo na lokalnem nivoju na eni in na precej uravnoteženo presojo višjega poveljstva (tokrat ministrstva) na drugi strani. Kajti, čeprav se nam zdi ravnanje Marka Korošča še tako simpatično, moramo priznati, da ni bilo ravno v skladu z armadnim nadnarodnim idealom. Obtožbe *Grazer Tagblatt*, da je bil dogodek posledica *vdora panslovanske propagande* v vojsko, *koketiranja pomembnih vojaških organov s panslovansko agitacijo* in celo simpatiziranja s *pervakischen* [sic] *Propaganda*, so bile zagotovo hudo pretirane, toda dejanje je bilo vendarle silno provokativno in prav nič nepristransko.¹⁰²⁵

Morda se zastavlja vprašanje, čemu sploh pisati o malem incidentu, ki v resnici ni ogrožal niti prevladujočega položaja nemščine v vojski niti celjskih Nemcev? Z navedenimi primeri sem želel pokazati, da armada kljub številnim napakam, ki sem jih že in jih bom še navedel, vendarle ni bila nekakšen nemški kolos. Zanesljivo je bila že zaradi uradnega jezika in narodnosti večine častnikov marsikdaj videti tako, a v resnici še zdaleč ni bila nemški (ali celo nemškonacionalni) monolit. Že na načelni ravni je bila vojska zavezana drugačnim idejam, pa tudi v praksi je bilo mogoče opaziti razliko. Ravnanja posameznikov moramo pač ločiti od delovanja institucije, saj bi sicer lahko pritrdili tudi zgoraj navedenim obtožbam graškega dnevnika. Enako kot v dejanju Marka Korošča najbrž ne moremo videti koketiranja vojaških organov s panslovansko agitacijo, ne smemo niti vsakega ekscesa nemškega častnika kar počez pripisati sistematični politiki armade. Ampak zapisano še ne

¹⁰²² Jandesek, »Die Stellung des Abgeordnetenhauses«, 108.

¹⁰²³ Cit. pri Rahten, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu*, 51.

¹⁰²⁴ KA, KM, Präs, 50–26/1 (1905), »Aviso«, K št. 5485; dopis domobranskega ministra Franza Schönaicha vojnemu ministrstvu, Präs. No. 645, Dunaj, 31.7.1905; dopis intendance 3. korpusa vojnemu ministrstvu, Nro. 7323, Gradec, 14.8.1905; koncept dopisov vojnega ministrstva domobranskemu ministrstvu in intendanci 3. korpusa, Präs. Nr. 5032, Dunaj, 25.8.1905. Gl. še razširjeno objavo aviza v: »Zakupni in dobavni razglas«, *Slovenski narod*, 8.7.1905, 8, 9.

¹⁰²⁵ »Die Slavisierung durch die Militärbehörde«, *Grazer Tagblatt*, 21.7.1905 (jutr. izd.), 2; prav tam, 23.7.1905 (jutr. izd.), 7.

pomeni, da armadne narodne politike ni mogoče problematizirati. Nikakor ne! V naslednjih odstavkih bomo videli, da je za to več kot dovolj razlogov.

Najprej moramo ugotoviti, da so imeli številni avstrijski Nemci občutek, da jim je vojska nenaklonjena, in da so prav citirane obtožbe iz nemškonacionalnih krogov vsaj navidezno močan argument proti domnevni pretirani naklonjenosti armade Nemcem. Toda upoštevati je treba, da je bil odnos večine avstrijskih Nemcev do armadne jezikovne politike ravno nasproten kakor odnos drugih, manjših narodov monarhije. Medtem ko so na primer Slovenci podrejeni položaj slovenščine razumeli kot kršitev svojih narodnih pravic, se je Nemcem zdelo, da je uveljavljanje drugih jezikov napad na njihove. Tako kot sicer so pač varovali svoje zgodovinske predprave, svoj položaj *državnega naroda*, svoj *Besitzstand*. V Celju, kjer so si Nemci na vse kriplje prizadevali ohraniti povsem nemški značaj mesta in so zaradi tega še leta 1906 prepovedali celo privatne slovenske javne napise, je bil samo slovenski plakat vojaških oblasti lahko razumljen edino kot nezaslišana provokacija.¹⁰²⁶

Avstrijski Nemci so boj za privilegije običajno sicer zakrivali s prikazovanjem praktičnih prednosti uporabe nemškega jezika v vojski, a takšno sprenevedanje že tedaj ni bilo posebno prepričljivo. V tem duhu je neki Karl Schwarzenberg v brošuri o narodnem vprašanju v avstrijski vojski – izšla je leta 1898 v Münchnu – razglasil, da lahko le Nemci zagotovijo enotnost vojske, saj so največji narod v državi in »*annektrant kriegstüchtigste Volksart des Heeres*«. Toda žal naj tega ne bi uvideli preostali narodi, zlasti Madžari in Čehi, ki vodijo ogorčeno vojno zoper Nemce, pri tem pa uživajo tiho podporo in popuščanje s samega vrha. Zato naj bi bila ogrožena bojna sposobnost armade in s tem obstoj monarhije. Schwarzenberg je videl edino rešitev v krepitvi nemštva v državi in nemškem poveljevalnem jeziku.¹⁰²⁷

Ravno zaradi specifične narave takšnih sodb, v katerih moramo *slavizacijo* razumeti le kot minorno zmanjšanje predpravil nemščine in *popuščanje armadnega vrha* samo kot dosledno uveljavljanje predpisov o uporabi drugih jezikov, jih lahko le previdno uporabimo pri argumentaciji. Zatrjevanje nemških nacionalcev o slavizaciji armade očitno še zdaleč ne pomeni, da se je kaj takega v resnici dogajalo. Na drugi strani pozornemu bralcu nikakor ni moglo uiti, da se zavzemanje Nemcev za posebno vlogo nemščine ni dosti razlikovalo od stališč cesarja in armadnega vrha. V času afere *zde* je Franc Jožef češkimi poslancem jasno povedal, da v zvezi s poveljevalnim jezikom, ki je v njegovi pristojnosti, ne pozna šale in ni pripravljen na zmanjševanje pomena nemščine.¹⁰²⁸ Prestolonaslednik Rudolf, ki se je razglašal za velikoavstrijca in je v mladih letih celo gojil velike simpatije do Slovanov, je leta 1886 v svojem tajnem spisu o avstrijski notranji in zunanji politiki prav tako zapisal, da je enotni armadni jezik nujen pogoj ohranitve dobre armade. Obenem je

¹⁰²⁶ O javnih napisih v Celju: Janez Cvirn, »Jezikovna politika celjske občine na prelomu stoletja«, *Zgodovinski časopis* 44 (1990), 205–208.

¹⁰²⁷ Karl Schwarzenberg, *Kann sich die österreichisch-ungarische Armee den Einflüssen der Nationalitätenkämpfe entziehen???* (München, 1898). Citat je na s. 4. Mislim, da je ime avtorja psevdonom, ki naj bi spominjal na avstrijskega maršala iz časa napoleonskih vojn. Sicer je družina Schwarzenbergov izvirala iz češkega plemstva, poslanec knez Karl Schwarzenberg pa je bil federalist, tako da je zastopal precej drugačna stališča od tistih, ki so zapisana v citirani brošurici.

¹⁰²⁸ *Slovenec*, 15.1.1900, 2 in 25.1.1900, 3.

potožil, da vse več častnikov slabo govori nemško, sicer priznal, da bi bilo – če bi kaj takega obstajalo – teoretično bolje uvesti umeten jezik, ki ne bi nikogar privilegiral, a dodal, da je medtem treba v višjih šolah in vojski uporabljati nemščino, ki je tako ali tako najbogatejši in najbolj kultiviran jezik.¹⁰²⁹ Še ostrejša stališča zasledimo pri posameznih visokih častnikih, saj so bili nekateri izrazito nasprotni kakršnikoli narodnoemancipacijskim prizadevanjem. Admiral Wilhelm Tegetthoff je leta 1870 v privatni korespondenci razkladal, kako bi bilo treba ukrotiti (*in der Rock spannen*) nenemške narode.¹⁰³⁰ Fran Levce je leta 1883 v pismu Antonu Aškercu podrobno opisal, kako izrazito Slovencem nenaklonjeni so bili visoki častniki ob obisku Franca Jožefa na Kranjskem. Generalmajor Leonidas Popp, šef cesarjeve vojaške pisarne, naj bi na Bledu zabavljajl čez Slovence in koncipiral hladno cesarjevo zahvalo. Po Levčevem mnenju naj bi bil vzrok nenaklonjenosti preprost: Popp in drugi so bili »vojaki, avstrijski oficirji in to je dovelj [sic].«¹⁰³¹ Josip Vošnjak je v svojih spominih omenil, da se je ob isti priložnosti Friedrich Beck spotaknil ob izobešanje belo-modro-rdeče zastave. Beck naj bi še dodal, da prihodnjic noče več videti »teh demonstrativnih cap.«¹⁰³² Šef generalštaba, ki je bil sploh alergičen na trobojnice, je najbrž prav takrat izjavil tudi, da se na Kranjskem počuti kot v tujini.¹⁰³³

V tem kontekstu je zanimivo ravnanje armade v zvezi z nemškim šolstvom. Menda je bila možnost šolanja sinov častnikov in državnih uslužbencev v nemškem jeziku eden izmed razlogov za ustanovitev vojaški realk.¹⁰³⁴ Po Levčevih podatkih naj bi bila leta 1883 vojska in dvor močno zainteresirana za izglasovanje znamenite podpore kranjskega deželnega zbora učenju nemščine.¹⁰³⁵ V dokumentih vojnega ministrstva pa najdemo spise o ustanavljanju nemške gimnazije in ohranitvi ljudske šole v Gorici leta 1912. Vojno ministrstvo se je pri ministru za šolstvo zavzelo za pobudo goriškega nemškega političnega društva ter društvu za ohranitev nemške ljudske šole nakazalo 1000 kron. Svojo podporo je utemeljevalo s tem, da je nemška šola eksistenčni pogoj za tamkajšnje vojaštvo.¹⁰³⁶ Tudi poveljstvo 3. armadnega zbora je menilo, da je nemško šolstvo v Gorici z vojaškega gledišča nezavrnljiva potreba (*unabweisliches Bedürfnis*), poleg tega je zaradi državnega interesa treba omogočiti *patriotičnim Furlanom* šolanje v nemščini.¹⁰³⁷ Stališča vojske so

¹⁰²⁹ Kronprinz Rudolf, »Skizzen aus der österreichischen Politik der letzten Jahre«, v »Majestät, Ich warne Sie...«, 172, 173. O Rudolfovem mladostnem stališču do Slovanov in njegovih nadnationalnih pogledih: Hamann, *Rudolf*, 135–150.

¹⁰³⁰ Cit. pri Sergej Vrišer, »Tegetthoff v slovenskem zgodovinskem spominu«, *Vojnozgodovinski zbornik*, št. 7 (2001), 24.

¹⁰³¹ Bernik, ur., *Pisma Frana Levca*, zv. 2, 128. Ob tem je zanimivo, da Leonidas Popp ni bil Nemec, temveč pravoslavni Romun. Erwin A. Schmidl, *Juden in der K.(u.)K. Armee, 1788–1918: Jews in the Habsburg Armed Forces*, Studia Judaica Austriaca, 11 (Eisenstadt, 1989), 69.

¹⁰³² Vošnjak, *Moji spomini*, 477.

¹⁰³³ Glaise-Horstenau, *Das Leben des Generalstabschefs*, 268, 367, 397, 398.

¹⁰³⁴ Kiesewetter, »Aus der goldenen Leutnantszeit«, fol. 5.

¹⁰³⁵ Bernik, ur., *Pisma Frana Levca*, zv. 2, 71.

¹⁰³⁶ KA, KM, Präs, 31–24/1 (1912), koncept dopisa vojnega ministrstva ministru za uk in bogočastje, Präs. Nr. 1892, Dunaj, 22.3.1912; 31–24/2 (1912), koncept dopisa vojnega ministrstva društvu za ohranitev nemške šole v Gorici, Präs. Nr. 1936, Dunaj, 6.3.1912.

¹⁰³⁷ KA, KM, Präs, 31–24/1 (1912), dopis poveljstva 3. korpusa vojnemu ministrstvu, Präs. Nr. 787, Gradec, 23.2.1912.

bila v tem primeru nenavadno podobna mislim Karla Schwarzenberga. V svoji brošuri je pohvalil prizadevanja vojaškega vrha, ki spodbuja učenje nemščine v velikem številu vojaških šol, vendar je kljub temu menil, da je položaj zelo zaskrbljujoč. V vojski zaradi siceršnjega zapostavljanja nemščine v šolstvu primanjkuje nemško govorečih podčastnikov, častniki in podčastniki pa svojim potomcem vse težje zagotavljajo nemško izobrazbo. Ker sinovi ne znajo več dobro nemško, grozi nevarnost, da se bo končala tradicija, po kateri sledijo očetom v vojaški poklic. Posledično upada delež nemških častnikov in – je sklenil Schwarzenberg – vojska vse bolj prihaja pod slovanski, poljski in madžarski vpliv. Ustanavljanje nemških šol naj bi bilo edina rešitev.¹⁰³⁸

Zanimiv primer je tudi vojaško vmešavanje v jezik krajevnih napisov na Kranjskem. Leta 1909 je notranje ministrstvo povprašalo domobranskega ministra, kakšno je njegovo stališče do samo slovenskih krajevnih napisov na Kranjskem. Tamkajšnji deželni predsednik je namreč napovedal, da bo deželni zbor zelo verjetno spremenil ureditev iz leta 1892, saj je prebivalstvo že takrat zelo nejevoljno sprejelo odločitev o postavitvi slovensko-nemških tabel. Predvideval je, da bodo nemški napisi ostali ob slovenskih le v krajih z mešanim prebivalstvom. Domobranski minister, baron Friedrich Georgi, je v svojem kratkem odgovoru poudaril, da je ministrstvo zainteresirano za ohranitev dosedanje prakse, saj imajo vojaški zemljevidi pogosto zapisane nemške oznake krajev. Mnenju sta se pridružila tudi Franz Conrad von Hötzendorf in skupni vojni minister Franz Schönaich.¹⁰³⁹

Zadeva je bila s tem odložena in je znova postala aktualna šele ob koncu leta 1912, ko je *Slovenec* objavil, da namerava deželni odbor zaradi dvojezičnih napisov protestirati pri različnih ministrstvih.¹⁰⁴⁰ Zapis je opazil poveljnik ljubljanske 28. pehotne divizije, podmaršal Hermann Kusmanek, ki se je takoj posvetoval z deželnim predsednikom in nato obvestil vojno ministrstvo. V svojem mnenju je zapisal, da je potrebno ohraniti dvojezične napise, ker to zahtevajo vojaški in politični razlogi. Zanimivi so seveda zlasti slednji. Kusmanek je namreč menil, da bi bilo dobro razmisliti, ali ne bo uvedba enojezičnih slovenskih napisov *voda na mlin slovanskim aspiracijam* in ali se zaradi tega ne bo okrepila že tako premočna *slovanska samozavest*. Poleg tega je omenil še, da ima vrsta krajev na Kranjskem stara nemška imena, ki imajo zgodovinsko vrednost, saj spominjajo na nemško pridnost in kulturo, zaradi katerih so dobili svoj pomen.¹⁰⁴¹ Ministrstvo je ocenilo položaj in predsedniku cislajtanske vlade ter notranjemu ministru sporočilo, da bi bilo zaradi vojaških razlogov dobro ohraniti dosedanje prakso. Vendar pa referent očitno ni bil preveč naklonjen Kusmanekovemu političnemu razglabljanju. Na akt je namreč *pro domo* pripisal, da so Nemci na *svoj politično nespartan način (politisch sehr wenig kluge Art)* germanizirali imena čisto slovenskih krajev, kar v

¹⁰³⁸ Schwarzenberg, *Nationalitätenkämpfe*, 21, 22.

¹⁰³⁹ KA, KM, Präs, 52–41/2 (1909), prepis dopisov notranjega ministrstva, 6713, Dunaj, 3.3.1909, domobranskega ministrstva, Departement XIV, Nr. 448, Dunaj, 5.4.1909; dopis Franza Conrada von Hötzendorfa, Nr. 1778, Dunaj, 24.4.1909; mnenje vojnega ministrstva, Präs. Nr. 5506, Dunaj, 26.5.1909.

¹⁰⁴⁰ »Iz deželnega odbora vojvodine Kranjske«, *Slovenec*, 30.11.1912, 6.

¹⁰⁴¹ KA, KM, Präs, 50–12/1 (1913), pismo poveljnika 28. pehotne divizije vojnemu ministrstvu, Res. Nr. 13/24, 10.1.1913.

praksi povzročā probleme, ker teh imen nihče ne pozna. Zato naj vojska ne bi več podpirala *brodolomne politike* (*schiffbrüchige Politik*), ampak bi morala predvsem poskrbeti za s stvarnostjo usklajene zemljevide.¹⁰⁴²

Zaradi vsega zapisanega je brez nadaljnega na mestu ponoven razmislek o nadnacionalnosti častnikov in armade. Ali res lahko trdimo, da so bili ljudje, ki so se zaradi domnevne vojaške nujnosti in državnega interesa zavzemali za ustanavljanje nemških šol v večinsko nenemških deželah ali pa so odkrito pisali o potrebi zaščite nemškega značaja skoraj popolnoma slovenske Kranjske, nadnacionalni? Mislim, da se odgovor skriva v definiciji nadnacionalnosti. Če jo razumemo kot popolno nevtralnost in povsem enako obravnavanje vseh narodov in jezikov, potem je odgovor zagotovo – ne! Povsem jasno je, da je nemščina v vojski imela poseben, privilegirani položaj in da tega armadni vrh ni želel spremeniti. Toda že v poglavju o janških in vevških dogodkih sem opozoril, da je bilo vojaško pojmovanje nadnacionalnosti nekoliko specifično. Pri definiciji sem si, spodbujen z razmišljanjem R.J.W. Evansa, pomagal z izrazom *prednacionalen*. Lahko bi uporabil tudi bistroumni nesmisel in rekel, da so bili častniki *nemškonadnacionalni*. Njihov cilj je bil ohranitev starega reda, v katerem bi bili narodi zvesti cesarju, nemščina bi ohranila svojo posebno vlogo, drugi narodni jeziki pa – tako kot nekdanji – svoj sekundarni položaj. Pri tem v glavnem niso izhajali iz visokoletečih idealov, temveč iz izkušnje stoletnega skupnega življenja v večnarodni državi. Predvsem med uradništvom, v vojski in dinastiji se je razvil občutek za kompromise, ki so omogočali sobivanje. Temu *narodu dvornih svetnikov*, oziroma *Avstrijcem*, kot jih je poimenoval znani zgodovinar Alphons Lhotsky, je bilo jasno, da bi trmasto vztrajanje pri poenotenju neizogibno porušilo krhko ravnovesje, ki je zagotavljalo miren obstoj države.¹⁰⁴³

Na naše vprašanje lahko torej odgovorimo z da, če nadnacionalnost razumemo tako, kot so jo razumeli v armadi in na dvoru. Čeprav so se nemški nacionalisti in vojska marsikdaj zavzemali za iste stvari, je med njimi obstajala bistvena razlika v miselnih izhodiščih in v viziji države. Poleg tega moramo priznati, da je bilo naprimer pomanjkljivo znanje nemščine za vojsko res problem. Podpore nemškemu šolstvu lahko zaradi tega razumemo kot čisto pragmatično potezo. S slovenskega gledišča je bilo seveda precej vseeno, ali je nekdo nemško šolo podpiral zaradi nacionalizma ali zaradi nadnarodnega dinastičnega patriotizma. A če zgodovine ne raziskujemo le skozi optiko lastnega naroda, je različna motivacija dejanj še kako pomembna.

Tezo o pomembni razliki med nemškimi nacionalisti in vojsko potrjujejo pogosti medsebojni konflikti. Prav tako kakor proti slovenski zastavi, je Friedrich Beck premnogokrat protestiral proti črno-rdeče-zlati frankfurterici, saj je bila zanj

¹⁰⁴² KA, KM, Präs, 50–12/1 (1913), mnenje vojnega ministrstva, Präs. Nr. 812, Dunaj, 24.1.1913.

¹⁰⁴³ Alphons Lhotsky, »Das Problem des österreichischen Menschen«, v *Aufsätze und Vorträge*, 5 zv. (Wien, 1970–76), zv. 4, 315–319. Za zgodovino razvoja avstrijske nacije v vseh njenih pojavnih oblikah je standardno delo, ki na več mestih obravnava tu nakazano problematiko: Ernst Bruckmüller, *Nation Österreich: Sozialhistorische Aspekte ihrer Entwicklung*, Studien zu Politik und Verwaltung, 4, ur. Christian Brünner, Wolfgang Mantl in Manfred Welan (Wien, Köln, Graz, 1984). Krajše in v slovenščini tudi: isti, »Habsburški absolutizem in narod dvornih svetnikov«, *Zgodovinski časopis* 38 (1984), 29–46.

tudi ta znak propada monarhije. Poleg tega so oficirska častna razsodišča redno odvzemala čine nemškonacionalnim rezervnim častnikom. Celo dvobojevanje, ta čudni relikt viteštva, je bilo vzrok, da je čin izgubilo precej nemškonacionalnih študentov, ki se iz prepričanja niso hoteli dvobojevati z Judi, ko so bili izzvani. Vsakršno razlikovanje na verski podlagi je bilo za častnike pač nesprejemljivo.¹⁰⁴⁴

Zagotovo pa nočem trditi, da posamezni častniki niso bili nacionalisti. Vojaška nadnarodna ideologija je bila ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja hud anahronizem in armadi zlasti v letih pred vojno, kljub iskrenemu prizadevanju, ni uspelo zajeziti prodora ljudi z modernimi prepričanji v aktivni častniški zbor. Med zanimive primere je sodil podmaršal Blasius von Schemua, ki si ga Slovenci radi lastimo. Toda Schemua – oziroma *frater Gotthard* – je bil skrivni član *Novega templjarskega reda*, rasistične germanske organizacije, ki jo je okrog leta 1900 ustanovil Jörg Lanz von Liebenfels, rasni teoretik in avtor del kot sta *Einführung in die Rassenkunde* ali *Die Blonden als Schöpfer der Sprachen*.¹⁰⁴⁵ Schemuova nagnjenost k misticizmu je torej imela povsem jasne nacionalistično-rasistične podtöne. Takšna prepričanja so takrat običajno ostajala skrita, čeprav seveda niso bila brez posledic.

Po razpadu monarhije pa so se mnogi hvalili s svojim nemštvom ali kakšno drugo narodno pripadnostjo. General Alfred Krauss, ki je kot šef štaba mariborskega poveljstva jugozahodne fronte med 1. svetovno vojno zagrenil življenje prenekateremu Slovencu, je naprimer v svojih spominih nemški narod, temu je knjigo tudi posvetil, razglasil za dosti sposobnejšega od vseh drugih. Njegova presoja položaja v Avstro-Ogrski zgovorno priča, da ni bil prijatelj preostalih narodov. Menil je, da je bila situacija v dvojni monarhiji povsem zavožena, ker *kulturno premočni* avstrijski Nemci niso zmogli asimilirati *kulturno in številčno nepomembnih ljudskih drobcev*.¹⁰⁴⁶ Seveda se marsikdaj postavlja vprašanje, ali niso bila prepričanja, ki so jih posamezniki predstavljali v svojih spominih, poznejšega datuma, in so se torej razvila šele v povojnih letih, pisci pa so jih prenesli na poprejšnje dogajanje. Čeprav lahko pomisleku pogosto pritrdimo, nas Kraussovo medvojno delovanje – med drugim si je prizadeval za uveljavitev nemškega uradnega jezika in močno sodeloval pri rovarjenju zoper slovenske politike – prepričuje, da vsaj v njegovem primeru dvoma ni. Alfred Krauss je bil nacionalno usmerjen že kot aktivni častnik, tržaški namestnik pa ga je leta 1916 označil za nemškega nacionalca prvega reda.¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴⁴ Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, 162, 163. O degradacijah zaradi nacionalizma še: Zehetbauer, *Die »Einjährigen« in der alten Armee*, 136–148.

¹⁰⁴⁵ Josef Mann, »FML Blasius Schemua : Chef des Generalstabes am Vorabend des Weltkrieges 1911–1912«, doktorska disertacija (Universität Wien, 1978), 174; Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf*, 117. O Lanzu von Liebenfelsu kratko: Brigitte Hamann, *Hitlers Wien : Lehrjahre eines Diktators* (1996; München, Zürich, 1998), 308–319.

¹⁰⁴⁶ Alfred Krauß, *Die Ursachen unserer Niederlage : Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg* (München, 1920), 61.

¹⁰⁴⁷ Podatek iz dnevnika Evgena Lampeta je cit. pri: Igor Grdina, »Nekaj opazk o Šušteršičevi politiki pred in med prvo svetovno vojno«, *Zgodovinski časopis* 53 (1999), 352 v op. 9. István Deák opozarja, da je bil Krauss v obdobju med vojnami v krogih nekdanjih avstrijskih generalov zelo neprijubljn ravno zaradi svojih skrajnih stališč, ki so se sicer takrat še radikalizirala. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, 263.

O tem, da se je med nemškoavstrijskimi častniki vse bolj širilo prepričanje o zapostavljenosti Nemcev in o grozeči prevladi Slovanov, pričajo še nekateri drugi indici. V romanu *Quo vadis, Austria?*, ki ga je le nekaj let pred vojno napisal in v Berlinu anonimno izdal aktivni poročnik avstrijske vojske, lahko preberemo dolge notranje monologe glavnega junaka, častnika, ki obupuje nad domovino. Zdi se mu, da je šibka in nesposobna obračunati z nasprotniki, zato jo čaka usoda Turčije. Krivdo za nastali položaj pripiše premajhnim izdatkom za vojsko in prevladi Slovanov, ki marsikje – naprimer na Češkem, Moravskem in v slovenskih deželah – že zatirajo *najstarejši kulturni narod* v državi, Nemce.¹⁰⁴⁸

Spomini Edmunda Glaise von Horstenaua so prav tako zelo zanimiv vir za osvetlitev odnosa nemškoavstrijskih častnikov do nemštva. V nekem pasusu je Glaise opisal svoj razvoj od *črno-rumenega federalista* do Nemca in svoje stike s salzburškimi nemškonacionalnimi krogi v letih neposredno pred začetkom 1. svetovne vojne. Spremembo je pojasnil s spoznanjem, da je dvojna monarhija morda tik pred propadom, in upanjem, ki ga je zaradi tega zbujala Nemčija. Vrnitev k nemštvu je zanj pomenila iskanje nadomestne domovine.¹⁰⁴⁹ Glaise v svojem pogledovanju čez mejo seveda ni bil osamljen in ob tem ni nepomembno, da se je v Nemčiji, kjer so javnost, politika in vojaški krogi vse bolj verjeli, da je vojna med antanto in centralnimi silami neizogibna, utrjevalo prepričanje, da bo ta tudi civilizacijski spopad med Slovani in Germani.¹⁰⁵⁰

Conrad von Hötzendorf je Helmuta von Moltkeja mlajšega, šefa nemškega velikega generalštaba, sicer že pred vojno previdno opozarjal, da je govorjenje o *Nibelunški zvestobi* in tevtonsko-slovanskem spopadu glede na narodno sestavo avstrijskih čet skrajno vprašljivo, a neželentim čezmejnim vplivom dramatične retorike se ni bilo mogoče izogniti.¹⁰⁵¹ Avstrijski častniki nemškega rodu ali prepričanja so se vse večkrat le s težavo odločali, na kateri strani bodo v veliki bitki avstrijski Slovani. Kot je v svojih spominih zatrdil grof Arthur Polzer-Hoditz, nekdanji šef kabineta cesarja Karla, so med vojno številni avstrijski častniki prepričanje o nekakšnem spopadu civilizacij prenesli na notranjo politiko, ki so jo

¹⁰⁴⁸ [Gustav Siebert], *Quo vadis, Austria? : Ein Roman der Resignation*, 2. izd. (Berlin, 1913), 380, 381. Prva izdaja je bila v Avstro-Ogrski zaplenjena, druga je zato izšla brez najbolj spornih odlomkov. Zanimivo je, da so se v prestolonaslednikovi vojaški pisarni, od koder je prišla pobuda za zaplembo prve izdaje, z vsebino romana v glavnem strinjali. Menili so celo, da je glavni junak prikazan kot *idealen, v najboljšem pomenu besede staroavstrijsko misleči častnik*. Vendar jih je skrbelo, da bi mlajši častniki delo lahko napačno razumeli, saj večina stvari, zaradi katerih junak obupuje, drži. Zato so predlagali prepoved. KA, MKFF, karton 208, akt 6, poročilo Francu Ferdinandu, 27.9.[1913].

¹⁰⁴⁹ Peter Broucek, ur., *Ein General im Zwielficht : Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau*, zv. 1, *K.u.K. Generalstabsoffizier und Historiker*, Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 67 (Wien, Köln, Graz, 1980), 237, 238.

¹⁰⁵⁰ Wolfgang J. Mommsen, »The Topos of Inevitable War in Germany in the Decade before 1914«, v Volker Berghahn in Martin Kitchen, ur., *Germany in the Age of Total War* (London, Totowa, 1981), 23–45.

¹⁰⁵¹ Holger H. Herwig, *First World War : Germany and Austria-Hungary, 1914–1918*, Modern Wars, ur. Hew Strachan (London, New York, 1997), 51.

tudi sicer slabo razumeli.¹⁰⁵² Nedvomno pa so mnogi razmere v državi že poprej videli v takšni luči, saj so konfliktna razmera po potrebi ponujale dovolj prepričljive argumente. Septembrski dogodki v Ljubljani leta 1908 so bili le ena izmed epizod, ki je krepila občutek ogroženosti med častniki nemškega rodu. Ne smemo namreč pozabiti, da so imeli takšni napadi na nemško prebivalstvo precejšen odmev. Neredi v Ljubljani so se znašli celo v spomenici, ki jo je državnemu tajniku nemškega zunanjega ministrstva pisal predsednik precej vplivnega rajhovskega *Vsenemškega združenja* (*Alldeutscher Verband*).¹⁰⁵³ V svoji korespondenci sta ogorčenje nad napadi na ljubljanske Nemce z močnimi izrazi izražala tudi že omenjena častnika, Otto in Robert Gariboldi, ki sta se zasebno povsem jasno postavila na nemško stran.¹⁰⁵⁴

Rečemo torej lahko, da je začel avstrijski nadnarodni patriotizem med nemško-avstrijskimi častniki po prelomu stoletja precej plahneti. Krepil se je občutek, da sta avstrijski patriotizem in pripadnost nemštvu v konfliktu, saj je izginjala Avstrija, v kateri se Nemcem ni bilo treba odločati med enim in drugim. Proces ločitve identitet, ki se je v političnem življenju začel že pred desetletji, se je torej naposled pojavil v častniškem zboru. Po moje tudi ta pojav potrjuje tezo, da že poprej častniki mnogokrat niso bili popolnoma nadnacionalni, temveč, če znova uporabim paradoksalni izraz, kvečjemu *nemškonadnacionalni*. Vzgoja v vojaških šolah, sistematična indoktrinacija z avstrijskim patriotizmom in precejšnja ločenost od civilnega prebivalstva so omogočili, da so častniki mnogo dlje kot drugi ostali v nekakšnem – tokrat bom uporabil oznako R.J.W. Evansa – prednacionalnem stanju. Kadar pa so se naposled znašli v položaju, ko so morali izbirati med nemštvom in avstrijsko nadnacionalnostjo, so se dostikrat odločili za nemško identiteto. Ne vsi, a vsekakor mnogi! Pri tem seveda ni bila problematična sama odločitev, temveč dejstvo, da so svojo spremenjeno pozicijo še vedno predstavljali kot avstrijsko in patriočno, vse, ki so nasprotovali tako preprosti enačbi, pa so poskusili razglasiti za protidržavne spletkarje. Kdor si je prizadeval za narodno emancipacijo nenemških narodov, je bil torej nevaren, čeprav je sicer zagotavljal, da želi le izboljšati svojo domovino, Avstrijo.

Tu pa se končno lahko vrnemo h konkretnemu položaju na Slovenskem. Zelo verjetno bi podrobnejša raziskava pokazala, da je na zaostritev odnosa vojske do Slovencev pomembno vplivalo prav vse večje zatekanje častnikov k nemštvu. V konkretnih konfliktnih situacijah, ki so se vrstile v zadnjem desetletju pred svetovno vojno, je bilo vse več častnikov na ključnih položajih očitno pripravljenih svoj položaj izkoriščati za narodno motivirano nagajanje Slovincem. Zanje ni bila več bistvena dejanska slovenska zvestoba dinastiji in Avstriji, temveč ohranitev nemškega *posestnega stanja*, vsakršna prizadevanja za spremembo razmerij v monarhiji pa so predstavili kot napad na državo. Prav v tem kontekstu lahko iščemo

¹⁰⁵² Arthur Polzer-Hoditz, *Kaiser Karl : Aus der Geheimmappe seines Kabinettschefs*, 2. izd. (Wien, 1980), 142–144.

¹⁰⁵³ Jürgen Angelow, »Alldeutsche, Reichsregierung und Zweibund am Vorabend und zu Beginn des Ersten Weltkrieges : Zur Ambivalenz von nationalistischer Agitation, autoritärem Machtstaat und Bündnispolitik«, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 106 (1998), 381, 382.

¹⁰⁵⁴ Vrišer, »Finfarji«, 42.

drugi del razlogov za ravnanje častnikov poveljstva 3. korpusa. Trializem in podobne rešitve seveda niso bile združljive z vizijo nemške dominacije v Avstriji. Zato je bilo potrebno prizadevanja za federalistično reformo nekako diskreditirati. Očitki nelojalnosti, srbofilstva, panslavizma so bili kakor nalašč, saj so imeli dovolj stvarne podlage, da ob njih ni bilo mogoče takoj zamahniti z roko.

Obenem so ti očitki sijajno izkoriščali realne strahove mnogih vojakov, saj so se ti pod vplivom splošnega položaja pretirano bali privlačne moči Srbije, ki je vsaj od aneksijske krize leta 1908 postala njihova glavna skrb. Razumevanje takratne situacije je pač težavno še za specialiste, kaj šele za častnike, ki so bili načrtno vzgajani v ozračju zatiskanja oči pred narodno problematiko. Zaradi tega so številni v resnici težko ločili med prizadevanji za preureditev države in prizadevanji za njeno zrušitev. K slabemu razumevanju položaja je poleg vsega drugega nekaj gotovo prispevalo tudi nesrečno dejstvo, ki sem ga že omenil v poglavju 5 (gl. str. 83). Družabno življenje častnikov se je namreč celo v krajih z nenemško večino pretežno odvijalo v krogih nemškega meščanstva, kar ni moglo ostati brez posledic. Jasno je, da se častniki, ki so se sicer morali ogibati izrazito političnih ali nacionalističnih skupin, v družabnih stikih z Nemci niso mogli izogniti vplivom njihovega gledanja na položaj v državi.¹⁰⁵⁵

Odgovore na vprašanja, ki smo si jih zastavljali v zadnjem poglavju, moramo torej iskati v kombinaciji zunanjepolitičnega položaja, notranjepolitične napetosti, slabega razumevanja narodnih problemov, vse večjega nacionalizma med delom nemških častnikov in seveda tudi v spremembah slovenskega dojemanja avstrijske države. Ne smemo namreč pozabiti, da se je na slovenski strani ob lojalni večini vse bolj uveljavljala tudi manjšina, ki ni več računala na rešitev narodnega vprašanja v monarhiji, ampak se je ozirala čez njeno južno mejo. A čas je, da potegnem črto in poskusim povzeti poglavitna dognanja svoje raziskave.

¹⁰⁵⁵ O takrat prevladujočih pogledih med Nemci v Sloveniji: Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 315–333; Matic, *Nemci v Ljubljani*, 354–359.

15 Povzetek glavnih dognanj

Ob koncu želim torej povzeti glavna dognanja o odnosu Slovencev do avstro-ogrskih oboroženih sil v obdobju od uvedbe dualizma in velike vojaške reforme do začetka svetovne vojne. Natančneje sem o vsem tem seveda pisal v posameznih poglavjih, tu želim le na kratko ponoviti ključne točke. Najprej moram ugotoviti, da vojaška vprašanja v slovenski politiki nikoli niso igrala zelo pomembne vloge, a so se politiki z njimi vendarle precej pogosto ukvarjali. K temu so bili navsezadnje nekako prisiljeni, saj je državni zbor mnogokrat obravnaval različne vojaške zakone in so zato tudi Slovenci morali oblikovati svoja stališča do njih. Prav tu pa se je skozi celotno obdobje kazal vpliv slovenskega odnosa do dinastije oziroma vladarja na odnos do vojaških vprašanj. Povezanosti cesarja in oboroženih sil, torej niti simboličnega poudarjanja pomena vojske, ki se je med drugim kazalo v stalnem oblačenju v uniforme, niti precejšnjih ustavnih kompetenc na vojaškem področju, ni bilo mogoče spregledati in vsaka politika je morala računati z njo. Ker sta bili izogibanje konfliktu z dinastijo ali celo iskanje njene podpore stalnici pretežnega dela slovenske politike, je jasno, da je bil manevrski prostor na vojaškem področju precej omejen.

Franc Jožef je namreč znal še kako nedvoumno izraziti svoje nezadovoljstvo nad tistimi, ki so se preveč vtikali v njegovo armado. Le redki, najbolj seveda Madžari, so zato šli v konflikt in odkrito nasprotovali recimo sprejemanju obrambnih zakonov. Na Slovenskem so podobno ravnali socialdemokrati, ki pa so lahko svoje poglede predstavljali zgolj v časopisu in v javnih nastopih, saj niso bili zastopani v državnem zboru. Drugi, torej katoliški in liberalni tabor, so se večinoma omejevali na boj za drobne spremembe in so le redko zastopali povsem drugačne zamisli od tistih, ki jih je zagovarjala vlada. Precej odločno je na primer v letu 1869 nastopil Lovro Toman, ki je v razpravi o domobranskem zakonu zahteval uvedbo poveljevanja v narodnih jezikih, kar je bil izrazit poseg v cesarjeve kompetence, ter delitev domobranstva na deželne skupine. Zelo ostro opozicijsko politiko so v letu 1903, ko je državni zbor razpravljal o povečanju naborniškega kontingenta, vodili tudi poslanci Šusteršičeve *Slovanske zveze*. A obakrat je bilo jasno, da ima vlada tudi brez slovenskih glasov zagotovljeno večino, slovenski poslanci pa na koncu v glavnem niso glasovali proti, temveč so se odločitvi izognili. Prvikrat sta to storila dva, leta 1903 pa kar vsi.

Pogosteje so slovenski politiki v razpravo posegali, ko se je bilo potrebno potegovati za manjše olajšave služenja vojaškega roka. Pri tem so bili občasno celo uspešni, čeprav vlada takšnim posegom ni bila naklonjena. Ampak tu je šlo za zadeve, kjer je bilo mogoče doseči manjše premike, saj ne vlada ne cesar nista bila nerealna in nista vztrajala pri vsaki malenkosti. Zdi pa se, da so prav manjše

praktične olajšave volivcem veliko pomenile, morda celo več od načelnega prizadevanja za, recimo, večjo vlogo slovenščine v vojaškem uradovanju. Relativno pogosto omenjanje malih ugodnosti v predvolilnih nastopih že kaže na njihov pomen. Prav tako se v redkih odzivih, ki jih sploh lahko razberemo iz virov, vidi, da je bil način izvrševanja vojaške obveznosti za prebivalstvo silno pomemben. Slabo so bile sprejete dodatne obremenitve, dobro pa olajšave, poleg tega je nekaj indicev, da je bilo večini ljudi všeč, če so bila bremena kolikor toliko enakomerno porazdeljena. Videti je, da so elite, katerih položaj se je z uvedbo splošne vojaške obveznosti poslabšal, reformo iz leta 1868 sprejele dosti manj navdušeno kot nižji sloji. Pozitiven odziv slednjih se kaže skozi zmanjšanje skrivaštva in dezerterstva pa tudi v ljudskem pesništvu.

Vprašanje, ki je vseskozi zbujalo pozornost, je bila vloga slovenskega jezika v vojski. Zelo veliko zanimanja je bilo predvsem za uporabo slovenščine pri urjenju vojakov, torej za slovenščino v vlogi polkovnega jezika. Časniki so pisali o pozitivnih primerih uporabe in o neupoštevanju prepisane ureditve. Upravičeno so izstopala prizadevanja Andreja Komela, ki je bil gotovo posameznik z največjimi zaslugami za uveljavitev vojaške slovenščine. Različni pisci, predvsem pa politiki, so se ukvarjali tudi z vlogo nemščine v vojski. Večinoma so priznavali potrebo skupnega poveljevalnega in službenega jezika ter največkrat dopuščali, da to vlogo igra nemški jezik. Tu in tam pa so se vendar pojavile zahteve po večji uveljaviti slovenščine. Lovro Toman je v državnem zboru zahteval uvedbo slovenskega poveljevanja v domobranstvu, podobne zamisli so se pojavljale še pozneje, vendar drugod in ne več na najvišji politični ravni. Nasprotno, leta 1912 je poslanec ljudske stranke, Ignacij Žitnik, celo izrecno podprl nemški poveljevalni in službeni jezik, kar je povzročilo manjši politični vihar in skoraj razcepilo skupni klub njegove stranke in dalmatinskih ter istrskih pravašev.

Seveda Žitnikova izjava ni bila slučajna, temveč je bila le vrh politike, ki jo je vodila *Slovenska-ljudska stranka* pod vodstvom Ivana Šusteršiča. Ta je pričakovala, da bosta njihove državnopravne in narodne načrte podprli vojska in dinastija, zlasti prestolonaslednik, nadvojvoda Franc Ferdinand. Podobne zamisli so se pojavljale že prej in tudi pozneje, vendar so prav v času od preloma stoletja do 1. svetovne vojne verjetno doživele svoj vrh. S tem je bilo povezano aktivno podpiranje vojske, kjer sta se zlasti angažirala Ivan Šusteršič, velik zagovornik izgradnje močne oceanske mornarice, ter vitez Josip Pogačnik, podpredsednik državnega zbora in predsednik njegovega obrambnega odbora. Ta politik, ki je odigral zelo pomembno vlogo predvsem ob napornem sprejemanju obrambnega zakona leta 1912, je bil v tesnih stikih z belvederskim krogom ter bi si v prihodnje gotovo zaslužil natančnejšo obravnavo.

Nikakor ni presenetljivo, da takšna politika ni postavljala zahtev po federalizaciji oboroženih sil ali vsaj njenih delov, na primer domobranstva. Sicer so se takšne zamisli ves čas pojavljale, najizraziteje ob nastanku domobranstva in v prvih letih po njem. Tedaj je o federalizaciji govoril Lovro Toman, zahteva po ustanovitvi slovenskega domobranstva se je izrecno pojavila tudi v *dunajskem programu*, doslej neznanem državnopravnem tekstu, ki ga je objavil dunajski list *Der Osten*. Pozneje je o tem pisal sokolski časopis *Južni Sokol*, v manj artikulirani obliki pa se je ideja pojavljala še kasneje. Seveda takšna zahteva ni nikoli postala bistveni

ali trajni del slovenskih programov, pojavljala se je le nesistematično, v glavnem v trenutkih, ko se je o tem govorilo drugod po monarhiji. Odkar so svoj honved dobili Madžari in zato svoje *domobrane* Hrvati, so namreč z različno intenzivnostjo in – to si upam trditi – brez resnega upanja na uspeh podobno zahtevali še drugi.

Zanimal me je tudi odnos vojske do Slovencev, predvsem do slovenske politike. Ugotovil sem, da so bili za armado zelo dolgo skoraj neopazni, saj se je z njimi ukvarjala le ob posamičnih zaostritvah, ki pa so običajno hitro padle v pozabo. Položaj se je začel spreminjati po prelomu stoletja, zlasti po letu 1908, ko sta se hkrati zgodila dva zapleta: ljubljanski spopad vojske z demonstranti ter kriza zaradi aneksije Bosne in Hercegovine. Do še večje zaostritve pa je prišlo v času balkanskih vojn, v letih 1912 in 1913. Tedaj se je v delih vojske začel širiti dvom v lojalnost Slovencev in slovenski poskusi dokazovanja naklonjenosti vojski marsikateriga častnika niso več prepričali. Mislim, da lahko takšno razpoloženje armadnih krogov pripišemo kombinaciji dejavnikov, med katerimi ni bil nepomemben niti vse bolj razširjen nemški nacionalizem. Seveda sta na neugoden razvoj vplivala še notranje- in zunanjepolitični položaj. Posebno važno je bilo, da se je nezaupanje do slovenske politike močno vkoreninilo ravno v poveljstvu graškega 3. armadnega zbora, ki je bil pristojen za večino slovenskih dežel. S svojimi poročili je poveljstvo korpusa namreč lahko vplivalo na politični in vojaški vrh na Dunaju, kjer so se mnogi sicer še zanašali na Slovence. Gotovo nasprotni glasovi iz Gradca niso takoj spremenili takšnih prepričanj, vendar primeri iz časa svetovne vojne kažejo, da niso ostali brez uspeha. Ni bilo namreč treba dosti, dovolj je bilo vzbuditi kolikor toliko resen sum in že so visoki častniki, ki naj bi po načrtih pomembnega dela slovenske politike odločilno podprli želene reforme, opustili zamisli o sodelovanju s Slovenci.

Predvsem pa je imela nenaklonjenost dela lokalno pristojnih častnikov hude posledice v zaostrenih razmerah 1. svetovne vojne, ko se je zmanjšal civilni nadzor in povečala moč vojske. Tedaj so številni oficirji močno sodelovali v narodno motiviranem obračunu s Slovenci in slovensko politiko. S tem so seveda nemalo prispevali h kopičenju nezadovoljstva in k odločitvi za odhod iz države. A to je že tema, ki si zasluži posebno obravnavo.

16 Viri in literatura

16.1 Neobjavljeni viri

Arhiv Republike Slovenije (Ljubljana), Deželno predsedstvo za Kranjsko.

–, Namestništvo za Primorje v Trstu (mikrofilmske kopije dokumentov tržaškega arhiva).

–, fond Josip Vošnjak.

–, fond Franc Metelko, Al. Ant. baron žl. Brandenstein, »Mali pravilnik službe za narodno stražo vseh stopnà«, prev. A[nton]. G[lobočnik]., rokopis.

Haus-, Hof- und Staats-Archiv (Dunaj), Pressleitung.

Kriegsarchiv (Dunaj), Kriegsministerium, Präsidialreihe.

–, Militärkanzlei Franz Ferdinand.

–, Militärkanzlei Seiner Majestät.

–, Ministerium für Landesverteidigung.

–, Nachlässe und Sammlungen, različne zapuščine.

Nadškofijski arhiv Ljubljana, zapuščina Ivana Šusteršiča.

Narodna in univerzitetna knjižnica (Ljubljana), Rokopisni oddelek, različne zapuščine.

Pokrajinski arhiv Maribor, zapuščina Janka Serneca.

–, zapuščina Pavla Turnerja.

»Zapiski Andreja Trudna«, rokopis v privatni lasti.

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Rokopisne knjige.

Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU (Ljubljana), »Dnevnik škofa Jegliča«, tipkopisni prepis.

16.2 Objavljeni viri, publicistika pred letom 1918 in spomska literatura

[Adler, Moritz]. *Der Krieg, die Congressidee und die Allgemeine Wehrpflicht : im Lichte der Aufklärung und Humanität unserer Zeit*. Prag, 1868.

Adler, Moritz. *Offenes Sendschreiben an P. T. Professor Theodor Billroth*. Berlin, Leipzig, 1892.

Bernik, Francè, ur. *Pisma Frana Levca*. Korespondence pomembnih Slovencev, ur. Anton Ocvirk. 3 zv. Ljubljana, 1967-73.

Beust, Friedrich Ferdinand von. *Aus drei Viertel-Jahrhunderten : Erinnerungen und Aufzeichnungen*. 2 zv. Stuttgart, 1887.

- Broucek, Peter, ur. *Ein General im Zwielficht : Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenuau*. Zv. 1, K.u.K. Generalstabsoffizier und Historiker. Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 67. Wien, Köln, Graz, 1980.
- Cankar, Ivan. *Zbrano delo*. Zv. 15, ur. Dušan Moravec. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, ur. Anton Ocvirk. Ljubljana, 1972.
- . *Zbrano delo*. Zv. 25, ur. Dušan Voglar in Dušan Moravec. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, ur. Anton Ocvirk. Ljubljana, 1976.
- . *Zbrano delo*. Zv. 29, ur. Jože Munda. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, ur. Anton Ocvirk. Ljubljana, 1974.
- Clarici, Karel. *Knjiga moje mladosti*. Ur. in prev. Marjan Mušič. Ljubljana, 1981.
- Conrad von Hötzendorf, Franz. *Aus meiner Dienstzeit : 1906-1918*. Zv. 5, Oktober – November – Dezember 1914. Wien, Leipzig, München, 1925.
- Coubertin, Pierre de. »English Education in France (1889)«. V *Olympism : Selected Writings*. Ur. Norbert Müller, prev. William H. Skinner. Lausanne, 2000.
- Cvirn, Janez. »Kočvarjeva pisma Vošnjaku«. *Celjski zbornik* 20 (1985).
- Danzer, Alfons. *Unter den Fahnen : Die Völker Österreich-Ungarns in Waffen*. Prag-Wien-Leipzig, 1889.
- Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz*. [Maribor], 1916.
- Dokumente slowenische nationaler Identität und Staatlichkeit* [Dokumenti slovaške narodne identitete in državnosti]. Zv. 1, ur. Ján Beňko et al. Bratislava, 1998.
- Drnovšek, Marjan. *Arhivska zapuščina Petra Grassellija, 1842-1933*. Gradivo in razprave, 6. Ljubljana, 1983.
- Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane (1870-1914)*. [Einspieler, Andrej]. *Političen katekizem za Slovence*, 2. izd. Celovec, 1873.
- Finžgar, Fran Saleški. *Zbrano delo*. Zv. 12, *Leta mojega popotovanja*, ur. Jože Šifrer. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, ur. France Bernik. Ljubljana, 1992.
- , *Zbrano delo*. Zv. 14, ur. Jože Šifrer. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, ur. France Bernik. Ljubljana, 1996.
- Globočnik pl. Sorodolski, Anton. »K petdesetletnici slovenske narodne zavednosti«. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* 8 (1898).
- Gregorčič, Simon. *Zbrano delo*. Zv. 1, ur. France Koblar. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev. Ljubljana, 1947.
- Hribar, Ivan. *Moji spomini*. Ur. Vasilij Melik. 2 zv. Ljubljana, 1983-84. [Janez Salvator, nadvojvoda]. *Betrachtungen über die Organisation der Oesterreichischen Artillerie*. Wien, 1875.
- Janka Pajka izbrani spisi. Ur. Janko Pajk. Zv. 1, *Politični, narodno-gospodarstveni, naučni spisi*. Maribor, 1872.
- Jeran, Luka. »Hvaležnost slovenskih mladenčev njih veličanstvu cesarju Ferdinandu I.«. V *Slovenska muza pred prestolom : antologija slovenske slavilne državniške poezije*. Ur. Marjan Dolgan. Knjižna zbirka Krt, 57. Ljubljana, 1989.
- [Jerinić, Miho] S.M.J. *Selbstständiger Südslavischer Armeebereich*. Wien, 1912.
- Jurčič, Josip. *Zbrano delo*. Zv. 10, ur. Janez Logar. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, ur. France Bernik. Ljubljana, 1982.
- Kavčič, Fridolin. »Slavni vojaki slovenski«. *Ljubljanski zvon* 6 (1886), 7 (1887), 12 (1892).

- Knaflič, Vladimir. *Jugoslovansko vprašanje : Politična razmišljanja o priliki balkanske vojne*. Ljubljana, 1912.
- Komel, Andrej. *Bojna služba, raztreseno vojevanje, nova puška in slovensko-nemški in nemško-slovenski slovarček*. Celovec, 1873.
- [Kraus von Elislago, Heinrich]. »Politische Fragen in Oesterreich-Ungarn«. *Europäische Staats- und Wirtschafts-Zeitung* 3 (1918).
- Krleža, Miroslav. »Magyar király honvéd novella«. V *Hrvatski bog Mars*. Prev. Silvester Škerl. Ljubljana, 1949.
- Kronprinz Rudolf, »Majestät, Ich warne Sie...« : *Geheime und private Schriften*. Ur. Brigitte Hamann. 1979; München, 1987.
- Kvaternik, Eugen. *Promemorija princu Jérômeu Napoléonu*. Ur. in prev. Franjo Bučar. Mala knjižnica Matice Hrvatske : nova serija, II/2. Zagreb, 1936.
- [Lampe, Frančišek]. »Andrej Komel pl. Sočebnan : (Posnetek po Komelovem opisu svojega življenja)«. *Dom in svet* 7 (1894).
- Leksikon občin za Kranjsko*. Dunaj, 1906.
- Levstik, Fran. *Zbrano delo*. Zv. 9, ur. Anton Slodnjak. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev. Ljubljana, 1963.
- . *Zbrano delo*. Zv. 10, ur. Anton Slodnjak. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, ur. Anton Ocvirk. Ljubljana, 1978.
- . *Zbrano delo*. Zv. 11, ur. Anton Slodnjak. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, ur. Anton Ocvirk. Ljubljana, 1980.
- Leyrer, Friderik. »Spomini : od 1808 do 1838 : napisani 1863 v Mariboru«. Ur. in prev. Sašo Radovanovič. *Delo*, 17.3.-6.4.1999.
- Lončar, Dragotin. »Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa«. *Naši zapiski* 7 (1910).
- M[ajar]., M[atija]. »Betrachtungen über die österreichischen Länder und Nationen«. *Slavisches Centralblatt : Wochenschrift für Literatur, Kunst, Wissenschaft und nationale Interessen des Gesamtslaventhums* 1 (1865).
- Marušič, Andrej. *Moja doba in podoba*. Ur. Branko Marušič. Naše korenine, 2. Gorica, 1991.
- Materialien zur Sprachenfrage in Österreich*. Ur. Alfred Fischel. Brünn, 1902.
- Matjašič Friš, Mateja. »'Spomini iz mojega življenja' dr. Pavla Turnerja«. *Studia Historica Slovenica : Časopis za humanistične in družboslovne študije* 1, št. 1 (2001).
- Militärstatistisches Jahrbuch* (1897-1910).
- Mole, Vojeslav. *Iz knjige spominov*. Spomini in srečanja, 5. Ljubljana, 1970.
- Mollinary, Anton Freiherr v. *Sechsvierzig Jahre im österreichisch-ungarischen Heere, 1833-1879*. 2 zv. Zürich, 1905.
- Murko, Matija. *Spomini*. Prev. Vladimir Murko. Ljubljana, 1951.
- Obraavnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani* (1867-1914).
- Obreza, Adolf. *Svojim volilcem o svojem delovanju v zborovanju državnega zbora na Dunaji I. 1879-1880*. Ljubljana, 1880.
- . *Svojim volilcem o svojem delovanju v zborovanju državnega zbora na Dunaji 1882.-1883. I*. Ljubljana, 1883.
- . *Svojim volilcem o svojem delovanju v zborovanju državnega zbora na Dunaji 1884.-1885. I*. Ljubljana, 1885.
- Österreichische Parteiprogramme 1868-1966*. Ur. Klaus Berchtold. Wien, 1967.

- Pajk, Andrej. »Življenjepis«. V Josip Jurčič, *Zbrano delo*. Zv. 2, ur. Mirko Rupel. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev. Ljubljana, 1948.
- Paměti a listář Dra Aloise Pražáka* [Spomini in korespondenca dr. Aloisa Pražáka]. Ur. František Kameníček. 2 zv. V Praze, 1926-27.
- Pitreich, Heinrich von. *Meine Beziehungen zu den Armeeforderungen Ungarns*. Wien, 1911.
- [Pollak, Heinrich]. *Dreissig Jahre aus dem Leben eines Journalisten : Erinnerungen und Aufzeichnungen*. 3. zv. Wien, 1894-1898.
- Prepeluh-Abditus, Albin. *Politični spisi*. Ur. Tone Povž. Eseji, 9. Trst, 1984.
- Príspevky k listáři Dra Frant. Lad. Riegra* [Prispevki h korespondenci dr. Frant. Lad. Riegra]. Ur. Jan Heidler. 2 zv. Historický archiv České akademie věd a umění, 44, 45. V Praze, 1924-25.
- Prunk, Janko. *Slovenski narodni programi : Narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945*. Ljubljana, 1986.
- Przibram, Ludwig Ritter von. *Erinnerungen eines alten Österreichers*. Stuttgart, Leipzig, 1910.
- [Przibram, Ludwig]. *Kratko in lahkoumevno pojasnilo nove vojne postave*. Ljubljana, 1869.
- . *Was bringt uns das neue Wehrgesetz?* Wien, 1869.
- Ravnihar, Vladimir. *Mojega žioljenja pot : Spomini dr. Vladimirja Ravniharja*. Ur. Janez Cvirn et al. *Historia*, 2. Ljubljana, 1997.
- Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich (1867–1869)*.
- Rutar, Simon. *Dnevnik (1869-1874)*. Ur. Branko Marušič. Trst, Nova Gorica, 1972.
- Schwarzenberg, Karl. *Kann sich die österreichisch-ungarische Armee den Einflüssen der Nationalitätenkämpfe entziehen???* München, 1898.
- Sernec, Josip. *Spomini*. Ljubljana, 1927.
- [Siebert, Gustav]. *Quo vadis, Austria? : Ein Roman der Resignation*, 2. izd. Berlin, 1913.
- Special-Orts-Repertorien der im österreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*. Zv. 6, *Krain*. Wien 1894.
- Special-Orts-Repertorium von Krain*. Wien, 1884.
- Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichrathes (1867-1914)*.
- Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages (1867–1914)*.
- Stritar, Josip. *Zbrano delo*. Zv. 9, ur. France Koblar. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev. Ljubljana, 1957.
- . *Zbrano delo*. Zv. 10, ur. France Koblar. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev. Ljubljana, 1957.
- Šuklje, Fran. *Iz mojih spominov*. Ur. Vasilij Melik. 2 zv. Ljubljana, 1988–95.
- Šušteršič [Šusteršič], Ivan. *Moj odgovor*. [Ljubljana], 1922.
- Trdina, Janez. *Zbrano delo*. Zv. 1, ur. Janez Logar. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev. Ljubljana, 1947.
- Turkuš, J.T. [Tone]. *Vojska i mir : Melodram v treh podobah*, 2. izd. Gradec, 1893.
- Turkuš, Tone. *Vojska in mir : Romantična melodrama v treh podobah*. V Gradcu, 1871.
- Vošnjak, Josip. *Moji spomini*. Ur. Vasilij Melik. Ljubljana, 1982.

- [Vošnjak, Josip]. *Slovenci in državni zbor leta 1873 in 1874*. Ljubljana, 1874.
- Vošnjak, Jože [Josip]. *Slovenski tabori : Za prosto slovensko ljudstvo*. Maribor, 1869.
- Wiesthaler, Franz. *Stehendes Heer oder Volkswehr*. Marburg, 1870.
- Zupančič, Franc. *Dnevnik : 1914–1918*. Ur. Jasmina Pogačnik. Ljubljana, 1998.
- Župančič, Oton. *Zbrano delo*. Zv. 10, ur. Joža Mahnič. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, ur. France Bernik. Ljubljana, 1986.
- . *Zbrano delo*. Zv. 11, ur. Joža Mahnič. Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, ur. France Bernik. Ljubljana, 1989.

16.3 Časniki

Na seznamu so samo časniki, pri katerih sem pregledal vsaj en popoln letnik. Druge navajam samo v opombah.

Dan.
Edinost.
Južni Sokol.
Laibacher Tagblatt.
Laibacher Wochenblatt.
Laibacher Zeitung.
Novice.
Rdeči prapor.
Slovenec.
Slovenski gospodar.
Slovenski narod.
Zarja.

16.4 Članki in sestavki v revijah in zbornikih

- Allmayer-Beck, Johann Christoph. »Die bewaffnete Macht in Staat und Gesellschaft«. V *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, ur. Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch. Zv. 5, *Die bewaffnete Macht*. Wien, 1987.
- . »Die Geschichte von Österreichs Seemacht als historiographisches Problem«. V *Österreich zur See*. Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien/ Militärwissenschaftlichen Instituts, 8. Wien, 1980.
- . »Der Ausgleich von 1867 und die k.u.k. bewaffnete Macht«. V *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867 : Vorgeschichte und Wirkungen*. Wien, München, 1967.
- Angelow, Jürgen. »Alldeutsche, Reichsregierung und Zweibund am Vorabend und zu Beginn des Ersten Weltkrieges : Zur Ambivalenz von nationalistischer Agitation, autoritärem Machtstaat und Bündnispolitik«. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 106 (1998).
- Baš, Franjo. »Mariborski program«. V *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije : Izbrani zgodovinski spisi*, ur. Angelos Baš. *Documenta et studia historiae recentioris*, 8. Maribor, 1989.

- Biber, Dušan. »Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskimi vojnama v letih 1912-1913«. *Istorija XX veka* 1 (1959).
- Bojić, Mehmedalija. »Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine«. V *Naučni skup Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ur. Milorad Ekmečić. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine : Posebna izdanja, 43. Sarajevo, 1979.
- Brettner-Messler, Horst. »Die Balkanpolitik Conrad v. Hötzendorfs von seiner Wiederernennung zum Chef des Generalstabes bis zum Oktober-Ultimatum 1913«. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 20 (1967).
- Broucek, Peter. »Militärische Aspekte der Entwicklung hin zum Oktobermanifest 1918«. V *Brennpunkt Mitteleuropa : Festschrift für Helmut Rumppler zum 65. Geburtstag*, ur. Ulfried Burz et al. Klagenfurt, 2000.
- . »Taktische Erkenntnisse aus dem russisch-japanischen Krieg und deren Beachtung in Österreich-Ungarn«. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 30 (1977).
- Bruckmüller, Ernst. »Habsburški absolutizem in narod dvornih svetnikov«. *Zgodovinski časopis* 38 (1984).
- Buszko, Józef. »The Polish Attitude towards the Compromise«. V *Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867 : Materialien (Referate und Diskussion) der internationalen Konferenz in Bratislava 28.8.–1.9.1967*, ur. Ľudovít Holotík. Bratislava, 1971.
- Cetnarowicz, Antoni. »Slovenci in vprašanje gališke avtonomije v letih 1868–1973«. *Zgodovinski časopis* 48 (1994).
- Chambers II, John Whiteclay. »The American Debate over Modern War, 1871–1914«. V *Anticipating Total War : The German and American Experiences, 1871–1914*, ur. Manfred F. Boemeke, Roger Chickering in Stig Förster. Publications of the German Historical Institute, ur. Detlef Junker. Washington, Cambridge, New York, 1999.
- Ciliga, Vera. »Prilog poznavanju hrvatsko-slovenskih odnosa potkraj šezdesetih godina XIX stoljeća«. *Historijski zbornik* 23-24 (1970-71).
- Crowl, Philip A. »Alfred Thayer Mahan: The Naval Historian«. V *Makers of Modern Strategy : From Machiavelli to the Nuclear Age*, ur. Peter Paret. Princeton, 1986.
- Cvirn, Janez. »Jezikovna politika celjske občine na prelomu stoletja«. *Zgodovinski časopis* 44 (1990).
- . »Nemški tabori na Slovenskem (1869)«. *Zgodovinski časopis* 46 (1992).
- . »Slovenska politika na Štajerskem ob koncu šestdesetih let 19. stoletja«. *Zgodovinski časopis* 47 (1993).
- . »Spodnještajerski ustavoverci v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja«. *Zgodovinski časopis* 49 (1995).
- Čremošnik, Gregor. »Naša vojaška narodna pesem«. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20 (1939).
- Dangl, Vojtech. »Národnostná problematika v rakúsko-uhorskej armáde a Slováci« [Národnostná problematika v avstro-ogrski armadi in Slovaki]. *Československý časopis historický* 24 (1976).

- Deák, István. »Chivalry, Gentlemanly Honor, and Virtuous Ladies in Austria-Hungary«. *Austrian History Yearbook* 25 (1994).
- Dolenc, Janez. »Vojaški motivi v Gregorčičevi poeziji«. *Goriški letnik* 20–21 (1993–94).
- Donia, Robert. »The Battle for Bosnia: Habsburg Military Strategy in 1878«. V *Otpor austrougarskoj okupaciji*.
- Drnovšek, Marjan. »Dr. Janez Kovač-Podliščkov vabi v Srbijo«. V *Slovenska kronika XIX. stoletja*. Zv. 2, 1861–1883, ur. Janez Cvirn et al. Ljubljana, 2003.
- Ekmečić, Milorad. »Početak bosanskog ustanka 1875 godine«. *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine* 6 (1954).
- Evans, R.J.W. »Unwarlike Warriors«. *The New York Review of Books*, 16.8.1990.
- Fellner, Fritz. »Das 'Februarpatent' von 1861 : Entstehung und Bedeutung«. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 63 (1955).
- Förster, Stig. »Dreams and Nightmares : German Military Leadership and the Images of Future Warfare, 1871-1914«. V *Anticipating Total War*.
- Friš, Darko. »Vzgojitelj dr. Pavel Turner«. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 70 (1999).
- Goropevšek, Branko. »Odmev in pomen septembrskih dogodkov leta 1908 : (spomin na 90-letnico dogodkov). V *Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti*, ur. Stane Granda in Barbara Šatej. Ljubljana, 1998.
- Granda, Stane. »Graška Slovenija v letu 1848/1849«. *Zgodovinski časopis* 28 (1974).
- Grdina, Igor. »Madžari in Hrvatje v očeh slovenske literature«. V *Tone Smolej, ur., Podoba tujega v slovenski književnosti, podoba Slovenije in Slovencev v tuji književnosti : imagoško berilo*. Ljubljana, 2002.
- . »Nekaj opazk o Šušteršičevi politiki pred in med prvo svetovno vojno«. *Zgodovinski časopis* 53 (1999).
- Gross, Mirjana. »Hrvatska politika velikoavstrijskog kruga oko prestolonasljednika Franje Ferdinanda«. *Časopis za suvremenu povijest* 2, št. 2 (1970).
- . »Uloga šibenskog pravaštva u dalmatinskoj i opčehrvatskoj pravaškoj politici uoči prvog svjetskog rata«. *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 1 (1971).
- Gütermann, Christoph. »Die Geschichte der österreichischen Friedensbewegung 1891–1985«. V *Manfried Rauchensteiner, ur. Überlegungen zum Frieden*. Wien, 1987.
- Hamann, Brigitte. »Die Habsburger und die deutsche Frage im 19. Jahrhundert«. V *Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert : Probleme der politisch-staatlichen und soziokulturellen Differenzierung im deutschen Mitteleuropa*, ur. Heinrich Lutz in Helmut Rumpler. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, 9, ur. Grete Klingenstein et al. Wien, 1982.
- Hartman, Bruno. »Društvo Schlaraffia Marpurghia v Mariboru«. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 73 (2002).
- Haselsteiner, Horst. »Andrássys Pazifizierungsversuch im Februar/März 1876«. V *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, ur. Rade Petrović, 3 zv. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine : Posebna izdanja, 30. Sarajevo, 1977. Zv. 1.

- . »Zur Haltung der Donaumonarchie in der Orientalischen Frage«. V *Bosnien-Herzegovina : Orientkrise und Südslavische Frage*. Büchreihe des Institutes für den Donaauraum und Mitteleuropa, 3. Wien, Köln, Weimar, 1996.
- Hauptmann, Ferdo [Ferdinand]. »General Rodić i politika austrijske vlade u krivošijskom ustanku 1869/70 : (Uz dnevnike generala Gabrijela Rodića)«. *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine* 13 (1962).
- Havránek, Jan. »Der Tschechische Pazifismus und Antimilitarismus am Vorabend des Ersten Weltkrieges«. V *Friedensbewegungen: Bedingungen und Wirkungen*, ur. Gernot Heiss in Heinrich Lutz. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, 11, ur. Grete Klingenstein et al. Wien, 1984.
- Hlavac, Franz. »Die Armeereorganisation der Jahre 1881-1883 in der Donaumonarchie«. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 27 (1974).
- Höbel, Lothar. »Die deutschen Parteien, das Reich und der Zweibund«. V *Der »Zweibund« 1879 : Das deutsch-österreichisch-ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie*, ur. Helmut Rumpler in Jan Paul Niederkorn. Zentraleuropastudien, 2, ur. Richard G. Plaschka in Anna M. Drabek. Wien, 1996.
- . »Die Marine«. V *Die bewaffnete Macht*.
- Howard, Michael. »Men against Fire : The Doctrine of the Offensive in 1914«. V *Makers of Modern Strategy*.
- Jerman, Davorin. »Slovenski tisk o Albancih v času balkanskih vojn«. *Zgodovina za vse* 8, št. 1 (2001).
- Kammerhofer, Leopold in Prenner, Walter. »Liberalismus und Aussenpolitik : Die Orientfrage und der Widerstand der Deutschliberalen gegen die Okkupation von Bosnien und Herzegovina 1875-1879«. V Leopold Kammerhofer, ur., *Studien zum Deutschliberalismus in Zisleithanien 1873–1879 : Herrschaftsfundierung und Organisationsformen des politischen Liberalismus*. Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie, 25. Wien, 1992.
- Kann, Robert A. »The Dynasty and the Imperial Idea«. *Austrian History Yearbook* 3, 1. del (1976).
- . »The Social Prestige of the Officer Corps in the Habsburg Empire from the Eighteenth Century to 1918«. V *War and Society in East Central Europe*. Zv. 1, *Special Topics and Generalizations in the 18th and 19th Centuries*, ur. Béla K. Király in Gunther E. Rothenberg. Brooklyn College Studies on Society in Change, 10, ur. Béla K. Király. New York, 1979.
- Kermavner, Dušan. »O prepovedi gorenjskega tabora in o bohinjskem uporu leta 1871«. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 40 (1969).
- . »Slovenska politika v letih 1879 do 1895 : Političnozgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848-1895«. V Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, zv. 5/II.
- . »Še iz predzgodovine jugoslovanskega kongresa v Ljubljani decembra 1870«. *Zgodovinski časopis* 19-20 (1965-66).
- Kiszling, Rudolf. »Das Nationalitätenproblem in Habsburgs Wehrmacht 1848–1918«. *Der Donaauraum* 4 (1959).
- Korošec, Tomo. »Slovensko vojaško izrazje v delih Andreja Komela od 1872 do 1891«. V *Slovenski knjižni jezik : aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje*, ur. Ana Vidovič Muha. Obdobja, 20. Ljubljana, 2003.

- Korunić, Petar. »O nekim problemima slovenske politike 1866«. *Zgodovinski časopis* 34 (1980).
- Kos, Franz-Josef. »Ein Plan österreichischer Militärs zur Erwerbung Bosniens und der Herzegovina (1869) : Die Ernennung des Feldmarschalleutnants Freiherrn von Rodich zum Statthalter von Dalmatien (1870) als ein Schritt zum Verwirklichung dieses Plans«. *Österreichische Osthefte* 34 (1992).
- Kosi, Miha. »... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ... : (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku)«. *Zgodovinski časopis* 56 (2002).
- Kuntić, Ljerka. »Kvaternik i njegovo doba (1825-1871)«. V Eugen Kvaternik, *Politički spisi : Rasprave, govori, članci, memorandumi, pisma*, ur. Ljerka Kuntić. Hrvatska politička misao XIX i XX stoljeća, ur. Dubravko Jelčić. Zagreb, 1971.
- . »Slovenija u političkom programu stranke prava do 1871«. *Jadranski zbornik : prilozi za povijest Istre, Rijeke i hrvatskog Primorja* 3 (1958).
- Lackey, Scott [W.]. »The Habsburg Army and the Franco-Prussian War : The Failure to Intervene and its Consequences«. *War in History* 2, št. 2 (1995).
- Lhotsky, Alphons. »Das Problem des österreichischen Menschen«. V *Aufsätze und Vorträge*, 5 zv. Wien, 1970–76. Zv. 4.
- Lukan, Walter. »Politično delovanje Antona Korošca med prvo svetovno vojno – kratek oris«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 31 (1991).
- . »Slovenci in Slovaki v revolucionarnih letih 1848/49«. V *Slovenija 1848–1998*.
- Luković, Petko. »Borba Slovenaca za ujedinjenu Sloveniju na izmaku velike krize na istoku od marta do novembra 1878. i njen odjek kod srpskog naroda u kneževini Srbiji i Vojvodini«. *Zgodovinski časopis* 34 (1980).
- . »Slovenci i krivošijski ustanak 1869«. *Zgodovinski časopis* 19–20 (1965–66).
- Lutz, Heinrich. »Zur Wende der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1871 : Die Denkschrift des Grafen Beust für Kaiser Franz Josef vom 18. Mai«. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 25 (1972).
- Mal, Josip. »Ljubljana in leto 1848«. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 14 (1933).
- Malle, Avguštin. »Tabori na Koroškem«. *Zgodovinski časopis* 41 (1987).
- Malli, Rüdiger. »Der Konflikt zwischen realer und nationaler Politik hinsichtlich der Okkupation Bosniens und der Hercegovina bei den Parteien Cisleitheniens«. V *Geschichte und ihre Quellen : Festschrift für Friedrich Hausmann zum 70. Geburtstag*, ur. Reinhard Härtel. Graz, 1987.
- Marušič, Branko. »O razmerju med slovenskim in italijanskim političnim gibanjem na Goriškem in v Trstu«. *Goriški letnik* 4-5 (1977-78).
- . »Taborsko gibanje na Primorskem«. V *Primorski čas pretekli : Prispevki za zgodovino Primorske*. Koper, 1985.
- Matić, Dragan. »Sokolski eksces ali pretep v Šantlovi veži«. *Zgodovina za vse* 6, št. 1 (1999).
- Matjašič, Marjan. »Stališče vojaških oblasti do nemirov septembra 1908 v Ljubljani«. *Kronika* 32 (1984).
- Melik, Vasilij. »Die nationalen Programme des Matija Majar – Ziljski«. V Andreas Moritsch, ur., *Matija Majar – Ziljski*. Unbegrenzte Geschichte/Zgodovina brez meja, 2. Klagenfurt/Celovec, Ljubljana/Laibach, Wien/Dunaj, 1995.
- . »Einspielerjevo mesto v slovenski zgodovini«. V *Einspielerjev simpozij v Rimu*. Simpozij v Rimu, 14. Celje, 1997.

- . »Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991«. V *Slovenija 1848–1998*.
 - . »Leto 1918 v slovenski zgodovini«. *Zgodovinski časopis* 42 (1988).
 - . »Majarjeva peticija za zedinjeno Slovenijo 1848«. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 50 (1979).
 - . »Nekaj značilnosti razvoja na Kranjskem 1867-1871«. *Zgodovinski časopis* 23 (1969).
 - . »O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja«. *Zgodovinski časopis* 18 (1964).
 - . »Odmev dogodkov ob okupaciji Bosne in Hercegovine 1878. na Slovenskem«. V *Otpor austrougarskoj okupaciji*.
 - . »Razcep med staroslovenci in mladoslovenci«. *Zgodovinski časopis* 26 (1972).
 - . »Slovenci o slovaškem gibanju v letih 1848 in 1849«. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 42 (1971).
 - . »Slovenci v državnem zboru 1893-1904«. *Zgodovinski časopis* 33 (1979).
 - . »Slovenska politika ob začetku dualizma«. *Zgodovinski časopis* 22 (1968).
 - . »Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja«. *Zgodovinski časopis* 28 (1974).
 - . »Slovenska politika v Taaffejevi dobi«. *Zgodovinski časopis* 29 (1975).
 - . »Slovenski državnopravni programi 1848-1918«. V *Slovenci in država*, ur. Bogo Grafenauer et al. Razprave – Dissertationes, 17. Ljubljana, 1995.
 - . »Slovensko narodno gibanje za časa taborov«. *Zgodovinski časopis* 23 (1969).
 - . »Spremembe na Slovenskem in v Cislitvaniji v zvezi z dogodki na Balkanu«. V *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini*. Zv. 2.
 - . »Svetec in Toman v dunajskem parlamentu«. *Arhivi* 22 (1999).
 - . »Tabori 1868-1871«. V *Taborsko gibanje na Slovenskem*. Ljubljana, Ljutomer, 1981.
- Messerschmidt, Manfred. »The Prussian Army from Reform to War«. V *On the Road to Total War : The American Civil War and the German Wars of Unification, 1861–1871*, ur. Stig Förster in Jörg Nagler. Publications of the German Historical Institute, ur. Detlef Junker. Washington, Cambridge, New York, 1997.
- Moll, Martin. »Erster Weltkrieg und politische Justiz in Österreich-Ungarn : Empirische Befunde aus der slowenischen und deutschsprachigen Steiermark«. V *Zbornik Janká Pleterskega*, ur. Oto Luthar in Jurij Perovšek. Ljubljana, 2003.
- Mommsen, Wolfgang J. »The Topos of Inevitable War in Germany in the Decade before 1914«. V Volker Berghahn in Martin Kitchen, ur., *Germany in the Age of Total War*. London, Totowa, 1981.
- Nikić, Andrija. »Hercegovački ustanak u svjetlu novih izvora«. V *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini*. Zv. 2.
- Nolte, Claire. »'Our Task, Direction and Goal' : The Development of Sokol National Program to World War I«. V Diethelm Blecking, ur., *Die slawische Sokolbewegung : Beiträge zur Geschichte von Sport und Nationalismus in Osteuropa*. Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund, B/42, ur. Johannes Hoffmann. Dortmund, 1991.
- Obad, Stijepo. »Kraj hajdučije u Dalmaciji«. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru : Razdio povijesnih znanosti* 25 (1986).

- Oršolić, Tado. »Hrvatsko domobranstvo kao 'Separatum corpus' ugarskog domobranstva (1868.-1914.)«. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru : Razdio povijesnih znanosti* 39 (2000).
- »Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878.« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 42 (2000).
 - »Ustroj i služba austrijske kopnene vojske u Dalmaciji od 1867. do 1873.« *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 41 (1999).
- Papp, Tibor. »Die königlich ungarische Landwehr (Honvéd) 1868-1914«. V *Die bewaffnete Macht*.
- Pavličević, Dragutin. »Hajdučija u Hrvatskoj 60. godina 19. stoljeća«. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Zagreb* 20 (1987).
- »Odjek bosanskog ustanka (1875–1878) u sjevernoj Hrvatskoj«. *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 4 (1974).
- Peball, Kurt. »Briefe an eine Freundin : Zu den Briefen des Feldmarschalls Conrad von Hötendorf an Frau Walburga von Sonnleithener während der Jahre 1905 bis 1918«. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 25 (1972).
- in Rothenberg, Gunther E. »Der Fall 'U' : Die geplante Besetzung Ungarns durch die k.u.k. Armee im Herbst 1905«. V *Aus drei Jahrhunderten : Beiträge zur österreichischen Heeres- und Kriegsgeschichte von 1645-1938*. Schriften des heeresgeschichtlichen Museums in Wien, 4. Wien, München, 1969.
- Pečjak, Vid. »'Sem puško zagledal, sem jokat' začel...': odnos Slovencev do služenja vojščine«. *Revija Obramba* 32 (maj 2000).
- Peričić, Šime. »Hajdučija u Dalmaciji 19. stoljeća«. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 33 (1991).
- Petrović, Rade. »Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini«. V *Otpor austrougarskoj okupaciji*.
- Plaschka, Richard Georg. »'... a šřílet nebudem!' : Ein Modelfall zur Frage der Auswirkung der Balkankriege auf Österreich-Ungarn«. V *Nationalismus – Staatsgewalt – Widerstand : Aspekte nationaler und sozialer Entwicklung in Ostmittel- und Südosteuropa*, ur. Horst Haselsteiner et al. Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, 11, ur. Richard Georg Plaschka. Wien, 1985.
- »Serbien und die Balkankriege als Motivationselemente in der österreichisch-ungarischen Armee«. V *Nationalismus – Staatsgewalt – Widerstand*.
 - »Verhaltenskrise gegenüber dem multinationalen Staat : Tschechen und Tschechische Parteien im Oktober und November 1912«. V *Nationalismus – Staatsgewalt – Widerstand*.
 - »Zwei Niederlagen um Königgrätz«. V *Nationalismus – Staatsgewalt – Widerstand*.
- Pleterski, Janko. »Avstrija in Slovenci leta 1912-1913«. V *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Documenta et studia historiae recentioris, 2. Maribor, 1981.
- »Koroški Slovenci med prvo svetovno vojno«. V *Koroški plebiscit : Razprave in članki*. Ljubljana, 1970.
 - »Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894-1904«. V *Študije*.
 - »'Slovenja' država (ein 'windisches' Reich) Petra Radicsa«. V *Vilfanov zbornik : pravo – zgodovina – narod*, ur. Vincenc Rajšp in Ernst Bruckmüller. Ljubljana, 1999.

- . »Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911–1913«. V *Študije*.
- Puntar, Josip. »Pisma dr. Alojzija Smrekarja, 'privatnega apostola spravne politike' (1867–1970)«. *Čas : revija Leonove družbe* 31 (1936/37).
- Radics, Peter pl. »Vojni člani za c. in kr. vojsko v slovenskem jeziku iz l. 1798«. *Slovenski pravnik* 18 (1902).
- Rahten, Andrej. »'Croatia alpestris': vprašanje umestitve slovenskih dežel v pravaške koncepte«. *Annales : Anali za istrske in mediteranske študije : Series Historia et Sociologia* 12 (2002).
- . »Parlamentarni boj poslancev Slovenskega kluba proti Bienertovi vladi leta 1909«. *Zgodovinski časopis* 50 (1996).
- . »Politika poslancev Katoliško-narodne stranke v kranjskem deželnem zboru 1892–1904«. *Tretji dan* 28, št. 10 (1999).
- . »Trialistični koncepti velikoavstrijskih krogov in slovensko vprašanje«. V *Slovenci v Evropi : (O nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo)*, ur. Peter Vodopivec. *Historia*, 5. Ljubljana, 2002.
- . »Zadnji slovenski avstrijakant : Prispevek k politični biografiji dr. Ivana Šusteršiča«. *Zgodovinski časopis* 53 (1999).
- Rauchensteiner, Manfred. »Gewalt und Gewaltlosigkeit : Zur Geschichte der österreichischen Friedensbewegung«. V *Pax et iustitia : Festschrift für Alfred Kosteletzky zum 70. Geburtstag*, ur. Hans Walther Kaluza et al. Berlin, 1990.
- Rausch, Josef. »Der Aufstand im Raum Kotor im Jahre 1869«. *Österreichische Osthefte* 25 (1983).
- Reifowitz, Ian. »Threads Intertwined: German National Egoism and Liberalism in Adolf Fischhoff's Vision for Austria«. *Nationalities Papers* 29 (2001).
- Rothenberg, Gunther E. »Nobility and Military Careers : The Habsburg Officer Corps, 1740–1914«. *Military Affairs* 40, št. 4 (1976).
- . »The Croatian Military Border and the Rise of Yugoslav Nationalism«. *The Slavonic and East European Review* 43, št. 100 (1964).
- . »The Struggle over the Dissolution of the Croatian Military Border, 1850–1871«. *Slavic Review* 23 (1964).
- . »Toward a National Hungarian Army : The Military Compromise of 1868 and Its Consequences«. *Slavic Review* 31 (1972).
- Rozman, Franc. »Stališče slovenske socialne demokracije do balkanskih vojn«. *Zgodovinski časopis* 42 (1988).
- Schmidt-Brentano, Antonio. »Die österreichische beziehungsweise österreichisch-ungarische Armee von Erzherzog Carl bis Conrad von Hötzendorf«. V *Österreich und die deutsche Frage*.
- Simpson, Harold L. »Antimilitarism in the French Naturalist Novel«. *L'Esprit Créateur* 4, št. 2 (1964).
- Somogyi, Éva. »Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867 und seine Protagonisten«. *Österreichische Osthefte* 35 (1993).
- . »Pläne zur Neugestaltung der Habsburger Monarchie nach dem Preußisch-Österreichischen Krieg von 1866«. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21 (1975).
- Sondhaus, Lawrence. »Austria-Hungary's Italian Policy under Count Beust, 1866–1871«. *Historian* 56 (jesen 1993).

- . »The Strategic Culture of the Habsburg Army«. *Austrian History Yearbook* 32 (2001).
- Stančić, Nikša. »Od emigracije do Rakovice: Eugen Kvaternik in njegova koncepcija ustanka u Hrvatskoj 1871.«. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Zagreb* 25 (1992).
- Stanonik, Janez. »Andrej Bernard Smolnikar«. *Zgodovinski časopis* 49 (1995).
- Starič, Nataša in Hribar, Sebastjan. »Dvobojna afera Tacoli-Ledochowski«. *Zgodovina za vse* 6, št. 2 (1999).
- Stariha, Gorazd. »Začetek ustavnega življenja in ljubljanska policija«. *Kronika* 50 (2002).
- Stergar, Rok. »Politična dejavnost avstro-ogrske armade na Slovenskem med 1. svetovno vojno : poskus pregleda« (v tisku).
- . »'Politični cilji slovenske inteligence' : Nekaj drobcev o vohunih in vojakih«. *Zgodovina za vse* 5, št. 1 (1998), 21-29.
- Stone, Norman. »Army and Society in the Habsburg Monarchy, 1900-1914«. *Past and Present*, št. 33 (april 1966).
- . »Constitutional Crisis in Hungary, 1903-1906«. *The Slavonic and East European Review* 45, št. 104 (1967).
- Suppan, Arnold. »Aussen- und militärpolitische Strategie Österreich-Ungarns vor Beginn des bosnischen Aufstandes 1875«. V *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini*. Zv. 1.
- Šepetavc, Anton. »Pridiga o prijaznih, gostoljubnih, dobrih Slovincih, ki niso vedno (bili) taki«. *Zgodovina za vse* 1, št. 1 (1994).
- Šidak, Jaroslav. »Značenje rakovičke bune u austrijskoj politici 1871«. V *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*. Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest : Rasprave i članci, 2. Zagreb, 1973.
- Štrancar, Marjan. »Za Gregorčičevo Soči : ob njeni 110-letnici in obletnici tabora v Šempasu«. *Jezik in slovstvo* 34 (1988–89).
- Trifković, Kosta. »Francosko-pruska vojska : Šaljiva igra v jednom dejanji«, prev. Miroslav Malovrh. V *Slovenska Talija : Zbirka dramatičnih del in iger*, št. 51 (1882).
- Urbanitsch, Peter. »Die Deutschen in Österreich : Statistisch-deskriptiver Überblick«. V *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, ur. Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch. Zv. 3, *Die Völker des Reiches*. 2 zv. Wien, 1980. Zv. 1.
- Valenčič, Vlado. »Ljubljanski protinemški odmevi turnarskih dogodkov«. *Kronika* 10 (1962).
- Valentić, Mirko. »Ustanak u Vojnoj krajini 1871. godine«. *Časopis za suvremenu povijest* 23 (1991).
- Vodušek-Starič, Jera. »Program zedinjene Slovenije in leto 1848«. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 25 (1985).
- Vrišer, Sergej. »Tegetthoff v slovenskem zgodovinskem spominu«. *Vojnogodovinski zbornik*, št. 7 (2001).
- Vukčević, Milo. »O politici grofa Andrašija prema našem narodu uoči istočne krize«. *Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu* 6 (1933).
- Wagner, Walter. »Die k.(u.)k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung«. V *Die bewaffnete Macht*.
- Wank, Solomon. »The Archduke and Aehrenthal: The Origins of a Hatred«. *Austrian History Yearbook* 33 (2002).

- Wawro, Geoffrey. »An 'Army of Pigs' : The Technical, Social and Political Bases of Austrian Shock Tactics, 1859-1866«. *Journal of Military History* 59 (1995).
- Wierer, Rudolf F. »Die Böhmisches Fundamentalartikel vom Jahre 1871«. V *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867*.
- Zajc, Marko. »Dobri, pogumni, zli : Podoba žumberških Uskokov na Kranjskem v drugi polovici 19. stoletja«. *Razprave in gradivo*, št. 42 (2003).
- . »Žumberak kot pozabljena regija : Ali kako lahko mejno področje zmede slovenske politike«. *Zgodovinski časopis* 57 (2003).
- Zorn, Tone. »Andrej Einspieler in slovensko politično gibanje na Koroškem v 60. letih 19. stoletja«. *Zgodovinski časopis* 23 (1969).
- Zwitter, Fran. »Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870«. V *O slovenskem narodnem vprašanju*, ur. Vasilij Melik. Ljubljana, 1990.
- . »Slovenci in habsburška monarhija«. V *O slovenskem narodnem vprašanju*.
- . »Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike«. V *O slovenskem narodnem vprašanju*.

16.5 Monografije in druge knjige

- Allmayer-Beck, Johann Christoph. *Der stumme Reiter : Erzherzog Albrecht, der Feldherr »Gesamtösterreichs«*. Graz, Wien, Köln, 1997.
- Andrejka, Jernej pl. *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878*. Celovec, 1904.
- Apfelknab, Egbert. *Waffenrock und Schnürschuh : Die Monturbeschaffung der österreichischen Armee im 18. und 19. Jahrhundert*. Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten, 4, ur. Manfred Rauchensteiner. Wien, 1984.
- Apih, Josip. *Slovenci in 1848. leto*. Ljubljana, 1888.
- Bauer, Ernest. *Der letzte Paladin des Reiches : Generaloberst Stefan Freiherr Sarkotić von Lovćen*. Graz, Wien, Köln, 1988.
- Baumgart, Winfried. *The Crimean War, 1853–56*. Modern Wars, ur. Hew Strachan. London, New York, 1999.
- Beaver, Jan G. »Civil-Military Conflict and the South Slav Question in the Habsburg Monarchy : A Political Biography of Franz Conrad von Hötzendorf«. Doktorska disertacija, University of Nebraska, 1996.
- Beller, Steven. *Vienna and the Jews, 1867–1938 : A Cultural History*. 1989; Cambridge, 1990.
- Bister, Feliks J. *Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju : življenje in delo, 1872-1918*. Prev. Janko Moder. Ljubljana, 1992.
- Blanning, T.C.W. *The French Revolutionary Wars, 1787–1802*. Modern Wars, ur. Hew Strachan. London, New York, 1996.
- [Boulongne, Yves Pierre] Bulonj, Iv Pjer. *Olimpijski duh Pjera de Kubertena*. Beograd, 1984.
- Brauner, Wilhelm. *Österreichische Verfassungsgeschichte*, 5. izd. Wien, 1989.
- Bruckmüller, Ernst. *Nation Österreich : Sozialhistorische Aspekte ihrer Entwicklung*. Studien zu Politik und Verwaltung, 4, ur. Christian Brünner, Wolfgang Mantl in Manfred Welan. Wien, Köln, Graz, 1984.

- Buchholz, Arden. *Moltke and the German Wars, 1864–1871*. European History in Perspective, ur. Jeremy Black. Houndmills, New York, 2001.
- Capuder, Karol. *Zgodovina c. in kr. pešpolka št. 17*. Celovec, 1915.
- Charmatz, Richard. *Adolf Fischhof : Das Lebensbild eines österreichischen Politikers*. Stuttgart, Berlin, 1910.
- Cooper, Sandi E. *Patriotic Pacifism : Waging War on War in Europe, 1815–1914*. New York, Oxford, 1991.
- Craig, Gordon A. *The Battle of Königgrätz : Prussia's Victory over Austria, 1866*. Great Battles of History. Philadelphia, 1964.
- Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik : Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor, 1997.
- Deák, István. *Der k.(u.)k. Offizier : 1848–1918*, 2. izd. Prev. Marie-Therese Pitner. Wien, Köln, Weimar, 1995.
- Diklić, Marjan. *Don Ivo Prodan : političko djelovanje i parlamentarni rad*. Zadar, 2003.
- Diószegi, István. *Österreich-Ungarn und der französisch-preussische Krieg, 1870–1871*. Prev. Johanna Till. Budapest, 1974.
- Duffy, Christopher. *The Military Experience in the Age of Reason*. Wordsworth Military Library. 1987; Ware, 1998.
- Ekmečić, Milorad. *Ustanak u Bosni : 1875–1878*. Sarajevo, 1960.
- Enciklopedija orožja : Orožje skozi sedem tisočletij*. Ur. Miroslav Ulčar. Prev. Janez J. Švajncer et al. Ljubljana, 1995.
- Feldman, Walter. *Geschichte der politischen Ideen in Polen seit dessen Teilungen*. München, Berlin, 1917.
- Fischer, Jasna. »Čas vesolniga socialnega punta se bliža« : Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889. krt : knjižnica revolucionarne teorije, 12. Ljubljana, 1984.
- Gabršček, Andrej. *Goriški Slovenci : Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice*. Zv. 1, *Od leta 1830 do 1900*. Ljubljana, 1932.
- Gates, David. *The Napoleonic Wars, 1803–1815*. Modern Wars, ur. Hew Strachan. London, New York, 1997.
- Glaise-Horstenau, Edmund von. *Franz Josephs Weggefährte : Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck*. Zürich, Leipzig, Wien, 1930.
- Gorše, Miroslav. *Doktor Valentin Zarnik : narodni buditelj, pisatelj in politik*. Ur. Dragotin Lončar. Ljubljana, 1940.
- Grabovac, Julije. *Dalmacija u oslobodilačkom pokretu hercegovačko-bosanske raje (1875–1878)*. Biblioteka znanstvenih djela, 51, ur. Ivan Mimica. Split, 1991.
- Granda, Stane. *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo : dokumenti z uvodno študijo in osnovnimi pojasnili*. Ljubljana, 1999.
- Gross, Mirjana. *Izvorno pravaštvo : Ideologija, agitacija, pokret*. Hrvatske političke ideologije, ur. Tihomir Cipek. Zagreb, 2000.
- . *Povijest pravaške ideologije*. Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest : Monografije, 4. Zagreb, 1973.
- Große jüdische National-Biographie : Ein Nachschlagewerk für das jüdische Volk und dessen Freunde*. Ur. S[alomon] Winger. Cernăuți, 1925–1936.
- Hall, Richard C. *The Balkan Wars 1912–1913 : Prelude to the First World War*. Warfare and Society, ur. Jeremy Black. London, New York, 2000.

- Hamann, Brigitte. *Hitlers Wien : Lehrjahre eines Diktators*. 1996; München, Zürich, 1998.
- . *Rudolf : Kronprinz und Rebell*. 1978; München, 1999.
- Hamidi Faal, Mehdi P. Jay. »Beiträge zur Biographie des Reichskriegsministers Heinrich von Pitreich«. Doktorska disertacija, Universität Wien, 2001.
- Herwig, Holger H. *First World War : Germany and Austria-Hungary, 1914–1918*. Modern Wars, ur. Hew Strachan. London, New York, 1997.
- Hlavac, Franz. »Die Armeereorganisation der Jahre 1881–1883 in der Donaumonarchie«. Doktorska disertacija, Universität Wien, 1973.
- Höbelt, Lothar. *Kornblume und Kaiseradler : Die deutschfreiheitlichen Parteien Altösterreichs 1882–1918*. Wien, München, 1993.
- Holl, Karl. *Pazifismus in Deutschland*. Frankfurt a.M., 1988.
- Hönel, Alexander. *Die Adjustierung des k.(u.)k. Heeres. Zv. 2, Die Kavallerie*. Österreichische Militärgeschichte. Wien, 1999.
- Howard, Michael. *The Franco-Prussian War : The German Invasion of France, 1870–1871*, 2. izd. London, New York, 2001.
- Jaklitsch, Helena in Petrič, Iztok. »Septembrski dogodki 1908 : Ljubljana«. Seminarska naloga, Univerza v Ljubljani, [1999].
- Jandeseck, Elfriede. »Die Stellung des Abgeordnetenhauses der im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder zu Fragen des Militärs, 1867–1914«. Doktorska disertacija, Universität Wien, 1964.
- Jenks, William A. *Austria Under the Iron Ring, 1879–1893*. Charlottesville, 1965.
- Jeřábek, Rudolf. *Potiorek : General im Schatten von Sarajevo*. Graz, Wien, Köln, 1991.
- Jerman, Davorin. »Pisanje slovenskega časopisja o balkanskih vojnah 1912–1913«. Diplomatska naloga, Univerza v Ljubljani, 2000.
- Judson, Pieter M. *Inventing Germanness : Class, Ethnicity, and Colonial Fantasy at the Margins of the Habsburg Monarchy*. CAS Working Papers in Austrian Studies, 93-2. <http://www.cas.umn.edu/wp932.htm>.
- Kammerhofer, Leopold, ur., *Studien zum Deutschliberalismus in Zisleithanien 1873–1879 : Herrschaftsfundierung und Organisationsformen des politischen Liberalismus*. Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie, 25. Wien, 1992.
- Keegan, John. *A History of Warfare*. 1993; London, 1994.
- . *The Face of Battle : A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme*. 1976; London, 2000.
- Kermavner, Dušan. *Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884–1894*. Ljubljana, 1963.
- Kirchhoff, Jörg. *Die Deutschen in der österreichisch-ungarischen Monarchie : Ihr Verhältnis zum Staat, zur deutschen Nation und ihr kollektives Selbstverständnis (1866/67–1918)*. Berlin, 2001.
- Kiszling, Rudolf. *Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este : Leben, Pläne und Wirken am Schicksalsweg der Donaumonarchie*. Graz, Köln, 1951.
- Knauer, Oswald. *Das österreichische Parlament von 1848–1966*. Österreich-Reihe, 358/359, 360/361, ur. Ludwig F. Jedlicka et al. Wien, 1969.
- Korošec, Tomo. *Andrej Komel pl. Sočebnan : Življenje in delo*. Ljubljana, 2004.
- . *Slovenski vojaški jezik*. Ljubljana, 1989.

- Korunić, Petar. *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici : Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848–1870*. Zagreb, 1986.
- Koruza, Jože. *Značaj pesniškega zbornika 'Pisanice od lepeh umetnost'*. Maribor, 1993.
- Kos, Franz-Josef. *Die Politik Österreich-Ungarns während der Orientkrise 1874/75–1879 : zum Verhältnis von politischer und militärischer Führung*. Dissertationen zur neueren Geschichte, 16. Wien, Köln, 1984.
- Krauß, Alfred. *Die Ursachen unserer Niederlage : Erinnerungen und Urteile aus dem Weltkrieg*. München, 1920.
- Kristan, Anton. *O delavskem in socijalističnem gibanju na Slovenskem : do ustanovitve jugoslovanske socijalno-demokratske stranke (1848–1896)*. Ljubljana, 1927.
- Kumer, Zmaga. *Oj, ta vojaški boben : Slovenske ljudske pesmi o vojaščini in vojskovanju*. Celovec, 1992.
- . *Slovenska ljudska pesem : njena vsebinska, oblikovna in glasbena podoba*. Ljubljana, 2002.
- Künstler- und Schriftsteller-Lexikon : 'Das gestige Wien', izd. iz 1891. Ur. Ludwig Eisenberg. Wien, 1891.
- Lackey, Scott W. *The Rebirth of the Habsburg Army : Friedrich Beck and the Rise of the General Staff*. Contributions in Military Studies, 161. Westport, London, 1995.
- Lehner, Oskar. *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte : mit Grundzügen der Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Linz, 1992.
- Lukan, Walter. »Zur Biographie von Janez Evangelist Krek (1865–1917)«. 2 zv. Doktorska disertacija, Universität Wien, 1984.
- Luković, Petko. *Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosansko-hercegovskega vprašanja v letih 1875–1878*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti : Dela, 19; Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 6. Ljubljana, 1977.
- Lutz, Heinrich. *Österreich-Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches : Europäische Entscheidungen 1867–1871*. Frankfurt, Berlin, Wien, 1979.
- Mader, Hubert. *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*. Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung, 31. Osnabrück, 1983.
- Mann, Josef. »FML Blasius Schemua : Chef des Generalstabes am Vorabend des Weltkrieges 1911–1912«. Doktorska disertacija, Universität Wien, 1978.
- Matić, Dragan. *Nemci v Ljubljani : 1861–1918*. Historia, 6. Ljubljana, 2002.
- Melik, Vasilij. *Volitve na Slovenskem : 1861–1918*. Razprave in eseji, 10. Ljubljana, 1965.
- Merkù, Josip. *Okoličanski bataljon : »Fatti di luglio – 1868« : Gradivo za zgodovino Trsta*. Ur. Mirella Urdih in Peter Merkù. Trst, 2002.
- Miller, Jr., Lohr E. »Politics, the Nationality Problem, and the Habsburg Army 1848–1914«. 2 zv. Doktorska disertacija, Louisiana State University, 1992.
- Muir, Rory. *Tactics and the Experience of Battle in the Age of Napoleon*. 1998; New Haven, London, 2000.
- Niemeyer, Joachim. *Das österreichische Militärwesen im Umbruch : Untersuchungen zum Kriegsbild zwischen 1830 und 1866*. Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung, 23, ur. Werner Hahlweg et al. Osnabrück, 1979.
- Nolte, Claire E. *The Sokol in Czech Lands to 1914 : Training for the Nation*. Houndmills, New York, 2002.

- Nosworthy, Brent. *Battle Tactics of Napoleon and His Enemies*. London, 1995.
- Okey, Robin. *The Habsburg Monarchy c. 1765–1918 : from Enlightenment to Eclipse*. European Studies Series, ur. Colin Jones in Richard Overly. London, New York, 2001.
- Paupié, Kurt. *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte : 1848–1959*. 2 zv. Wien, 1960–66.
- Pleterski, Janko. *Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925 : Pot proaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana, 1998.
- . *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo : Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana, 1971.
- Polzer-Hoditz, Arthur. *Kaiser Karl : Aus der Geheimmappe seines Kabinettschefs*, 2. izd. Wien, 1980.
- Prijatelj, Ivan. *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina : 1848–1895*. 6 zv. Ur. Anton Ocvirk. Monografije k zbranim delom slovenskih pesnikov in pisateljev. Ljubljana, 1955–85.
- Prunk, Janko. *Slovenski narodni vzpon : narodna politika 1768–1992*. Ljubljana, 1993.
- Rahten, Andrej. *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu : slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897–1914*. Celje, 2001.
- Rauter, Gerhard. *Die österreichische Wehrgesetzgebung : Motive – Entwicklungslinien – Zielsetzungen*. Wien, 1989.
- Repertoar slovenskih gledališč*. Ur. Štefan Vevar et al. Zv. 1, 1867–1967 : popis premier in obnovitev. Ljubljana, 1967.
- Ropp, Theodore. *War in the Modern World*, 2. izd. 1962; Baltimore, 2000.
- Rotar, Janez. *Socialna in politična misel Podlimbarskega*. Razprave in eseji, 14. Ljubljana, 1969.
- Roth, Joseph. *Radetzkyjeva koračnica*. Prev. Mira Miladinović. Ljubljana, 1982.
- Rothenberg, Gunther E. *The Army of Francis Joseph*. 1976; West Lafayette, 1998.
- Rozman, Franc. *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana, 1979.
- Rufener, Helen Beatrice. *Biography of a War Novel : Zola's La Débâcle*. New York, 1946.
- Rumpler, Helmut. *Eine Chance für Mitteleuropa : Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Österreichische Geschichte : 1804–1914, ur. Helmut Rumpler. Wien, 1997.
- Rustja, Peter. *Otokar Rybář v dunajskem parlamentu*. Zv. 2. Krožek za družbena vprašanja, 37; Zbirka Zgodovinskega časopisa, 28. Trst, 2003.
- Scharf, Christian. *Augleichspolitik und Pressekampf in der Ära Hohenwart : Die Fundamentalartikel von 1871 und der deutsch-tschechische Konflikt in Böhmen*. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, 82. München, 1996.
- Schmidl, Erwin A. *Juden in der K.(u.)K. Armee, 1788–1918 : Jews in the Habsburg Armed Forces*. Studia Judaica Austriaca, 11. Eisenstadt, 1989.
- Schweizer, Peter. »Die österreichisch-ungarischen Wehrgesetze der Jahre 1868/69 : (Entstehungsgeschichte seit 1858)«. 2 zv. Doktorska disertacija, Universität Wien, 1980.
- Slodnjak, Anton. *Obrazi in dela slovenskega slovstva : Zgodovina slovenskega slovstva od začetka do osvoboditve*. Ljubljana, 1975.

- Sondhaus, Lawrence. *Franz Conrad von Hötzendorf: Architect of the Apocalypse*. Studies in the Central European Histories, ur. Thomas A. Brady, Jr. in Roger Chickering. Boston, Leiden, Köln, 2000.
- . *The Naval Policy of Austria-Hungary, 1867-1918: Navalism, Industrial Development, and the Politics of Dualism*. 1994; West Lafayette, 1999.
- Srb, Adolf. *Politické dějiny národa českého: od roku 1861 až do nastoupení ministerstva Badenova r. 1895* [Politická zgodovina češkega naroda: od leta 1861 do nastopa Badenijeve vlade leta 1895]. V Praze, 1899.
- Stariha, Gorazd. »Odnos javnosti na Slovenskem do nekaterih ključnih političnih problemov v času neoabsolutizma«. Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, 1998.
- Stepišnik, Drago. *Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem*. Ljubljana, 1968.
- . *Telovadba na Slovenskem*. Ljubljana, 1974.
- Stergar, Rok. »Vojski prijazen in zaželen garnizon«: Ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno. Zbirka Zgodovinskega časopisa, 19. Ljubljana, 1999.
- Strčić, Petar. *Prvi tabor Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka: (Rubeši u Kastavštini 1871)*. Zavičajna biblioteka, 4, ur. Milorad Jeličić. Rijeka, 1971.
- Strobl von Ravelsberg, Ferdinand. *Geschichte des k. und k. Infanterie-Regiments Ritter von Milde Nr. 17, 1674–1910*. 2 zv. Laibach, 1911.
- Sutter, Berthold. *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897: ihre Genesis und ihre Auswirkungen vornehmlich auf die innerösterreichischen Alpenländer*. 2 zv. Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 46, 47. Graz, Köln, 1960–65.
- Šarinić, Josip. *Nagodbena Hrvatska: Postanak i osnove ustavne organizacije*. Zagreb, 1972.
- Škerl, Francè. *Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe 1860.-1869*. Ljubljana, 1938.
- Thurn und Taxis, Olivia. »Die Affäre Tacoli-Ledóchowski und die Gründung der Anti-Duell-Liga«. Diplomatska naloga, Universität Wien, 1997.
- Tirš [Tyrš], Miroslav. *Naš zadatak, smer i cilj*, 2. izd. Sokolska knjižnica, 3. Ljubljana, 1934.
- Urban, Otto. *Die tschechische Gesellschaft: 1848 bis 1918*. 2 zv. Prev. Henning Schlegel. Anton Gindely Reihe zur Geschichte der Donaumonarchie und Mitteleuropas, 2, ur. Gerald Stourzh. Wien, Köln, Weimar, 1994.
- Valentić, Mirko. *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849–1881*. Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest: Monografije, 12. Zagreb, 1981.
- Vrišer, Sergej. *Uniforme v zgodovini: Slovenija in sosednje dežele*. Ljubljana, 1987.
- . »Finfarji«: Štajersko-koroški-kranjski dragonski polk št. 5. Razprave Filozofske fakultete. Ljubljana, 2000.
- Wagner, Walter. *Von Austerlitz bis Königgrätz: Österreichische Kampftaktik im Spiegel der Reglements 1805–1864*. Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung, 17, ur. Werner Hahlweg et al. Osnabrück, 1978.
- Wank, Solomon. *The Nationalities Question in the Habsburg Monarchy: Reflections on the Historical Record*. CAS Working Papers in Austrian Studies, 93-3. <http://www.cas.umn.edu/wp933.htm>.

- Wawro, Geoffrey. *The Austro-Prussian War : Austria's War with Prussia and Italy in 1866*. 1996; Cambridge, 1998.
- . *Warfare and Society in Europe, 1792–1914*. Warfare and Society, ur. Jeremy Black. London, New York, 2000.
- Zajc, Marko. »Problem slovensko-hrvaške meje v 19. stoletju«. Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, 2003.
- Zehetbauer, Ernst. *Die »Einjährigen« in der alten Armee : Das Reserveoffizierssystem Österreichs-Ungarns 1868–1914*. Militärgeschichte und Wehrwissenschaften, 4. Osnabrück, 1999.
- Žolger, Ivan. *Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn*. Leipzig, 1911.

17 Imensko kazalo

Pri osebah ne navajam plemiških naslovov in znanstvenih nazivov. Izjema so člani vladarskih družin in tisti, pri katerih je bil predikat neločljiv del priimka. V imensko kazalo niso vključene omembe iz seznama virov in literature.

- Adler, Moritz 33, 34
 Aerenthal, Aloys Lexa 207, 211
 Albrecht, nadvojvoda 11, 14, 19, 22,
 88, 89, 92, 94, 108, 110, 116, 117, 120,
 121, 132, 136, 141, 165, 166, 171, 193
 Allmayer-Beck, Johann Christoph 11,
 13–15, 19–22, 24, 25, 39, 48, 51, 62,
 79, 88, 117, 120, 132, 158, 174, 187,
 193
 Ambrož, Mihael 163
 Andrássy, Gyula 13, 14, 41, 51,
 120–123, 125, 152, 182
 Andrejka, Jernej 137, 139
 Andrejka, Viktor 236
 Angelow, Jürgen 246
 Apfelknab, Egbert 24
 Apih, Josip 63–65
 Aškerc, Anton 241
 Auersperg, Karl 51
- Badeni, Kazimir 51, 85, 190
 Bakunin, Mihail 99
 Barbo-Waxenstein, Jožef Emanuel 27,
 28, 41, 94
 Bärnklaus, Joseph 110
 Baš, Angelos 68
 Baš, Franjo 68
 Bauer, Ernest 234
 Bauer, Ferdinand 189
 Baumgart, Winfried 17
 Beaver, Jan G. 11, 211, 219
- Beck-Rzikowsky, Friedrich 11, 14, 19,
 23, 28, 77, 89, 90, 94, 116, 117, 121,
 122, 138, 139, 141, 165, 166, 171, 185,
 193–195, 200, 241, 243
 Belcredi, Richard 51
 Beller, Steven 82
 Benedek, Ludwig 16, 19, 21, 22, 163
 Beňko, Ján 67
 Berchtold, Klaus 40
 Berchtold, Leopold 227
 Berghahn, Volker 245
 Berks, Hugo 151
 Bernik, Francè 8, 36, 37, 143, 198, 238,
 241
 Beust, Friedrich Ferdinand 28, 51,
 58–60, 87, 88, 116, 117, 120
 Biankini, Juraj 186, 221
 Biber, Dušan 228, 231
 Bienerth, Richard 207
 Billroth, Theodor 34
 Bismarck, Otto 38, 95
 Bister, Feliks J. 224, 234
 Black, Jeremy 15, 227
 Blanning, T.C.W. 16
 Blecking, Diethelm 101
 Bleiweis, Janez 58, 71, 106, 108, 110,
 111, 136
 Bobrinski, Vladimir Aleksejevič 216
 Boemeke, Manfred F. 195
 Bojić, Mehmedalija 139, 140
 Borštnik, Ignacij 100

- Boulongne, Yves Pierre 103
 Brandenstein, Alois-Anton 65, 66
 Brady Jr., Thomas A. 90
 Brauner, Wilhelm 10, 69
 Bresnitz, Heinrich 56–59
 Brettner-Messler, Horst 227, 233
 Broucek, Peter 52, 194, 234, 235, 245
 Bruckmüller, Ernst 97, 243
 Brünner, Christian 243
 Bučar, Franjo 98
 Bucholz, Arden 15, 18
 Buckley 179
 Burritt, Elihu 129
 Burz, Ulfried 52
 Buszko, Józef 54, 55
 Bylandt-Rheidt, Arthur 165, 171

 Cankar, Ivan 8, 208, 229, 230
 Capuder, Karel 32, 33, 214
 Cech, Franc 229
 Cetnarowicz, Antoni 55, 63
 Chambers II, John Whiteclay 195
 Charmatz, Richard 59
 Chiari, Karl 197, 199
 Chickering, Roger 90, 195
 Chorinsky, Karel 159
 Cigale, Matej 177
 Ciliga, Vera 126
 Cipek, Tihomir 97
 Clarici, Karel 80
 Conrad von Eybesfeld, Siegmund 29,
 30, 76, 77, 99
 Conrad von Hötzendorf, Franz 11, 21,
 82, 90, 193–195, 211, 219, 227, 228,
 233, 234, 236, 242, 244, 245
 Cooper, Sandi E. 33, 99
 Coronini, Franz 149
 Costa, Etbin Henrik 53, 75, 163
 Craig, Gordon A. 16
 Crawl, Philip A. 225
 Csicseric, Max 194
 Cuvaj, Slavko 221
 Cvirn, Janez 3, 7, 37–40, 57, 60, 63, 91,
 96, 150, 240, 247
 Czapp von Birkstätten, Karl 234

 Černe, Anton 41, 91
 Čremošnik, Gregor 33

 Dangl, Vojtech 183
 Danzer, Alfons 20
 de Coubertin, Pierre 103
 de Maupassant, Guy 100
 Deák, Ferenc 13, 51
 Deák, István 10, 22, 80, 81, 84, 192, 244
 Derschatta, Julius 201
 Dev, Anton Feliks 29
 Dežman, Karel 94
 Diklić, Marjan 221, 222
 Diószegi, István 89
 Dolenc, Janez 133
 Dolgan, Marjan 32
 Doljak, Matija 46
 Dominkuš, Ferdinand 57, 60
 Donia, Robert 139, 140
 Drabek, Anna M. 180
 Drenik 137
 Drnovšek, Marjan 39, 56, 161
 Duffy, Christopher 39

 Edling, Janez Nepomuk 29
 Einspieler, Andrej 68–71, 92, 108, 111
 Eisenberg, Ludwig 57
 Ekmečić, Milorad 121–124, 128
 Evans, R.J.W. 82, 243, 246

 Féjérváry, Géza 199, 200
 Feldman, Walter 54
 Fellner, Fritz 69
 Ferdinand I., avstrijski cesar 32
 Ferjančič, Andrej 196
 Ferri, Juraj 196, 204
 Finžgar, Fran Saleški 37, 198
 Fischel, Alfred 71
 Fischer, Jasna 99
 Fischhof, Adolf 59, 83
 Fon, Josip 223
 Formánek, Václav 186
 Förster, Stig 15, 195
 Fournier, August 145
 Franc Ferdinand, avstrijski
 nadvojvoda, 91, 182, 193, 200, 202,

- 203, 211, 222, 225, 227, 228, 230,
234–237, 245, 250
- Franc Jožef I., avstrijski cesar 10, 14,
15, 19–25, 32, 52, 77, 79, 87–91, 94,
116, 119–123, 132, 140, 141, 149, 152,
165, 168, 175, 179, 180, 182, 183, 190,
191, 195, 196, 199, 200, 211, 213, 227,
233, 240, 241, 249
- Fresl, Václav 224
- Friš, Darko 37
- Fux, Johann 154
- Gabršček, Andrej 130
- Gaj, Ljudevit 29, 70
- Garibaldi, Giuseppe 99, 129
- Gariboldi, Otto 109, 246
- Gariboldi, Robert 109, 246
- Gates, David 16
- Georgi, Friedrich 210, 242
- Gindely, Anton 51
- Giskra, Karl 76
- Glaise-Horstenau, Edmund 14, 19, 23,
28, 89, 90, 119, 120, 139, 141, 166,
181, 200, 241, 245
- Globočnik, Anton 65–67
- Goropecšek, Branko 208, 209
- Gorše, Miroslav 96, 144
- Gorup, Josip 161
- Grabovac, Julije 123
- Grafenauer, Bogo 63
- Granda, Stane 63, 65, 66
- Grasselli, Peter 56, 78, 161
- Grdina, Igor 42, 244
- Gregorčič, Simon 133, 134
- Gregorec, Lavoslav 155
- Gregorin, Gustav 226
- Grégr, Eduard 181
- Greuter, Josef 152
- Gristmayer, Franz 239
- Grom, Alojzij 37
- Gross, Mirjana 97, 221, 222, 236
- Gurnik, Vincenc 64
- Gütermann, Christoph 33
- Hackelberg-Landau, Rudolf 169
- Hahlweg, Werner 17
- Hall, Richard C. 227
- Halpern, Paul G. 11
- Hamann, Brigitte 22, 24, 79, 241, 244
- Hamidi Faal, Mehdi P. Jay 200
- Hammer-Purgstall, Karl 93
- Hanusch, Victor 191
- Härtel, Reinhard 135
- Hartman, Bruno 83
- Hartung, Hermann 40
- Haselsteiner, Horst 89, 101, 123
- Hauptmann, Ferdinand 117, 118
- Haus, Anton 11
- Hausmann, Friedrich 135
- Havránek, Jan 191
- Haymerle, Heinrich 152
- Hazen, William B. 90
- Heidler, Jan 57
- Heiss, Gernot 191
- Henikstein, Alfred 22
- Hentzi, Heinrich 174
- Herman, Mihael 47, 125, 151
- Herwig, Holger H. 245
- Hlavac, Franz 11, 165, 166
- Höbelt, Lothar 25, 180, 181, 184, 201
- Hoffmann, Johannes 101
- Hohenwart, Karl 52, 58, 93, 102, 117,
119, 154, 184, 186
- Holl, Karl 99
- Holotík, Ľudovít 54
- Hönel, Alexander 24
- Horak, Edvard 158
- Horst, Julius 91, 138, 152, 154
- Howard, Michael 87–91, 195
- Hren, Jakob 111
- Hribar, Ivan 175, 201, 208, 210, 212,
213, 216–219, 232
- Hribar, Sebastjan 193
- Hubmajer, Miroslav 124
- Hugo, Victor 99
- Ivanetič, Franc 191
- Jaklitsch, Helena 208
- Jančigaj, magistratni koncipist 214
- Jandeseck, Elfriede 11, 27, 93, 152, 154,
155, 189, 190, 196, 199, 238, 239

- Janez Salvator, avstrijski nadvojvoda 119, 120, 136
- Janski, Ludwig 174
- Jarc, Evgen 220
- Jedlicka, Ludwig F. 42
- Jeglič, Anton Bonaventura 192, 193, 198, 209, 223, 231
- Jelčić, Dubravko 97
- Jeličić, Milorad 45
- Jenks, William A. 38, 149, 150, 152, 154, 186
- Jeřábek, Rudolf 218, 227, 228
- Jeran, Luka 32
- Jerinić, Miho 222, 225
- Jerman, Davorin 228
- John, Franz 24, 76–79, 107
- Jones, Colin 39
- Jovanović, Stephan 140
- Judson, Pieter M. 82
- Junker, Detlef 15, 195
- Jurčić, Josip 29, 50, 109, 124, 143, 145
- Kaiffel, Emmerich 107
- Kalan, Andrej 231, 232
- Kallina, Franz 135
- Kaluza, Hans Walther 33
- Kameníček, František 58
- Kammerhofer, Leopold 135, 150
- Kancler, Valentin 107
- Kann, Robert A. 79, 84
- Karadjordjević, Jurij 212
- Karadjordjević, Petar 124
- Karl I., avstrijski cesar 245, 246
- Kautsky, Karl 40
- Kavčič, Fridolin 8
- Keegan, John 16, 20
- Kermavner, Dušan 45, 49, 50, 62, 70, 96, 175, 179, 191
- Kersnik, Janko 8
- Khuen-Héderváry, Károly 199
- Kiesewetter, Otto 22, 241
- Kinsky, Ferdinand 34
- Király, Béla K. 84
- Kirchhoff, Jörg 82
- Kiszling, Rudolf 79, 237
- Kitchen, Martin 245
- Klaić, Miho 186
- Klingenstein, Grete 79, 191
- Klofáč, Vaclav 232
- Klun, Karel 153, 155
- Klun, Vinko Ferreri 60
- Knaflič, Vladimir 230
- Knauer, Oswald 42
- Knotz, Alfred 173
- Koblar, Anton 146
- Koblar, France 100, 134, 177
- Kočevar, Fran 98, 99
- Kočevar, Štefan 60
- Koder, Anton 176
- Koerber, Ernst 196, 197, 204
- Komel, Andrej 46, 105–113, 115, 177, 250
- Komel, Elma 113
- Korošec, Anton 224, 234
- Korošec, Marko 238, 239
- Korošec, Tomo 65, 105–108, 111, 112, 177
- Korunić, Petar 48, 50, 60, 70, 96
- Koruza, Jože 29
- Kos, Franz-Josef 116–118, 122
- Kosi, Miha 144
- Kostelecky, Alfred 33
- Kovač, Janez 39
- Kramář, Karel 232
- Kramarič, Martin 92
- Kramer, Albert 225
- Kraus-Elislago, Heinrich 200, 234
- Krauss, Alfred 244
- Krek, Janez Evangelist 130, 198, 214, 224, 232
- Kremžar, A. 101
- Kreuter, Lina 216
- Krieghammer, Edmund 195, 196
- Kristan, Anton 39, 99
- Kristan, Etbin 204
- Krleža, Miroslav 22, 23
- Kronawetter, Ferdinand 181, 186
- Kruckenhauser, Josef 191
- Kuhn, Franz 19–22, 52, 53, 80, 87–89, 91, 94, 102, 108, 110, 117, 120, 130, 143, 145
- Kumer, Zmaga 33

- Kuntić, Ljerka 97, 98
 Kusmanek, Hermann 242
 Kvaternik, Eugen 97, 98, 119
- Lackey, Scott W. 11, 14, 19, 52, 88–91,
 94, 116, 117, 122, 123, 125, 132, 139,
 140, 141, 165, 166, 171, 179, 180, 184,
 185
- Lampe, Evgen 244
 Lampe, Francišek 107, 108, 111
 Lang, Karl 208
 Lanz von Liebenfels, Jörg 244
 Laschan, Anton 157
 Lebrun, Barthélemy 88
 Ledochowski, Joseph 193
 Lehner, Oskar 10, 67, 69
 Lenček, Alojzij 28
 Leopold II., toskanski veliki vojvoda
 120
 Levec, Fran 8, 137, 237, 238, 241
 Levstik, Fran 30, 50, 76, 83, 84, 95, 130,
 144, 177
 Leyrer, Friderik 35
 Lhotsky, Alphons 243
 Linhart, Karl 205
 Linhart, Anton Tomaž 65
 Löffler, Steffi 208
 Logar, Janez 64, 143
 Lončar, Dragotin 58, 71, 96
 Lorenz, Ferdinand 164
 Lovšin, Franjo 36
 Lueger, Karl 192, 193
 Lukan, Walter 66, 67, 130, 224
 Luković, Petko 39, 118, 124–126, 131,
 137
 Luther, Oto 229
 Lutz, Heinrich 59, 79, 88, 116, 120, 191
 Luvaas, Jay 90
- Mader, Hubert 192
 Mahan, Alfred Thayer 225
 Mahkovec, Anton 230
 Mahnič, Joža 36
 Maister, Rudolf 237
 Majar, Matija 64, 67–70, 108
 Mal, Josip 64, 66, 146
- Malle, Avguštin 76, 77
 Malli, Rüdiger 135
 Malovrh, Miroslav 100
 Mann, Josef 244
 Mantl, Wolfgang 243
 Marija Terezija, avstrijska vladarica
 20, 29, 33
 Maroičić, Josip, 110
 Marušič, Andrej 29, 66
 Marušič, Branko 36, 66, 67, 130, 131
 Maselj-Podlimbarski, Fran 191
 Matic, Dragan 75, 94, 96, 136, 150, 163,
 209, 247
 Matjašič Friš, Mateja 37
 Matjašič, Marjan 208, 209
 Mattuš, Karel 167, 172, 173
 Matusch, Ludwig 217
 Maxim, Hiram 194
 Mayer, Alexander 78
 Mayerhofer, Ernst 69
 Mažuranić, Ivan 123
 Mazzini, Giuseppe 229
 Melik, Vasilij 7, 16, 20, 28, 42, 47, 50,
 53, 54, 61–64, 67, 68, 70, 71, 93, 98,
 124–126, 128, 131, 135, 136, 173, 175,
 186, 219
 Merkù, Josip 131
 Merkù, Peter 131
 Messerschmidt, Manfred 15
 Metelko, Franc 65
 Mihalič, Jurij 214, 215
 Miladinović-Zalaznik, Mira 80
 Mill, John Stuart 99
 Milde, Hugo 20
 Miller, Jr., Lohr E. 79, 85, 166, 193, 199,
 200
 Mimica, Ivan 123
 Minié, Claude-Étienne 17
 Miškatović, Josip 50, 126
 Moder, Janko 234
 Molè, Vojeslav 36
 Moll, Martin 229
 Mollinary, Anton 119, 121–123
 Moltke, Helmut 15, 18, 90, 179, 245
 Mommsen, Wolfgang J. 245
 Mondel, Friedrich 121, 122

- Moravec, Dušan 8, 208
 Moritsch, Andreas 64
 Most, Johann 99
 Muir, Rory 17
 Müller, dopisnik v Slovenskem
 narodu 58
 Müller, Norbert 103
 Munda, Jože 208
 Murko, Matija 35, 182
 Murko, Vladimir 35
 Mušič, Marjan 80
- Nabergoj, Ivan 94
 Nagler, Jörg 15
 Napoleon I., francoski cesar 16, 17
 Napoleon III., francoski cesar 87, 88,
 95, 101
 Napoleon, Jérôme 98
 Navratil, Anton 145
 Nemes, Vincenc 37
 Niederkorn, Jan Paul 180
 Niemeyer, Joachim 17
 Nikić, Andrija 122
 Nolte, Claire E. 101, 103
 Nosworthy, Brent 17
- Obad, Stijepo 32
 Obreza, Adolf 153, 154, 169
 Ocvirk, Anton 8, 29, 95, 177, 208
 Okey, Robin 10, 39
 Ornig, Josef 229
 Oršolić, Tado 49, 92, 140
 Orth, Johann – gl. Janez Salvator,
 avstrijski nadvojvoda
 Overy, Richard 39
- Pace, Anton, 69
 Pajk, Andrej 109
 Pajk, Janko 31, 83
 Papp, Tibor 21, 41, 49
 Paret, Peter 195
 Paupié, Kurt 58, 59
 Pavličević, Dragutin 32, 122–124
 Peball, Kurt 90, 200
 Pečjak, Vid, 40
 Peričić, Šime 32
- Perovšek, Jurij 229
 Pesjak, Luiza 100
 Petrič, Iztok 208
 Petrinò, Alexander 57
 Petrović, Rade 116, 139
 Pfeifer, Viljem 111, 151, 152, 154, 180,
 182, 185, 189
 Philippović (Filipović), Josip 138–140,
 237
 Pišek, Franc 220, 225
 Pitner, Marie-Therese 22
 Pitreich, Heinrich 200
 Plantan, Ivan 196
 Plaschka, Richard Georg 101, 180, 227
 Plečnik, Andrej 191, 192
 Plener, Ernst 149, 181, 183
 Pleterski, Janko 97, 130, 198, 202–205,
 207, 209, 221, 223, 228–235, 238
 Ploj, Miroslav 196, 197
 Pöck, Friedrich 25
 Podliščekov, Janez – gl. Kovač, Janez
 Podberšič, Renato 110
 Pogačnik, Josip 196, 197, 204, 207, 220,
 225, 250
 Pogačnik, Jasmina 109
 Pohl, Anton 191
 Poklukar, Josip 91
 Pollak, Heinrich 58, 59
 Polzer-Hoditz, Arthur 245, 246
 Pommer, Josef 239
 Ponuda, Ludvik 109
 Popp, Leonidas 241
 Potiorek, Oskar 210, 212, 215–218, 227,
 228
 Potocki, Alfred 57, 58
 Povž, Tone 205
 Prážak, Alois 57, 58
 Prelog, Matija 45, 46
 Premk, Martin 109
 Prenner, Walter 135
 Prepeluh, Albin 204, 205, 230
 Prieger, Friedrich 137
 Prijatelj, Ivan 11, 29, 48, 50, 70, 96, 175
 Prodan, Ivo 221, 222
 Prunk, Janko 11, 47, 63, 64
 Przibram, Ludwig 28–30, 32, 38

- Pukl, Jakob Radoslav 108
 Puntar, Josip 59
- Radetzky, Johann Josef Wenzel 17, 139
 Radics, Peter 65, 97
 Radovanovič, Sašo 35
 Rahten, Andrej 97, 144, 197, 198, 201,
 202, 207, 224, 225, 231, 232, 235, 236,
 239
 Rajšp, Vincenc 97
 Rauch, Levin 49
 Rauchensteiner, Manfred 24, 33
 Rausch, Josef 117
 Rauter, Gerhard 27, 38, 91, 94, 149,
 152, 166, 168, 172, 180, 185, 220
 Ravnihar, Vladimir 38, 39, 208–210,
 225
 Ravnihar, Franc 38
 Razlag, Radoslav 63, 92–94, 166
 Rechbauer, Karl 39, 91, 167, 168
 Regali, Josip 136, 158
 Reifowitz, Ian 83
 Renner, Karl 193
 Ribnikar, Adolf 210
 Rieger, František 57, 58, 181
 Rode, Jakob 75
 Rodić (Rodich), Gabrijel 116–119,
 121–123, 237
 Roon, Albrecht 15
 Ropp, Theodore 10, 16, 23, 194
 Rössl, Ida 113
 Rotar, Janez 191
 Roth, Joseph 80
 Rothenberg, Gunther E. 10, 13, 14,
 19–24, 32, 52, 71, 84, 88–91, 94, 116,
 119, 120, 122, 123, 132, 140, 141, 143,
 168, 179, 180, 182, 183, 190, 191, 195,
 196, 199, 200, 211, 227
 Rozman, Franc 7, 40, 228
 Rudolf, avstrijski nadovojvoda 22, 24,
 193, 240, 241
 Rufener, Helen Beatrice 100
 Rumpler, Helmut 10, 52, 79, 135, 180,
 207
 Rupel, Mirko 109
 Rustja, Peter 226
- Rutar, Simon 35, 36, 238
 Rybář, Otokar 226
- Sarkotić, Stephan (Stjepan) 234, 235
 Savinschegg, Josef 144, 145
 Sax, Emil 153
 Schaffer, Adolf 161
 Schäffle, Albert 52
 Scharf, Christian 58
 Schemua, Blasius 227, 244
 Schikofsky, Karl 218
 Schlegel, Henning 51
 Schlieffen, Alfred 185, 195
 Schmerling, Anton 49, 67, 68
 Schmidl, Erwin A. 241
 Schmidt-Brentano, Antonio 82
 Schneid, Josef 154
 Schöffel, Josef 167, 168
 Schönaich, Franz 208, 211, 239, 242
 Schönerer, Georg 149, 150, 167
 Schönfeld, Anton 132, 141, 165
 Schwab, Anton 36
 Schwarz, Theodor 207, 209, 215
 Schwarzenberg, Karl (ps.) 240, 242
 Schwegel, Josef 146, 201
 Schweizer, Peter 14, 27, 41
 Seichert, Ignác 186
 Seidl, Konrad 60, 91
 Seidler, Franz 191
 Ser nec, Janko 34, 46, 47, 57
 Ser nec, Josip 34, 35, 138
 Shikofsky, Karl 215, 216
 Siebert, Gustav 245
 Simpson, Harold L. 100
 Skene, Alfred 24
 Skinner, William H. 103
 Slodnjak, Anton 30, 95, 133, 177
 Smolej, Tone 42, 100
 Smolka, Franczisek 55
 Smolnikar, Andrej Bernard 34
 Smrekar (Smreker), Alojzij 59
 Somogyi, Éva 58, 70
 Sondhaus, Lawrence 10, 25, 88, 90,
 211, 224, 225, 244
 Sonnleithener, Walburga 90
 Srb, Adolf 51, 52

- Stančić, Nikša 97
 Stanonik, Janez 34
 Starčević, Ante 97
 Starčević, Mile 222
 Starič, Nataša 193
 Stariha, Gorazd 83, 84
 Stepišnik, Drago 100
 Stergar, Janez (Johann) 75
 Stergar, Rok 80, 83, 119, 130
 Stone, Norman 38, 199, 200, 233
 Stourzh, Gerald 51
 Strachan, Hew 16, 17, 245
 Strčić, Petar 45
 Stremayr, Karl 149, 154
 Stritar, Josip 100, 133, 177
 Strobl, Ferdinand 20, 21
 Strossmayer, Josip Juraj 94
 Stürgkh, Karl 223
 Sturm, Eduard 166
 Subarić, Milan 40
 Succovaty, Eduard 192
 Suppan, Arnold 116, 122
 Suppan, Josef 158, 159, 162
 Sutter, Berthold 85
 Suttner, Bertha 34, 193
 Svetec, Luka 41, 42, 61, 71, 96, 130, 144
 Széll, Kálmán 199
- Šarinić, Josip 49
 Šatej, Barbara 63
 Šegvić, Cherubin 222
 Šepetavc, Anton 42
 Šidak, Jaroslav 119
 Šifrer, Jože 37, 198
 Škerl, Francè 156, 158, 162, 163
 Škerl, Silvester 23
 Štrancar, Marjan 134
 Šuklje, Fran 15, 16, 123, 146, 218, 229
 Šusteršič, Ivan, 130, 195–198, 201–204,
 207–210, 217–219, 221, 223–225,
 231–233, 236, 244, 249, 250
 Švajncer, Janez J. 23
- Taaffe, Eduard 27, 57, 82, 135, 149–152,
 154, 169, 173, 175, 182, 184, 186
 Tacoli, Anton 193
- Tavčar, Ivan 145, 146, 196, 201, 204,
 209, 210
 Tegetthoff, Wilhelm 25, 241
 Tekavčič, Dragutin 30
 Thoemmel, Gustav 116, 117
 Thurn und Taxis, Olivia 193
 Till, Johanna 89
 Tisza, István 199, 220
 Tisza, Kálmán 13, 152, 182
 Toman, Lovro 27, 28, 41, 47, 48, 60, 61,
 71, 94, 126, 174, 249, 250
 Tomše, Jožef 216, 219, 223
 Tomšič, Anton 50
 Tonkli, Josip 167, 168
 Trdina, Janez 64, 66
 Tresić-Pavičić, Ante 221
 Trifković, Kosta 100
 Trstenjak, Davorin 58
 Truden, Andrej 109
 Trumbić, Ante 224
 Türk, Karl 172, 181, 183, 184
 Turkuš, Tone 99, 100
 Turner, France 37, 38, 81
 Turner, Miha 37, 38, 80, 81
 Turner, Pavel 37, 38, 81
 Tyrš, Miroslav 51, 100, 101
- Ulbing, vdova 164
 Ulčar, Miroslav 23
 Urban, Otto 51
 Urbanitsch, Peter 15, 81
 Urdih, Mirella 131
- Vajdič, Albertina 36
 Valenčič, Vladimir 75, 76, 83, 84
 Valentić, Mirko 97, 143
 Vales, Marko 112
 Veselý, Jan Zdeněk 100–103, 105, 108,
 124, 129
 Vevar, Štefan 100
 Vidovič Muha, Ana 108
 Vilfan, Sergij 97
 Viljem I., nemški cesar 23
 Viljem II., nemški cesar 225
 Vodopivec, Peter 235
 Vodušek-Starič, Jera 70

- Voglar, Dušan, 208, 230
 Vošnjak, Josip 20, 27, 45–47, 51, 60, 63,
 64, 68, 93, 95, 96, 108, 111–113, 124,
 125, 137, 138, 151, 175, 177, 241
 Vrišer, Sergej 24, 109, 241, 246
 Vukčević, Milo 122
 Vuković, Ante 196, 204
- Wagner, Johann 117
 Wagner, Walter 17, 20–22, 24, 25, 27,
 35, 91, 143, 165, 166, 171, 185, 195,
 196, 199
 Wandruszka, Adam 15, 81
 Wank, Solomon 79, 235
 Wawro, Geoffrey 10, 14–17, 19, 23, 24,
 194
 Welan, Manfred 243
 Wellesley, Arthur, vojvoda
 Wellingtonski 16
 Welser von Welsersheimb, Zeno 168,
 185, 186, 189, 196
 Wenckheim, Béla (Adalbert) 145
 Werndl, Josef 23
 Wieden von Alpenbach, Heinrich 237
 Wierer, Rudolf F. 52
 Wiesthaler, Franz 40, 149, 150
 Wilhelm, avstrijski nadvojvoda 23
 Windisch-Grätz, Alfred 186
 Wininger, Salomon 57
 Winkler, Andrej 111, 132
 Witthalm, Benedikt 156
 Wolffhardt, Eduard 239
 Wurzbach, Constant 37
- Zajc, Marko 144
 Zarnik, Ivan 135
 Zarnik, Valentin 49, 70, 71, 95, 96, 130,
 144
 Zehetbauer, Ernst 11, 22, 244
 Zeithammer, Anton Otokar 57
 Zola, Emile 100
 Zorn, Tone 68
 Zupančič, Franc 109
 Zwirn, Franc 191
 Zwitter, Fran 62, 63, 67, 68, 70, 219,
 232
- Žitnik, Ignacij 197, 220–222, 225, 250
 Žolger, Ivan 14, 182
 Župančič, Oton 36
 Žuža, Ivan 47